

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A.V.
1.

Slav 4998.954 ($\frac{1904}{Jy-Sept.}$)

Bought with the income of
THE
SUSAN A. E. MORSE FUND
Established by
WILLIAM INGLIS MORSE
In Memory of his Wife

Harvard College Library

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК.

ВИДАЄ

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

РІЧНИК VII. ТОМ XXVII.

У ЛЬВОВІ, 1904.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Slav 4998.954 (1904
Jy - Sept.)

~~KSF 798 (27)~~

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
T O 1959

More 4

Зміст двадцять сьмого тому.

За липень, серпень, вересень 1904 р.

I. Поезії.

стор.

А. Крицький: В неволі	1—3
Олекса Коваленко: Сонети, I—IV	3—5
Сильвестер Яричевський: Із поезій, I—IV	5—6
Богдан Лепкий: Із поезій	105—107
Кость Лірник: Із поезій, I—II	107—109
Ігор Савин: Із поезій, I—III	109—111
Борис Грінченко: Леандро	217—218
Іван Франко: Конкістадори	218
Г. Гайне: Із поезій	311—312

II. Повісти, новелі, драми.

Надія Кибальчич: Лист	7—9
Юрій Кміт: Дебри	10—19
Гнат Хоткевич: Пристрасти	20—45, 146—163
Олександр Сушко: Ідемо	46—49
Іван Липа: Туман	50—59
Яків Жарко: Баштанник	112—122
Іван Франко: Хома з серцем і Хома без серця	123—145
Ганна Барвінок: Садовнича школа	219—222
Ольга Коренець: У тінях ночі	223—226
Надія Кибальчич: З малих красвидів	227—255
Незнайома: I. Перший сніжок	256—260
II. Стріча	260—261
Павло Барвінський: На занехаяній ниві	262—282

Зельма Лягерлеф: Чуда Антихриста	60—104, 174—210
Леонід Андреев: Книга	211—214
I. Тургенєв: Баба	215—216
Редіард Кіплінг: Три казки	283—292
Антонін Сова: Анна	293—309
Казимір Пшерва-Тетмасер: Із фрагментів	309—310

III. Література, наука, штука.

Іван Кревецький: „Не было, нѣтъ и быть не можетъ“	1—18
М. Л.: Деякі релігійні обряди та звичаї в погляді гігієни тіла й духа	19—38
М. Грушевський: Гуцульська вистава	49—51
С. Загородний: Війна і опозиційні елементи в Росії	69—78
Василь Панейко: Філософія оптимізму	79—91
Іван Кревецький: Вільні університети	97—101
М. Грушевський: Укр.-руські наукові курси	102—113
М. Грушевський: Антін Чехов, некролог	114—117
Др. Євген Олесницький: З перед четвертини століття	125—132
Іван Раковський: Вплив цивілізації на людські нерви	133—143
Іван Фрашко: Східно-західні непорозуміння	144—173

Наукові листки:

І. Грузинське письменство	39—41
ІІ. В.: Чи слово „піп“ образливе?	41—44
Лист до редакції „Літературно-Наукового Вістника“	45—48
Наукові ваканційні курси	52—56
Музично-драматична школа М. В. Лисенка в Києві	92—96
В справі українського перекладу Святого Письма, ІІ.	174—176

Хроніка і бібліографія.

1. З літератури і науки	57—60, 118—120, 177—179
2. Нові книжки	60—65, 120—123, 179—185
3. З громадського життя	68, 187—188
4. Театр і штука	65—66, 123
5. Персоналії	66—68, 123—124, 185—187
6. Від редакції	188

А. Кримський.

ВНЕВОЛІ.*)

VII.

(З Хамаси, ч. 491, з арабського).

Все одкидає душа, —
Давньої хоче любови;
Тут не потішить багатство,
Ні товариські розмови.

Марне, щоб давню забути,
Любки нової шукаю:
Ледві схилюсь до нової —
Давню ще більше кохаю.

VIII.

Ще недавно так радів я:
„Люди!... чуйте!... я щасливий!“
А тепер сиджу безрадний,
Самотливий, мовчазливий.

Щастє, щастє! коло тебе
Треба й дихати несміло.
Ти — як пташка: чуєш голос, —
Зараз пурх! — і полетіло!

Сочі на Кавказі 4/IX 1903.

IX.

І краси в тобі нема,
І душі я не хвалю,
І не любиш ти мене, —
За що-ж я тебе люблю?

Ах, на завсігди одна
Буде відповідь моя:
„Се — тому, що ти єсть ти;
„Се — тому, що я єсть я.

X.

Я іду до моря безбережного
І вдивляю ся...
Чи не долі із землі заморської
Дожидаю ся?

Підливає корабель... з товарами
З дороги ми;
Лиш нема мові доленьки
Поміж ними!...

*) Див. Літ.-Наук. Вістник, кн. IV, ст. 1—3.

Знову тихо... Самота... І сонечко
Закотило ся.
Щастє, щастє! Дє ти там у вірії
Забарило ся?

XI.

Місяць лїг на море
Золотим шляхом...
Ось надходить хлопчик
З ниткою, з гачком;

„Хоцу наловити
Золота того“...
Хлопче! чи не символ
Духу ти мого?

Кидає, як вудку,
В золотий потік...
„Що це?“ — усміхнувся я.
Він — поважно рік:

Ми чекаєм щастя...
Сє-ж дитяча гра,
Як гачок — порожній
І воно — мара.

Дербенд коло Каспійського моря 18 IX 1903.

XII.

(На півночі).

Ніч минає. Не лягаю я;
Цїлу ніч сидїв без сна...
От і ранок загораєть ся.
Я підходжу до вікна.

На березу на позовкляю
Сніг нависнув, наче шаль...
Так мене мертвечим кружевом
Оповив холодний жаль.

Сонце сходить. Я всьміхаю ся
Мертвим осьміхом блїдим.
І так само смутно блимає
Гиля в сьвітлі золотім.

XIII.

Сонце ясне! Сонце волі!
Визволь із тюрми!
Розтопи мої кайдани,
Вирви дух із тьми!

Сонце ясне! Сонце волі!
Скинь мій рабський гніт!...
Дай з вязниці і з тюртури
Видертись на сьвіт!

XIV.

(Заповіт).

Без молитви шпурніть мого трупа
В підтюремні мури.
Надпишіте, що був я злочинець
І загинув в тюртури.

Напишіть, як мене підікали,
В жар поклавши грудима;
Сверлували мій мозок нещасний,
Рвали серце кліщами.

Витягали мені мої нерви,
 В кров пустили отрути,
 А в ночі пригнітили камінем,
 Щоб не міг я заснути.

Геть безсилий лежав я, конав я;
 Не хотіли жаліти!
 Бо влочин мій на правду великий:
 Я... посьмів... полюбити.

Москва, 3/X 1903.

Олександра Коваленко.

С О Н Е Т И.

I. Чого ми плачем?

Чого, брати, ми плачемо так дуже
 За тим, що вже загинуло на віки?
 Йому тепер усе дарма, байдуже,
 Не воскресять його ніякі ліки...

А краще знов боротись нам за волю
 Та будувать нову, рідну хату,
 І нарікать вже годі нам на долю
 І завертать назад колишню втрату.

Життя іде невпинною ходою
 І кличе нас іти вперед з собою
 І світять нам уже нові надії.

Нехай наш вік не пройде в світі марне,
 А сіймо скрізь зерно і добре й гарне
 І жнив діждуть нащадки молодії.

II. Незадоволенне.

Зі мною ти і зву тебе на вік своєю,
 Рука твоя палка в моїй руці тремтить...
 Але душа моя не скована твоею,
 І думка в необсяжну далечинь летить...

І мало пестощі твої мене чіпають,
 Хоч для показу я й щасливим притворивсь :
 Нехай твої чуття образ гірких не знають,
 Не знай, що я кохавнем тим не вдовольнивсь...

Моя душа давно бажа чогось другого,
 Більш надзвичайного, налкого, чарівного,
 І прагне повного на мить хоч забуття,

Щоб зовсім і себе і цілий сьвіт забути
 І в хвилях щастя захлибнутись і втонуту,
 А без сього даремне та нудне життя...

III. Прощай, Урал !

Прощай, Урал, високий та скелястий,
 Покритий густо вічними борами,
 Прощай і ти, ріка Міяс хвилястий,
 Оточений веленими дугами!...

Не раз мене ви щиро розважали,
 Коли нудивсь в чужині самотою,
 І люблю очі й серце чарували
 Красою і страшною висотою...

Прощайте й ви, Татари, бідні, голі !
 Колись пани, тепер раби в неволі,
 Закуті у духовії кайдани...

Між вами вперше я любить навчив ся
 Свій рідний люд, що в рабстві опинив ся
 І Україну, де були гетьмани !

IV. Румунський королеві Єлисаветі

(Кармен Сільві)

(в день шестидесятиліття її народження).

Привіт тобі, співачко, мій сьвященний !
 В Румун ти сонцем сяєш золотим :
 Твій чарівничий дивний спів натхнений
 Поставив в сьвіт незваний люд ніким...

Ти кобвою своєю голосною
 Заставила Румун свій край кохать,
 Й зацвив він пишно, мов квітки весною,
 І в трупи силу став живу вдихать !

Колись була Румунам ти чужая,
 Але вродила вас любов сьвятая
 І стала рідна неня ти для їх.

Прийми-ж із України привітання,
Та щастя й віку довгого бажання
Від щирих, давнішніх сусід своїх!...

Київ, 29 грудня 1903 р.

Сильвестер Яричевський.

I. Як пташка в клітці...

Як пташка в клітці тужно беть ся,
на ясну волю преть ся, рветь ся —
так в нас душа шукає пути,
де-б крила білі розвинути,
ганьблячі свинуті окупи
і відновити ся в любови,
яка-б змогла весь сьвіт стопити,
а величійший сотворити...

А пташка в клітці марно згине,
ніколи волі не досягне...
Чи й ти, о сьвітлеє стремління
чи й ти, сьвяте душі дрозині,
пропадеш тихе і безслідне,
як тее сонце, що там блідне?...

Та пташці все на волю перти;
стремління — вам не знати смерти!

II. Мелянколія вечірньої хвилі.

Заголосив вечірній двін
і голос сплив по чашах цьвітів,
нові чутя розбурхав він
з ташних снів, незнаних сьвітів.

І голос сплив по чашах цьвітів
і затремтіла в них роса,
з ташних снів, незнаних сьвітів
в душі збудились чудеса.

І затремтіла в них роса,
в прегарних цьвітах промінистих,
в душі збудились чудеса
і слів поплив ручай перлистих —

В прегарних цвітах промінистих
заблисла мисль про бливкий скін,
і слів поплив ручай перлистих —
заголосив вечірній дзвін...

III. Тиха туга.

Розплине ся запах цвітів по долинах
і заплачуть соловейки на калинах.

І піде дріжуча радість ген сьвітами
й повитають її люди пісоньками.

І почнуть їм білі рожі ясно цвисти
і почне їм ясно щастє в серце плисти.

Та в гармонію чудову нута друга
замішаєть ся, вкрадеть ся — тиха туга.

І минеть ся час роскоші, час короткий,
в серці встане біль великий — біль солодкий...

IV. Розплину ся в хрусталь...

Розплину ся в хрусталь,
у блакитні простори безкраї;
розіллюсь в ясну даль,
де рожевих днів сон завмирає.

Розтоплю ся в той жаль,
що у піснях дріжить безконечних;
роздроблюсь серед фаль
і акордів утіхи сердечних...

Так істота моя
все остане судьбою незмита,
невмиручий бо я
в віковичній гармонії сьвіта...

Надія Кибальчич.

Л И С Т.

У мой душі падає жаль. Нема тому жалю ні вшину, ні спокою. Моє слово як лід; не дав мені Бог слова.

Не хочеть ся спати. У хаті чорно і тихо.

Згадала той лист, що з вечора дістала. Пишуть, що один наш літературний робітник тяжко хворів і тяжко працює, бо йому ні на віщо існувати... Пишуть... та пишуть теж саме про другого...

Це у вчорашньому листі. В інших напишуть про інших. У ту ніч я у думках написала цей лист.

Єдине, в чім ще живе українська нація — це письменство. Так і повинні жити культурні нації, і звичайно воно виходячи з життя непримітно та примітно впливає на його. Не можна собі уявити культурного народу без літератури. У нас письменство значніше; це стяг, біля якого збирають ся вірні свої країни; від його ми ждемо більшого, а письменників бажаємо бачити „рицарями без страху і догани“. Але в дійсности вони не такі. Щоб існувати, лиш існувати як жива істота, вони повинні йти на компроміси. Найвидатніші працюють на чужому полі, бо на своїому можна вмерти від голоду, а свої сього і не примітять.

Письменника взагалі мало примічають, як і людину, так і як письменника; він не знає, чи його читають, що про його думають, чи люблять, чи ні. А письменник теж людина, теж „громадська товарина“ і не може жити та радіти тією самотою, яку від широкого серця дарує йому Україна (Українці). У нас мало читають українські книжки, за надто мало, і не через те, щоб вони були такі вже убогі — бо вже одно те, як можна це знати не читаючи їх? — а просто нема цікавості.

Правда, це не заважає гостро судити письменника, коли він зверне на чуже. Судити і дивуватись. А треба не тому дивувати, що наші переходять на чуже, а тому, що вони встають ся на своєму рідному. Хіба-ж таки часом замученій працею, засмученій самотою людині не з'явиться питання: Навіщо творити літературу, яка не має ґрунту — читачів? Кому-ж потрібна ця екзотична рослина?

Коли наше письменство не вяне, то син керує якась стихійна сила, а вовсім не Українці, що ставлять на її шляху цілі барикади. Єдине, чого наш письменник може сподіватись, це що після смерті його згадають чулим словом. Але знов таки згадати, що він жива людина, то думається: це дуже мало і не може бадьорити до праці. Хто береть ся до української літератури, той відрикається ся від слави, заробітку, віддає увесь свій талан (нехай він буде й малий, але людина віддає все, що має) і за це йому судить ся бути вічно у самоті.

Ви знаєте, як живуть наші письменники? Ви знаєте, що їх коштує давати нам свої твори? Ви знаєте, яке багатство сили духа положено у кожному найменшому з їх?

Інші працюють до загибуні, щоб заробити собі (часто хворому) і своїй родині шматок хліба і написаний твір дорого йому дістається ся.

На наших очах гинуть наші, гинуть поволи, мов у тиху воду спускають ся, а ніхто сього не примічає. Ніколи людям. Їм треба працювати, працювати, працювати, щоб у їх світлиці були оксамитні креселка, щоб мати спроможність скликати пишних гостей на пишні вечери, щоб мати дорогі сукні, дорогі забавки. Що думати про такі розкоші як жаль, щирість, любов! Ніколи!!

Українці, а особливо їх письменники, порозкидані по всьому світі, скрізь можна знайти малі українські гурточки, але між собою

вони не зв'язані, хоч єсть усе, що може єднати людей. Є спільні думки, спільні розумові інтереси. Але ото й горе, що інтереси лише розумові, а не матеріяльні, того вони так мало єднують.

Час нам давно мати свій фонд та допомагати у лиху годину нашим письменникам. Ось згадайте, що вам довелось чути про їх бідівання, киньте геть свою недбалість і проведіть цю думку у життя. Наші робітники — живі люди.

Юрій Кміт.

Д Е Б Р И.

- Шкода такої дівчини.
- Тільки жити й веселити ся. Молода, гарна.
- А тут кажуть іти в землю гнити.
- У Фоталихи ані одно не вмирає.
- Бідного й смерть не ймаєть ся.
- Аж плакати хочеть ся — давай до землі таку красоту.
- Мали вони багато лиха.
- Нещастє за нещастєм.
- Декому вже так призначено мабуть з роду.
- Аякже. Небіжка Костиha все так говорила: крути-верти, а біди не уйдеш.
- Добрі люди.
- Ба, чи не добрі! Всі діти по небіщику швагрі утримує у школах.
- Всьо справляє для них і для їх матери.
- Від його смерти почав ся цілий клопіт.
- Мати підвіяна.
- По-що такому жити?
- На муку.
- Друга сестра теж на їх голові.
- Кажуть, що має лихого чоловіка.
- Жне з иньшими.
- Чи другий хотів би обладувувати свою голову такими клопотами, хоча-б навіть своїх кривних?

— Нема що казати, добрий чоловік; порадить, поратув.

— А до того ще й двір творить йому пакости.

Таку розмову вели між собою селянки, що ходили розвідувати ся про хору доньку свого отця духовного.

Дім о. Дніпрового оповитий сумом. Лиця всіх важурені, втомлені; сон тиснеть ся на силу до очей. Найстарша донька Ярослава, учениця восьмої класи, має тиф, лежить безпритомна. Зривається, кричить несамовито, говорить без звязку, два гнівливі відповіді.

— Що вам, панно Славцю?

— Ви лікар, повинні знати, що мені.

Скидає ковдру, дре сорочку. Ріжні привиди й страховища мучать її. „Заєдно треба при постелі бути, годі відступати. Лікарі не роблять надії, бо до тифу долучила ся шкарлатина. Славця має вже шіснацять літ, а старші звичайно вмирають на шкарлатину“. Лікарі лічили, бо так випадало робити, одначе не прикладали до того великої ваги й серйозности. Дехто в них радив навіть робити ризиковні проби.

— Треба вкинути її до студеної води.

— А я знову кажу, що не такій вупелі за чверть години закінчить житє.

— Може бути, але я тої думки, що вона хоча й перебуде се, стане калікою або божевільною. Ся хороба мусить полишити наслідки по собі.

Мати з великого жалю й розпуки шділа раз-попри-раз; не шкодувала би навіть свого житя, щоб лише вратувати доньку від смерти. Надмірно любила її, хоч мала ще ньші діти, трьох синів. Усю любов матернього серця переляла на неї. Поза нею не бачила людей, слави, сьвіта. Ярослава була чудової краси. Поодинокі части тіла немов майстерно виточені. У всьому повна симетрія і гармонія. А найбільше чару додавав незвичайний блиск та сумішний колір очей; до того була проворна, метка й жадібна зная.

Коли лікарі заявляли сумнівні запевненя, мати за порадою селянок, що приходили відвідувати „свою паннунцю“, запросила тарушку Настю Доскоч із сусіднього села. Вона ратувала людей оловно зіллями, у безвихідних пригодах. Настя приглянула ся уважно хорій, відтак звеліла принести черепаху. Всі поспішно сповняли її прикази. Приложила черепаху до шиї, прикрила запаскою притримувала рукою через кілька хвилин. Черепаха луснула.

Настя зраділа. Се був знак, що хора подужає, що можна забирати ся лічити її. Зварила сумішку ріжного вія, відвар дала пити горій. Ярослава випила половину і невдовзі почала сумовито прощати ся з родичами та присутними. „Прощайте мамо, прощайте тату, бувайте здорові всі — я вимираю“. Заломлюючи жалісно руки і кидаючи блудно очима відвернула ся до стіни і заснула. Острах втиснув ся присутним до грудий і синяв віддих; усі хлипали тихо, ждали катастрофи. Запанувало трівожне напружене. Настя наказала мовчане й непорушність.

Хора вперше по тижневи заснула правдиво. Спала чотири години. Раптово пробудила ся й віскочила на долівку. „А-а, я в своїй хаті“. Ровглянула ся по кімнаті, всьміхнула ся до родичів. Прийшла до съвідомости. Знеможену підняли з долівки й положили на ліжку. Стала тихо оповідати про свій сон. „Ніч глибока довкола. Я серед поля. Сама одна. Непроглядна невидь. Шум, свист, ревіт, блискавиці. Я дрожу, лечу, накликаю помочи. Ніхто не йде. Оглядаю ся, а там далеко горять ліси, тріщать, ломлять ся дерева; огонь і положинь ширшають, кровава луна на зводі, іскри сиплють ся надо мною. Зьвірина кричить розпучливо. І я мучу ся й животини мучать ся. Кричимо, просимо, благаємо ратунку, помилюваня. Нема ні звідки. Шал огорнув нас. Висмо, скавулимо. Загрімилі громи, заблесли блискавиці, наче всьміхнули ся над нашою нуждою. В розпучі й переляку ще раз скрикнула я проразливо: ратуйте, ратуйте; відтак острашна сила повалила мене до землі. Тоді я пробудила ся“.

Коли Ярослава почала льогічно оповідати, всім стало лекше. Раюо приїхав лікар, оглянув хору, розпитав, як довго спала, запевнив, що вже минула небезпека. Подав припис відживлюваня і відїхав.

По році прийшла Ярослава впевні до здоровля. Хороба не полишила ніяких наслідків, тільки через се, що заживала залізо, а не полоскала добре уст, викришили ся їй верхні зуби. Мати зарадила тому, дала вставити штучні. До школи не вертала, пробувала дома, щоб набрати більше сили.

* * *

— Ну, що-ж, Славцю? Пора тобі рішити ся, котрого вибрати: чи інжинера, чи теольога? І один і другий стараєть ся

твою руку. Годить ся сю річ наперед обдумати; потім заскочать тебе неприготовану осьвідчинами.

— А що-ж радять мені мама?

— Я не знаю, з якого боку починати. Се дуже важна річ. Твоя особа в тому найбільше інтересована, отже твій голос має найбільше значінє.

— Я чогось дуже страхаю ся. Не можу докладно рішити ся ні за одним, ні за другим. Моє серце більше склонюєть ся до теольога.

При тих словах міцно зарумяніла ся і похилила соромливо голову.

— Безперечно, — каже мати, — в таких річах треба слухати серця, але при всїм тїм належить глядіти й на передні колеса. Зрештою я полишаю тобі повну волю, роби так, аби було добре. Я з тим, кого вибереш, жити не буду, тільки ти. Обдумай се добре сама з собою. Подруже — се льстерія.

— Треба ще з татом поговорити.

— Аякже, аякже, вони більш досьвідні.

В околиці о. Дніпрового будували залізницю. Кількох інженерів навідувало ся до його дому. Одному з них, Петрови Романякови, дуже вподобала ся Ярослава, тим то заходив частійше до о. Дніпрового. Рівночасно бував там у замірах женитьби укінчений студент теольогії Роман Савчишин, що інтелігенцією значно перевишав Романяка. Роман був для Ярослави більш симпатичний, ніж інженер; більше спочувала йому. Одначе батько дивив ся з практичного боку на подруже своєї доньки. Змалював перед нею долю сьвященника в теперішніх часах, і закінчив свій опис тим: „Тут без вартости знанє, ревність, труд; тут платить ся лизунство, затраченє гідности, глупота, гнучкість і коліноприклонність перед панськими ключницями, платить ся моральне й духове калїцтво. Перейди всїх відзначених, а побачиш, що се за люди. Один по трьох літах дістає найкраще місце, иньший більшу половину свого віку проводить у скитальстві та в крайній нужді. Тепер сьвідомий сьвященик — се билла серед поля; зі всїх боків нагинають нею вітри, захисту немає для неї. А зрештою, як думаєш, яка воля твого серця. Я стою при тому, що ліпше інженер, ніж сотрудинок“.

За радою батька Ярослава вибрала інженера. Зробили заручини, на яких було багато в родини і знайомих, відтак почали приготовляти ся до весіля. Звістка про се розійшла ся швидко по

всій околиці. Панни почули в собі непереможну заздрість, хоча не виявляли того на зверх; одначе можна було завважити се по іронічних натяках або вриваних висловах про суджених. Вони й собі зітхали сердешно, горячо тужили за обіцяною землею, се-б то за подружжєм, а тут годі вийти із заклятої пустині. Їх задушевне бажанє: „Або нехай не вийде ні одна замуж, або нехай одної гарної почи всі дістануть ся в солодкі обійми обожаго аморка“. Так говорив один знайомий перед Ярославою, коли ся оповідала про ріжні сплетні й анонімні листи з очорюваннями, що надходили перед весілем разом із їратуляціями.

Перед самим вінчанєм учинило ся таке, що значно заважило на дальшому житю Ярослави. Попросила донька батька, аби заявив судженому, що має штучні зуби. Не хотіла нічого затаювати, щоб устерегти себе на будуче перед усякими можливими докорами. Отець, хоча нерадо, сповнив припорученє. Інженер дізнавши ся про недостачу зубів у своєї судженої не ждав на вінчанє. Не прощаючи ся з ніким від'їхав.

Ся подія дуже збентежила всіх домашніх, а чужим дала тему до ріжних розговорів. Мати взяла собі се так до серця, що розхорувала ся. Дніпрового теж важко вразила ся річ, одначе не впливляв сього по собі; заходив ся розраджувати жінку й доньку. „Твоє не минуло ся. Що має бути, буде. От позавидували тобі. Хтось мусів йому щось наторочити. Люди трохи не подуріли зі заздрости. Він мабуть лише ждав на приключку, щоб вихопити ся, щоб нас осоромити. Не жури ся“. Поцідував щиро доньку.

— Ні, ні, тату, мені нічого. Добре, що стало ся се перед часом. Уже від довшого часу мучили мене дивні сні. Я прочувала щось. Сама не знаю, що діяло ся зі мною. Як вразив мене сей дурень! Яка я огірчена! Не можна нині нікому довіряти. Все замасковане, все фальшиве.

Розплакала ся. Батько не знав, що робити. Напружена мовчанка, переривана хлипанєм і зітханєм Ярослави.

— Не хочу подружя, не хочу женитьби. Моє лице спалить ся. По що говорив мені: я вас люблю, я вас кохаю? Мабуть прочувало моє серце, що се брехня, коли воно не ворушило ся, коли холодило від його слів. А може се кара або пересторога, щоб не вмовляти в себе ні любви, ні симпатії, лише йти за голосом серця й за його почуваннями? Або я знаю! Ні, не хочу, не хочу нічого! Досить! Що мали ви мені дати на віно, обернїть на мою науку.

— Добре, дитино, добре, я радо зроблю так. Успокій ся. Не муч себе, не трать свого здоровля. Хай і слід загине за ним. Ти зможеш жити й без нього.

Записала ся до семінарії. Вчила ся добре. Час минав скоро. Забула про пригоду. Здала матуру і стала учителькою в місті Д. Мала кривних у самому місті і в околиці. Було їй тут доволі приємно. Тішила ся, що може заробляти сама на себе.

В найближші вакації поїхала до купелевого заведеня, пів милі від міста Д. Чула себе загально ослабленою, хотіла отже підратувати свої сили до дальшої праці. Лічив її Іван Струсь, спеціаліст жіночих недуг. Був се молодий, гарний мущина, досить очитаний, вразливий на красу, чутливий; відзначав ся незвичайною ніжністю й тактовністю в поведеню з пацієнтками. Женщини мали велике довіре до нього. Іван зайняв ся дуже ревню Ярославою. Причина сього великого піклуваня та ревности була в тім, що вона подобала ся йому дуже. Жарливий Амор від разу пустив між них острі стріли. Залюбили ся. Не могли довго бути одно без одного. Туга ранила серця. Думки їх були заняті собою. Ярославу сповивало в його присутности невимовно розкішне чутє, якого ніколи не чула ще в собі. Народило ся щастє, пробудила ся розкіш. При оглядинах вдивляв ся Струсь із горячою любовю і розкішною приємністю в риси її тіла; дотикав ся ніжно й чутливо. Манила, чарувала його. Її лице горіло тоді, серце стукотіло. Здіймав її острах і дивний неспокій. Не хотіла дивити ся в його очи, що покривали ся меланхолійним сяйвом безмежної розкоші, то знову не могла відірвати своїх очий від нього; вони ніжно, привабливо замикали ся й відчиняли ся, та незначно відвертали ся; вії то спускали ся, то відхиляли ся. Ярослава чуючи на собі його дотик, дізнавала солодкої втоми, немов би сон і забутє простелювали ся по її суставах. У їх уяві виростав зачарований сьвіт. Одного дня почувла на собі міцні обійми Івана; пристрасно цілував її лице, шию, очи, рамена; їх слова уривали ся, гадки розбігли ся; чули тільки дрожання й фильовання свого тіла. Забули всьо і віддали ся вповні собі...

Вже тільки тиждень до кінця вакацій. Іван і Ярослава за-сумовані. Наближаєть ся час розлуки, страшна хвиля прощання.

— Раз я зазнав правдивого щастя; за се складаю вам широ-сердечну подяку.

При тих словах обняв свою любку і почав її цілувати.

— Житє зі своїми чинниками дуже скупе на втіхи й задоволення створінь. Стрічаю щастє, але за пізно приходить воно до мене. Такі почуваня, які маю до вас, не ворухили ся ще в мойму серці. Моє подружє не дало мені того і не дасть ніколи.

— Ах, Боже, що дієть ся зі мною! Що я вчинила! Доля провадить мене по самих дебрах. Вивела на вершок і звідси стручує безмилосерно свою жертву в долину по стрімких, острих скалах, щоб поранена, покалічена мучила ся безнадійно. Як я тяжко провинила ся зглядом вашої жінки!

— Не ви, лише я. В мені горіла непереможна сила до вас; я забув усьо, тільки вас бачив перед собою. Ви своїм еством виповнили всьо для мене. Правда й се, що велика моя провинна. Чую се. Можу тепер прийняти найтяжшу покуту; радо буду всьо вносити і терпіти; свідомість того і згадка про се, що я дізнав з вами найбільшого щастя на світі, значить — любви, додадуть мені сили.

— Коротке щастє — довга мука.

— Так воно вже водить ся на світі.

— На що унещасливили ви свою жінку? На що ви її поневолили? На що заподіяли ви їй невідшкодовану кривду?

— Я поневолений і вона! Я одружив ся без виразної, взаємної симпатії, без свідомої любви; одружив ся без тої могутньої, потайної сили, що потягає, віддає вповні одну особу другій. Я ждав на витворенє того, чого не було!

— Ха-ха-ха! Ви тепер гарно говорите, а чом не кершували ся тою філософією перед вінчанєм?

— Освітленє подружнього житя являєть ся звичайно за пізно. Мені говсрили, що річ подружя треба найперше брати з практичного боку, що все инше приїде само собою, коли тільки голова на карку. Ти лікар, кажуть, тобі треба на початок матеріального забезпеченя, а се zapewнить тобі поводженє. Не будеш пізнійше калікувати. Маєш панну богату, гарну, з доброго дому, а се найважнійше. Бери й не надумуй ся, аби хто не вхопив щастє з під носа. І я вимучений попередніми клопотами й невгодами послухав тих підшептїв. Моя жінка добра людина, одначе між нами холод, що морозить нас. Ми дуже відчувасмо свій незносний тягар.

Був би ще довше розводив свої жалі, але застукав слуга до дверей і попросив його в дуже пильній справі.

Покінчили ся вакації, покінчив ся купелевий сезон. Іван Струсь від'їхав до жінки, що пробувала у своїх родичів, а Ярослава від'їхала до місточка Д. При прощаню просила, заклинала, щоб ніколи не писав до неї, щоб старав ся забути про все, щоб поважав свою жінку і відплачував ся добром за заподіяну кривду.

Приїхавши на місце модала ся в иньший округ. В коротці перенесли її. Хотіла бути далеко від того місця, що нагадувало їй про страшну розлуку з милим.

— Тут знову викинула мене доля з колії життя. Не можу тут бути.

* * *

Ярослава дістала місце далеко в горах. Село Лісовичі. Своє жите проведене в тім селі описала своїй товаришці. Виймаємо з сього листа важніші уступи :

„Вже семий рік проживаю в глибокій, гірській закутні. Приступ до сьвіта дошками забитий. Довкола височенні гори, сповиті відвіченими лісами. Люди справдішні лісовики. Школу побудовано заходами місцевого сьвященника.

„Не знаю, від чого починати описувати тобі своє жите? Я майже адичіла. Цілий час провела я в повному відчуженю. З ніким не сходжу ся крім місцевого пароха, ні в кого не буваю, ні з ким не переписую ся. Жию, аби жити. Пори року для мене однаково минають. Ні весна, ні літо, ні зима не вражають мене своїми змінами.

„Перший рік могог учителяваня означив ся для мене страшними ударами. Зараз на самому початку померли на плямистий тиф мої родичі і наймолодший брат. Батько вразив ся при сповідн нуждарів, яких тиф гаразд навідував і вислав на другий сьвіт. Сеї смерти не могла я довго-довго переболіти. Про мої муки розказали-б докладно безсонні ночі і гірські вітри, що завивали під вікнами. Доходило до того, що я хотіла наложити руку на себе. Ріжні думки палили мій мозок, ріжні порівняваня моїх відносин розщипали мною, робили мене божевільною. Проклинала я себе, чому не послухала родичів і не полишила ся дома; може смерть була-б і мене не пощадила, може була-б змилосердила ся наді мною... В першім році зазнала я багато неприємностей від напасливого дідича, що напасів ся зробити з мене свою підложницю. Боже, що я витерпіла! Одначе при підмові пароха змогла я відперти всі на-

сильні находи. За сю оборону дісталося йому... Понищили худобу, а навіть засідала ся двірська служба на його житє. За впливами цього високо-морального дідича перенесла я від своєї шкільної власти багато докорів та різних урядових слідств і доходжень. Такі гаравди спливали на мене. Моє житє означене тяжкими хрестами. Чи я тому винна, чи хто иньший — не можу розібрати, а тепер уже навіть не забираю ся до того. Шкода всього! Легко вимовити: прожила я в Лісовичах сім літ, але бути автором діянн і предметом житєвих умовин — страшна річ. Нема мабутє нещасливішого створінн, ніж чоловік. Терпіти і бути свідомим безвхідности в тому терпінн — се справдішня мартирологія! Коли-б хто повторно хотів випустити мене на світ, то я кричала-б усіми голосами до нього: „Чоловіче, поповнюєш непростимий злочин на мені“. Може лише моє житє зложено так нещасливо. Говорю тільки за себе. Не нарушую гармонії иньших...

„Посеред того всього тїшило мене се, що я могла по трохи понагати матеріально своїм братам. Уже покінчили гімназію. Один записав ся на філософію, а другий на медицину. Щастє їм Боже! Може бодай вони знають кращої долі, та запоможуть, поратують иньших. Для них і далі хочу жити та трудити ся, доки не вийдуть у люди“.

За сі літа Ярослава помарніла, висохла, пожовкла. На лиці видко виразні слїди перебутих терпінн. Чоло засіяне глибокими зморцками. З давньої красуні полишила ся тільки тїнь, навіть селяни завважили се. „Наша пані добра, любить діти, пильнує школи як ока в голові, але трохи дивна. Така задумана, така важурена, що аж сум побірає дивити ся на неї“. Иноді по кілька годин сидить задумана й не ворухнеть ся. Колись-не-колись прошеноче стиха: „Моє житє зломане, треба ходити по дебрах“.

* * *

Почтмайстрови поблизького місточка, Семенови Мачишинови, померла жінка. По її смерти жив іще рік із донькою, а коли віддала ся, задумав пошукати товаришки жити на старі літа. За нерадою деяких людей звернув ся в заявни до Ярослави. Вона зразу не хотїла нічого чути про се, але коли її конкурент не зражував ся відмовами і поновляв свої просьби, тоді почала трохи уважїйше розбирати свої обставини. „Гірше мені бути не може; послабаю, щось зле робить ся зі мною. Різні невгоди, прикрости, докучли-

вості заглядають до моєї хати. Жию наче відлюдок. Хто почислить мої муки в тій самотині? Хто почислить мої сльози? Минули найкращі літа молодости — не вернуться ся; розсипані по широкій пустині... Кажуть, що жив добре в першою жінкою, може й для мене буде людяним. А зрештою я й так терплю багато. Підпоможу братам. Вийду за нього. Нехай ще раз лихо посьмісться надо мною". Зітхнула. Хвилю сиділа мовчки, а потім знову проговорила до себе:

— Боже, Боже, хто винен у моєму життю? Невже я сама? Родичі? Люди? Умовини життя? Ха-ха-ха! Зібралося мені на філософію. Вбирай шниї, ставай до дшшла, тягни його, доки не зломить ся, а тобі ніг не відійме...

По таких роздумуваннях, що починали переходити в розпучливий песімізм, зважила ся вийти за почтмайстра. Було їй добре. Чоловік поважав її, шанував, догоджував у всьому; заходив ся розігнати сумовитий настрій, що ажив ся в нею, та став другим її еством. Тихо, у вигоді минали дні за днями. Її лице випогоджувало ся; приходила до рівноваги. Раділа, що може помагати братам...

Не довго сьвітло сонце в хату Ярослави; не довго втішала ся його промінєм; не довго довело ся їй зазнавати домашнього спокою. До року помер її чоловік.

— За мало мені терпіня, треба більше.

Се нещастє підкосило її дуже. Від тепер появляли ся в неї привиаки божевіля. В ночі вискакувала тільки в сорочці через вікно, летіла в поле, припадала під хрестами і видавала з себе болючі стогнаня. „Смерть... мусимо вмерти... страшна річ... я гину... ратуйте... ні, ні, тут, тут копайте яму, а ви братчики не вмирайте... візьміть собі гроші, що я призбирала... Вже викопали яму... погано, страх погано...“

Пасербиця заняла ся нею щиро. Спроваджувала лікарів, старала ся, щоб мала найбільшу вигоду, а коли ніщо не помагало і Ярослава з кожним днем більше марніла, вислала її до В. до замітнійших пенсіятрів.

Сьвідомість Ярослави вже не розвидніла ся. По кількох днях покінчила нужденне житє.

Пасербиця спровадила тіло небіжки до родинного місточка, справила величавий похорон і зложила домовину побіч свого батька.

Брати сердечно плакали.

Гнат Хоткевич.

П Р И С Т Р А С Т И.

Драма в чотирьох діях.

ДІЄВІ ОСОВИ:

- Іван Гаюн**, старий козак; поетична, шира українська душа.
Петро, брат Марисі; удав ся в матір.
Антін Гаюненко, син його; молодий, нервовий, надто вразливий хлопець.
Роман, чесний, гарний, молодий парубок.
Олеся, сестра Антона, тиха, чутлива.
Стефан, Молдаван середніх літ, патріот.
Маріора Міреску, стара Молдаванка; фантастична, деспотична натура.
Ярощич, трохи старший, німий.
Марися, її дочка; пуста і кокетка, доки не вдарить її що по нервах, доки не почнеть ся переживане зверхніх вражнь.
Григораш, молодий юнак молдаванський.
Селяни, парубки; дівчата, жінки, діди, козаки, Татари і т. д.

Дієть ся в початку XVIII віку. — I дія в осєни, II і III зимою, IV весною.

Д І Я І.

Село. На праворуч хата старого Івана Гаюна. На ліворуч хата зі східцями Маріори Міреску. За сценою (ліворуч) чутно молдаванську пісню.

Я В А І.

Маріора (сидить, схилившись на дубець. Вона в темній корсетці зі шнуровицями, на шиї великий дукач, на руках широкі наруча золоті).

Хор (за сценою).

Вийдемо, вийдемо!
Вийдем, Молдавани, до бою,
До бою з Турками лихими,
З Турками лихими!

За віру, за волю!
 За щастя, за долю!
 За край наш рідний,
 За нього! За нього!...

* * *

Видемо, випємо!
 Вицем, Молдавани, до краю,
 До краю, до дна тес пиво,
 Кривавес пиво,
 Те слівнес пиво,
 Що зварим на диво,
 На лихо, на горе
 Туркам! Туркам!...

Маріора (ровхвильована). Пісня! Наша стара, дивна пісня! Серед чужих степів, у далекому краю — питома пісня! Співайте, любі мої! Співайте, діти-Молдавани! Не забувайте милої, коханої пісні своєї. Вона перенесе вашу душу на беріг рідної річки, вона нагадає вам рідну країну, рідні садки, вона напоїть вас рідним повітрям і надасть сили на боротьбу з ворогом. Вона зробить із вас юнаків-молодців, вона вілле вам вогни в душу — і сьміливо тоді скрикнете ви: „Поки сьвіт-сьвітом, і Молдаван-Молдаваном — не скоримось лютій силі!“...

(Виродовж моногола праворуч чуто тиху українську пісню).

Маріора (в задумі). Пісні, пісні!... Де ви на сьвіті божому увіяли ся?... Чи з моря виринули глибокого, чи в лісі густому, непрохідному виресли?...

(Українська пісня все дужчає і дужчає, потім нараз перериваєть ся).

Голоси парубків (за лаштунками, праворуч). Дивись! Молдавашня сидить! Повиповзали мов щенята на сонце! Гріють ся! Попогріти-б їм боки гарненько! Тю-тю-тю! Бісові Молдавани! Чорти! Посілись на нашій землі, а робити не хочете! Бісові Молдавани!

А ви, Молдавани,
 Тепер ви не пани;
 А ви, чортові Волохи,
 Вже востало ся вас трохи.

Угу-гу! Фю-фю-фю!...

(Молдавани зачинають пісні).

Ой, вже недовго, недовго вже вам
 Та руки звязувати, звязувати нам;
 Ой, вже недовго, недовго вже нам
 Покорювати ся, покорюватись вам.

Ой, ми піднімешось на вас,
 Ой, ми поріжемо всіх вас!
 Ой, ми повстанемо на вас,
 Ой, ми повішаєм всіх вас!

* * *

Ой, вже недовго, недовго вже вам
 Та хати руйнувати, руйнувати нам;
 Ой, вже недовго, недовго вже нам
 Та в вічі заглядати, заглядати вам.
 Ой, ми піднімешось... і т. д.

(Впродовж цієї пісні чуто голоси: »Дивись! Молдавани пісні затягли! Давайте ми свої! Гучнійшої!« Починають співати: »Гей, нум, братця, до зброї«. Згуки пісень української і молдаванської змішують ся, ростуть).

Я В А П.

Через спену (праворуч) біжать парубки, деякі з дубчинами.

Братця! Братця! Бий їх! Бий чортових Молдаван! Лупцюй їх! Гей, землице наша, землице! Коли-б ти знала, що на тобі така наскуда сидіти-ме — розсілась би на двоє! Хлопці! Сюди! Молдавани наших бють! Гей-гей-гей!... Омелько, гов! Ахванасій!...

Маріора (устає на зустріч, розмахуючи дубцем). Стійте! Стійте, прокляті! Не вам, не вам, виродкам, бити нас! Не вам бити вірних синів вітчизни своєї! Що ви? Що ви зробили? Чим пожертвували за-для землі своєї? А ми — ми все віддали за неї! Ми навіть царя свого убили, коли він закохав ся у Татарку, коли він мав змінити вірі своїй.*) Аж із тієї пори, коли Драгош вивів предків наших із землі угорської — ми бились, боролись по всяк час, усе жите своє. Ще зі Стефаном Великим на Барлаті ми з Турками бились.**). Дитина в колиці ще готувалась бити їх і різати! Парубок не женив ся доти, доки не приніс своїй коханці хоч однієї голови турецької!... І всю кров, усю силу нашу несли ми їй, своїй рідній землі... А ви?

Я В А Ш.

Іван Гаюн (вийшов впродовж монольогу). Стій! Помовч трохи!
 А скажи-ж мені, коли так, чого-ж ви стільки проливши крови

*) Стефан VII закохав ся в татарську дівчину, прийняв магометанство, за що й був убитий своїми підданими в 1552 році.

**) Це було в 1475 році.

за свій край рідний, чого-ж ви, питаю, сюди прийшли? Чого-ж ви опинились тепер серед любішої нашої України, серед її тиші заводите свою, нерідну нам пісню, серед її великого степу будете свої хати? Ми неменче вас бороли ся за свою землю. Ступень за ступнем відбивали ми її у Татар. Кожну десятину поливали своєю кровю, засівали кістками, все врожаю сподіваючись... Ну — і вихокали, випестили її, земельку свою. Радувати ся-б тільки треба за своє кривавицею куплене добро.. І що-ж? Прийшли ви, Бог вас знає відкіля, Бог вас знає навіщо; прийшли, осілись на кровній нашій землі; берете готовим те, за що ми голови свої покладали, за що батьки наші в бій ішли. Де-ж правда тут?

Гурт (поперед тихо, далі голосніше). От так старий Гаюн! О, так дід Іван! Ба, як пристрочив старій відьмі! Та цей пристрочить! Пристрочить!

Маріора (похмуро). Не своєю волею прийшли ми до вас, а примусом, через утиски страшенні турецькі. Коли трудно було вашому цареві Петрови, він багато, не бійсь, обіцяв нам за поміч. О, він трохи не гори золоті посулював нам.. А що-ж вийшло? Чого він мирив ся з султаном? Чого? Ми готові були голови усі покласти, битись до остаточної краплі крови, до остатнього вітхання.. А він замирив! Замирив! І Чорногора пропала, і ми...

Іван (перебиваючи). То не наше діло розбирати, що у вас там із царем. А ганьбити нас у нашій же хаті, вибивати нам очи, буцям ми не лили крови за неньку свою — ти не посьмієш у друге!...

Маріора (запалено). Не треба нам ні вас, ні вашої землі! Стривайте! Скоро підемо ми відсіля! Підемо знов до наших убогих хат, знов до наших тихих річок і запашних виноградників.

Гурт. Хоч зараз! Туди й дорога! Ич яка! Ж' чортовій матері.

Маріора. Будьте ви прокляті з вашою землею і з вами усіма! Нехай пощедом западуть ся всі ваші села! Нехай пси голодні видуть на ваших гробовищах та пугач голосить над вашими спорохнілими хатами! А ти, старий Іване, пам'ятати-неш Маріору увесь вік свій! І діти і онуки твої пам'ятати-муть. Грізну, о, грізну пам'ятку тобі я zostавлю. (Пішла.)

Я В А ІV.

Гурт (регоче). Тай відьма-ж яка! Тю на твою матір! От так скажена! Ей, ти божевільна, вернись! Тай баба ж злюща яка! От так, так!...

Іван. Нема мені чого тебе боятись. (До хлопців.) Ну, що-ж хлопці? Молода, жвава кров грає? Бач які: зібрались Молдаван бити! Ех, ви... голови в вухах... Омелько, Ахданасій, Микита, Василь — усі, як єсть усі! А де-ж Антін мій? Що-ж він не біг... Молдаван бити?

I парубок. Та він такий, що й заступаєть ся за них.

Іван. А де-ж він?

II парубок. Та був з нами...

III парубок. А ондечки ходить тума-тумою. Антоне! А-гов, сюди!

Я В А V.

Антін (ліворуч виходить). Чого вам треба?

III парубок. Та так, нічого. Он батько питає, де ти є...

Антін. Навіщо я вам, тату?

Іван. А так... Годі тобі блукати. Давай краще сядемо та побалакаємо.

IV парубок. А ну, хлопці, ходім на вигін.

V парубок. Затагуї гуртової. (Співаючи виходять праворуч.)

Я В А VI.

(Гуртова пісня затихає помалу; виділяєть ся тенор і співає високу-високу пісню. На сцені тихо, лише тенор розгукє).

Іван. Чуєш, сину, як гарно, та люблю, та тихо у нас на Україні? Он пісня леть ся широка... Бач, як розлягаєть ся... Повітре таке гарне, чудове... (пауза). Слава Богу — убрали ся з хлібом, дає Бог урожай добрий... А садовина? А безліч усякого овочу? Наградив, наградив нас Бог чудовою землею. Не дурно покладали ми голови свої за ню, за цю сьвяту, сьвяту Україну... (тихо) Чуєш? Чуєш, сину, як повстає в душі любов, любов до рідного краю, до цих степів широких, до цих садків, до цієї пісні дивної, гарної?... Це ми, це ми все зробили... Ми одбили землю з шаблею у руках, засівали її в пісню із пісню чудовою збираємо посів.. І неже-ж нема за що кохати її, цю люблю, милую Україну?... (дивить ся синови в вічі).

Антін. Я й кохаю її, тату... Щиро кохаю...

Іван (ніби переслідуючи одну яку ідею). Ти виріс у своєму селі і не бачив іще усієї України нашої, не бачив іще усього обширу величного степів її, не бачив іще Дніпра-Словути гнівливого, не бачив іще Великого Лугу ковацького. Ая... я походив за вік свій... І коваком і чуаком попоходив. Не раз ходив я у Крим по сіль та по вино, не раз бував у башті Перекіпській... Як вийдеш на шлях битий муравський з півнем та ковилем на передньому в'язі, як вирівняють ся валка по дорозі — серце заграє, кров живійше заходить! Захочеть ся зненацька заспівати тобі, та так заспівати, щоб степ розляг ся од співу чумацького, щоб перепела та стрепети в траві перелякались... Заїдеш у зимовник чий-небудь, що трапиться по дорозі. Є господар дома — гаразд, нема — теж гаразд... Переночуєш, попоїси, поставиш хреста на долівці на знак, що гість був, тай далі рушаєш. А як переїдеш уже було Кінські Води та округ тебе чужий степ непривітний обляже — сумно, смутно якось на серцеві стане. Особливо, як іще до того тесму чи то слід татарський сьвіжий зобачиш... Ляжеш у ночі на возі — небо над тобою висне, у траві деркач дере, тисячі коників, кошажок гудить, із степу пахощі різні підіймають ся і сон очи боре... А тільки шелесне що, тільки здасть ся тобі, що наче десь-то далеко-далеко він тупотить, де й сон дїнеть ся, прокинеш ся... Але тихо все навколо... воли ремигають та під боком товариш спить... (Павза.)

Антін (із блискучими очима). Як би мені хотїлось побувати і в Криму, і на Дніпрі, і всюди-всюди, де ви, тату, побували!...

Іван. Е, синку: багато виходив я. Що-ж у Криму? І у Криму є на що подивитись; тільки зобіждають нашого брата всякі там імани, диядарі, каймакани.. Ходив я і до Кубанської орди за рибою, був і на Єйській косі і на Бейсугській... А що вже запорожських земель повиходив, то й кінця й краю немає... І на Синюху купатись ходив і на Калміус, де донська та запорожська землі виходять ся: там іще пенюк такий обгорілий укупаний задля знатя усякому, де чий землі кінець... Ех... Сум обгорне, як згадаєш усю минувшину. Зворушив ти мене, синку мій єдиний.. А знавш, синку, що я хочу тобі сказати?

Антін. А що тату? Що хочете кажіть — все задля вас зроблю!..

Іван. Видко мені на старі очі, як ти упадаєш коло Марисі Мірескової. Бачу я, що ти будиш-то понохав її... Не ховайсь, не ховайсь, сину: бачу, я добре... Знаєш мабуть ти, що вони збирають ся геть від нас тікати у свою Молдавію назад... Напевне знаєш, бо я та й то давно знаю. І от моє дум стареча обіла: чи не думаєш ти чого поганого? Чи не думаєш ти одступатись од краю рідного, забути нашу мову, наші звичаї стародавні, забути нашу боротьбу минулу, забути все це і піти кудись-то... сьвіт за очі... у якусь Молдавію... Гадка про це перевертає всю мою душу... (пава) Ну? Що-ж ти... мовчиш?...

Антін (тихо). Не скрию од вас, тату: була у мене така гадка... Але страшно мені, тату... І її кинути страшно...

Іван. Кого її? Марисю? А чи роздивив ся ти, що вона за людина? А чи побачив ти хоч раз душу її? Чи поведилась вона в тобою хоч часинку отверго і щиро?... А коли ні, коли ти не бачив її, а бачив тільки її очі, її брови, її губи — то й не кажи, що ти кохавш її! Брови змарніють, дичко зіяне — і тоді побачиш ти тільки кістки, шкірою обтягнуті, бо душі живлячої, чоловічої душі у неї не буде!...

Антін. Ох, не кажіть так, тату! Єсть душа у неї, є щира і тепла душа... (журно). Тільки дівоча... незнана...

Іван. Нема! Нема, кажу тобі!... Ну... про це досить. Я знаю, що в тобою тепер балакати про це, то все одно, що в стіну горохом бити... Я скажу ще тільки одно (устан). Коли ти хоч думкою, хоч гадкою забажаєш кинути край наш рідний; коли тобі у голову тільки прийде зрадником стати — не буде від толі над тобою батьківського мого благословення! Проклену й тоді і день той і час, у який на сьвіт тебе спородив, і проклони мої повиснуть на тобі, як лавцюги важкі, як кайдани пекельні! Гнітати-муть вони твою душу кожний час, кожну хвилину, отруять усе твоє життя!... Мов Кайн, будеш ходити ти по землі, притулку ніде не маючи — і вгадаєш ти тоді, що таке краси рідному зрадити (пішов у хату).

Я В А VII.

Антін (тихо). Що? Що таке? Що мені батько наговорив? Яюсь і думок одразу не зберу... (підходить до вікна хати Міреску). Нема... не видко мені Марисечки, мого ясного сонечка, мого

раю любого та тихого... (ніби про себе). Мариску! Марисечку!
 А вийди; моя зоре ясняя, хоч на хвилину! А покажись вір-
 кою небесною на мить одну!... Глянь на мене любб, заспокій
 менє промовою своєю!... Дай мені знов сили на терпінє, на
 вічне терпінє (пауза). Немає, немає.. (задумуєть ся). Ах!...
 Вач, що батько мені казав!.. Як же так? Хиба можу я за-
 бути її, забути?... Не треба, не треба її забувати, не треба...
 Не треба і думати навіть про це... Якось само складеть ся...
 Може мені Бог, Господь святий допоможе... (пішов у задумі
 праворуч; на сцені немає нікого де-який час).

Я В А VIII.

(Ліворуч увиходять Степан і німий Ярошич; досить обірівані, з палицями).

Степан (тричі стукає в двері Міреску палицею).

Маріора (за дверей). Хто там?

Степан (впяць мовчки тричі стукає).

Маріора. Хто там?

Степан (тричі стукає).

Маріора: Скільки сонців на небі?

Степан. Одно сонце на небі і одна вітчина у чоловіка.

Я В А IX.

Маріора (виходить). Здорові, здорові, мої любі (ті мовчки її кла-
 няють ся). Давайте тут посідаємо: тут ніхто не почує (сі-
 дають на східцях). Ну, як діло? Хто згоджуєть ся? Хто
 йде?

Степан. Та діло йде добре: багато і дуже багато наших знов пі-
 дуть до рідного краю. Я не кажу вже про простих, про сі-
 рих людей — ті сливе всі, як одна душа ідуть, а то з нами
 підуть і бояри. От, наприклад, жичничер Мочок, стольник
 Микика, камараш Антіох, башбулюк-баша Діма, Павел Рущка
 і багато-багато ще иньших, значних і гарних людей. Досить
 уже нам їсти чужий хліб, досить уже. Наїлись, слава Тобі
 Господи, паляниць із царських рук. Досить уже нам у черід-
 ному краю поневіратись за шматок махалєги, за око хліба!
 Знов пити мемо своє вино, знов їсти мемо хліб зі свого поля,
 зі своїх власних, а не з чужих рук!

Маріора (хитаючи головою). Ах, Степаночку, Степаночку, завжди
 трохи... Зажди ще трошечки — і піди ще узнай, піди ще

в дальші села та зимовники, піди скрізь, де тільки розсілись наші брати... Треба всіх сповістити, треба всім дати знати, щоб усі ми мали змогу в купі вернутись до рідного Пруту...
Степан (пильно дивить ся на Маріору). Хи... Щось не чуто слів у твоїй мові... Не хотілось би мені відкладати.. Та що-ж! Трошечки правди є в твоїх словах — треба всіх сповістити. Треба піти всюди, де єсть наші брати, наші друзі. Треба всіх визволити... Правда, Ярошичу?...

Ярошич (стверджує шімікою).

Маріора. Ну, а як же Кантемир?

Степан (з обуренем). Прокляте на голову Кантемирови і усьому його роду! Наробив він, цей Кантемир, такого, що всі Молдавани клясти-муть його і не переставати-муть до кінця віку. Знаєш, що сталося після нашого уходу? Знаєш що?...

Маріора (крутить головою).

Степан. Ну, так я розкажу тобі. Балтаджи *) п'ять день дожидав коло Ясе, щоби бояри з'явились до нього від лиця цілої Молдавії, але відомо тобі — хто-ж міг до нього з'явитись, коли усі ми пішли до цієї проклятої Росії. Розсердив ся він страшенно! А тут іще випадок такий склав ся: декілька турецьких проводирів верблюжих, шукаючи покорму задля своєї скотини, зайшли в село Барбаші. Ну, а там мій брат Йон тепер живе — знаєш його, який він... Він же, бідняга, сидючи там у своїй закутку, і не знав, що вже царь Петро замирив ся на лихо собі і нам із султаном, ну... і побив з хлопцями своїми всіх тих Турків. Господи! Як прочув про се Балтаджи, просто сказив ся! І віддав — прокляте на його голову — віддав, кажу, всю Молдавію на три дні рабувати Туркам і Татарам!...

Маріора (сплеснувши руками). Та невже? Боже мій, Боже мій!...

Ярошич (зі злостю стулює кулаки).

Степан. Правда, правда, Маріоро!... Господи милосерний! Що було тільки!... Починаючи з Васлуйського повіту і аж до гір — вся нижча Молдавія зруйнована була до крихти. Ніколи, ніколи ще не зазнавали ми такого горя. Те, що діялось за Василя Албанця, все горе, що тоді Молдавія винесла — а ніщо, кажуть старі, перед цим зруйнованям. Попіл, кістки

*) Балтаджи — був великий визир у той час.

і кров покрили наш рідний край... Якийсь-то Сатан, мабуть попросту сатана, погибель йому, з братами своїми та з Турками і Татарами напав на Гагац, ограбував монастир св. Георгія... Чуєш, Маріоро? Св. Георгія ограбовано!...

Маріора. Чую, чую... (хитав головою). О, прокляте, прокляте на їх голови...

Степан. Усіх наших попродали в неволю, а хто спас ся, — утік в Рені або за Дунай навіть... Потім іще набігли турецькі і татарські орди, знищили усе як єсть, побили, порубали образи, поруйнували божі доми, надругались навіть над покійниками...

Маріора. Ох, Кантемире, Кантемире!... Не спокутуєш ти ніколи того, що наробив esi Молдавії! І в труні перевертати-менш ся, коли тебе чабан навіть молдавський вгадає... (мовчанка).
А де-ж він сам тепер?

Степан (зі злостью). А що йому дієть ся? Він же виговорив собі у царя масток, грошей і живе собі, не чуючи наших проклонів.

Маріора. А хто-ж у Яссах сидить тепер? Хто-ж править нашим краєм, вітчиною нашою бідною?

Степан. Бодай не казати!... Раніш Кантемирів башлі-ага було на-посів ся. Оселив ся в палаці і грабував відтіля у купі в турецькими розбишаками усіх, хто востав ся ще в столиці. Але-ж не сила було терпіти це: зібрались наші у купі, хто міг, тай убили цього Ляшка перекрученого, а господарство, поки що, доручили ворникови Кіртеа. Ну, а тут скоро вернув ся Курт-Магомет-паша, що проводив Росіян до кордону, вернув ся, кажу, і взяв господарство в свої руки... Турок, поганій Турок! Узяв собі у помічники великого дуванщика Буджечіу, та ворників Кіртеа і Анастаса, а себе сам почав величати „оборонцем Молдавії...“ Оборонець — щоб тобі ворони живому очи виклювали!... Звелів, бач, щоб ніхто не міг виїхати з города без його дозволу, без паперу за його печатю, будь ти проклят! І кому-ж доручив видачу? Кому? Степану Беюлови з Оргійова!...

Маріора (сплеснувши руками). Тому розбійникови? Тому розбишці?

Степан. Еге-ж, еге-ж... Назвав іще сердарем його! А він кожду ніч виїжджав зі своїми служиторами і грабував проїзжих та

прочан на шляхах; Одбрав самовільно мастки, кидав у в'язню людей хто й зна за-віщо... (обурено, ваявши за голову). О, та прокляте, прокляте на голову тих, хто прикликав на нашу вітчизну таке горе!... (ухопив Маріору за руку.) Бачиш, Маріоро? Бачиш, як страждуть там, далеко, в рідному краю наші брати, наші любі, рідні? А ми тут, тут... Утекли од смерти, спасали власні животи — і кинули на катуване своїх... Ходім!.. Ходім туди, назад! До бою! До кривавої січі з проклятими Турками! До оборони віри-святої і чесного хреста! Зараз же, зараз!..

(Ярошич хвилюється, Маріора мовчить).

Степан. Що-ж ти... мовчиш, Маріоро?

Маріора (мовчить).

Степан. Невже зостаєшся тут? Невже ти, наша мати, та, на котру ми звикли дивитись, як на старійшу, поважнійшу між нами — неville ти... зрадиш?..

Маріора. Бог з тобою, Степане!..

Степан. Так чого-ж ти вагаєшся? Чого задумуєшся? Чого, скажи, чого? Тут нема питання..

Маріора. Ти... ще не всіх... сповістив...

Степан. Не всіх? Ну, то що-ж? От ми зараз же, не спочиваючи, підемо в Ярошичем у дальші села; підемо до тих, у кого ще не були; збудимо тих, кого ще не будили. Обдивимось усе понад Тясмином, понад Ташликом, підемо на Висьрічку... А потім, з'єднавшись тисячами, перед відходом своїм помсти-мось на цих проклятих усіх, хто сьміяв ся над нами, хто кепкував із нас, хто робив нам зло. Запалимо села їх, зруйнуємо, про...

Маріора (перериває). Тс-с!.. Тс-с!..

Степан (оглядаючись). Що? Що? Що таке?..

Маріора. Нас же можуть почути!

Степан. Правда твоя... Я й забув і про це не годить ся у день балакати... (встав.) Ну, Маріоро (взяв її за руку і довго дивить ся в вічі). Дивись, дивись сама... Не знаю я думок твоїх... Але готуй ся, готуй ся — ми не забаримось. Прощай. (Обидва кланяють ся) Ходім, Ярошичу! (Виходять на ліворуч).

Я В А X.

Маріора. О, коли-б то тільки можна — зараз би полинула з вами, брати мої. Ні хвилиночки не вагалась би... А то не можна, братики мої любі, не можна, синочки мої милі. Не можна старій Маріорі сісти на передньому возі, не можна першій зайти пісною водою, щастя... Ось-ось вістник із далекої Турещини повинен приїхати, привезати мені вість-вістиночку про нього, про сина мого єдиного, любого... (протягла руки вперед.) Сину мій! Утіхо моя! Моя надія, моя щастя!... (довго так стоїть.) А чим же платити-му я вістникам? Чим? Невже мені доведеться кинути думку свою, надію, життя моє лише через те, що гроший не стало? Не стало гроший... Як це може бути? Та я світ переверну, а гроший добуду! (пауза) Треба підвчити Мариську, нехай у Антона випросить гроший; нехай той дурень візьме їх у батька. Нехай візьме більше, більше, яко мога більше... (шепоче.) А не стане, не стане їх — нехай він задушить батька, нехай задавить його власними руками, нехай сам стане господарем добру своїйому, а над ним Марися, а над Марисею — я!... У старого батька гроший.. О, у нього багато, багато... Там усе скрині, скрині... Там усе казани, казани... Буде чим заплатити викуп за сина мого, за любого мого, за дорогого мого... Так, так... Гей, Марися!... Гей, Марися, йди сюди! (пауза) Нема... Де-ж вона? (спішно йде в хату, вертаєть ся.) І там нема... Де-ж вона? А мені зараз же, зараз треба її бачити.. Іди сюди, доню моя... Іди сюди скоріше... Я наткну тебе своєю душею! Я запалю тебе своїм вогнем! Я надам тобі сили все-все вробити, аби брат твій, брат був вільний! Зараз я можу все! О, як би це зараз!... Зараз же, зараз... Марисю, Марисю... (уходить на ліворуч).

Я В А XI.

(Роман і Марися виходять із праворуч).

Роман. Ех, Марисю! Ну, і заховав ся я у тебе, так прямо по самі вуха.

Марися. Я тобі казала вже, що ти дурний, і ще скажу.

Роман. А я тобі хоч не кавав, що ти дурна, а тепер скажу (хоче обняти).

Марися. Ах ти бісів парубок! (вириваєть ся). Геть, коли так, з очий моїх!

Роман. Чорта в два! Як же я піду від тебе, коли я без тебе жити не можу? Ще як сама ти, то ще туди-сюди. А як почнуть коло тебе парубки витись — ну, так би й лягнув тебе по шиці. А знаєш, що я тобі скажу? Ти таки закохалась у мене.

Марися. А як же, як же... Гину, пропадаю за тобою...

Роман. От чортова ти дівчина!

Марися. От чортів ти парубок!

Роман. Та невже ж ти ніколи у мене не закохавш ся?

Марися. Ні, закохаюсь: на маненького Юрія, як рак свинце. Ще саме тоді собачі заговини будуть.

Роман. Слухай, не плети дурниць! Полюби мене — я тобі шага завтра покажу.

Марися. А не діждеш ти, щоб я більше з тобою балавала! Геть зараз же! А то я й дивитись на себе забороню!

Роман. Овва! А я тоді буду так за тобою ходити, як Антін Гаюненків, та скавучати-му (скиглить).

Марися (сьмієть ся). Хіба він так побиваєть ся за мною?

Роман. А як же! От уже прямо — пропадає. І чорт його зна — я, вдаєть ся, зроду-віку так не побивав ся-б. Та ще за ким? За дівчиною! Пху!...

Марися (бе його по губах). Оце тобі, оце тобі... Не кажи дурниць, не кажи дурниць, не кажи, не кажи...

Роман (боронить ся). Та стрівай! Та підожди, гаспидеька! Щоб тобі руки повсихали.

Марися. А! Так ти внять? (хоче бити).

Роман (ухопив за руку, держить). Стривай! Спочинь трошки!

Марися. Пусти.

Роман. Не пушу!

Марися. Пусти, кажу тобі!

Роман. А я тобі кажу — не пушу!

Марися (пручаєть ся). Ну, що мені з ним робити (кричить). Тобі кажу, пусти!

Роман (кричить). Тобі кажу — не пушу!

Марися. Романочку, голубчику. Орлику мій сивенький, соколоньку мій любий. Пусти ж мене, серденьтко моє.

Роман. Ага! Иньшої заспівала? А поцілуєш? Га?

Марися. Поцілую... Тільки пусти поперед.

Роман (сьмієть ся). Ого-го! Думаєш, на дурня наскочила? Ні, це вже бали. Цілуй зараз.

Марися. Ой, Боже! Ну, як таки його таку мерзеньну пику цілувати.

Роман. Еге-ге! Так он як? За це цілуй двічі, за це цілуй двічі.

Марися. Знаєш що? Я поцілую тричі — за те раз плюну.

Роман. Ні, на це не згоден. Цілуй двічі. Та гляди, не вкуси.

Марися (намагаєть ся, потім хоче вирватись). Ой, хтось іде.

Роман. Брешеш — не піддуриш. Цілуй уже, цілуй.

Марися (цілує). Пху!

Роман. Ще й плює. Наче не солодке (цілком серіозно). Ех, Марисю, Марисю... Знаєш, що я скажу тобі?

Марися. Тільки пусти руки поперед.

Роман. Та пустити я пушу (пускає), а скажу вже тобі не шуткуючи: гарна ти дівчина, як я бачу, та, здаєть ся мені, вітром дуже повна голова твоя, не покажеш ти нікого в світі. З усіма хлопцями бігавш, із усіма воловодиш ся. Якось воно, знаєш... аж ніяково дивитись.

Марися. Ой, і завів же ти монастирської якої. Прямо за упокой.

Роман. Не монастирської, Марисю, а правду кажу тобі. Хоч би й Антона узяти. Що ти з нього зробила? Був парубок, як парубок, а тепер ходить-тиняєть ся... Он ба — легкий на спомин. Дивись — який іде. Іноді покенкуєш із нього, а іноді аж жаль його стане... Он ба який...

Я В А XII.

Антін. Романочку! Там тебе на щось Трохим кликав.

Роман. А коли я йому потрібен, то нехай він до мене прийде.

Антін. Так казав дуже пильне діло.

Роман. Та ну його к' бісу з його ділами.

Антін. Їй Богу — пішов би... Пильне дуже діло...

Роман. Йому пильне, а мені — ні.

Антін. Він казав, що й тобі пильне...

Роман. Та що тобі до того? Ну, і піду — тільки не зараз.

Антін. А ти-б зараз пішов... Піди, голубчику, піди...

Роман (сьмієть ся). Еге-ге! Догадав ся! Це, мабуть, не йому, а тобі пильне діло припало.

Марися (сьмієть ся). Мабуть, що так.

Антін. Та так же, так.. Бач, Романочку... я хочу побалакать із Марисею... Мені так треба, так треба... побалакать...

Роман. Побалакаєш колись. Ходім, Марисе, танцювати...

Антін. Ні, ні... Марисечку, Марисечку!... Ходім, поговоримо хоч трошки з тобою. Ходім, ходім... Мені-ж так рідко доводиться з тобою побалакати.

Марися. Так от бачиш же, що я ходжу з Романом.

Антін. Ну то що, ну то що?... Його можна попросити, він піде геть. Але-ж він часто, частіш мене балакає з тобою... А я... я так рідко бачу тебе на одинці... Ти все на людях... на людях...

Марися (до Романа). Ну, що-ж ти з ним будеш робити? Бачиш, Романе, що у нього оттут (показує на лоб) не всі дома. Ну, піди, піди до Трохима, а ми з ним будемо балакати...

Роман (зітхнувши). Ех, ти дитино, дитино! (Пішов.)

Я В А XIII.

Антін. От... от і спасибі тобі... Хоч зі сьміхом, хоч із кепкуванням і жартами, а все ж виконала моє щире прохання. І спасибі тобі за це.. Ну, от... сядемо оттут, побалакаємо... Я щось хотів сказати тобі (береться рукою за чоло). От... забув... Ах... забув... Батько.. ні, не те... Бачиш, Марисю, бачиш, голубонько, яка ти... негарна до мене... От я віддав тобі усе, ніби... ніби Бога собі... і молюсь, молюсь на нього щиро і горяче... А ти... ти береш за жарт моє кохана. Ти думаєш, що і я так тебе кохаю, як усі оті хлопці, що вють ся коло тебе за красу твою, говорять у вічі одно, а за очі кепкують і зневажають тебе... Кепкують... Кепкують над тією, на котру я дивитись вноді не сьмію..

Марися. Ну, то застав їх молитись на мене.

Антін. Примусить... Ні, досить того, що я сам молюсь... Молюсь, бо кохаю тебе щиро, щиро (віклав руки як до молитви).

Марися. Я теж кохаю тебе.

Антін. Марисю, Марисечку... Невже-ж це правда? Невже хоч трошечки, хоч трошечки я тобі дорожчий їх усіх? О, Марисю! Ти таким щастем напоїла-б мене, коли-б це була правда, що я... я... Та я збожеволів би!... Кохаєш, кохаєш, мій раю!... Сьвітлий, сьвітлий... (хоче обняти.)

Марися (одхиляєть ся). Та ні, не треба... Ще побачуть..

Антін (хоче усьміхнутись). Так, так... Це кохана... Це-ж воно, воно таке... Ну, що-ж... Це мабуть таке кохана, що боїть ся зай-

вого, кинутого слова... Це я милостинку, милостинку випро-
хав у тебе!...

Марися. Якими дрібницями повна твоя голова. Все-б тобі тільки
цілуватись та обніматись...

Антін (скрикнув). Так чого-ж ти боїшся мого поцілунку?

Марися. Чого це ти так кричиш на мене? (встала). Хочеш правди
довідатись? Хочеш? Так от тобі правда: прощай! Більше
ти мене не побачиш. (Іде.)

Антін (на вколішках). Марисю, Марисечку!... Марисю, не кидай
мене безпомічного, безпорадного! Марисю, не вливай мені
яду, яду у душу! Ну, обманюй мене, обманюй, дури — тільки
не кидай, не кидай, Марисю. Сьійся надо мною, кепкуй,
як хочеш знущайся.. тільки не кидай, не кидай... Бачиш —
я біля ніг твоїх! Бачиш — я невільник твій і на колінах
вимолюю у тебе кохання...

Марися. Що в того, що ти біля моїх ніг? Не ти перший — не ти
остатній!

Антін. Знаю, знаю я... Так хоч тепер, поки нема у тебе другого,
поки ти вільна серцем — кохай мене... хоч трошечки... Я ве-
лике слово тобі кажу: обманюй мене... тільки словами, а не
душею, кажи, що кохаєш мене — мені й того досить.

Марися. Чудний ти який (сіла). Та от придивляйся краще... Невже
не можна вгадати по дівчині, чи кохає вона чи ні? Невже
цього не видно?...

Антін. Не видно, не видно.. Я душу свою віддав би, аби дізна-
тись правди...

Марися (раптом скочила, побігла). Ну, так дізнавайся! Ха-ха-ха!

Я В А XIV.

Антін. Марисю! Марисечку! Вернись, вернись!... Ну... і як же?...

Чи любить, чи не любить вона мене? Чи любить, чи не лю-
бить? І що, як ні? Що, як я повинен буду кинути і думку
навіть про те, щоби вона мене коли-небудь покохала? І тоді
цілий вік носити у грудях пустиню, цілий вік, встаючи і ля-
гаючи, безнадійно згадувати одне ймення... О, важко це!..
(шавза). А як стануть перед тобою ці очи чарівні, а як знов
голос залунає у вухах, знов згадасться поцілунок палкий,
і тазмні шепти понесуться?... А!... Та неже-ж це на віки,
на віки?... І за що, за що, питаю я? Чому я всіма моїми

стражданнями, боліннями, всіма моїми безсонними ночами не заробив права на її любов? Та де-ж ти, вічна правдо? Чому один, шуткуючи, з жартами бере те, за віщо другий живе покладає?... На віки, на віки... На віки розстатись, на віки забути... (Ридас).

Завіса.

ДІЯ II. ОДМІНА I.

Хата старого Івана. На праворуч двері в хатину.

Я В А I.

Антін (сидить біля столу; грубо). Що вона мене водить? Що вона водить мене досі? От і зима вже, от і сьвята вже наспіли, а я ще й досі не знаю, що за чорт у ній сидить. Та чи ти мене приворожила чим до себе, чи ти в хлібі дала з'їсти, чи в горівці пити? Скажи, скажи, що зробити маю, щоби заробити кохане твоє?... (павза) Але... вона-ж казала мені не рзз. Гроші, гроші... Її кохане можна купити за гроші... Та що-ж, як я не можу, не можу... Гляне татко на мене своїм спокійним поглядом — і слова завмирають у мене на устах... Ех, дурень я, дурень! Дитина ще! Все ніби боюсь, що от-от батько ухопить ремінця, от-от набе мені спину. Тай доки-ж я так бояти-мусь? Доки я дитиною буду? Е, ні — годі вже. Годі вже! Сказано — годі, так годі! (хоче йти).

Я В А II.

Оляся (увіходить). Куди це ти, Антонечку?

Антін. Куди? А тобі яке діло?

Оляся (здивувалась; мовчанка). Та... я не знала... що ти буден критись.

Антін. Не знала, не знала... Так і звикли ви з батьком за кожним ступнем моїм стежити... Що — мені не можна й піти нікуди?

Оляся (тихо). Та хіба-ж я забороняю? Я питаю...

Антін. Питаю. А навіщо тобі? У шинок іду — от куди.

Оляся. Бог з тобою, Антонечку. Що таки ти кажеш?...

Антін. Те, що чуєш. Празник сьогодні — і я хочу гуляти. І буду, і буду! Досить мені під вашою указкою жити. Ач — няньки які!

Оляся (хоче обняти його). Антонечку...

Антін (одихає). Геть к' бісу! Чого ти вязнеш до мене? У печінках, у печінках ви мені сидите усі! (пішов).

Я В А Ш.

Оляся. Господи! Що з ним сталося? Ах, Боже мій, Боже мій... Такий тихий, покірний — а тепер... Що таке? І голови не покляду... Господи! Коли-б швидче він зробив ся такий, як ранійше. Коли-б швидче ці прокляті Молдавани відосіль поїхали. Ох, і багато горя вони нам принесли, багато (задумуєть ся). А цей Петро... Чому він тепер мені згадав ся? Чи не нещасте яке висне над нами, що він мені згадуєть ся? Чорний такий, високий... Страшенні вуса, очи наче вугіле горять; палкий, страшний такий... Ух!... Підстеріг мене біла криниці... Боже, як я налякалась!... Ну, що ж, як гидкий він мені, противний... Губи такі червоні-червоні, наче в салі... Ніби гадюка оповилась округ мене, коли він мече обняв... А як він страшенно кляв мене, як тікав зі села!... „За тебе я, каже, і матір і сестру уб'ю, села попалю, Бога відречу ся!...“ Невже кохана така сила, така невпинна сила? Ні, мені здаєть ся... Я думаю, що чоловік коли схоче з себе скинути ці ланцюги, ці кайдани кохання, то він і зможе це... коли схоче.

Я В А ІV.

Іван (увиходить). Куди це Антін пішов? Та ще так швидко.

Оляся. Та то, татку... То... бачите, тату... То.. ми з ним посварили ся трохи, то він ото й пішов із хати.

Іван (хитає головою). Дивись (довга павза; підійшов до дочки, сів біля неї). Олясю... Чи не помічаш ти, що дуже непевне щось із Антоном нашим робить ся? З слухняної, гарної дитини він перевівсь Бог зна на що: такий запальний якийсь зробив ся, гострий на язик, незвичайний, неввічливий.

Оляся. Ні, таточку. Він таким і востав ся, яким був. Він добрий, тату: у нього така чула душа, таке золоте серце. Тільки... тільки ця Марися все зводить його.

Іван. Ох, Марися ця мені, Марися. Ось де вона у мене сидить (павза). Думав я, думав своєю старою головою — і ні до

чого не додумав ся. Що з ним зробити, як його від цієї проклятої дівчини одвернути — прямо голови не покладу.

Оляся. Та може вони скоро поїдуть, ці Молдавани, з нашого села ; може таки освободить нас Господь від них.

Іван. Багато, багато сім'я Мірескова лиха нам накоїла. Ох, багато, багато... І знаєш, доню моя, що не йде менї все в голови ? Так иноді неначе-б то й забудеш, а потім знов згадасть ся — і страшно стане... Памятаєш, як цей Петро клятий, брат Марисїн, тікав із села? Памятаєш, як він казав : „Ще проліски не одцвітуть, ще кінь зубом трави не захопить, як ти можеш забудеш!“ Памятаєш ти це ?

Оляся (тихо). Памятаю (про себе). Але що за причина ? Чому це він саме тепер і таткови нагадав ся ?

Іван. Що ти кажеш ?

Оляся. Та то я так... нічого...

Іван. Мені вдасть ся, що він і справді страшно щось задумав. Але що, що?... Ось уже і Різдяні святаки наступають, недалечко Водохреще... Скоро вже пронесуть ся не знать куди всі хвуги та чвири над нашими стенами, скоро шука хвостом кригу проба. Хутко збіжить тоді сніг струмками мутненькими ; ховрашок свисне, виповзаючи з нори ; журавлі ключем пролетять над головою — і пролісок блакитний вибеть ся з під коріня... Оттоді побачимо, що загадав чорний Петро Міреску... Але ми на все будемо готові... Почім знати — може він із ордою на нас прийде?...

Оляся (аж в ляком). Що ви, тату ? Господи сохрани і спаси нас ! Дух святий при нас і при хаті нашій... Ви таки, тату, хто й зна що вже кажете. І де ж таки згадувати оттаке!...

Іван. А що-ж ? Давно вже не була орда у нас. Господь милує, слава Йому милосерному, але забувати не треба того, що ми стоїмо над провалем... Стоїмо і знаємо, що вже ґрунт десь обвалюєть ся далеко, у низу... Обвалить ся він — і шугнемо ми всі туди... і з жінками і з дітьми...

Оляся. Господи, Господи... Ні, тату : і слухати, і слухати вас не хочу ! Не хочу, не хочу, не хочу (затуляє вуха і хутко йд в хатину).

Я В А V.

Іван. Не хочеш, то й не слухай, а я правду кажу (задумав ся). Давно, давно вже не було орди у нас. Давно вже не лила ся кривця християнська. Спокійно виходив хлібороб на ниву, спокійно кінчав тяжку працю і вертав ся до дому вечеряти під вишнею. Тихо, спокійно, щасливо... А раніше? Старий дзвонар дзвонить на церкві, скотина реве, хати горять, рушниці стріляють, місяць почервоніє, мов кровю налившись — і над усім цим стогін, стогін людський несець ся... (стає на коліна). О, не доведи Господи старим очам моім знов це лихо бачити! О, не дай мені, сьвятий, ще раз чути цей стогін болючий, що душу всю вивертає! О, не допусти, Владико, щоби знов вороги потоптали образ твій, щоби на поціл церкви пустили, і слуг Твоїх вірних у тяжку бусурменську неволю забрали! (Тихо молить ся).

Антін (за сценою співає пняним голосом якусь пісню).

Іван. Що?... Що?... Що це?... Антонів голос?... Антін пняний?... Та що-ж це... таке?...

Я В А VI.

Антін (проспівавши). Ху!... Тату рідний... Годова макітрить ся...
Іван. Що ви дивитесь на мене? Чого ви на мене так дивитесь? Ніколи пняним не бачили? Га? Так подивіть ся... Тепер я кожен день оттак буду, кожен день... Ну, це я шуткую, шуткую, звичайно... Це я, тату, шуткую (діловим голосом). Тату! Маю я вам дещо сказати...

Іван. Ну, кажи, кажи, сину мій єдиний...

Антін. Бачите, тату, я вже не маленький, слава Тобі Господи... Маю свій розум у голові і можу сам собі раду дати... Я вже не маленький, кажу... І от я хочу спитати вас... Так... хочу спитати: чому ви держите мене на мотузочку? Чому ви за дитину маєте мене? Я-ж, кажу, вже не хлопчика... дванацять год... Йому дав копійку — той годі... Ну... і той... Мені от, наприклад, гроші зараз потрібні. Я хочу узяти у вас...

Іван. Навіщо, синочку?

Антін. Яке ваше діло? Я хочу гроші узяти, матері його чорт! Яке ваше діло, питаю? Хочу пропити, прогуляти... Що вам до того?... Своє... Досить уже водили мене. Тепер я й сам можу ходити, а може ще декого й поведу... Мені мов! І дїну,

куди схочу... Куди схочу дїну!... Мені дайте гроші мої -- і тільки...

Іван. Що-ж тобі, синку, одягтись ні в віщо, або їстоньки немає, що гроші потрібні стали?...

Антін. Нема вам, кажу, діла до того... Що ви, тату, з мене кепкуєте? Що ви кепкуєте? То це... я вам на посьміх дав ся? Давайте мені гроші! Я вже робив на вас, заробляв — тепер на себе хочу... К' чортовій матері!... У мене копійки з роду своєї не було (кричить). З роду копійки не було!

Іван. А ти, бач, синочку, розіходив ся дужеенько.. Як би я тобі пірця не оскуб.

Антін. Що? Що ви кажете?... Що-ж це ви, на самім ділі, узялись зневажати мене, га? Ви думаєте, що Антін малий? Ви думаєте, що Антін дурний, га? А матері його сто чортів!... Та ви дивіть ся мені... А то як струсону!...

Іван (широко розкрив очі). Кого?... Мене?!...

Антін. Та хоч би й вас.

Іван (павза; строго, підкреслюючи). Дурень ти! Що верзеш! Та я й дубець на тобі свій поламаю!

Антін. Ова! Дубець!... Годі вже — пройшло... Фю-ю... Було-б тоді бити, як у поперек лави лежав, а як уздовж простяг ся, так я й сам, кого схочу, попобю... Гроші мені давайте мої! Гроші, кажу я вам! (Підступає.)

Іван (на крок одступивши). Так ти-ж це як, гаспидський сину?... На батька?...

Антін (несамовито хапає за груди). Та хоч би й на батька!... Ти мені гроші, гроші давай мої, бо як струсону, то й духу з тебе не останеть ся.

Я В А VII.

Оляся (вбігає). Антонечку, Антонечку! Що ти робиш?

Антін (пустив батька, зі стогоном сїдає на лаві).

Іван (довга павза). Так, так, сину? Так от до чого дожити довелось жєні? На батька, на рідного батька руку підняв!... А де-ж ти Бога того дів, котрого я дав тобі в душу? Перше слово, що ти ще маленьким шепотів, було: „Боженьку, Боженьку!“ А тепер... тепер он як?... Забув Його?... Ти не мене зневажив, а Бога того, що заповіді сьвяті нам дав... І яку-ж тобі кару придумати за це? Чим найтяжче скарати

тебе за те, що ти забув сьвятий завіт Спасителя нашого? Так скарати, так скарати, щоб ти ще на цьому сьвітї назнав пекла і його мук... Ах ти-ж анахтема!... Одрікаєшся од тебе! Та будь же ти...

Оляся (скрикнула). Антонечку! Антонечку! (кидаєть ся до Антона, немов захистити його хоче собою).

Антін (закрив очі рукою; довга-довга павза).

Іван (хитаючись, вийшов у хатину).

Я В А VIII.

Антін і Оляся; обоє плачуть, обнявшись.

Оляся. Антонечку, Антонечку! Голубчику мій милий! Братчику-ж ти мій ріднесенький. Що-ж ти наробив, що ж ти наробив...

Антін (раптом схопив ся). Ех!.. Та що-ж во мною дїєть ся?!..

Оляся. Сядь. Сядь, мій рідний, мій любий Антонечку. Сядь біля мене оттут, як колись іще маленьким сидів... Схили головоньку на плече мені і давай тихо-тихесенько посидимо. (Тиша.) Скажи мені, мій любий, скажи, серденько моє кохане, що тобі треба? Чого хочеш ти, милий мій братіку рідненький?...

Антін (журно). Як би ти знала, сестро, якою отрутою напоїла вона мене... Як би ти знала, яке пекло спорудила вона мені у душі.

Оляся. А ти пробував обставати, бороти це почуте?...

Антін. Не сила моя!.. Не сила, не сила, не сила... Варт їй глянуть на мене, варт їй чорною бровою повести — і я пропав. Куди дїваєть ся моя сила — не знаю я... Але годі, голубко... годі... Не воружи. Ти краще заспокій мене... Заспокій своєю тихою розмовою, заспокій своїм щирим серцем... Зогрій мене, сестро, тим теплом, що його так багато у тебе, а воружити — не воружи...

Оляся. Братіку мій рідний, братіку мій любий, милий. А як уже давно не читали ми. Знаєш, як було раніше: зайде вечір, засьвітимо каганець, посїдаємо у трьох. Ти візьмеш біблію, розгорнеш її на столі... у душі немов стрепенеть ся що... І тихо-тихо так та любо зробить ся у хаті... Почнеш читати. Які великі слова! Які гарні, сьвяті! Так і ллють ся у душу і сльози на очі підступають... А батько наш старенький сидить та иноді покиває головою... Любий, щирий мій братіку. Знаєш: ти мені зараз здаєш ся маленьким-маленьким. Ще таким, яким я колихала тебе у колисочці і коточка над тобою

співала... Не боліла тоді душа у тебе, гарно тоді було... Коли-б вернуло ся, коли-б вернуло ся (тихо співає колисанку, у голосі чути сльози).

Антін (під кінець розривав ся). Годі, годі тобі співати...

Оляся. Чого-ж ти плачеш? Чого ти плачеш, мій милий? Скажи мені, що на душі у тебе?

Антін. На душі? Цього словами не виловіш...

Оляся (вітхнула). Ні, я бачу, не хочеш ти... А краще розказав би... лекше було-б...

Антін. Ні, не лекше, а важче.

Оляся. Ну, як знаєш (вітхнула). Стривай, піду подивлюсь, що батько роблять (підходить до хатинних дверей). Сплять мабуть, бо лежать обличчя у подушку... Ну, Антоночку, так не хочеш ти мені сказати нічого?... Надаремне... Але ти так хочеш — нехай буде так... Ти нікуди не підеш?

Антін. Нікуди...

Оляся. Так от посидь. А я піду до Явдохи, а то вона бідна хора, і у хаті навіть нікому прибрати (поцілувала його). Дітки голодні у неї... Посидь — я упораю ся, так і знов до тебе мого рідного, прийду (пішла).

Я В А ІХ.

Антін (довго мовчить). І за для кого це все, за для кого, Марисю? Задля тебе, задля тебе... Чим же ти надгородила мене за все це? Чим?... Сьміхом та кепкуванєм?... Мало! Мало це за таке коханє, мало!...

Завіса.

О Д М І Н А ІІ.

Хата Маріори Міреску. В одному кутку скриня.

Я В А І.

Маріора (сидить). Ой, як важко мені усі оці дні. Петро мій, Петро не йде мені з голови. Туж-туж повинен вістник із Туреччини бути, от-от узнаю я, де мій син дорогий, а тут Степан зі своїми докорами... Що-ж — хіба не знаю я, як тяжко нашим тут пробувати? Знаю я, добре знаю. Так що-ж робити? Як же мені поїхати відсіль? І голова моя стара робити відмовляєт ся... (Тричі стукають у двері). О! Боже!... як серце замерло... Може... може вістник?... Хто там? Хто там?...

Григораш (за дверима). Та це я, мамо Маріоро.

Маріора. Ах... це Григораш... Увійдть...

Я В А II.

Григораш (увіходить; на ньому золотом гаптований „ілік“, сорочка з широкими рукавами, широкі зелені шаравари з червоними викотами при чоботах). Здорові, мамо (цілує їй руку).

Маріора (положила другу руку йому на голову). Нехай сонце ясно над тобою сяє... Що скажеш гарного? Що приніс?

Григораш. Та приніс, мамо, оце вам до кавни нашої (дає скринку). Це сім'я наша дає, що спроможна, на свьятее діло.

Маріора. А, це гаразд, гаразд (ставить на стіл). Ну, сїдай, Григораше. Сїдай, молодий юначе, надія старих очий, коханець дівчат молдаванських.

Григораш. Ви вже почнете, мамо... А сїдати мені ніколи: точимо шаблі з батьком, вичищасмо рушницї, пістолї...

Маріора. Добре, добре... Ну, що-ж сину: дуже хочеш до рідного краю? Не привязав іще тебе тут ніхто? А може є вже де-небудь Христя або Варька яка, що зачепила тебе за самеє серденько, га?

Григораш. Немає, мамо. Та будь вони прокляті! Я собі візьму нашу дівчину, з блискучими, чорними очима, з косою до пояса, з білими-білими зубенятами.

Маріора. Ач який! А може мою Мариску за себе візьмеш, га? Чим не фата?*) Чи може вона тобі не до вподоби? А хіба-ж у неї не коса, як воронове крило чорна? А хіба-ж не вубоньки у неї, мов перлини жарливі?...

Григораш. Ви вже, мамо, кепкуєте з мене... Прощавайте (хутко пішов).

Я В А III.

Маріора (усьміхнулась). Кохав мою Мариску... Ну, що-ж: він парубок добрий, чесного і багатого роду. Нехай вернемось до дому — може весіле справимо (стисла голову руками). А важко як! Цї дні усї немов камінь страшений на душі лежить (бере скринку, каже з павзами). Сказала Марисї... що треба зробити (іде до скринї). Сказала — і немов прокляте яке на

*) Фата — те що фея, чарівниця.

мою оселю злетіло. Немов пугач тричі пугукнув на хаті — і в хаті мерця стало чути (відчиняє скриню). Бач, скільки то вже добра у мене (перебирає гроші золоті, срібні, діядеми, пояси, каміне). Берегло ся усе це в скринях, залізом кованих; там батько для сина беріг, там мати для дочки... Берegli усе... в роду в рід. А прийшло лихо тяжке, прийшла біда всенародня — понесли все на св'яте діло, віддали остатнє навіть. Зібрала ся казна, здобулись гроші, а з ними і сила, і міць, і всемогутність (задумалась). І що, як би... взяти цих грошей... хоч частину невелику? За них можна десять-двадцять розвідників послати: і в Скутарі, і Андріянополь, і по всьому Криму, в Каїр, у Венецію навіть! Знайшли-б тоді сина мого; сторицею віддав би він вітчизні затрачені на нього гроші; пролив би кров свою власну — і єдиною крапельною її заплатив би за все... Хиба узяти?... Хто лічить їх тут у мене?... Ніхто... Хто знає, що у мене тут у скрині переховуєть ся (задумуєть ся; раптом устає, хутко все ховає і замикає скриню). Стара, стара Маріоро!... І не думай і не думай так... Це св'яті гроші... Це воля нашого народу, це кінець його страждань, це його весела пісня... (сіла біля стола; павза). Сказала Марисі, що остатнє, на що треба рішитись — це... убити старого Івана... Я їй не знала, що вона вразлива така... Ходить мов непритомна, не їсть, не п'є... (голосно). А що-ж робити? Що-ж робити?... Немає-ж, немає виходу инакшого (схилила голову на стіл). Сум серце обхоплює... Ніби страшно... страшно стає... (нервово хапає дубець і стукає по підлозі). То стогніть же, стогніть!... Скрипите зубами!...

Я В А ІV.

Марися (увиходить тихо і мовчки сідає).

Маріора (про себе). Поки не бачу її — жаль бере за неї. А навернеть ся вона мені на очи — здієть опановує мною... Воно-ж дурне, воно-ж в остатню рішучу хвилину може відступитись (до неї). Що... що зробила вже ти?...

Марися (довго не відповідає; тихо, самими губами). Нічого...

Маріора. Я так і знала! Я так і знала, що нічого (павза; тихо починає). Сину мій, Петре мій!... Сидиш ти у неволі турецькій, за товстими ґратами, за залізними дверима... Високо-високо віконце кругленьке, маленьке св'ітло дає, Турок нехрещений бє тебе таволгою колючою, рве терном плечі твої білі,

юнацькі, пече-вишікає вогнем оченьки милі... Лютий біль, лютий біль!... Але не вирвуть вони болючого стогону у тебе, не почують, прокляті, як плаче юнак молдаванський... А плаче він, плаче безщасний — та тільки не від ран страшених, не від заліза палючого... А плаче він по вітчизні далекій, по матері, матері рідній та по братах-товаришах... І по сестрі своїй плаче... і за неї, недбалу, молить ся він у в'язниці сирій та холодній... Замовкни! Не молись, страднику сердешний! Не знав ти того, що тут забули тебе...

Марися (болючо). Мамо!...

Маріора (ніби не чує). Ти думаєш, що тут усе віддадуть задля твого визволення? Ти думаєш, що тут люблять тебе? Ні, голубе мій... Не болять тут твої рани ятрівні, не чутно сюди твоїх стогонів, не далять нас ті камінюки, що лежиш ти на них... Нам гарно, а як тобі там — то тобі самому краще знати...

Марися. Мамо!... Мамо!...

Маріора. Та не нарікай тільки на матір свою у своїх справедливих проклонях. Мати все зробила, що могла. Всі багатства, всі роскоші віддала за твое визволенє. Збулась усього, окрім чесного йменя — і не вона винна, що ти й досі у страшних муках, що ти й досі у неволі... Летіла-б я завулею через ліси та яри до тебе, мій сину коханий! Соломинкою легкою переплила-б я море широкеє, кішкою сірою через мур високий перелігала-б, вовком злющим накинулась би на сторожу твою і як іржа поїла-б кайдани твої залізані важкі... А дочку, дочку свою негідницю!... А сестру, сестру твою нікчемную — прокляла-б і кинула на посьміховище (важко дихає).

Марися. Ой, ма-амо, мамо, мамо (ридаючи, вибігла з хати).

Я В А В.

Маріора (схопилась, очі горять). Га-га-га!... А що? А що, дитино моя!... Загорілась кров молдаванська? Почула в собі силу батьків своїх? Згадалось все житє войовниче тисячелітнє?... Біжи-ж, біжи!... Перегривай їм горло, проклятим!... Помщай ся, помщай ся!... За всіх!... За всіх помщай ся!... (стукає дубцем).

Завіса.

(Конець буде).

Олександр Сушко.

Ї Д Е М О...

Їдемо.

На дворі спека, що аж листе вяне, а в купé видасть ся тобі ще горячіше. Раз-ураз виймаєш платок та втираєш спітніле лице, шию — холодиш ся. Здасть ся тобі, що випив би цілу криницю, коби де натрапив, — і ще не вгасив би страшної спраги. І тужно тобі стане і жалко за тими розкішними цвітистими левадами, від яких так любо тягнуло вогким, запашним холодком, а якими ти ось недавно тому й ішов до велізничої стації.

Якісь лінощі проймають твоє тіло, якась невимовна втома, і ти насуваш на очи бриль та сидиш апатично мов бездушна колода. Мало що не здрімаєш ся.

— То панство бували в Росії? — чую нараз якийсь жіночий голос, приємний мов скрипіт сусідових воріт.

— Так, добродійко, ми часто їздимо до Королівства.

Підношу бриль до гори та рад-нерад починаю обсервувати моїх товаришів „недолі“, на яких при вході і глянути не хотілось.

Поруч мене сидить якась красуня, уся в ніжних, пушистих зефірах, у непорочно білих рукавичках на тонких руках та з поважною верствою косметиків на 40-літнім поморщенім лиці. Вона незвичайно мила, привітна та усміхнена, а при тім іще й пересадно ворухлива, що робить на мене тим неприємніше вражінє.

Перед нами сидить безсумнівно якась подружа пара. Вона — невеличка, приємна жіночка, з дрібним, гарненьким, уже зівялим лицем та невимовно сумовито-тужними очима, як у тої зляканої

овечки. Вона вся засоромлена та заклопотана. Біля неї сидить її чоловік... Уявіть собі оттак середньої величини кругленький казанець на довгих, тонких ніжках, у якому стоїть сторцом господарська вареха. Оттаке вражінє робив на мене отсей чоловік. Дивлячись на нього я, здасть ся, і не запримичав ні його тонких як патички ніжок у тісних табачкових нагавицях, ні його маленького пергамяново-жовтого лоба, що просто чудував своєю невимовною бездушністю ідіота та мов на глух сьвітлив широченною лисиною. Одно, що впадало від разу в очи — се було його черево, що робило вражінє круглого казанчика, а коли хочете, то гарно викоханого гарбуза. На ніжках тримав він обома руками подорожний кошик із харчами.

Очевидна річ, що я перервав добрим людям розмову.

— Значить — Варшаву знають панство добре? — питала дальше перецвила рожа. — Я в Варшаві теж бувала.

— Так, добродійко, ми що року відвідуємо сей польський Париж, — говорила засоромившись жінка. — Се чудове місто, краще від Відня, а може й Буда-Пешту! У нас там і рідня, — правда, мій любий? — звернула ся вона до чоловіка.

А він немов прокинувшись із просоня глядів на нас маленькими, зеленковатими очима та всьміхав ся придуркувато, при чім отвирав погано беззубий, чорний рот.

— Гу, гу, гу!

— Мені теж подобаєть ся Варшава дуже, — щебетала дальше красуня в вефірах, вигинаючи безустанно вишнуруваням до останніх границь станом, при чім робила вражінє подразненої оси. — Чудове місто!... А які там хороші та чемні паничі... Правдиві *galant-hommes*, не такі як наші. А які чудові забави, які прогульки вони придумують... Просто роскіш! Бувало — виберемо ся на прощу до Ченстохови. Мати божа! Тож то потіха! Ідеш у юрбі, що хвилює мов те море, ідеш — не чуючи землі під ногами, стиснена з усіх боків, — паничі жартують, гомін, сьміх — страх як весело!

— Ми теж їздимо рік-річно на прощу до Ченстохови, — перебила її сусідка спалахнувши при тім уся та глянувши на присутних коротким затрівоженим поглядом.

— Панство бували в Ченстохові? — спитав несподівано хтось із другого кінця купе здоровим голосом, враджуючи від разу своє семітське походженє.

Ліворуч від нас, біля протинного вікна, сиділо теж якийсь панство, — чоловік і жінка. Вони були без усякого шуміву Жиди, хоч виглядали зовсім по європейськи та поводити ся свобідно та дистинговано. Лише акцент їх враджував. Зрештою вони сиділи цілий час мовчки, не звертаючи на себе нічим уваги присутніх. Він — убраний по найновійшій моді, здасть ся, по професії банкир, прислухував ся мабуть свобідній розмові моїх сусідок, а вона, розкішна та пишна брюнета, читала книжку.

Як мені видало ся — Ченстохова інтересувала його дуже.

— Так, так, ласкаві панство, — говорив він дальше тим чудно-прикметним семітським акцентом, — ми теж гостили в Ченстохові. Так нам радили... А в Петербурзі бували панство? — перервав він печайно, перескакуючи полапавшись на що ньшого. — Отсе раз грандіозне місто! Що за кольосальні будівлі, які багатства! Справдішня царська столиця. Ми бувало з жінкою цілими днями волочимо ся по тих велетенських улицах, оглядаючи усякі орієнтальні, люксусові вироби. Мій Боже! що там за багатства, що за розкіш та пишнота! Аж за очі хапає... А „скарбец“ у Ченстохові панство оглядали?

От тобі й на! Що йому в тою Ченстоховою?

— А вже-ж, добродію. Як же-ж без того? Усе оглядали... Боже місце...

І вона зітхнула важко та вдивила ся своїми затривоженими очима в долівку.

Банкир замовк теж. Він пильно глядів на дрібну стать жінки та здавало ся, хотів прошибнути її своїм зором наскрізь, відгадати її гадки. Слова так і тиснули ся до його губ.

— Так, так, ваша правда... боже місце... — говорив він згодом, потонувши весь у своїх думках. — Отже панство беадітні? — спитав він в кінці несподівано.

— Так, добродію, — відповіла тихо жінка окинувши нас знов тим чудним своїм тривожним та соромливим поглядом. — Божа воля, — шептала вона вдививши ся знов у долівку, — божа воля...

— Так, так, я се зараз запримітив, — була відповідь. — Еге-ж, запримітив... Чому не мав би запримітити?... Адже-ж ми теж бували в Ченстохові... Що й казати...

І він зітхнув глибоко, глянув ніжно на свою розкішну жінку та й задунав ся.

Настала хвилька прикрої мовчанки. Навіть моя сусідка сиділа мовчки похнюпивши в нма голову. А я глядів раз на одну пару, раз на другу, та дивував ся загадкам людської природи. І скільки разів мій погляд спочив на тім гідкім, пузоватім вироді, що сповняв функції мужа сеї бідної жінки, яка возила ся з ним до Ченстохови, мене збирала якась дивна лють і мені хотіло ся так сердечно плюнути йому в лице. А він іще до того мов завзяв ся — глядів мені в очи ідіотичним поглядом кретина та усміхав ся глупо-преглупо, отвираючи свій беззаубий, чорний рот.

А тим часом на дворі вечеріло. Крізь вікна лив ся в купе свіжий, вечірний вітерець, ніжний, ароматичний запах цвітучих піль та скошеної трави. Десь далеко гомонів веселий гавкіт собак. Саме тепер затримав ся потяг на якійсь стациї серед цілого моря піль та левад.

— І ніщо не помогло? — спитав іще подорожний збудивши ся в задуми.

Вона-ж уже й нічого не відповіла. Тільки глянула на нього заклопотаним поглядом та махнула дрібною рукою.

Поїзд тим часом рушав злегка в дальшу дорогу. В купе розливав ся тихий вечірний сумерк, а нам усім було чогось так ніяково... Всім відпала охота до балачки. Тільки подорожний боров ся, видно, з своїми гадками та не стерпівши промовив:

— Так, так, часом і Пречиста не поможе...

Говорив неначе до себе. Тільки й усього. А я насунув бріль на очи, щоб не глядіти на те нужденне сотворінє, що сиділо на-против мене, та тримаючи в руках мов малпа кошик із харчами усміхало ся до мене придурковато беззаубим чорним ротом.

Їдемо...

Іван Липа.

Т У М А Н.

Поскрипуючи по вохкому снігови, почтові сани повазуть звільна мов човен по воді. Візник прикишк, наче заснув.

— Дядьку! а чи далеко ще до села?

— Га? До села? А от зараз за лісом і село.

Дивлюся вперед: степ, укритий білим снігом, ховається в білому тумані... Біла дорога, білі коні, навіть сумерки, що насувають ся, якісь білі...

І тільки ген далеко на обрії дві сірі хмари. Якись дивні: вузьенькою смужкою побігли від дороги на право й на ліво через увесь обрій.

Між ними білий туман.

Швидко плинуть мені на зустріч і тепер уже здається, що се не хмари, а якась величезна птиця з білими грудьми летить на мене, широко розправивши свої крила...

Кліпаю очима і замість птиці-велетня знов бачу хмари...

І раптом над ними вирисовують ся з-за туману верхівя дерев... Ще хвилинка — і по обидва боки дороги високий ліс.

Величезні дерева, низько похиливши під вагою інею своє гилля, стоять непорушно, мов зачаровані, ніби заснули в тиші лісового царства.

Візник куняє. Ліниво, підтющем біжать стомлені коні. Даво-ник мляво, якомсь хрипко теленькає, хвилями й зовсім стихаючи, а там ураз вибиває старечі дрібушечки.

Я намерів ся, натомив ся за день.

Хочеть ся швидче добратися до тепла, до спочинку.

* * *

— Прошу! — подаючи мені гарячий чай, казала присиним голосом господиня. — Ви вперше в нашому селі? Прїїздом? Стомились у дорозі, перемерзли? Такий вохкий туман, наскрізь якось пронизує...

Через п'ять хвилин балакали, мов давні приятелі.

— Дозвольте вам ще чаю?

— Попрошу, як ласка ваша.

Коли господиня брала від мене порожній стакан, щось так тріснуло поблизу, аж луна розкотила ся по покоях.

Пані вся здригнула ся і в її простягненій руці ватанцював на блюдці стакан. Довге стояла бліда дивлячи ся на мене переляканими очима.

Мене здивувала така нервовість.

— Вам не страшно жити в сій пустині?

— Яка-ж тут пустиня? Скрізь люди, а хто-ж людей боїть ся?

— А от я нічого не бою ся так, як людини. За те тріску вже ніякого не злякаю ся.

— А я...

Тр-рах! мов із рушницї гримнув наш стіл.

Вона знову вся затремтіла мов у пропасницї, зблідла, аж по-жовкла на виду.

— Ви страшенно знервовані — жахастесь так...

— Ні, се не нерви... щось більше... бо як би хто несподівано вистрелив над моїм ухом, я не злякалась би так.

— А як меблі тріснуть, хиба се страшнійше?

— Тут не можу себе здержати: поки дійде до свідомости, уже й занімію. Рефлекс.

— Дивно... Мабуть ви були налякані таким тріском у дитинстві?

— Так. Тільки не в дитинстві...

— А от я переміг у собі всі рефлекси. На се треба тільки духової роботи та сили волі.

— На се немає в мене ніякої волі, бо сей тріск влучає в саме серце, як стріла, що несе смерть.

— Не розумію вас.

— Ну, як вам яснійше сказати? Хтось із нашої сім'ї помре.

Сказала так упевнено, що мені аж моторошно стало. Однак я зараз же схаменув ся і перед моїми очима устав густий морок

із усіма селянськими забобонами. Зробило ся до болю прикро за симпатичну господиню.

— Простіть, але-ж я вельми дивую ся: ви людина з освітою і вірите у щось таємниче... Сього вже я ніяк не годен зрозуміти.

— І не зрозумієте зараз. Зараз ви мене тільки осудите, а от як проживете тут кілька день... побачите, що скоїть ся велике нещасте в нашому домі.

— Через оце тріскане?

— Та не через тріскане! Воно тільки нагадує мені колишнє, а найголовне — прочуте, що вже третій день панує в моїй душі.

— А я се простійше поясню: на дворі скільки день стоїть туман, вохкість, а зараз у вас топить ся в печі... і ви хочете, щоб меблі не тріскали?

— О, коли вони тріскають просто собі, по фізичних законах, я спокійна, байдужа до сього. Ну, а тепер я прочуваю, що якась темна хмара висить над нашим домом і от-от когось ударить блискавкою.

— А швидко повернуть ся ваш муж?

— Не знаю... Мав бути ще к' обіду, та чи не блукає десь...

Тр-рах!

— Ну, се справді ціла баталія, аж непримно.

* * *

Молода пані раз-у-раз так одніювала ся на виду, що я ніяк не міг ввіймати її нормальний вигляд. То вона зовсім молода, світла, прекрасна, з тонкими рисами, білим мармуровим чолом, то враз робила ся підстаркувата, жовта, з мутними, непримними очима.

— Невже ви не вірите, що в природі є щось таємниче? Таке, чого людина не здатна зрозуміти?

— Та ми не знаємо ще й однієї тисячної з того, що діється в білому світі. Наука наша — се тільки початок людського досвідку, перший день творіння...

— Ви про світ видимий, матеріяльний, а я питаю вас про невидимий, про духів...

— Про кого? Про духів? Ну, тепер я вас розумію! А скажіть, як ви дивите ся — ну, хоч би на електричність? Хмба се не дух? Чи може хто знає, яка то сила?

— Я кажу вам виключно про духи померлих. Ви-ж певне читали щось про спирітизм, про будістів...

— Колись читав, цікавив ся... І мав тоді велику охоту ввіймати хоч одного матеріялізованого духа, щоб мені послужив, як от електричність...

— А справді: ваша думка геніяльна... тільки не так — не ввіймати духа, а зробити, щоб він завжди був із вами... Хіба се не можливе? Ви не знаєте: у мене був сночок... Я иноді виразно почував його присутність, часами навіть веду з ним розмову. Як же зробити, щоб він, щоб бодай його дух, завжди був зі мною? Ви напевне думаете, що Павлусь мій уже ніде не існує? З сим ніяк і ніколи я не помирю ся! Не може бути, щоб той розум, та чиста, сьвята душа безслідно загинула! Ні!... І я не тільки вірю в безсмертє, а значить і в духів і в усе тасмичне, але маю реальні факти, реальні підстави для такої віри, не кажучи вже про мов почутє. Три роки, як Павлуся не стало, а я ще живу з ним і доси не вірю, що він помер. Мені здаєть ся, що вчора ще я його бачила. Памятаю кожду найменшу дрібничку. Ось тут стояла тоді ялинка, залита сьвітлом, чепурненько вдягнена, як дитинка у рідної мамі. Кругом бігала весела, щаслива дівтора. Не було в покоях наших ніже єдиної смутної душі.

Правда: матері кожна дитина люба та мила, але мій Павлусь був якийсь надзвичайний. Он, у мене там сплять зараз двоє — діти собі тай уже. А той... Мені не трапляла ся жадна людина, щоб ним не милувала ся, не тішила ся.

Того вечера він якось особливе всіх приваблював. Мені здало ся, що він у перше почув себе господарем у домі і так щиро, так ласкаво всіх витав.

Розвійшли ся маленькі його гості щасливі, задоволені. Здебільшого то були селянські діти, що з роду нічого подібного не бачили.

Я стоїлена, про те щаслива, повна надій на свого первістка лежала в постелі. У спальні мерехтіла нічна лампочка.

Я ще не спала.

Бачу... розумісте? — бачу навіч, що увиходить до мене якась чорнява, зовсім незнайома, жінка, так ніби пані, але обідрана, як лизганка. Тихо підходить до ліжка, стає мені в головах, пильно, суворо так дивить ся на мене тай каже:

— Ось ти втішашся своїм сином, а того й не знаш, що в ним може стати ся... Є маленька сирітка, дочка народньої вчительки... Треба тобі взяти її за рідну дитину.

Лежу, слухаю, дивлюсь, як вона безшумно виходить зі спальні, мов тїнь.

І раптом жажнула ся!

Страх опанував усю мою істоту і я зірвала ся на рівні ноги.

До того була зворушена, що збудила тяжко натовленого мужа, аби мене хоч трохи заспокоїв.

Минуло по цьому так коло двох тижнів. Я сливе позабула про той вечір, зовсім заспокоїлась і тільки почувала якусь невідому мені вагу на душі.

Коли се знову в ночі, так само в усіх подробицях з'являється вона... Тихо наближається до ліжка, стає в головах тай каже:

— Рідна мати нічого не хоче зробити для своєї дитини... Так знай: коли ти не зведеш до купи братіка й сестричку, то зведе їх сам Бог...

І я знову бачу, як вона впливає зі спальні. Холодний піг укрит мов чоло. Я тремтіла до ранку, навіть муж не міг мене заспокоїти.

Ранком поїхала до міста шукати сирітку. Звідси ми їдемо так: кінсьми до залізниці, а там до нашого повітового міста поїздом. Приїхала к' обїду.

І тепер тільки себе запитала: чому-ж я саме сюди приїхала шукати сирітку, дочку вчительки? Розвідую однак: де перебувають круглі сироти? Ніде не перебувають... Є дїтський приют у нас, але не тут, а в губерніяльному місті, а тут тільки богадїльня для старих і немічних. Розповіла про свою пригоду знайоми. Дивують ся, іронїзують із мене. Кажуть, що в усякому разі тут такої сироти нема, бо все, що робить ся, відомо всім. Так ні а чим і назад поїхала. Коли була вже в поїзді, почала страшенно перувати ся. Усю мене пекло як у горячці і я не знаходила собі місця.

— Чого-ж власне я їздила?

Не намятаю вже, як і до дому доїхала.

Кажу чоловікови. Він мене заспокоює, упевняє, що все пусте, що в мене нерви хворі, що треба лічити ся.

— І де вона, справді, може взяти ся, така сирітка?

— Так то воно так, а про те треба-б було краще пошукати, зайти бодай в богадільню.

— Ну, то на днях поїдемо разом і в богадільню і до лікаря.

Я не заспокоїлась.

Тягнеть ся перший день — болить душа, минає другий — важко на серці, а у ночі... Тільки що лягла, ще й сьвітла не гасила, знову вона в усіх подробицях!

— Ось ти була і в місті та не пошукала... Одна мати все зробила для своєї дитини, друга не скотіла... Не зведеш уже до купи братіка й сестричку, а зведе їх сам Бог...

Я вже не скочила з ліжка, а, здасть ся, возліла. Коли очу-няла ся, — так страшенно скрикнула, що всіх побудила й пере-лякала.

— Ту-ж мить їдемо до міста! — кажу чоловікови, — а то я збожеволію. Зараз же до міста! Зараз же їдемо!

— Ну й куди ми поїдемо серед ночі?

— Їдемо, бо не можу тут воставати ся! Вона й зараз мель-кає мені перед очима і наче я чую той тихий, страшний голос. Їдемо, бо зараз же сама поїду!

— Хйба-ж вона така вже страшна?

— Та не вона страшна... Ну, конешно, страшна!... мара не-відчепна...

— Та ти хоч скажи, яка вона з себе, ся мара?

— Яка? Молода жінка, висока, струнка, чорнява на виду, уся обідрана... Зовсім скидасть ся на циганку.

— Ну?

— Ну, і волосє чорне, як вороняче крило, густе та куче-ряве, так і веть ся по всій голові... А найстрашнійші очи... якісь суворі й сумні і так пильно, трохи скоса дивлять ся...

— Ну?!

Я вся стрененула ся відразу. Устромила в мужа гострий по-гляд і все зрозуміла...

Він стоїть білий, як полотно, губи тремтять, очи несьвідомо блудять...

* * *

Рано я вже в богадільні.

— Скажіть, будьте ласкаві, чи немає у вас сирітки, дочки народньої вчительки?

— Дочка народньої вчительки, кругла сирітка, була в нас, але вчора ми відвезли її в губерніяльне місто в дитський пріют. Я трохи не зовліла.

Хазайка богадільні се помітила, заметушила ся.

— Вам недобре? Може води холодної?

— Ні, ні... спасібі... не турбуйте ся... Часами зі мною таке трапляєть ся, але швидко проходить... Я хотіла взяти ту сирітку собі за дочку... Чи не можна вернути її?

— Чому-ж ні? Напишемо до пріюту і зараз же нам її привезуть. Добре діло зробите: така розумна дівчинка і до того вродлива... Та ви її знаєте?

— Будьте добрі — зробіть се як найшвидче.

— Через тиждень напевне буде у нас. Приїздить і візьмете. Я дуже дякувала, ще раз просила поспішити і пішла.

— Ну, що? — питає стурбований муж.

— Учора відвезли в губерніяльне місто в дитський пріют.

— Кого?

— Нашу сирітку.

— Яку?!

— Дочку народньої вчительки.

Він зробив ся на виду темним та чорним мов ріля і за всю подорож до дому більше й слова не промовив.

Я була теж сумна. Не знала бо, чи мені радіти, чи плакати? Розумом себе розважала, а в душі щось хлипало. Душе заворушило ся прочуття чогось недоброго.

Сяк-так проминув довгий та важкий тиждень. Муж аж поставив за сей час. Я теж змарніла, ослабла.

Нарешті я знову в місті. Відповіді з пріюта нема. Минув і другий тиждень, а відповіді не було. Се дуже дивувало хазайку богадільні.

На третій тиждень я так знесилилась, що ледве-ледве ходила і ні про що вже думати не могла.

До дому вже не вернула, а перебувала у місті, подавши до пріюту телеграму.

Не довго вже дожидала. Ранком одного дня приходжу, мене зустрічає хазайка, подає мовчки бумагу якусь.

Перебігаю її очима:

...„Кругла сирітка, дочка народньої вчительки, по приїзді в наш пріют заслабла на тиф і вчора вмерла...“

Голова мені запаморочила ся, в очах пішли жовті плями, уся кіннота перевертала ся разом зі мною і...

Я зомліла.

Повернула до дому зовсім хвора і тілом і душею. Аж тепер я зовсім ясно зрозуміла все.

В душі, в мізкові, в цілій істоті над усім панували слова: не зведеш уже до купи братіка й сестричку, а зведе їх сам Бог.

І ось із цього вечера по всіх покоях почали тріскати меблі. Тріскали в день, особливо в ночі.

От так саме, як і тепер.

Через тиждень Павлик заслаб.

Покликали лікаря — діфтеріт.

Я відразу стратила цілком усю надію і дивила ся на улюбленого сина як на мерця, хоч він був іще зовсім бадьорий, крицький.

Я не помилила ся.

— Мені, мамочко, — каже якомсь — приснило ся, що ви тільки й можете зробити так, щоб я не вмер. Зробіть се для мене, мамо! Я не хочу вмирати... Я-ж іще й не жив на світі... А як я виросту, то ніколи, ніколи цього не забуду...

Дивить ся на мене з мольбою, з побожністю, обіймає вже холодними білими рученьками, цідує сухими устонецьками, а очи блискучі плачуть без сліз... а з них виглядає вже смерть... І уявіть собі ще таку поругу над душею мого незабутнього сина: коли він лежав уже на столі, до нас приїхали в ревізійю жандари...

* * *

Мені не спить ся...

Нерви напружені, мов струни.

Якийсь несподіваний, безпідставний жах захопив мою душу і несе її в безодню прірву.

Перевертаю ся з боку на бік на м'якій постелі, стулою важкі вії, примушую себе заснути всякими способами, а сон усе далі й далі уходить од мене.

Навкруги замогильна тиша. Десь починають миши шкрябати і се ще душе мене нервує, непокоїть...

Тріснуть меблі — здригаю, серце холоне...

Що се зі мною? Се той, що перемиг у собі всі рефлекси? Чого се мені ні з того, ні з сього так погано на душі? Чому лячно? Ні, я просто дуже стомлений, знервований. О!... щось у кухні стукотить, шуршать...

Певне наймичка...

Підвожу ся з ліжка, сідаю, прислухаюсь...

Чого-б їй не спати? Тут щось є...

І раптом устають перед очима мов живі жандари...

Ага! Ось де причина мого переполоху. Ну, се пусте діло! Я-ж тут проїждом...

Лягаю знову і знову намагаю ся заснути, думати про щось далеке, тим часом мимоволі лізуть до голови страшні спогади, переплутують ся мов павутине з другими ще страшнішими, малюють ся яскраві, повні трагізму картини пережитого. Ось бліді, понурі обличчя товаришів моїх, їх оточують червонолиці узбровні жандари та поліцаї... У хаті гармідер, плач переляканих жінок, лемент малої дівчорки...

Ух!... Та що се зі мною робить ся?...

Десь стукотить!... Холод, мов електричність пробіг по всьому тілі...

Вони?... чи може господарь повернув ся до дому? Ні; тихо... А може й не тихо, бо від шуму й дзвону в ушах я вже нічого не чую... Почуваю тільки, як у всьому тілі нерви тремтять...

О!... Знов наймичка грюкає в кухні. Чому доси не лягає? Де таке видано на селі? Певне тут є змова, вірада: дожидаєть ся наказу, щоб тихенько впустити непроханих... Хиба я сього не знаю? От і господаря доси нема дома... Але-ж я собі проїждом! Я зовсім його не знав, чого-ж мені страхати ся?

Ні! я не хочу бути навіть свідком тих темних діл, що роблять ся у ночі!...

Я не засну однак у сьому домі! Я тут не можу заснути! Уся істота пориваєть ся кудись бігти, усі м'язи напружують ся для того...

Зіскакую в ліжка, прохожуюсь.

Мов невольник із тюрми поринаю думкою на простір і там у степах шукаю ліків на свою недугу, а перед очима ледве сіріє вікно, а за ним вічний туман...

У вухах гуде, голова важка, мов камяна, повіта якимсь туманом, усе тіло нервоно тремтить, конвульсійно починають зціпляти ся мязи.

О !... Ні, піду до поштової станції... поїду... хоч сьвіт за очі, аби не тут...

Тремтячи цілим тілом я похапцем зодягаюсь у пітьмі, краду ся навшпинечках до дверей, тихо, мов злодій, виходжу з господи і глибоко вдихаю в груди пронизуючий вогкий туман.

Зельма Лягерлеф.

Чуда Антихриста.

РОМАН.

В церкві Лючії був іще більший нагробний пам'ятник. Представляв старого Єзуїта, що з бичем у руці, із капuzою насуненою на очи лежав на саркофагу з чорного мармуру. Його звали патер Суччі і страшили ним малих дітків у Діаманте.

— Чи вони посміють доторкнутися також до патра Суччі? — думала донна Еліза. І пішла крізь вапняний порох до хорів, де стояв саркофаг, аби побачити, чи вони посміли взяти його геть. Але патер Суччі лежав іще на своїй кам'яній постелі. Лежав по-нурий і твердий, яким був за життя, і найже можна було думати, що він іще живе. Коли-б коло постелі був лікар і стіл із фляшками від ліків і запалене світло, можна-б було думати, що патер Суччі лежить хорий на отих хорах і дожидає остатньої години. Кругом сиділи сліпі, як свояки, що зібрали ся довкола хорого, і хитали ся в тихім смутку. Були тут обі жінки з готелевого подвір'я, донна Щепца і донна Тура, була стара баба Саредда, що жила у сіндака Вольгара на ласкавім хлібі, були сліпі жебраки, сліпі співаки, сліпі всякого віку і стану. Були тут усі сліпі з Діаманте, а там неймовірно багато таких, що не бачать уже світла сонця. Всі вони сиділи найбільше тихо, але іноді хтось із них видавав із себе стогін. Іноді хтось із них долавив до монаха патра Суччі і з голосним плачем кидав ся на нього. А все те похоже було на ложе смерті тим більше, що парох і патер Россі від Францісканів ходили кругом і старали ся потішити засмучених.

Донна Еліза була дуже зворушена. Ах, як часто бачила вона тих людей на монастирських подвір'ях веселими, а тепер має бути свідком такої недолі. Вони зворушували її до сліз, коли співали жалібні пісні над її чоловіком, сіньсром Антонеллі і над її братом донном Ферранте. На правду не хотіла-б їх бачити в такій нужді. Стара баба Саредда почала говорити з донною Елізою.

— Я нічого не знала, коли прийшла сюди, донно Елізо, — почала бабуся. — Я лишила пса на дворі на сходах і хотіла ввійти. Простягаю руку, аби підняти занавісу від дверей, але занавіси нема. Кладу ногу так, як коли-б під порогом був один ступінь, але ступня нема. Простягаю руку по сьвячену воду, згинаю коліна, переходячи попри головний вітар і наслухую за малим дзвінком, який звичайно давають, коли патер Россі виходить на службу божу... Донно Елізо, не було ані сьвяченої води, ані вітара, ані голосу дзвінка, ані нічого!

— Бідні ви, бідні, — говорила донна Еліза.

— Відтак чую, як на горі в однім вікні щось стукає і грюкожить. Що робите там в Сором Арріом? — кличу, бо чую, що се вікно Сора Арріга. — Хочено забрати його! — відповідають мені. Та в тій хвилині приходить до мене пан-отець парох, дон Маттео, бере мене за руку і пояснює все. Я майже серджу ся на пан-отця пароха, коли він говорить, що тут має бути театр. Вони потребують нашої церкви на театр! Де Суччі? — говорю тільки. — Чи патер Суччі ще тут? І парох веде мене до патра Суччі. Мусить мене вести, бо я не можу зайти сама. Коли позабирали в крилосів усі лавки й аналої і хідники і сіддці і підвішєня, я не можу знайти нічого. А давнїше я тут таксамо добре орієнтувала ся, як і ви.

— Пан-отець парох постараєть ся вам про иньшу церков, — сказала донна Еліза.

— Донно Елізо, — відповіла бабуся, — що ви говорите? Лучше скажіть відразу, що пан-отець парох може нам повернути сьвітло наших очей. Чи може дон Маттео дати нам церков, у якій ми бачили би так само, як бачили в отсій? Ніхто з нас не погребував брати сюди поводатора. Там, донно Елізо, стояв вітар, цьвіти на нім були такі червоні, як Етна при заході сонця, і се ми бачили. Ми начислювали шіснацять воскових сьвічок на головнім вітарі в неділі, а трицять у сьвята. Ми могли бачити, як патер Россі відправляє тут службу божу. Що ми почнемо в иньшій

церкві, донно Елізо? Там ми нічого не побачимо! Зрабували в нас другий раз сьвітло очей!

Серце донни Елізи занекло так, як коли-б по ньому попелила розтоплена лавя. Рішучо тим сліпим заходіяли велику кривду. Відтак звернула ся донна Еліза до дона Маттео.

— Ваша всечесність, — сказала, — чи говорили ви з сіндаком?

— Ах, ах, донно Елізо, — відповів дон Маттео, — лучше спробуйте ви поговорити з ним, ніж я.

— Ваша всечесність, сіндаком чужинець, він мабуть не знає нічого про сліпих.

— Сінбор Вольгаро був у нього, патер Россі був у нього і також я, також я. Він не відповідає нічого иньшого, як тільки, що не може змінювати ухвал міської ради. Знаєте добре, донно Елізо, що міська рада не може нічого відкликати. Коли порішать, аби ваша кітка правила службу божу в соборній церкві, не можна буде змінити сього.

Нагло зробив ся в церкві рух. Увійшов великий сліпий чоловік. „Дід Елія“, — поніс ся шепіт, — „дід Елія!“

Дід Елія був цехмістром цеху сліпих співаків, який звичайно тут збирав ся. Він мав довге, біле волосє і таку саму бороду і був гарний, як який зі сьвятих патріархів. Підійшов, як усі иньші, до патра Суччі, сів коло нього і спер чоло на трумні. Донна Еліза підійшла до діда Елії і промовила до нього:

— Діду Елія, ви повинні були піти до сіндака.

Старець пізнав голос донни Елізи і відповів своїм захриплим, старечим голосом:

— Думаєте, що я ждав, щоб аж ви сказали мені се? Думаєте, що се не була перша моя думка піти до сіндака?

Говорив твердо і виразно, так що робітники перестали стукати і слухали, бо думали, що хтось почав проповідь.

— Я сказав йому, що ми, сліпі співаки, творимо цех, а Сьвяти отворили нам свою церков ще перед 300 роками і дали нам право збирати ся тут, щоб вибирати нових членів і слухати нових пісень. І сказав я йому, що наш цех числить трицять членів, і що сьвята Лючія, се наша патронка, і що ми ніколи не співаємо на вулиці, тільки по подвір'ях і по домах, і що ми співаємо легенди про сьвятих і крім того жалібні пісні, але ніяких легкодушних пісень, і що Сьвятий патер Суччі отворив нам церков, бо сліпі, се співаки нашого

Господа. Я сказав йому, що деякі з нас — речитатори, що вміють вигодошувати старі пісні, а інші знов — троватори, що видумують нові. Я сказав йому, що ми втішаємо багато людей на острові. Я запитав його, чому він нам не хоче дати жити? Бо бездомні не можуть жити. Я сказав йому, що ми вандруємо від міста до міста по цілій Етії, але церков Люції в Діманте, се наш дім і тут що ранку відправляють для нас службу божу. Чому хоче він нам відібрати потіху божого слова? Я сказав йому, що Святи змінили вже був раз своє переконане супротив нас і хотіли нас вигнати зі своєї церкви, але се їм не вдало ся, бо ми дістали лист від віцекороля, що можемо „на вічні часи“ відбувати свої збори в „Santa Lucia in Gesu“. І я показав йому лист.

— Що-ж він відповів на те?

— Висьміяв мене!

— Чи ніхто з інших панів не може допомогти?

— Я був уже в усіх, донно Елізо. Цілий ранок бігав від Понтія до Цилата.

— Діду Елія, — відіавала ся донна Еліза, понижаючи голос, — чи ви забули молити ся до святих?

— Молив ся і до чорної Мадонни і до Сан Себастьяна. Молив ся до всіх, кільки їх лише знав по імені.

— Чи вірите, діду Елія, — говорила донна Еліза ще тихше, — що дон Антоніо Греко узискав поміч за те, що обіцяв гроші на залізницю донни Мікаелі?

— Я не маю грошей, — відповів сумно старець.

— Ви повинні думати про те, діду Елія, — продовжала донна Еліза, — що ви тепер у великій потребі. Попробуйте обіцяти образи Христа, що ви самі і всі, що належать до вашого цеху, будете говорити і співати про залізницю і памовляти людей до датків на ту ціль, коли вдасть ся вам задержати вашу церкву! Ми не знаємо, чи се поможе, але-ж треба всього пробувати, діду Елія. Се-ж нічого не пошкодить обіцяти!

— Задля вас обіцяю, що хочете! — відповів старець.

І спер знов свою сліпу голову на чорну домовину, а донна Еліза зрозуміла, що він учинив обіт тільки для того, аби мати сунокій у своїм терпіню.

— Чи маю ваш обіт занести образи Христа? — запитала.

— Робіть, що хочете, донно Елізо! — відповів старець.

* * *

Того самого дня встав Фра Феліче о п'ятій годині рано і почав замітати свою церкву. Чув себе дуже сьвіжим і веселим, але коли був саме серед роботи, видалось йому, немаче Сан Паскале з камяною торбою, що сидить на дворі перед дверима церкви, має йому щось сказати. Вийшов на двір, але з Сан Паскалем не дійшов ні до чого. Противно, власне за Етми висувало ся сонце і з темного краю гори лило ся промінє, різнобарвне, як струни арфи. Коли промінє впало на церкву Фра Феліче, закрасило її рожево-червоним цвѣтом; рожево-червоними стали також старі варварські стовпи, що держали балдахин над образом, і Сан Паскале зі своєю камяною торбою і сам Фра Феліче.

— Виглядаємо як молоді хлопці, — думав старий, — маємо жити ще довгий ряд літ.

Та коли хотів вертати до церкви, почув, як щось сильно стиснуло йому серце і впав на думку, що Сан Паскале викликав його, аби сказати йому: „Будь здоров“. Рівночасно стали його ноги такі важкі, що ледви міг їх рушити з місця. Не чув ніякого болю, тільки втому, яка не могла нічого иншого означати, тільки смерть. Міг іще лише поставити мітлу за дверима закрестії, відтак заводік ся на крилос, ляг на плиту перед головним вітарем і закутав ся в свою рясу.

Йому видало ся, що образ Христа кивнув до нього і сказав: „Тепер потребую тебе, Фра Феліче“.

А він лежачи притакнув: „Я готов, не відмовлю тобі!“

Мав лише лежати і ждати і се йому показалось гарним. У цілім своїм житю не відчував іще доси, який він утоплений. Тепер нарешті може відпочити! Образ і без нього вдержить церкву і монастир у пошані. Лежав і всьміхав ся, що старий Сан Паскале викликав його, аби йому сказати: „Будь здоров!“

Так лежав Фра Феліче геть до середодня і найбільше дримав. Нікого при нім не було і йому видало ся, що се не випадок викрасти ся отак із життя. Се немаче-б він ошукував кого. Се будило його все на ново. Повинен би мати також при собі сьвященника, але не мав нікого, кого-б міг післати за ним.

Коли так лежав, здавало ся йому, що стає чим раз меншим. За кождим разом, коли будив ся, мав вражінє, що він усе менший. Виходило, немаче-б мав зникнути. Тепер певне міг би в четверо закутати ся в рясу. І був би певне вмер зовсім одиноко, коли-б не надійшла була донна Еліза, щоб попросити в малого

образа помочи для сліпих. Була в дивнім настрою, коли прийшла, бо хотіли помочи для сліпих, але не бажала собі, аби справа Мікаелі поступила наперед.

Фра Феліче звернув на неї свої очі і всьміхнув ся тихо: „Я вмру“, — сказав захриплим голосом, а відтак поправив ся і сказав: „Я мушу вмерти!“

Донна Еліза запитала, що йому хибув і сказала, що прикличе поміч.

— Сядьте тут, — промовив він і зробив слабкий рух рукою, щоб рукавом обтерти порох із плятформи.

Донна Еліза сказала, що хоче привести св'ященника і милосерну сестру. Але він ухопив її за одіж і міцно держав:

— Перше хочу з вами поговорити, донно Елізо.

Говорити було йому тяжко і за кожним словом віддихав глибоко. Донна Еліза сіла біля нього і ждала.

Хвилину лежав постогнуючи, опісля його лице зарум'яніло ся, очі почали ясніти і він заговорив легко і з жаром:

— Донно Елізо, — говорив, — маю лишити спадок. Се мучило мене весь день. Не знаю, кому його лишити.

— Фра Феліче, — відповіла донна Еліза, — не журіть ся такими річима. Нема такого, хто не потребував би доброго дару.

Але що Фра Феліче був тепер при ліпших силах, то заки мав рішити про спадок, хотів перше розповісти донні Елізі, який Бог був добрий для нього.

— Чи Бог не великий у своїй ласці, коли вчинив мене своїм „полякко“? — питає.

— Так, се великий дар, — відповіла донна Еліза.

— Бути хоч би малим, зовсім маленьким „полякко“, се вже великий дар, — говорив Фра Феліче. — Особливо корисний він від тоді, як монастир скасували і товариші розбрили ся по світу або повижирали. Се значить, що мавш повну торбу хліба, заки просягнеш руку з просьбою. Се значить, що бачиш усе приятні обличя і стрічаш низькі поклони. Я не знаю більшого дару для бідного монаха, донно Елізо.

Донна Еліза думала, як шановано і люблено Фра Феліче за те, що вмів віщувати числа, які мають вийти на льотерії. І вона не могла не признати йому рації.

— Коли серед літньої спеки йду було гостинцем, — оповідав Фра Феліче, — підходив до мене пастух і йшов зі мною, дер-

жачи наді мною свою парасолою для охорони перед спекою. А коли я заходив до робітників у холодних каменоломах, вони ділили ся зі мною своїм хлібом і гороховою поливкою. Я не потребував боятися ані розбійників, ані карабінерів. Урядник цлового уряду схиляв чоло, коли я переходив зі своєю торбинкою. Се був добрий дар, донно Елізо.

— Певне, певне! — відповідала донна Еліза.

— Се не тяжка служба, — говорив Фра Феліче. — Вони питали мене, а я їм відповідав. От і все. Вони знали, що кожде слово має своє число, вважали, що я говорю, і після того грали. Я не знав, як се прийшло, донно Елізо, се був божий дар.

— Люди дуже відчувати-муть, коли вас не стане, Фра Феліче, коли ви вмире, — відповідала донна Еліза.

Фра Феліче сьміяв ся: — Вони не думали про мене ані в неділю, ані в понеділок, коли вже було по тягненю, — говорив. — Але за те приходили в четвер, у п'ятницю і в суботу рано, бо що суботи буває тягнене.

Донна Еліза почала непокоїти ся, бо вираючий не думав ні про що инше, тільки про те саме. Нараз пригадав ся їй сей або той, що стратив на льотерії, що більше, пригадувала собі многих, що програли весь свій масток. Хотіла відвести його думки від грішної льотерії.

— Ви казали, що хочете говорити про тестамент, Фра Феліче.

— Але власне тому, що маю багато приятелів, не знаю, кому маю дати спадок. Чи тим, що пекли для мене солодкі булочки, чи тим, що давали мені артішоки усмажені на сьвіжій оліві? Чи може маю його подарувати милосерним сестрам, що доглядали мене в недюзі?

— Масте так багато роздати, Фра Феліче?

— Вистане, донно Елізо, вистане!

Фра Феліче неначе знов ослабав, лежав тихо; в його грудях клетотіло.

— Думав я також дати його всім бідним вандрівним монахам, що потратили монастирі, — шептав.

А опісля по короткій надумі: — Радо віддав би я його також доброму старцеві в Римі, знаєте, тому, що береже нас усіх.

— Чи ви такі багаті, Фра Феліче? — питала донна Еліза.

— Вистане, донно Елізо, вистане!

Замкнув очі і відпочивав хвилину, потім знов промовив:

— Хотів би я дати його всім людям, донно Елізо!

Ся думка додала йому нових сил, на його лиці появил ся слабій румянець і він підніс руку.

— Бачите, донно Елізо, — говорив далі захвавши руку в рясу і витягнувши запечатану коверту, яку подав їй. — Підіть до сіндака, до сіндака в Діяманте і дайте йому се! Тут, донно Елізо, тут єсть пять чисел, які вийдуть найблившої суботи. Вони об'явлені мені і я записав собі їх. Сіндако нехай візьме тих пять чисел і велить прибити їх на римській брамі, де все оповіщуєть ся. І нехай даєть знати людям, що се мій заповіт. Се дарую я всім людям. Пять чисел до виграня, ціле квінтерно, донно Елізо!

Донна Еліза взяла коверту і прирекла передати її сіндакови. Не могла инакше, бо бідний Фра Феліче не мав уже багато хвиль до життя.

— Коли прийде субота, — говорив Фра Феліче, — багато людий думати-ме про Фра Феліче. Чи старий Фра Феліче не ошукав нас? — питати-муть. — Чи се можливо, аби ми виграли ціле квінтерно? В суботу вечером на бальконі ратуша в Катанії відбуваєть ся тягненє, донно Елізо. Несуть туди льотерійне колесо і стіл і приходять льотерійні пани і мале дитя з сирітського дому. І одно число за другим вкладають у колесо щастя, доки не вложать туди всіх сто. А весь народ стоїть у низу і дрожить із ожидания, як дрожить море перед бурєю. Будуть там усі мешканці в Діяманте, стояти-муть бліді і ледви мати-муть відвагу дивити ся собі в очі. Давнійше вірили, але тепер уже ні. Тепер думають, що старий Фра Феліче ошукав їх. Ніхто не сьміє мати найменьшої надії. Відтак витягнуть перше число, таке, як я віщував. Ах, донно Елізо, вони будуть сии так заскочені, що не зможуть радувати ся. Бо вони всі ждали, що будуть ошукані. Коли вийде друге число, настане жертва тиша. Відтак вийде третє. Льотерійні пани дивувати-муть ся, що все так тихо. Ниві не виграють вони нічого! — говорити-муть між собою. Нині зробить держава добрий інтерес. Опісля вийде четвєрте число. Дитя з сирітського дому вийме його з колеса, викликувач ровзине і покаже число. Між народом незвичайна тиша, не можна промовити ні слова з так великого щастя. Відтак вийде остатнє число. Донно Елізо, кричать, гукають, обіймають одні одних, хлипають. Усі богачі! Все Діяманте богате.

Донна Еліза підложила свою руку під голову Фра Феліче і піддержувала його, коли він говорив хриплячи. Тепер голова нагло важко впала. Старий Фра Феліче був небіщик.

* * *

Коли донна Еліза була за містом при старім Фра Феліче, багато людей з Діяманте почало займатися сліпими. Вправді не чоловіки, — найбільше з них було в поли при роботі, — але жінки. Вони поприходили великими громадами до Санта Лючія, щоб потішати сліпих, а в кінці, коли зібралось коло чотириста жінок, впало їм на думку піти разом до сіндака і поговорити з ним. Потягнули на торговицю і викликали сіндака. Він вийшов на балькон ратуша, а вони просили за сліпими. Сіндако був милий і гарний чоловік. Відповів їм прихильно, але не хотів уступити. Не міг відкликати постанови міської ради. Але жінки порішили, що постанова мусить бути відкликана і стояли на торговиці. Сіндако вийшов у ратуш, але вони стояли на торговиці і кликали і просили. Не відійдуть швидше, аж їм уступлять.

Тимчасом надійшла донна Еліза, щоб передати сіндакови тестамент Фра Феліче. Вона була дуже засумована задля всього того нещастя, але рівночасно відчувала рід гіркого вдволення, що не знайшла помочи у Христа-дятьяти. Вона-ж усе думала, що сьвятий не хотів допомогти донні Мікаелі. Се був гарний дарунок, який вона дістала там у церкві Сан Паскаля. Не досить, що не помагав нічого сліпим, а ще готов був знищити ціле місто. Все, що мають бідні люди, піде на льотерію. Настане позичане і загальне заставляванє. Сіндако приняв зараз донну Елізу і був так само спокійний і чемний, як усе, хоч жінки на торговиці кричали, сліпі в ждальни плакали, а люди приходили й відходили цілий день.

— Чим могу вам служити, сіньоро Антонеллі? — запитав. Донна Еліза найперше оглянулася, дивуючись, до кого він властиво так говорить. А опісля оповіла йому про завіщанє. Сіндако ані не налякав ся, ані не здивував ся.

— Се дуже цікаве, — скавав і простягнув руку по папір.

Але донна Еліза держала міцно коверту і запитала: — Сіньоре сіндако, що хочете з тим зробити, чи на правду скажете се прибити на римській брамі?

— Так, що-ж иньшого могу зробити, сіньоро? Се-ж остазня воля помершого чоловіка!

Донна Еліза хотіла йому сказати, яке се небезпечне завіщане, але надумалась і порішила уняти ся за сліпими.

— Патер Суччі, що порішив, аби сліпі задержали свою церков, також померший чоловік, — завважила.

— Сіноро Антонеллі, і ви починаєте про се? — відповів сіндако зовсім приязно. — Се над'ужить, але чому ніхто мені не сказав, що церков Санта Лючія належить ся сліпим? А коли вже раз порішено, то я не можу зносити постанови. Я не можу.

— Але їх права і їх лист, сінборе сіндако.

— Адже їх права нічого не значать. Вони важні для сьу-ітського монастиря, але такий монастир уже не існує. І скажіть мені, сінборо Антонеллі, що буде зі мною, коли уступлю?

— Тоді вас любити-муть як доброго чоловіка.

— Сінборо, будуть думати, що я слабодух і я мати-му що дня чотириста жінок робітників перед ратушем за якоюсь жебра-ниною. Один день мусить ся видержати. Завтра вже се забудеть ся.

— Завтра, — сказала донна Еліза, — ніколи не забудемо сього!

Сіндако усміхнув ся, а донна Еліза бачила, що йому здасть ся, що він лучше від неї знає народ у Діяманте.

— Думаєте, що се так їм лежить на серці? — запитав.

— Так, сінборе сіндако.

Сіндако злегка усміхнув ся. — Дайте-ж мені коверту, сінборо.

Взяв її і вийшов на балькон.

Почав говорити в жінками. — Маю вам щось сказати — відізнав ся. — Власне довідуюсь, що старий Фра Феліче номер і лишив завіщане для всіх вас. Написав пять чисел, які мають найближшої суботи вийти на льотерії, і дарує їх вам. Ще ніхто їх не бачив. Вони тут у коверті, яка ще не отворена.

Замовк на хвильку, аби жінки мали час подумати про те, що сказав. Вони-ж зараз почали кричати: — Числа, числа! Сіндако дав знак, щоб мовчали.

— Подумайте, — говорив далі, — що Фра Феліче не міг знати, які числа вийдуть найближшої суботи! Коли поставите на ті числа, всі поцрограєте! А ми на правду не маємо потреби ставати ще біднійшими, як ми вже тут є в Діяманте. Тому прошу вас, по-звольте мені знищити тестамент, не бачивши його.

— Числа! — кричали жінки. — Хочемо знати числа!

— Коли позволите знищити завіщане, то прирікаю вам, — говорив сіндако, — що сліпі дістануть назад свою церков.

На торговици стало тихо. Донна Еліза, що була в ратушевій сали, встала в крісла і вхопилась обома руками за його поруче.

— Даю вам вибір між церквою і числами.

— Царю небесний, — застогнала донна Еліза, — чи він чорт, що тим способом спокушує людей?

— Ми все були бідні, — закликала одна жінка, — можемо й на далі остатись бідними.

— Ми не повинні замість Христа вибирати Варраву, — закликала друга.

Сіндако витягнув із кишені пуделко з сірничками, засвітив сірничку і приближав поволи до завіщаня. Жінки стояли і дивились, як огонь нищив п'ять льотерійних чисел Фра Феліче. Церков уратовано для сліпих.

— Се чудо, — шептала стара донна Еліза, — вони всі вірять у Фра Феліче і дозволяють спалити його числа! Се чудо!

* * *

Пізнійше після обіда сиділа донна Еліза знов у своїм склепі при п'яльцях. Виглядала старо, сидячи так, і було в ній щось зів'ялого і зломаного. Не була се звичайна донна Еліза, яку бачили, але бідна, постаріла, опущена жінка. Перетягала ліниво голку через матерію, а коли мала її знов впахати, ледви заколювала її. Майже не могла здержатись, аби слъови не падали на гафт і не псували його. Донна Еліза носила в собі важке горе. Нині втратила Гаетана на все. Не було вже жадної надії, щоб його видобути. Сьвяті перейшли на сторону його противників. Творили чуда, аби помогти донні Мікаелі. Ніхто не міг сумнівати ся, що те, що нині стало ся, було чудо. Бідні жінки з Діаманте не були-б могли так тихо стояти і приглядатись, як горять числа Фра Феліче, коли-б се не було чудо. Се робило таку бідну жінку, як вона, такою старою і розстроєною, коли навіть добрі сьвяті помагали донні Мікаелі, яка не могла зносити Гаетана.

Дзвінок від дверей задзвонив голосно і донна Еліза зі старої привычки встала. Се прийшла донна Мікаеля. Була весела і стрінула донну Елізу з розпростертими руками. Але донна Еліза відвернула ся. Не могла стиснути її руки. Донна Мікаеля була дуже

одушевлена. — Ах, донно Елізо, ти допомогла моїй залізниці! Що маю на се сказати? Як маю тобі за те дякувати?

— Не дякуй мені, братово!

— Донно Елізо!

— Коли сьвяті хочать нам дати залізницю, то тому, що Діаманте її потребує, а не тому, що тебе люблять!

Донна Мікаеля подала ся в зад. В кінці думала, що зрозуміла, чому донна Еліза гніваєть ся на неї.

— Коли-б Гаetano був дома... — почала. Стояла притиснувши руку до серця і стогнала. — Коли-б Гаetano був дома, не стерпів би, аби ти супротив мене була така строга.

— Гаetano, Гаetano не стерпів би?...

— Ні, не стерпів би! Ах, коли ти тому гніваєш ся на мене, що я вже любила його, як іще жив мій чоловік, то ти не посьміла-б мені робити з того закиду, коли-б він був дома.

Донна Еліза підвела брови трохи в гору.

— Думаш, що він змусив би мене мовчати в такій справі? — запитала, а її голос був якийсь дивний.

— Але-ж донно Елізо, — почала шептати донна Мікаеля притуливши ся до неї, — се-ж неможливо, зовсім неможливо не любити його! Адже він такий гарний! І він панує наді мною неограничено, і я боюсь його. Ти мусиш мені дозволити любити його.

— Мушчу? — Донна Еліза дивила ся в низ і говорила коротко і остро.

Донна Мікаеля стратила зовсім рівновагу. — Він любить мене! — закликала. — Не Джіанніту, але мене! І ти повинна вважати мене своєю дочкою! Повинна мені помагати і бути добра для мене! А замість того ти скрізь стаєш на моїй дорозі. Ти жорстока для мене! Я не сьмію прийти до тебе і говорити про нього. Як за ним тужу і як працюю для нього, сього не могу навіть тобі сказати!

Донна Еліза не могла сього довше слухати. Адже донна Мікаеля, се правдива дитина, молода і нерозумна і боязлива, як пташка. Як-раз така, яку треба взяти в опіку. Мусіла її обняти.

— Сього я зовсім не знала, ти бідна, нерозумна дитино, — сказала вона.

VII. Після чуда.

Цех сліпих співаків відбував збори в церкві Санта Лючія. Високо на хорах за вітварем сиділо трицять старих, сліпих мужів

на різблених кріслах патрів Саутів. Найбільше між ними було бідних і мало побія себе на землі жебрацьку торбу і палицю. Між сліпими панувала велика повага і сьвяточність. Вони знали, що се значить бути членом того сьвятого співацького цеху, тої поважної, давньої академії. На долі в церкві дав ся чути нагло приглушений стук. Там сиділи поводитори сліпих, діти, пси і старі жінки і ждали. Иноді починали молоді хлопці з собою і з псами жартувати, але швидко їх заспокоювали і зацятькували. Ті сліпі, що були „траваторами“, виступали по черві і виголошували нові рими.

— Ви мужі, що живете на сьвятій Етні, — виголошував один із них, — ви люди, що живете на сій чудесній горі, встаньте, подаруйте вашій володарці нову прикрасу. Вона тужить за двома довгими стяжками, щоб підвисшити свою красу; дві довгі, вузкі зелізні стяжки хоче повісити на свій плащ. Подаруйте їх вашій володарці, а вона нагородить вас за се богатствами, дасть вам золото за зелізо. Без числа богатства, які вона подарує тим, що їй поможуть.

— Лагідний чудотворець прийшов до нас, — говорив другий. — Відний і незамітний стоїть він у голій, старій церкві, його корона з зелівної бляхи, а його діяменти зі скла. Не приносить мені жертв, ви бідні, — говорить він, — не будуйте для мене храмів, ви потребуєчі! Хочу працювати для вашого щастя. Коли з ваших хат ясніти-ме богатство, я сьвітити-му правдивими зьвіздами; коли з краю втече нужда, мої ноги будуть у золотих черевиках, висаджених перлами!

Після виголошеня римів їх приймали або відкидали. Сліпі поступали дуже строго.

А другого дня перетягали вони через Етну і співали про зелізницю до серць народа.

* * *

Після чуда з завіщанєм Фра Феліче почали люди давати датки на зелізницю. Донна Мікаеля зібрала швидко до сто лірів. Тоді поїхала вона з донною Елізою до Мессіни, щоб придивити ся паровому трамваєви, який іде з Мессіни до Фаро. Про щось більшого вони не думали. Паровим трамваєм були би задоволені.

— Чому зелізниця така дорога? — говорила донна Еліза. — Се-ж як звичайний шлях, хоч і поставити на нього зелізничі шнии. Але се інжинери і делікатні пани, що через них зелізниця така

дорога. Ми не потребуємо інженерів, Мікаеля! Нехай залізницю будують наші добрі дорожники Джіованні та Кармельо!

Вони оглянули докладно паровий трамвай до Фаро і зібрали всі інформації, які лиш могли одержати. Вмирили, як далеко від себе мусить лежати шини, а донна Мікаеля відрисувала на куснику паперу, як шини сходять ся на стаціях. Се не було трудно. Були певні, що самі дадуть тому раду. Того дня думали, що нема ніяких труднощій. Збудувати стаційний дім не тяжше, як звичайний дім, говорили. Зрештою більше як пару стаційних домів не потребували. При найбільше перестанках вистарчить мала будка. Коли лише зможуть обійти ся, аби не закладати акційного товариства, не брати до служби делікатних панів і т. п., що коштують гроші, то вже збудують залізницю. Вона не буде багато коштувати. Терен дістануть певне безплатно. Високі пани, що мають на Етні землю, чейже арозуміють, кілька мати-муть користи в залізниці, і пустять її свобідно через свої поля. Не вважали потрібним визначити наперед лінію. Хотіли почати її коло Діаманте і проводити поволи аж до Катанії. Треба лише почати, а відтак що-дня викинути малий кусень лінії. Се-ж не так трудно.

Після тої подорожи почали пробу будови залізниці на власну руку. Дон Ферранте не лишив донні Мікаелі великого спадку, але добре, що він мав великий кусень покритого лявою пустару. Тут почали Джіованні і Кармельо вирівнювати терен для нової залізниці.

Коли почато ту роботу, підприємці мали всього сто лірів. Але чудо в завіщанем наповнило їх святим шалом. Що се мала бути за залізниця, що за залізниця! Сліпі співаки збирали акції, святиї образ дав концесію, а стара купчиха донна Еліза була інженером.

VIII. Джеттаторе.

В Катанії був раз чоловік зі „велим оком“, „джеттаторе“. Був се найстрашнійший джеттаторе на Сицилії. Коли лиш появив ся на вулиці, спішились люди вложити пальці на охоронний знак хреста. Хто його стрітив, мусів бути приготований, що переживе сумний день. Застає свою страву припаленою, або розібє віжну, стару посуду на овочі. Дізнаєть ся, що його банкир заставовив

виплати, або що малий білетик, який написав до жінки свого приятеля, попав у невластиві руки. Найчастіше джеттаторе, се великий, худий чоловік зі змученими та наляканими очима і з довгим носом, закривленим до горішньої губи. Бог дав джеттаторам за признаку ніс папуги. Але все на світі ріжнородне, нічого нема все однакового. Сей джеттаторе був малий, з носом як у св. Михайла. Через те робив він іще більше лиха, як звичайний джеттаторе. Кілько то частіше колеть ся чоловік до рожі, ніж жалить ся кропивною?

Джеттаторе не повинен бути ніколи дорослим чоловіком. Йому добре лиш дитиною. Тоді має він іще маму, яка не бачить ніколи „злого ока“, не розуміє, чому все колеть ся в пальці, коли шие. Вона ніколи не боїть ся його цілувати. Хоч має вічно в домі недугу і відходять слуги і приятелі держать ся здалека, вона ніколи не замічає нічого. Але як лише джеттаторе піде в світ, часто приходиться йому важко. Адже найперше і передовсім треба думати про себе самого, не можна-ж нищити все свого життя, щоб бути добрим для джеттатора.

Джеттаторе, про якого тут мова, був інженером і хотів будувати залізницю. Дістав навіть місце при державній будові залізниць, бо-ж держава не могла знати, що він джеттаторе. Ах, але що за нещастя, що за нещастя! Як лише він обняв своє місце при будові, посипались самі нещастя. Коли хотіли прокопати греб, раз-у-раз обривалась земля, а хотіли будувати міст, сей усе заложлював ся. Коли закладали міну, робітників забивало каміне. Одиноким, якому ніколи не шкодило, був інженер, джеттаторе.

Але бідні ті, що працювали під ним! Що вечера числяли свої пальці і члени. — Може завтра погратимо вас, — говорили. Донесли про се надінженерови, вислали донесене до міністерства. Ніде не хотіли звернути уваги на жалобу. Були занадто мудрі і занадто вчені, щоб вірити в „зле око“. Робітники повинні при роботі лучше уважати. Се їх вина, коли притраплялось їм нещастя. А вози з піском перевертали ся, локомотива експлюдувала. Одного ранку шептали собі, що інженер зник. Ніхто не знав, де він. Чи може хто його заколов? О ні, ні, ніхто певне не відважив би ся заколоти джеттатора! Але він дійсно пропав, жаден чоловік не бачив його більше! Так минуло кілька літ до часу, коли донна Мікаела задумала будувати свою залізницю. А щоб дістати на се гроші, перішлася в великим францісканським монастирі за містом

Діяманте устроїти базар. В тім монастирі єсть подвір'є, окружене чудовими, старими корідорами на стовпах. Донна Мікаеля устала під аркадами малі будки і льотерійні столики і постарала ся о різні розривки. Від стовпа до стовпа позавішувала гірлянди венецьких лямп. Довкола монастирської криниці поскладала великі бочки етнайського вина.

Працюючи говорила донна Мікаеля часто з малим Гандольфом, що від смерти Фра Феліче був сторожем монастиря. Одного дня просила Гандольфа, щоб показав їй весь монастир. Перейшла всі закамарки від стриху аж до пивниці. А бачучи ті безчисленні малі комірки з закратованими вікнами і звапнілими стінами і твердими дерев'яними лавами, впала на дивну думку. Попросила Гандольфа, щоб замкнув її в одній комірці і лишив саму на п'ять мінут.

— Тепер я вязень, — сказала до себе, лишивши ся сама. Потиснула двері, обмацувала вікна. Отже вона на правду замкнена.

— Тепер хочу почувати себе вязнем, — подумала.

В тій самій хвилі забула все крім думки, що Гандольфо може зовсім не вернути і не випустити її. Адже можуть його кудись покликати, може нагло дуже захорувати, може в однім із темних хідників упасти і забитись на смерть. Могло стати ся так богато, через що він міг не вернутись. Але ніхто не знає, що вона тут, ніхто не буде її шукати в віддаленій комірці. Коли-б лиш годину мусіла тут остатись, збожеволіла би зі страху.

Бачила перед собою голод, повільну голодну смерть. Боролася з безконечними годинами тривоги. Ах, як вона буде прислухуватись, чи не чути яких кроків, як кричати-ме! Товкати-ме до дверей, своїми нігтями здирати-ме вапно зі стін, попробує перегрияти крати у вікнах. А коли її в кінці знайдуть, лежати-ме жертва на землі, а всюди будуть сліди, як вона пробувала видобутись. Чому не приходить Гандольфо? Адже вона вже тут чверть, пів години!... Він зовсім не так довго не приходив, але як-раз п'ять мінут.

— Боже, Боже, отже се значить бути вязнем! Таке жите Гаєтана!

Коли побачила знов над собою свобідне небо, почала хлипати. За хвилю, коли стояли на дворі в отвертій льожі, показав їй Гандольфо пару вікон із віконницями і жалюзіями.

— Там хтось мешкає? — запитала.

— Так, донно Мікаеля, там живе хтось.

Гандольфо оповів їй, що там живе якийсь пан, який виходить лише в ночі і ніколи не балакає ні з ким.

— Якийсь бжевільний? — запитала донна Мікаеля.

— Ні, ні, він при розумі, як ви або я. Але кажуть, що мусять ховати ся. Боїть ся уряду.

— Як він зветь ся? — питала.

— Я вову його сіньор Альфредо.

— Відки дістає іду? — питала вона далі.

— Я йому доношу, — мовив Гандольфо.

— А одіж?

— Я йому достарчаю... Роздобуваю для нього також книжки та газети.

Донна Мікаеля йшла хвильку мовчки.

— Гандольфо, — промовила і дала йому рожу, яку держала в руці. — Поклади сю рожу на тацу, коли будеш найблишим разом сьому бідному вязневи заносити страву.

Від того дня посилала донна Мікаеля майже що дня пару дрібниць для пана в монастирі, раз квітку, то знов книжку, або пару овочів. Се було їй такою втіхою. Вона носила ся з різними фантазіями. Швидко дійшла до того, що вмовила в себе, буцім то посилася се все Гастанови.

— Гандольфо, — сказала, — йди до свого вязня і запитай його, чи не схотів би прийти вечером на празник.

Гандольфо прийшов швидко з відповідю. — Він дуже дякує, донна Мікаеля, — сказав. — Прийде!

Вона дуже здивувала ся, бо не думала, аби він важив ся прийти. Хотіла лише зробити йому запросинами приємність.

Щось змусило Мікаелю поглянути в гору. Вона стояла в монастирськїм подвірю, а в однім будинку було над нею відчинене вікно. Донна Мікаеля побачила в нїм чоловіка середнього віку і приємного вигляду, що стояв і дивив ся на неї.

— Се він, донно Мікаеля, — сказав Гандольфо.

Вона була щаслива. Неначе-б того чоловіка визволила і вивратувала. І ще більше. Люди без фантазії не зрозуміють сього. Але донна Мікаеля ходила цілий день із дрожю і з тугою до самого вечера. Думала про те, як він одягнеть ся. Неначе дожидала Гастана. Та швидко мала донна Мікаеля иньшу роботу, як бавити ся мріями. Цілий день засипували її неприємности. Першою був

лист від старого розбійника з Етні, Фалька Фальконе. Він велів написати до неї :

„Дорога приятелько, Донна Мікаеля!

Зачувши, що ти маєш намір будувати на Етні залізницю, хочу тобі донести, що се з мою волею ніколи не станеть ся. Говорю тобі се зараз, щоб ти не тратила на се діло ще більше труду і грошей.

Ясна і високоблагородна сіньоріно, остаю

Твоїм покірним слугою
Фалько Фальконе.

Се писав Пассафіоре, мій сестрінець“.

Донна Мікаеля кинула геть брудний лист. Він видав ся їй смертним засудом на її залізницю, але нині не хотіла про се думати. Нині має свій базар. За хвилюку прийшли її будівничі Джіованні і Кармельо. Хотіли їй порадити, аби спровадила інженера. Вона не знає, яка земля на Етні. Там лява, потім поїд, а потім знов лява. Чи залізниця має бути збудована на верхній верстві ляви, чи на верстві попелу, чи може ще глубше копати? Як міцної землі потребує залізниця? Вони не можуть нічого зробити без чоловіка, який на тім розумієть ся. Донна Мікаеля відправила їх. Завтра, завтра, нині не маю часу думати про се. Швидко потім прийшла донна Еліза ще з гіршими звістками. В Діаманте була дільниця міста, де жив бідний і дикий народ. Ті бідаки попали в страх почувши про залізницю. Від того буде вибух Етні і землетрясенє, говорили. Велика Етна не стерпить оковів. Вона стрясє з себе цілу залізницю. І говорили ті люди, що вийдуть і розторощать залізницю, як тільки буде положена хоч одна шина.

Нещасливий день, нещасливий день! Донні Мікаелі видалось, що вона дальше від ціли, як коли-будь.

— Що-ж pomoже, коли ми на базарі й назбираємо грошей? — сказала сумно.

Але виходило, неначе-б і грошей на базарі не мали назбирати. По полудни почав падати дощ. У Діаманте не було ще такого дощу від дня, коли дзвонили дзвони. Хмара спустила ся аж над дахи, а з неї лила ся вода. Хто тільки дві мінуту задержував ся на вулиці, промакав до нитки. О шестій годині, коли мав почати ся базар донни Мікаелі, падав найбільший дощ. Коли прийшла до монастиря, не було там нікого крім тих, що мали помагати при

розпродажі і подаваню страв. Вона мало не розплакала ся. Такий нещасливий день! Хто накликав на неї все те нещастя?

Погляд донни Мікаелі впав на чужого чоловіка, що стояв опертий на стовп і придивляв ся їй. Нараз пізнала його знов. Се був джеттаторе, джеттаторе в Катанії, якого боялись учили її вже в дитинстві. Донна Мікаеля пішла швидко напротив нього.

— Ходіть зі мною, сіньор, — сказала і пустила ся на перед. Хотіла відійти так далеко, аби ніхто не міг почути їх, а відтак просити його, щоб ніколи більше не показував ся їй на очи. Не могла инакше! Годі, щоб він нищив усе її життя!

Не думала, куди їде. Нараз опинила ся коло дверей манастирської церкви і вийшла туди. Там було майже темно. Лиш коло образу Христа горіла мала оливна лампа. Побачивши образ Христа донна Мікаеля змішала ся. Як-раз сюди не хотіла його завести. Пригадалось їй, що його корона покотила ся до ніг Гаєтана, коли той гнівав ся на розбишаку. Мабуть образ Христа не хотів, щоб вона відігнала джеттатора. Але вона мала дійсно причину боятися джеттатора. І се не було справедливо з його боку приходити на її празник. Мусіла так устроїти, щоб позбутися його.

Донна Мікаеля перейшла цілу церкву і стояла дивлячи ся на образ Христа. Не могла чоловікови, що йшов за нею, сказати ані слова. Їй пригадало ся, яке співчуте вона ще що-їно мала для нього, бо він увязнений, як Гаєтано. Була така рада, що може його пригнати до життя. Що-ж хоче тепер учинити? Чи хоче його знов вкинути до в'язниці. Їй пригадав ся її батько і Гаєтано. Чи се мав би бути третій, якого вона...

Стояла мовчки і боролася з собою. В кінці джеттаторе почав говорити.

— Що-ж, сіньоро, не правда-ж, маєте мене досить?

Донна Мікаеля заперечила жестом.

— Не хочете, щоб я повернув до своєї келії?

— Не розумію вас, сіньоре.

— О так, розумієте мене дуже добре. Вам трапило ся ніяк щось страшного. Виглядаєте тепер зовсім инакше, як сьогодні рано.

— Я дуже втомлена, — відповіла донна Мікаеля оправдуючись.

Чоловік приступив близько до неї, неначе хотів вимусити на ній правду. Питання і відповіді літали поміж ними коротко і без відлиху.

- Чи не бачите, що весь ваш празник зовсім не вдасться?
- Мушу відложити його на завтра.
- То ви мене не пізнали?
- Так, я бачила вас давніше в Катанії.
- І не боїтесь джетатора, ні?
- Так, давніше, дитиною!
- Але тепер, тепер уже ні?

Уникала відповіді. — А ви боїтеся себе самого? — запитала.

— Говоріть правду! — сказав нетерпливо. — Що хотіли ви мені сказати, спроваджуючи мене сюди?

Оглянулася несміло довкола. Мусіла щось сказати, мусіла-ж йому щось відповісти. В тім прошибла її думка, яка видалася їй дуже страшною. Поглянула на образ Христа. — Жадаєш сього? — неначе питала його. — Маю се вчинити для чужого чоловіка? Але-ж се значить — відкинути свою остатню надію.

— Не знаю навіть, чи мати-му відвагу говорити вам про се, про що хотіла, — сказала.

- Ні, бачите, не маєте відваги!
- Я хочу будувати залізницю, знаєте се?
- Так, знаю!
- Я хотіла, щоб ви помогли мені!
- Я мав би...?

Коли зробила початок, було їй легше говорити далі. Дивувала ся, що її мова звучала так природно.

— Я знаю, ви залізничий інженер. Ну, ви певне розумієте, що при моїй залізниці нема пенсії. Але я думаю, що краще, аби ви мені помагали, як маєте сидіти в заперті! Адже ви марнуєте свій час!

Він поглянув на неї майже строго. — Знаєте ви, що говорите? Се дійсно відважна просьба.

— Так, се відважна просьба.

Відтак бідний чоловік почав її відстрашувати.

— З вашою залізницею стало ся-б очевидно те, що й в празником.

Донна Мікаєла була тої самої думки, що й він, але гадала, що замкнувши собі всі дороги мусить остати при тім, аби бути доброю.

— Мій празник буде швидко в повнім ровгарі, — відповіла спокійно.

— Послухайте-ж мене, донна Мікаеля, — сказав чоловік. — Останнім, по кім чоловік перестає сподівати ся добра, буває він сам. Не можна ніколи перестати покладати на себе надій.

— Ні, а чому-ж би треба перестати?

Він зробив жест, неначе-б її довіре гнівало його.

— Коли я в перше почав думати про ту справу, — говорив, — то легко потішив себе. Що-ж, сказав я собі, трапило ся нару нещасних випадків, і вже пішла про тебе слава, а далі стала вірою. А віра очаровує. Стрітять тебе і вже думають, що мусить їм трапити ся нещастє, і тому власне трапляєть ся нещастє. Се нещастє більше як смерть, уходить за джеттатора, але-ж ти сам не потребуєш у се вірити.

— Се-ж так нерозумно! — сказала донна Мікаеля.

— Так, певне. Чому мої очі мають мати силу набликати нещастя? І думаючи так, порішив я вчинити пробу. Я від'їхав до одної місцевости, де мене не знав ніхто. Другого дня вичитав я в газетї, що поїзд, яким я їхав, переїхав будника. Проживши один день у готелї, побачив я весь сьвіт у розпуці, а всі гості втікали. Питаю, що стало ся: — Один із наших слуг захорював на віспу. Що за нещастє! — Бачите, донно Мікаеля, тоді я замкнув ся, усунув ся від усяких зносин із людьми. Коли минув рік, я заспокоїв ся. Я питав себе, чого я так замкнув ся? Ти-ж не небезпечний чоловік, говорив я собі, не хочеш нікому шкодити. Чому-ж живеш так нужденно, як злочинець? Я був саме порішив вернути знов до життя, коли зустрів на коридорї патра Фра Фелїче. — Фра Фелїче, де кітка? — Кітка, сінбор? — Так, манастирська кітка, яка звичайно приходила до мене і діставала від мене молоко. Де-ж вона тепер? — Зловила ся в лапку на шурї. — Що говорите, Фра Фелїче? — Попала ніжною в дротяну лапку і не могла з неї видістатися. Заволїкла ся на грище і там подохла з голоду. — Що-ж скажете на те, донна Мікаеля?

— Чи ви маєте бути тому винні, що кітка здохла?

— Адже я джеттаторе!

Вона зморщила брови. — Ах, що за нерозум!

— По якімось часї прокинула ся в минї знов охота до життя. Тодї малий Гандольфо застукав до моїх дверей і запросив мене на ваш празник. Чому-ж я не мав піти? Се-ж неможливо думати про

себе самого, що самою своєю появою наводив нещастя. Сей празник був неначе для мене, донно Мікаеля, лише взяти чорну одіж, вичистити її і вдягти. Але коли я зійшов на місце празника, було пусто, лив дощ, ваші венецькі ляпки були повні води, а ви самі виглядали, неначе-б того одного дня впали на вас усі нещастя сьвіта. Коли ви мене побачили, ваше обличчя потемніло з передяку як попіл. Я запитав когось: Як називаєть ся сіньора Алягона по батькови? — Пальмері. — А, Пальмері, отже вона з Катанії. Вона пізнала джеттатора.

— Так, се правда, я вас пізнала.

— Ви були для мене дуже приязні, дуже добрі, і я глибоко засмучений, що поспеував ваш празник. Але тепер прирікаю вам держати ся з далека від вашого празника і від вашої залізницї.

— Чому хочете держати ся з далека?

— Я джеттаторе.

— Я не вірю сьому. Не можу сьому вірити!

— Я також не вірю сьому. А одначе так, я вірю. Бачите, говорять, що ніхто не може мати сили над джеттатором, хйба хтось так само лихий, як він. Раз, говорять, побачив себе джеттаторе в зеркалі і впав мертвий на землю. А я не дивлю ся ніколи в зеркало. Значить, я сам вірю сьому.

— Але я не вірю, т. є. майже думаю, що вірила, коли побачила вас там на дворі. Але тепер уже не вірю.

— Може ви таки хочете змусити мене до роботи при вашій залізницї?

— Так, так, коли лише ви самі захочете.

Приступив знов близько до неї і обмінjali ся з собою кількома короткими реченнями.

— Підійдіть до сьвітла, хочу бачити ваше обличчя!

— Думаєте, що удаю?

— Думаю так. Хочете бути лише чемні.

— Чому я мала-б хотіти бути для вас чемна?

— Та залізниця, має вона для вас яке значінє?

— Вона для мене житє і щастє.

— А се як?

— Має здобути мені когось, кого люблю!

— Дуже любите?

Вона не заперечувала, а він прочитав відповідь на її обличю.

Тоді зігнув перед нею коліна і похилив голову так глибоко, що міг цілувати край її одежі. — Ви такі добрі, дуже добрі. Я сього ніколи не забуду. Коли-б я не був ти, чим є, як радо служив би я вам!

— Ви мусите мені служити! — сказала. І була так зворушена його нещастям, що вже не боялась, аби він їй не пошкодив.

Він скочив на рівні ноги. — Я вам щось скажу. Ви не зможете перейти сеї церкви, щоб не піткнути ся, коли я дивити-ну ся на вас.

— О, чому? — сказала.

— Попробуйте!

І вона попробувала. Але була в великім страсі. Від коли дитиною поставила перші кроки, не чула себе такою непевною. Але опісля подумала: — Коли-б се мало бути для Гаєтана, то я певне з'уміла-б. — І пустила ся йти.

Перейшла туди і назад церков. — Чи ще раз? — запитала. Він притакнув.

Коли так ішла, впало їй на думку: „Христос-дитя зняв із нього клятву, бо він має мені помагати“. Нараз повернула і підійшла знов до нього.

— Знаєте, знаєте, ви вже не джеттаторе!

— Ні?

— Ні, ні! — І вхопила його за плечі і потрясла ним. — Чи не бачите, не розумієте? Се вже знято з вас.

На дворі перед церквою почула голос малого Гандольфа. — Донно Мікаеля, донно Мікаеля, де ви? Тут так багато людей, донно Мікаеля! Чуєте! Чуєте!

— Чи вже не йде дощ? — запитав джеттаторе непевним голосом.

— Вже не йде дощ? Як міг би йти? Христос-дитя зняв із вас клятву, щоб ви могли допомгти мені при моїй залізниці.

Чоловік заточив ся і лапав руками повітря. — Клятви вже нема. Так, я також думаю, що вже нема. Що-йно ще була тут. Але тепер...

Хотів знов клякнути перед донною Мікаелею.

— Не переді мною, — сказала, — перед ним, перед ним І лишила його в молитві перед образом Христа.

Другого дня вийшов джеттаторе на Етну і відмірював залізницю. І не був страшнійший, як усякий иньший чоловік.

ІХ. Палата Джерачі і палата Корвая.

В часах, коли на Сицилії панували Нормани, на довго перед тим, як на острів прийшов рід Алягонів, поставлено в Діаманте обі пишні будови: палату Джерачі і палату Корвая. Благородні барони Джерачі побудували свій дім на торгвищі, високо на вершці Монте К'яро. А барони Корвая поставили свій дім геть низше на горі і оточили його огородами. Чорні мури з яви в палаті Джерачі були поведені довкола довгого, чотирибічного подвіря, яке було чудове і повне настроїв. Високі сходи, що кінчилися почесною брамою, оздобленою гербами, вели на другий поверх. Не довкола, лиш декуди, в найбільше неочікуваних місцях, отвірала ся стіни для малої ложі, оздобленої стовпами. Стіни були покриті рельєфними таблицями, нестрими плитами з сицилійського мармуру та гербами Джерачі. Вікна були там також, дуже малі, але з чудовими рамами, то круглі з такими малими отворами на світло, що можна їх було прикрити виноградним листком, то знов подовгасті і такі вузкі, що не впускали більше світла, як шпара завієси.

Барони Корвая не думали прикрашувати подвіре своєї палати, але в партері дому урядили пишну салю. В землю впущено цистерну для золотих риб, у заглибинах стін поміщувано мозайкові водограї, яких води спливали по велитенських морських богах. Була се саля, якій рівну можна бачити хіба в сараценських замку в Палермі.

За весь час будови панувало між ними страшне супірництво. Коли палата Джерачі одержала балькон, то палата Корвая дістала високі, готицькі лукові вікна. На дащі палати Джерачі поставлено багаті, витесані вежі, за те палата Корвая дістала на локоть високий фрнз із чорного мармуру з білими вставками. Дім Джерачі мав високу вежу, дім Корвая дахову терасу зі старинними амфорами вдовж штахетів.

Коли в кінці палати були готові, замість супірництва при будові настало тепер супірництво між обома родами. Ворожнеча і колотнеча неначе перейшли в домів на всіх, що їх замешкували. Барон Джерачі ніколи не міг мати про якусь справу такої самої думки, як барон Корвая. Коли Джерачі боров ся по стороні Анжу, Корвая вступав ся за Манфреда. Коли-ж Джерачі змінили своє становище і держали в Арагонцями, Корвая вирушили до Неаполю

і бороли ся за Роберта та Иоанну. Та на сім не кінець. Розуміло ся само собою, що коли Джерачі здобували собі вятя, Корвая мусіли також побільшити свою могутість через добру партію. Оба роди ніколи не могли мати спокою. Мусіли суїрничити в їді, в забаві, в роботі. Джерачі удали ся на двір Бурбонів у Неаполю не з бажаня відзначень, а для того, що там були Корвая. Корвая знов мусіли управляти вино і копати сірку, бо Джерачі займали ся управою рілі та гірництвом. Коли один Джерачі дістав спадщину, мусів старий вуйко роду Корвая також лягти на смертній постелі, аби честь роду не була понижена. Палата Джерачі мусіла вічно перечислювати свою службу, щоб не дати перевишити себе палаті Корвая. Та не тільки слуг, також гальони на шапках і упряж на конях мусіли видержувати супірицтво. Павляче перо на головах коний Корвая не сміло бути о один палець довше, як перо у коний Джерачі. Їхні череди кіз мусіли рівномірно множити ся, а воли Джерачі мусіли мати так само довгі роги, як воли Корвая.

Можна би думати, що нині ворожнеча між обома палатами скінчила ся, бо тепер так само нема ані одного Корвая в одній палаті, як нема ані одного Джерачі в другій. Тепер подвіре Джерачі, се брудна діра, де містять ся стайні для ослів, хліви для безрог та курятники. На високих сходах сушить ся шмате, а релефні таблиці пооббивані та порозторошувані. В однім із обох підсінь продають ярину, а в другім містить ся торговля чобітьми. Сторож брами виглядає як обдертий жебрак, а від пивниці аж до стриху живуть там самі бідні, зниділі люди. Зовсім не лучше з паятою Корвая. В великій салі нема ані сліду мозаїки, тільки порожній голий склеп. Там не живуть жебраки, бо палата в найбільшій часті зруйнована. Тільки ще свій гарний фронт із прикрашеними віконними луками підносить вона до ясного сицилійського неба. Та проте ворожнеча між Джерачі і Корвая не минула ся. В давніх часах супіричили між собою не лиш високі роди, але також їх сусіди і піддані. Ціле Діяманте ділить ся все ще на Джерачі і Корвая. Ще й тепер серединою міста тягнеть ся великий, неначе замковий мур і ділить ту часть Діяманте, що стоїть по стороні Джерачі, від тої, що заявила ся за Корвая. Ще в наших днях ніхто, що належить до Джерачі, не хоче женити ся з дівчиною з-поміж прихильників Корвая. А пастух, прихильник Корвая, не буде поїти своїх овець при криниці Джерачі. Навіть святі в них не однакові. Джерачі почитають Сан Паскаля, а чорна Ма-

донна вважаєть ся опікункою Джерачі. Прихильник Джерачі не може бути иньшої думки, як що всі Корвая, се самі чарівники, відьми та вовкулаки; прихильник Корвая клясти-меть ся на спасенє своєї душі, що Джерачі, — се самі лайдаки та злодії.

Донна Мікаеля жила на території Джерачі і швидко вся та часть міста стала прихильна до залізниці. А через те Корвая не могли що иньшого робити, як відносити ся до залізниці неприхильно. Корвая були особливо незадоволені двома річами. Вони були заєдрісні о значіне Мадонни і тому не подобалось їм, що до Діаманте прибув іще один чудотворний образ. А також бояли ся, що Монджібедльо погребє все Діаманте під попелом та огнем, коли його схотять оперезати залізницею.

Кілька днів після базару почала палата Корвая обявляти свою ворожнечу. Одного дня знайшла донна Мікаеля на терасі даху цитрину, в котрій було так багато шпильок, що виглядала як сталевий мяч. Палата Корвая хотіла накликати на її голову стільки тернів, як було шпильок у цитрині.

Відтак Корвая ждала кілька днів, щоб побачити, яке вражінє викличе цитрина. А що люди донни Мікаелі виходили дальше спокійно на Етну і будували залізничий шлях, то одної ночі збурено його. А коли другого дня знов повабивано палі, в Сан Паскаля вибито вікна і кидано каміне на образ Христа.

* * *

На полудневій стороні Монте К'яро лежала подовгаста, вузка, мала торговиця. Здовж неї по обох сторонах стояли понурі, високі будинки. Поперек неї на одній стороні зівала стріжка пропасть, а на другій підіймала ся стріжка гора. На стіні гори були побудовані тераси, але сходи були понищені, а мармурове поручє положане. На найширшій терасі стояла поважна руїна палати Корвая.

Найгарнійшою прикрасою торговиці був пишній, овальний водяний басен, який стояв саме під терасою коло стіни гори. Стояв білий як сніг, прикрашений релєфами і повний чистої, холодної води. Був найлучше захований із цілої колишньої пишноти Корвая.

Одного гарного, тихого весняного вечера прибули на малу торговицю дві черно одіті дами. В тім часі майже не було тут людей. Обі дами оглянули ся, а не побачивши людей посідали на лавці коло криниці і ждали. Швидко надійшло кількоро дітей і почало їм придивляти ся, а одна з них, старша, почала говорити

з одною дитиною. Хотіла їм оповідати казки, такі історії, що зачинають ся словами: „Оповідать, що раз...“ — говорила. І діти почули про Христа-дитя, яке перемінило ся в рожі та лілії, коли мадонна стрітила Іродового жовніра, що мав наказ мордувати всіх дітей. І почули легенду, як Христос-дитя раз сиділо і лінило пташки в глини і як відтак плеснуло в долоні і дало глиняним звіврятам крила, аби собі повідлітали, коли надійшов якийсь злий хлопчище і хотів порозбивати їх. Коли стара дама так оповідала, вібрало ся довкола неї багато дітей, але поприходили також дорослі люди. Був се суботній вечер і сільські робітники вертали з полевої роботи. А коли почули, що тут оповідають легенди, зупинились і слухали. Обі дами були швидко окружені цілим темним нуром грубих, чорних плащів і крисань.

Нараз стара дама сказала до дітей: — Любите Христа-дитятко?

— Так, так, — відповіли вони, а їх великі, темні очі горіли.

— Хотіли-б ви раз побачити його?

— Так, хотіли-б.

Дама роввернула свою мантілю і показала дітям малого Христа-дитя в пеленках і з золотою короною на голові і в золотих черевичках на ногах.

— Се він, — сказала. — Я принесла його, аби показати вам!

Діти були дуже одушевлені. Найперше поскладали руки перед поважним обличчям образа, а відтак почали посилати йому руками поцідуї.

— Він гарний, правда? — говорила дама.

— Подаруй його нам! Подаруй його нам! — кликали діти.

Також один великий, сильний робітник зі смаглявим лицем і збуреною чорною бородою пропхав ся на перед і хотів відібрати образ. Стара дама ледви сховала його за плечима.

— Дайте сюди, донно Елізо, дайте сюди! — говорив робітник.

Бідна донна Еліза кинула оком на донну Мікаелю, яка весь час сиділа біля неї тиха й незадоволена. Донна Мікаела ледви дала намовити себе йти до Корвая і там показати образ народови.

— Образ поможе нам, коли захоче, — говорила. — Ми не повинні змушувати його до чуда для нас.

Але донна Еліза наперла ся конче йти і казала, що образ лише жде, аби його занести до тих невірних нуждарів у Корвая. Після всього, що він учинив, можуть чей-же на стільки вірити в нього, щоб думати, що він також їх перемаже.

А тепер донна Еліза стояла перед тим драбом і не знала, як має запобігти, аби він не відібрав образа.

— Дайте його мені по доброму, донно Елізо, — говорив він, — бо на Бога, відберу його і розвію на малі кусники, на зовсім малі куснички! Побачите, що лишиться ся з тої деревляної ляльки. Побачите, чи вона може верховодити над чорною Мадонною!

Донна Еліза притиснула ся до стіни гори і не бачила ніякого виходу. Не могла ані втекти ані загалом рушити ся з місця.

— Мікаеля, — застогнала, — Мікаеля!

Донна Мікаеля дуже зблідла. Притиснула руки до серця, що робила звичайно, коли була дуже зворушена. Їй було страшно стояти против тих темних драбів як ворог. Перед людьми в крисанах і коротких плащах мала все страх. Але тепер, коли донна Еліза кликала її на поміч, обернула ся швидко, взяла образ і наставила його робітникови.

— Беріть! — сказала визиваючи. І поступила ся о крок до нього. — Беріть і зробіть із ним, що зможете!

Держала образ у простягнених руках і підходила що-раз ближше до смаглявого робітника.

Він обернув ся до товаришів. — Вона думає, що я не зможу тій ляльці нічого зробити! — сказав із насміхом. А вся громада робітників біла себе по колінах і сьміяла ся. Але він не брав образа, тільки вхопив велику сапу, яку держав у руках, відступив ся пару кроків у зад, підніс сапу понад голову і напружив ся всім тілом до удару, який мав від разу розторощити цілу ту ненависну ляльку. Донна Мікаеля похитала остерігаючи головою.

— Не зможете, — сказала і не взяла образа назад.

Він бачив, що вона все таки боїть ся і се бавило його, щоб лякати її. Стояв довше з піднесеною сапоу, як було треба.

— Перо! — залунав нараз різкий і плачливий голос. — Перо! Перо!

Робітник спустив сапу не вдаривши. Виглядав як переляканий.

— Перо! — лунав проразливий і пройшаючий голос, як клич о поміч.

— Боже, Марція кличе мене! — сказав.

В тій самій хвилі з малої хати, збудованої на руїнах палати Корвая, надлетіла ціла купа людей. Було там коло десять жінок і карабінер, які бороли ся з собою. Карабінер держав на руках дитину, а жінки хотіли відібрати її. Але він, великий і сильний чоловік, вирвав ся від них, узяв дитину на плечі і побіг по сходах тераси. Смагливий Пєро дивив ся нерухомо. А коли карабінер вирвав ся, він нахилив ся до донни Мікаелі і швидко промовив:

— Коли малий образ зможе запобігти сьому, вся Корвая буде його приятелем.

Тепер карабінер був на торговиці. Пєро дав знак рукою. В тій хвилі всі товариші стали колесом довкола втікача. Сей обкрутив ся довкола. Всюди було замкнене колесо людей, які грозиди йому сапами та лопатами. Зробила ся страшна метушня. Жінки, що бороли ся з карабінєром, надбігли з голосним криком. Дівчина, яку він держав на руках, кричала зі всіх сил і хотіла вирвати ся. Зі всіх сторін надбігав народ. Усі розпитували й дивували ся.

— Ходім, — сказала донна Еліза до донни Мікаелі. — Тепер ніхто не думає про нас!

Але донна Мікаелія побачила одну жінку. Вона кричала найменше, але зараз було видно, що справа обходить її. Відносило ся вражінє, що вона втратила щастє свого житя. Ся жінка мусіла бути колись дуже гарна, хоч тепер стратила всю сьвіжість, бо вже не була молода. Але було се все ще величне, імпонуюче обличє, яке говорило: „Тут живе душа, яка виє любити й терпіти“. Донну Мікаелю потягнуло щось до тої бідної жінки як до сестри.

— Ні, ще не час іти, — сказала вона до донни Елізи.

Карабінєр питав і питав, чи схотять його пустити? Ні, ні, ні! Не швидше, аж віддасть дитину. Се була дитина Пєра і його жінки Марчії. Але вони не були дійсними батьками дитини. І за се вся суперечка. Карабінєр старав ся по доброму перетягнути людей на свою сторону. Старав ся переконати їх, не Пєра і Марчію, але иньших.

— Нінетта мати дитини, — говорив, — се-ж ви знаєте. Доки не була замужна, не могла держати дитини при собі, але тепер вона вийшла за-муж і хоче мати свою дитину при собі. А Марчія не хоче віддати хлопця. Се-ж прикро для Нінетти, яка не мала своєї дитини при собі вісім літ. В кінці мусіла піти на скаргу до сіндака. А сіндако наказав нам принести їй дитину. І се й єсть дитина Нінетти, — говорив, переконуючи.

Але у людей Корвая не осягнув тим великого успіху.

— Нінетта — Джерачі! — закликав Перо і колесо довкола карабінера не розікнуло ся.

— Коли-ж ми прийшли по дитину, — оповідав карабінер далше, — ми не застали її. Марчія була в жалобі, її кімната була оббита чорним сукном, а ціла купа жінок сиділа в неї і обходила жалобу. І вона пеказала нам сьвідоцтво смерти дитини. Тоді ми пішли і сказали Нінетті, що її дитина на кладовищи. Добре. За хвилию стояв я тут на торговиці на сторожі. Приглядав ся дітям, які бавились. Хто був найсильніший і хто кричав найголосніше? Одна в дівчат. „Як називаеш ся?“ — питаю. „Франческо“, — відповіла зараз. Мені впало на думку, що та дівчина „Франческо“ може бути сином Нінетти і я став і ждав. В тим побачив я, що Франческо пішов до хати Марчії. Іду туди, а дівчина Франческо сидить і їсть із Марчією вечерю. Вона і всі жалібниці закричали, коли я ввійшов. Тоді я вхопив ту сінборіну Франческо і втік із нею, бо се не дитина Марчії. Зрозумійте-ж се, панове! Се дитина Нінетти! Марчія не має до неї права!

Тепер почала говорити Марчія. Говорила глибоким голосом, який змушував до уваги, і робила нежної, але благородні жести. Вона не має права до дитини? А хто-ж її годував і одівав? Тисячу разів було-б воно вмерло, коли-б не вона. Нінетта віддала його до Ля Фелюкки! Всі знають Ля Фелюкку. Віддати їй дитину значить те саме, що сказати: „Мусиш умерти!“ А до того право, право! Що се значить? Хто любить хлопця, той має до нього право. Перо й вона люблять хлопця як свого рідного сина. Не можна його забрати від них. Жінка була зовсім у розпуці, а чоловік іще більше. Грозили карабінерови, як тільки рушив ся. Але сей думав, що в кінці все таки поставить на своїм. Сьміяли ся, коли він говорив про сінборіну Франческо.

— Забий мене, коли хочеш! — сказав він до Пера. — Чи се тобі що pomoже? Чи тоді зможеш задержати дитину? Се-ж не твоя дитина! Се дитина Нінетти!

Перо звернув ся до донни Мікаелі. — Просіть, аби він поміг мені! — і показав на образ.

Донна Мікаеля підійшла зараз до Марчії. Була налякана і дрожала перед своїм кроком, але тепер не годилось держати ся осторонь. — Марчіє, — прошептала, — признай ся! Признай ся, коли маєш відвагу!

Жінка поглянула на неї здивована.

— Я-ж бачу се, — шептала донна Мікаеля. — Ви так до себе подібні, як дві ягоди. Але я не скажу нічого, коли ти не хочеш.

— Він убіє мене! — прошептала Марчія.

— Я знаю такого, хто не допустить, аби він убив тебе! — сказала донна Мікаеля. — А так заберуть тобі дитину, — дала.

Всі мовчали, звернувши очі на обох жінок. Було видно, як Марчія боролася з собою. Риси її сильного обличчя дрожали. Відтак рушила устами.

— Се моя дитина, — промовила, але так тихо, що ніхто не чув цього. Повторила се ще раз, але тепер вийшов проймаючий крик: — Се моя дитина!

— Що-ж зробиш зі мною, коли я признала ся, — говорила далі, звернувши ся до свого мужа. — Се моя дитина, але не твоя! Вродила ся того року, коли ти був у Мессіні на роботі. Я віддала її до Ля Фелюкки, де був також хлопчик Нінетти. Одного дня, коли я прийшла до Ля Фелюкки, та сказала: „Хлопець Нінетти умер“. Найперше подумала я собі лише: „Боже, коли-б так мій був умер!“ А опісля сказала я до Ля Фелюкки: „Нехай буде, що мій хлопчик умер, а Нінеттин живе!“ Я дала Ля Фелюкці свій срібний гребінь і вона згодилася. Коли ти повернув із Мессіни, я сказала: „Візьмім до себе дитину на вихованя! Ми ніколи не жили добре. Попробуймо взяти дитину!“ Тобі подобав ся мій цян і я взяла до нас свою власну дитину. Ти полюбив її і від того часу жили ми як у раю.

Ще заким вона скінчила, карабінер поставив дитину на землі. Мушниця з чорними бородами розступили ся, щоб пропустити його, і він пішов геть. А Мікаелю прошибла дрож, коли побачила, що карабінер відійшов. Як раз тепер повинен був лишити ся, щоб охоронити бідну жінку. Відійшовши неначе сказав: „Вона стоїть поза законом. Я не можу охоронити її!“ Те саме відчували всі жінки й чоловіки, що стояли довкола. „Вона стоїть поза законом“. Відходили один за другим.

Перо стояв іще на місці не рушаючись і не дивлячи ся ні на кого. Але в ній збирало ся щось страшне і жорстоке. Весь гнів і весь біль закипали в його серці. Вибухне щось страшне, як лиш він і Марчія лишать ся самі. Найстрашніше було те, що жінка

не робила нічого, щоб утекти перед своїм нещастям. Стояла зовсім тихо, прибита певністю, що засуд на неї вже запав і що ніщо не може змінити його. Не просила ся і не тікала. Скулила ся, як пес перед розгніваним паном. Сицилійська жінка знає, що її жде, коли вона порушить честь свого чоловіка. Одинок, що хотіла її боронити, була донна Мікаеля. Вона ніколи не була-б просила Марчію признати ся, говорила до Пера, коли-б була знала, що він такий. Вона думала, що він благородний чоловік. Благородний чоловік у таких випадку як сей сказав би: „Ти зле зробила, але те, що ти признала ся до свого переступу перед усіми і наразила ся на мій гнів, аби ратувати дитину, зниває всю вину. Досить карі!“ Благородний чоловік узяв би дитину на одну руку, а другою обняв би жінку і пішов би до дому. Так зробив би сіньоре. Але він не сіньоре, тільки кровожадний пес. Могла говорити, кільки хотіла, чоловік не чув її, а жінка також ні. Її слова неначе відскакували від муру, який годі проломити.

В тій хвилі дитина підійшла до батька і старала ся притягнути до себе його руку. Він глипнув злісно на дитину. Тепер, коли була одіта як дівчина з гладко зачесаним і за вуха заложеним волосем, побачив він зарав схожість із Марчією, якої не завважав доси. Копнув сича Марчії геть від себе. Жорстокість залягла торговцю. Суєди все ще відходили тихо й поволи. Богато їх відходило нерадо й вагаючись, але відходили. Чоловік неначе ждав на те, аби відійшов остатній.

Донна Мікаеля перестала говорити, а за те взяла образ Христа і поклала на руки Марчії.

— Візьми його, моя сестро Марчіє, і нехай він охоронить тебе.

Чоловік бачив се і се неначе ще збільшило його гнів. Неначе-б уже не міг довше ждати, аж остане з нею сам. Його тіло зігнуло ся і він виглядав, як дикий звівр перед скоком. Але образ не даром лежав на руках жінки. „Викинений“ натхнув її до акту найбільшої любови.

— Що скаже Христос до мене в раю, що я найперше ошукала свого чоловіка, а відтак зробила його вбійцею? — подумала. І пригадалось їй, як вона кохала того Пера в веселих днях молодости. Тоді не думала, що накличе на його голову таку нужду.

— Ні, Перо, ні, не вбивай мене! — закричала з жаром. — Вони посадять тебе на галеру. Ти й так не будеш бачити мене більше!

Кинула ся на другий бік торговиці, де починала ся страшна пропасть. Було видно, що хоче зробити. Її обличчя вразувало се. Кілька людей пустило ся за нею, але вона була на переді. В тім образ, який вона все ще мала в руках, висунув ся з її рук і впав їй перед ноги. Вона спотикнула ся і впала. Тут її згонили. Боролася аби вирватись, але пара мужчин держали її сильно.

— Ах, пустіть мене! — кричала. — Се ліпше для нього!

Тепер підійшов до неї також її чоловік. Він ухопив її дитину на руки. Був дуже зворушений.

— Бачиш, Марчіє, буде вже! — сказав. Був заклопотаний, але його темні очі, що горіли глибоко в голові радістю, говорили більше, як слова. — Може після старого звичаю повинно-б так бути з тобою, але що се мене обходить? Ходи-ж! Шкода було-б такої жінки, як ти, Марчіє!

Обняв її рукою і пішов до своєї хати на руїнах палати Корвая. Неначе котрийсь із давніх баронів входив туди. Народ із Корвая стояв по обох боках дороги і схиляв ся перед ним і Марчією. А коли проходили попри донну Мікаелю, схиляли ся глибоко перед нею і поцілували образ, який їй назад принесено. А донна Мікаеля поцілувала Марчію.

— Молись за мене в твоїм щастю, сестро Марчіє! — сказала.

Х. Фалько Фальконе.

Сліпі співаки тиждень за тижнем співали в Діаманте про зелізницю, а велика пушка в церкві Сан Паскаля була що вечера повна датків. Сіньор Альфредо мірить і значить на узгірях Етні, а пряхи в темних вуличках оповідають про великі чуда, яких dokonує малий образ Христа в погордженій церкві. Від богатих і знатних людей, що мали поле на Етні, приходили листи за листами, що вони радо відступлять терен для благословенного підприємства.

В сих остатніх тижнях усі приходять із датками. Одні дарують каміне на стаційний дім, другі порох для розсаджування ляви, а деякі дають страву для робітників. А бідні люди в Корвая, які

не мають що дати, приходять у ночі, коли вже по роботі. Приходять із лопатами і тачками, закрадають ся на Етну, копають землю і підмуровують шлях. Коли-ж другого дня рано приходить Альфредо зі своїми людьми, мусять думати, що се повилазили з ляви кобольди Етни і помогли їм в їх роботі.

Одначе за весь той час питались і слідили: Де-ж король Етни Фалько Фальконе? Де могучий Фалько, який від двадцяти п'ятьох літ паує над увігріями Етни? Він писав до вдови донна Ферранте, аби не будувала тої велізниці. Що він думав при тій погрозі? Чому-ж тепер сидить спокійно, коли робить ся на перекир його забороні? Чому не повистрілює людей з Корвая, коли приходять у ночі з тачками й лопатами? Чому не затягне сліпих співаків до каменоломів і там не вибе їх? Чому не уведе в дітної палати донну Мікаелю, щоб могли заждати як викупу за її жите понеханя будови велізниці? Донна Мікаеля питала самз себе: „Чи Фалько Фальконе забув своє слово, чи жде, коли зможе в мене вцілити як найстрашнішим ударом?“ А всі люди питали так само: „Коли вибухне гнів Етни на велізницю? Коли прошумить над нею буря Монджібелля? Коли могучий Фалько Фальконе буде готов її знищити?“ Ждучи на те, що Фалько Фальконе має знищити велізницю, говорить ся багато про нього, особливо між робітниками, що помагають сіньорови Альфредови.

Як-раз проти входу до церкви Сан Паскаля, оповідають, стоїть на голім вершку гори малий домик. Він вузкий і високий, так що подібний до комина, який остав зі спаленого дому. В середині так вузко, що не було там місця на сходи, тільки вють ся вони в-надвору попри стіни. Декуди висять балкони та інші прибудови, не більше симетрично, як гнізда птахів на деревах. В тім домі вродив ся Фалько Фальконе, а його батьки були лиш бідними робітниками. Але в тій бідній хаті навчив ся Фальконе свої гордості. Його мати була нещаслива жінка, яка в перших роках свого подружя приводила на світ самі дочки. Тому її чоловік і всі сусіди погорджували нею. Та жінка так ждала сина. Пильнуючи своїх пятеро дітей посипала що дня поріг сілю і сиділа і вважала, хто його переступить перший. Чоловік чи жінка? Отже чи вродить сина чи дочку? Що дня сиділа й рахувала. Рахувала букви в місяці, в якім мала прийти на світ дитина. Рахувала і відіймала. Виходили паристи числа. Отже вродить сина. Другого дня перерахувала знов. „Може вчора я вле рахувала“, — думала.

Коли Фалько вродив ся, його мати доступна такої великої чести, що через те любила його більше, як усіх інших своїх дітей. Коли батько прийшов до дому, аби побачити дитину, зняв шапку і поклонив ся глибоко. Над дверима дому поставлено на знак почеси капелюх, а воду з купелі дитини вилиято на каміне коло дверей, аби спливала аж на вулицю. Коли Фалька несли до церкви, поклали його на праву руку його хресної мами, а сусідки, що прийшли подивити ся на його матір, кланяли ся перед дитиною, яка спала в своїй колисці. А була се дитина більша і сильніша, як звичайно бувають діти. Фалько мав від разу кучеряве волосє, а осьмого дня дістав уже один зуб. А коли його мати давала йому груди, поводив ся так неспокійно, що вона сьміялась і говорила: „Я думаю, що привела на сьвіт якогось героя“.

Вона все дожидала від Фалька великих діл і таким чином вціпляла в нього гордість. Але хто-ж дожидав від нього чогось иншого? Фалько не міг навіть навчити ся читати. Його мати пробувала брати книжку і вчити його розпізнавати букви. Показувала йому А, що се великий капелюх, показувала В, що се окуляри, показувала С, що се гадюка. Се він розумів. Відтак говорила мати: „Коли зложиш окуляри з великим капелюхом, буде „Ва“. Сього він не міг зрозуміти. Злюстив ся і бив її. Тоді вона давала йому спокій. „З тебе буде великий чоловік“, — говорила. В своїм дитинстві і молодости Фалько був лїнвий і злий. Дитиною не хотів бавити ся, дорослим танцювати. Не мав також любки. Але радо йшов туди, де було можна сподівати ся бійки.

Фалько мав двох братів, що були як инші люди і їх о много більше цінили, як його. Фалько чув себе обидженим, що його цінять менше від братів, але був занадто гордий, аби показати се по собі... А його мати була все по його стороні. Від коди вмер його батько, вона садвила його за найстаршим кінцем стола і ніколи не стерпіла, щоб його висьмівали. „Мій найстарший син найвизначніший зі всіх“, — говорила.

Пригадуючи собі все те, говорять, що Фалько гордий. Він уважати-ме собі за честь збурити велівницю. І ледви налякають себе тим, а вже пригадують собі про нього иншу історію.

Трицять лїт свого життя, оповідають, жив Фалько так само, як инші бідні люди на Етні. В понеділок ішов із братами на поле до роботи. Мав у торбі хлїб на цілий тиждень і варив собі юшку з фасолі й рижу, як кождий инший. І був веселий, коли міг у су-

боту вечером вернути до дому. Був веселий, що заставав на столі вино і макароні, а на ліжку м'які подушки.

Було се одного такого суботнього вечера. Фалько й його брати в'їздили до дому і Фалько, як звичайно, йшов позаду інших, бо в нього був тяжкий і повільний хід. Та коли брати ввійшли до хати, не стояла готова вечеря, ліжка не були постелені, а на порозі лежала груба верства пороху. Свою матір побачили скулену в темнім куті хати. Вона спустила волосся на лице і сиділа і значила щось пальцями на землі.

— Що стало ся? — запитали брати.

Вона не поглянула, а промовила, неначе б говорила до землі.
— Ми збідніли, збідніли!

— Хотять нам забрати хату? — закликали брати.

А вона почала оповідати: — Ваша найстарша сестра служила в пекаря Гаспара, а була се добра служба. Сіньор Гаспаро давав Пепі весь хліб, який лишив ся в склепі, а вона приносила його мені до дому. Було того так багато, що ставало для всіх нас. Я була рада, що Пена дістала таку службу. Се робить мою старість безжурною, думала я. Але остатнього поведілка прийшла Пена в плачем до дому. Сіньора Гаспарова прогнала її.

— Що-ж такого зробила Пена? — запитав Ніно, найстарший по Фалькови.

— Сіньора Гаспарова обвинуватила Пепу, що вона краде хліб. Я пішла до сіньори Гаспарової і просила її прийняти Пепу знов до служби. — Ні, — сказала вона, — дівчина нечесна. — Сіньор Гаспаро дарував хліб Пепі, — сказала я, — запитайте його. — Не можу його запитати, — відповіла сіньора, — бо він поїхав геть і верне аж за місяць. — Сіньоро, говорю, ми такі бідні, прийміть Пепу знов на службу! — Ні, — каже, — я сама покину сіньора Гаспара, коли він знов прийме дівчину. — Стережіть ся, — говорю, — ви відбираєте мені хліб, то я вам відберу житє. — Тоді вона налякала ся і прикликала людей і я мусіла відійти.

— Що-ж робити? — запитав Ніно. — Пена мусить шукати мньшої служби.

— Ніно, — відізваля ся мати Ція, — ти не знавш, що та жінка оповідала сусідкам про Пепу і сіньора Гаспара.

— Хто може бабам заборонити обмовляти? — відповів Ніно.

— Коли Пена не має ніякої роботи, то могла нам бодай зварити їсти, — промовив Туррідо.

— Сінбора Гаспарова говорила, що її чоловік дозволяє Пепі красти хліб, аби вона...

— Мамо! — перервав Ніно червоний як огонь. — Я не маю охоти через Пепу дістати ся на галеру.

— Галери не їдять християн,*) — відповіла мати Ція.

— Ніно, — промовив Петро, — треба йти до міста купити їсти.

Коли се говорили, почули, що хтось за ними сьміється. Се був Фалько. За хвилию ввійшов Фалько до склепу сінбори Гаспарової і попросив продати хліба. Бідна жінка налякала ся, коли до склепу зайшов брат Пепи. Та відтак подумала: — Він вертає з роботи. Ще не був дома. Мабуть іще нічого не знає. — Беппо, — сказала до нього, бо Фалько ще не називав ся тоді Фалько, — чи збір винограду добрий? — Але не ждала, щоб він відповів. Та Фалько був більше говірливий, як звичайно, і почав зараз розповідати, кільки винограду вже дали до тискарні. — Знаєте, — говорив далі, — що вчора замордовано нашого арендаря?

— Ах, так, бідний сінбор Рєго, так, про се я чула. — І запитала, як се стало ся.

— Се вчинив Сальваторе. Але се страшно слухати сінборі.

— О, ні, що стало ся, можна також оповідати.

— Сальваторе приступив до нього, бачите, так, сінборо, — і Фалько витягнув свій ніж і положив руку на голові жінки, — і так поперек горла перерівав йому шию від вуха до вуха.

А говорячи се Фалько так і зробив. Жінка не могла навіть крикнути. Неначе се вчинив майстер-різник.

Потім пішов Фалько на галеру, де пробув пять літ. А коли се оповідаєть ся, росте жах. — Фалько відважний, — говорять. Ніщо не зможе так налякати його, аби понехав свій намір.

А комусь пригадуєть ся ще одна історія.

Фалька взяли на галеру до Аєґусти і там пізнав він Біяджія, який від тоді ціле жите товаришує з ним. Одного дня післали його, Біяджія і ще одного вазня на полеву роботу. Один із дозорців хотів довкола свого дому заложити огород. Вони пішли тихо і копали землю, але їх очи почали вандрувати й вандрувати. Були за мурами, бачили долини й гори, аж до самої Етни.

*) Сицилійська приповідка, яка має значити, що й на галери попадають порядні люди.

— Тепер час! — шепнув Фалько до Біяджія.

— Радше вмерти, як вертати до тюрми! — відповів Біяджію.

Відтак шепнули третьому в'язневи, що він мусить допомогти їм. Той не хотів, бо його кара швидко кінчила ся.

— То ми вбємо тебе! — загрозили.

І він згодив ся.

Але-ж за ними стояв жовнір із набитим карабіном. Задля кайданів на ногах мусіли Фалько й Біяджію прискочити до нього рівночасно. Кинулись на нього з лопатами і заки він міг подумати про стріляне, лежав уже звязаний на землі, а в устах мав грудку глини. Відтак розбили свої кайдани, так що могли йти. І через долини перекрали ся в гори. Коли надійшла ніч, Фалько й Біяджію втікли від в'язня, якого були взяли з собою. Він був старий і слабкий і міг бути перешкодою в їх утечі. Другого дня зловили його карабінери й застрілили. А думаючи се, люди жахають ся. — Фалько немилосерний, — говорять. Знають, що він не жаліти-ме велівниці.

І так одна історія за другою лякає бідних людей, які працюють на узгір'ях Етня коло велівниці. Оповідать про шіснацять убійств, яких доконав Фальконе. Розказують про його напади й рабунки. Се історія, яка наганяє більше страху, як усі иньші. Втікши з галери жив Фальконе по лісах і печерах, а також у великій каменоломі коло Діаманте. Швидко зібрав довкола себе могутчу банду. Став великим і звисним розбійником-героєм. Тепер його рідня зазнавала зовсім иньшої пошани, як доси. Шанували їх, як шанують могутчих. Вони майже не потребували працювати, бо Фалько любив свою родину і був щедрий для неї. Але не був для неї ласкавий, а дуже строгий.

Мати Ція вмерла, а Ніно оженив ся і жив у хаті свого батька. Одного дня потребував Ніно гроший і не знав ніякої иньшої ради, як піти до пароха, не до дона Маттео, а до старого дона Джіованні.

— Всечеснійший, — сказав до нього Ніно, — мій брат просить у вас пятьсот лїрів.

— Відки я візьму пятьсот лїрів? — відповів дон Джіованні.

— Мій брат дуже потребує їх, — сказав Ніно.

Старий дон Джіованні обіцяв дати гроші, коли лиш дадуть йому час розстарати їх. Ніно не хотів на се пристати.

— Та-ж не можеш жадати, аби я виїняв п'ятьсот лірів із своєї табакерки! — сказав дон Джіованні.

Ніно дав йому три дні проволоки. — Але стережіть ся, — сказав, — показувати ся за той час йому братови!

Другого дня поїхав дон Джіованні до Нікольові, чи не дістав би там грошей. Кого ж стрітив на дорозі, як не Фалька і двох із його банди? Дон Джіованні зіскочив із осла і впав перед Фальком на коліна.

— Що се значить, доне Джіованні?

— Я не маю ще грошей для тебе, Фальку, але я розстараю їх. Май милосерде наді мною!

Фалько питає, а дон Джіованні розповів.

— Всечеснійший, — сказав Фалько, — вас хотіли ошукати.

Просив дона Джіованні вернути з ним до Діаманте. Доїхавши до старого дому, дон Джіованні заїхав за мур Сан Паскаля, а Фалько викликав Ніна. Ніно вийшов на один балькон.

— Що-ж, Ніно? — запитав Фалько сьміючись. — Видусив від пароха гроші?

— Знаєш уже про се? — запитав Ніно. — Я власне хотів сказати тобі.

Фалько нахмурился. — Ніно, — сказав, — парох мій приятель, а тепер він думає, що я хотів його обрабувати. Ти зробив дуже зле.

В тій самій хвилі приложив до лица рушницю і застрілив Ніна. А зробивши се обернувся до дона Джіованні, що мало не впав із осла зі страху:

— Бачите, всечеснійший, що я не мав участі в нападі Ніна на вас!

Се стало ся перед двацятьма роками, коли Фалько ледви п'ять років був ровбійником.

— Чи пожалів-ж Фалько залізниці, — питають ся оповідаючи се, — коли навіть не пожалів свого брата?

Пригадують собі й ивнші річи. По вбійстві Ніна на Фалька настала vendetta.*) Жінка Ніна Катерина так перелякала ся побачивши свого чоловіка мертвим, що спаралізувало їй один бік і вона не могла ходити. Але сіла в старій хаті коло вікна і так сиділа двадцять років із рушницею, ждучи на Фалька. І перед нею

*) Кровава пімста.

мав великий розбійник страх. Двацять років не проходив попри батьківський дім. Жінка не покидала свого місця. Хто лиш коли йшов до церкви Сан Паскаля, все бачив крізь шибу її жадне пісти лице. Хто бачив, щоб вона спала, хто бачив, щоб працювала? Не могла нічого вишшого робити, як лише ждати на вбійця свого чоловіка. Чуючи се, люди почувають іще більший страх. Фалько має щастє, думають. Жінка, що хоче вбити його, не може рушити ся з місця! Він має щастє! І йому пощастить знищити велізницю. Щастє ніколи не опускало Фалька. Карабінери устроювали на нього лови, але ніколи не могли його дістати в руки. Незабаром карабінери почали більше бояти ся Фалька, як Фалько їх. Оповідують історію про одного молодого ляйтнанта карабінерів, який устроював лови на Фалька. Він зарядив пагінку і гонив із гущавини до гущавини. Врешті офіцер переконав ся, що замкнув Фалька в малім ліску. Довкола стояла сторожа, а офіцер пішов сам у лісок і з рушницею в руці ходив сюди й туди. Та хоч як шукав, а Фалька не бачив. Вийшов знов і здібав селянина.

— Не бачив ти Фалька Фальконе?

— Так, сіньоре, власне йшов попри мене і велїв поздоровити вас.

— Diavolo!

— Він бачив вас у гущавині і мало не застрілив вас, але не хотїв, бо се мабуть ваш обовязок слїдити за ним.

— Diavolo! Diavolo!

— Але коли-б ви ще раз попробували...

— Diavolo! Diavolo! Diavolo!

Думаєте, що ляйтнант вернув іще? Думаєте, що не велїв зараз перенести себе в иньшу околицю, де не потребував би вганяти за розбійниками?

А робітники, що виходять на Етну, питають самі себе: Хто нам поможе проти Фалька? Він страшний. Навіть жовніри дрожать перед ним. Пригадуєть ся їм, що Фалько Фальконе тепер уже старий. Уже не рабує почтових возів, не уводить дїдичів. Найбільше сидить спокійно в своїм каменоломі коло Діяманте і замість рабувати гроші і масток, бере гроші й масток в опіку. Він бере данину від великих дїдичів за те, що стереже їх мастку перед иньшими злодїями, і на Етні стало тихо і спокійно, бо він нікому не позволяє вчинити щось злого тому, хто платить йому податки. Але се не заспокоює нікого. Коли Фалько заприянив ся в великий,

то тим швидше може пошкодити велізницї. І пригадуєть ся їм історія Нікколя Галлі, інспектора мастку маркіза ді Сан Стефано на полудневій Етні. Раз підчас жнив застрайкували його робітники. Нікколя Галлі попав у розпуку. Ішениця достигла, а він не міг її жати. Його робітники не хотїли робити, його робітники спали собі в траві. Нікколя сїв на осла і поїхав до Катанїї, щоб запитати в свого пана поради. По дорозі здивав двох людий з рушницями на плечах. — Де їдеш, Нікколя?

Заки Нікколя мав час сказати слово, вхопили вони осла за поводи і обернули назад. — Ти не поїдеш до маркіза, Нікколя.

— Не поїду?

— Ні, поїдеш до дому.

Вернули ся. Нікколя сидїв на ослі і дрожав. Коли приїхали до двора, сказав один: — Веди нас на поле!

І вийшли до робітників.

— Робіть, драби! Маркіз заплатив данину Фалькови Фальконе. Можете де инде страйкувати, але не тут!

Поле було виоране, як жадне иньше. Фалько стояв на однім кінці лану, а Біяджіо на другім. Живно йде швидко, коли маєть ся таких інспекторів.

Коли все те пригадуєть ся, страх не меньшає. Фалько додержує слова, говорять. Він зробить, що загрозив зробити. Ніхто не був так довго начальником розбійників, як він. Усіх иньших славних героїв або повбивали або половили. Лиш він із неймовірним щастєм держить ся при житю й діяльності. Поволи вібрав довкола себе всю свою родину. Його шурина і сестрінки всі при нїм. Найбільша часть пішла на галеру. Ніхто з них не питає, чи буде гнити в тюрмі, тільки, чи Фалько з нього задоволений. В газетах часто читаєть ся про геройські діла Фалька. Звісно, що Англичани всувають свому провідникови в руку банкнот на десять лірів, коли він покаже їм каменолом Фалька. Звісно, що карабінери не стріляють до нього, бо він остатній великий розбійник. Він так мало боїть ся, щоб його не зловили, що часто удаєть ся до Мессіни і Палерма. Ходив навіть через морську вузину до Італїї. Їздив до Неаполя, коли цісар Вільгельм і король Умберто хрестили т панцирник. Їздив до Риму, коли Умберто і королева Маргері обходили своє срібне весіле. Думають про се і дрозать. — Фальк люблять і подивляють, — говорять робітники. — До Фалька млять ся. Він може робити, що хоче.

Знають також, що Фалькови так подобалося срібне весілля королевої Маргеріти, що сказав: „Коли проживу двадцятьп'ять літ на Етні, обходити му своє срібне весілля в Монджібелльом!“

Люди сьміялися з того і говорили, що Фалько має добрий помисл. Бо він ніколи не мав любки, але Монджібелльо зі своїми печерами, лісами, кратерами і ледниками служив йому і стеріг його як жінка. Нікому на світі не винен Фалько стільки вдячності, що Монджібелльови. Цитаються, коли Фалько і Монджібелльо обходять-муть своє срібне весілля. І відповідають, що се буде ще сеї весни. А робітники думають: „В день Монджібелля він знищить нашу залізницю!“ Вони повні страху і журби. Швидко не посьміють далі працювати. Чим ближший час, коли Фалько обходить-ме свій союз із Монджібелльом, тим більше людей покидає сеньора Альфреда. Швидко ходить він майже сам до роботи.

* * *

В Діаманте не багато людей бачило великий каменолом на Етні. Найчастіше вони вчилися втікати звідти, бо там живе Фалько Фальконе. А вони стереглися попадати на віддалене вистрілу його рушниці.

Вони не бачили великої печери в боці Монджібелля, в якій їх предки Греки в давно минутих часах брали для себе камінь. Не бачили пишно блискучих стін і могутчих відривків скали, подібних до стовпів, що готові завалитися і мабуть не знають, що на дні каменолому цвітуть гарніші цвіти, як в оранжерії Там уже не Сицилія, а Індія. В каменоломі росте мандаринове дерево таке повне овочів, що виглядає як величезний соняшник, а рожі там такі великі, як деінде тамбуріна. А на землі між деревами лежить багато пишних королівських фіг та покритих пухом бресков, які лежать на червоних та білих камеліях.

Одного вечора Фалько сидить сам у каменоломі. Вє вінок і має перед собою багато цвітів. Нитки має такі грубі, як шнурки, а погу поставив на клубок, щоб не відкотився. Наложив окуляри, але вони занадто совгають ся по закривленім носі. Фалько страшно клеене, бо його руки неворотні від мозолів, які понадавлював через те, що все порався з рушницею, і тому не вміють обходити ся з цвітами. Пальці хапають занадто сильно, як залізні кліщі. Фалько клеене, бо ліллі та анемони розлітають ся, як лише погляне на них.

Фалько сидить у своїх шкіряних штанах і заповнім сурдуті так оточений цвітами, як святий у празник. Біяджію і його сестрінок Пассафіоре назбирали їх для нього, накопичили їх довкола нього цілу гору, цілу Етну пишних цвітів із каменолому. Фалько вибирає між лїліями, кактусовим цвітом, рожами і пеларгоніями. І він реве на цвіти, розтер би їх на порошок своїми шкіряними сандалами, коли-б не хотїли піддавати ся його волї. Фалько Фальконе не мав ще ніколи діла з цвітами. Цїле своє житє не звязав ані одного букетика для дівчини, не вірвав ні одної рожі, щоб заткнути її собі в дірку від тузика. Навіть не поклав вінка на грїб своєї матери. Тому то ніжні цвіточка бунтують ся проти нього. В волосю ї на капелюсі висять платочки цвітів, а листки цвітів запутали ся в його кудлатій бороді. Він трясє сильно головою, а шрам на його лиці червонїє мов огонь, як колись давнїйше, коли він боров ся з карабічерами.

Та вінець усе таки росте і веть ся, грубий, як пень дерева, довкола стїп і нїг Фалька. Фалько клене, як коли-б се були зелївні кайдани, які він колись двигав на своїх ногах. Дряпнувши себе терном або вжаливши кропивою нарікає гїрше, як нарікав, коли батїг галерного доворця рвав його тіло.

Біяджію і Пассафіоре, його сестрінок, не смїли підїйти близько до нього, а лежали сховані в одній гротї, доки все не було готове. Вони смїяли ся з Фалька на цїле горло, бо такі жалї, як tener його, не лунали ще в каменоломі, від коли перестали там працювати нещасні военні брацї. А Біяджію дивить ся на велику Етну, яка румянїє при заходї сонця.

— Глянь на Монджібелльо, — говорить він до Пассафіоре, — глянь, як він румянїє: мусить відчувати, що Фалько готовить тут у каменоломі.

А Пассафіоре відповідає: — Монджібелльо певне не думав, що на своїм вершку мати-ме щось иньшого крім попелу та снїгу.

Та нараз Біяджію перестав смїяти ся. — Се не добре, Пассафіоре, — говорить він, — Фалько занадто згордїв. Бою ся, що Монджібелльо зажартує з нього.

Оба бандити дивлять ся один одному остро в очи.

— Добре, коли се тільки гордїсть, — говорить Пассафіоре.

Та відтак оба відвертають ся від себе, не мають відваги сказати ще більше. Та сама думка, та сама боянь обхопила їх обох. Фалько опинив ся на дорозї до божевїля. Він уже хвилями

божевільний. Так то в великими розбійниками-героями, вони в кінці не можуть знести своєї слави і могутости і божеволіють. Пассафіоре і Біяджіо бачили вже давно, що се надходить, але кождий держав се мовчки для себе, сподіваючи ся, що другий ще нічого не завважив. Тепер бачуть, що оба се знають. Стискають собі руки не говорячи ані слова. В Фальку ще стільки величі. Оба, Пассафіоре і Біяджіо, будуть старати ся, аби ніхто не завважив, що він уже не той, яким був колись.

Нарешті Фалько кінчить вінок, вішає його на дуло рупниці і підходить до них. Відтак виходять усі три з каменолому і беруть у найближшій дворі коні, аби швидко дістати ся на вершок Монджібелля. Ідуть галлопом і не мають часу говорити, але переїжджаючи попри двори бачуть, як люди танцюють на плоских дахах. А в буди, в якій почувють полеві робітники, чути сьміх і розмову. Там сидять веселі, спокійні люди, що відгадують загадки і укладають жартливі співанки. Але Фалько жене далі. Се не для нього. Фалько великий чоловік. Гонять у верх горою. Спершу ідуть поміж мігдалові дерева і кактуси, відтак поміж плятани і пінії, відтак поміж дуби й каштани. Але ніч не ясна. Не бачуть нічого з пишноти Монджібелля. Не бачуть сповитого виноградом Монте Россо, не бачуть двохсот кратерових отворів, що окружують вершок Етни, як вежі міста, не бачуть землі в лісі, завітчаної пишними цвітими. Біля Каза дел' Боско, де кінчить ся дорога, злізають із коний. Біяджіо і Пассафіоре беруть вінок і несуть між собою. По дорозі починає Фалько говорити. Він радо говорить, від коли постарів ся. І Фалько каже, що гора рівна тим двадцятцятьом рокам, які він перебув на ній. В початкових роках його величі цвило його жите геройськими ділами. Ходити з ним, значило, прохожати ся по безкопечній перголі,*) де звисають на чоловіка цигрини і виноград. Тоді його геройських діл було так багато, як поларанч, що окружують підніжжя Етни. Коли йшов у гору, ставали його діла рідші, але ті, яких доконував, були могуті, як дуби і каштани по дорозі в гору. А тепер, стоячи на висоті величі, він погорджує ділами. Його жите таке голе, як вершок гори, йому досить бачити сьвіт під своїми ногами. Але треба зрозуміти, що коли б він тепер чогось підняв ся, ніщо не могло-б йому оперти ся. Він був би страшний, як вершок гори, що викидає огонь.

*) Pergola = відкрита алея.

Фалько йде наперед і говорить, а Пассафіоре і Біяджіо йдуть за ним у німім переляку. Лип невиразно бачуть, як під ними розложили ся могутні узгіря Етни з містами і полями і лісами. А Фалько вважає себе так само могучим, як усе те. Чим висше йдуть, тим страшнійше окружене. Отворені щілини в землі, запах сірки в кратерів, який іде їм на зустріч у долину, бо за важкий, щоб зараз підняти ся в повітря, сильне дрожанє в нутрі гори, безнастанний глухий гуркіт, ховзке, камінисте ледяне поле, поперерізуване потоками води, незвичайна студінь, гривучий острій вітер, усе те робить подорож такою прикрою. А Фалько говорить, що се подібне до нього? Як-же виглядало в його душі? Чи там також панувала студінь і жах, які можна порівняти зі студіню й жахом Етни?

Спотикають ся на куснях леду, пробирають ся крізь сніг, який місцями глибокий на локоть. Гірський вітер мало не валить їх із ніг. Мусять брести в ледянім болоті і великій воді. А коли майже деревіють зі студени, під ними дροжить земля від вічного огню. Здасть ся їм, що там під ними сидить Люципер і всі прокляті. Вони тремтять, що Фалько повів їх до брами пекла. Але минають ледяне поле і дістають ся до стрімкого стіжка з попелу на вершку Етни. Тут мусять драпатись, бродячи в піску і ріни, які усувають ся з-під ніг. Коли доходять до половини стіжка, Фалько бере вінець і дає їм знак, аби лишились. Він сам виїде на самий вершок.

Починає розвиднювати ся і коли Фалько виходить на самий вершок, виринає ізза нього сонце. Великий Монджібелльо, а також старий розбійник Етни на його вершку стають такі червоні, як розжарене вугле. А тінь Етни паде на цілу Сицилію і Фалько, що стоїть на горі, неначе сягає поперек острова від моря до моря. Фалько стоїть там і оглядаєть ся. Дивить ся на Італію і здаєть ся йому, що бачить Неаполь і Рим. Посилає свої очи через море до краю Турків на сході і до краю Сараценів на півдні. Має вражінє, що все те лежить у його ніг і признає його могучість. І Фалько кладе вінок на вершку Монджібелля.

(Конець буде).

ІЗ ПОЕЗІЙ БОГДАНА ЛЕПКОГО.

Над рікою.

Одинокий сиджу над рікою,
Одинокий в думках, з журбою.

Вечорів. За горами гасне,
Як небесна ватра, сонце ясне.

Від лісів холодний вітер віє,
Шуварі гне і квіткі леліє.

Над селом, між горами, в долині,
Всять праки легкі, сіро сніі.

З коминів до неба дим снуєть ся —
Образ меркне, дійсність наче снить ся.

Лиш ріка заєдно грає, грає,
Щось в ній бурить ся, плаче, зітхає.

Гей ріко! Однакі наші шуми!
В тобі хвилі шумять, в мині думи.

Беріг взяв тебе в свої окуви —
А мене життя важкі умови.

В нас обох і броди і безодні
І обоє ми стати не годні.

Лиш ідемо крізь бори і гори
У невідоме нам чорне море.

*

Над полем зимний вітер віє
і листям гонить.

Село у праці ледви мріє.

Гень — дзвонять дзвони.

Далекі, тихі, легкі звуки
 пливуть сьвітами,
 Немов калатанє розпуки
 до щастя брами.

*

...Цить!
 То не філя шумить,
 Не вода котить срібні хрустали —
 То невпинно пливуть
 У невідому путь
 Людські сльози, терпіння, печалі...

*

Скінчив ся день, як паний пир.
 Гень за горою
 Старий, дівочий монастир
 вповитий ілюю.

„Покинь жите! Покинь жите!“
 Гуде в двівиниці,
 І на вечірні молитви
 ідуть черниці.

Горючі в їх руках сьвічки,
 сльоза в віниці —
 „Покинь жите! Покинь жите!“
 гуде в двівиниці.

*

Гей ріко, однакі наші
 шуми!
 В тобі хвилі грають,
 в мині думи!...

*

Сонце гасне за горою
 і з провола
 Сьвіт вкриваєть ся ілюю,
 доокола.

Так минають дни за днями,
 рік за роком...
 Близше, близше нам до яни
 з кождим кроком.

Тая яна — темна сила!
 Моцний Боже!
 Чи стрінемо ся там, мила?
 Може... Може...

*

А дзвони дзвонять, дзвони дзвонять,
 дзвонять дзвони.
 Перлові звуки а вітром гонять
 в перегони.

Перлові звуки підлітають
 аж до неба.
 Чогось шукають і питають,
 щось їм треба.

*

Так минають дни на днями,
 рік за роком.
 Близше, ближше вам до яни
 з кожним кроком...

Сьвітів бездонні океани,
 Житя неаглублений Мальштром!
 Від Прометея до Нірвани —
 Які-ж великі ви, Титани!
 Який нужденний я атом!

А прецінь гльобів метелиця,
 Сьвітів відвічна метушня,
 І смерти ніч, й життя вірниця,
 Усьо в моїй душі містить ся.
 Який, який великий я!

*

Одинокий сиджу над рікою,
 Одинокий з думками, з журбою.

Гей ріко, однакі наші шуми.
 В тобі хвилі грають, в мійї думи.

А обов ідемо крізь гори
 У невідоме нам, чорне море.

Жраків, у цвітни 1904.

Лірник Кость.

І. В дорогу.

Цвило деревце, та чогось листя жовкне;
 Співало серце, та чогось голос мовкне:
 З півночи туга листя градом побіла,

Жаль віссав серце, то й туга повялила.
 Тепер хоч сонце, хоч і аері сіяють,
 Листя і серце болів уже не мають.
 Посохле листя всюди земляньку криє;
 Втожене серце день за днем гірше мліє.

Вітер повинув тай тумани розкинув,
 Впав дощ холодний, сухий листок загинув.
 Даремне серце по сьвітї ти блукало,
 Не знайшло долї, хоч де вже не шукало..
 Пора-ж тобі се помолити ся Богу,
 Пора збирать ся в далекою дорогу:
 Де ані туги, ані плачу не чути,
 Відкіль ніколи не можна вже вернути.

Мар. 22, 1888 р.

II. К а з а.

В память живим і мертвим любителям рідного слова.

Дід був пан писар, а внук писатель,
 Та вже дідуся мови цурав ся...
 Жалко, коли-б він був засідатель,
 Певно-б до неба швидче достав ся.
 Там, бачте, треба або пашпорта,
 Або як бляшку на шапці мають;
 Чи де в дорозі зустрінуть чорта,
 Чи вже в воротах, зараз пускають.
 Коли ні бляшки нема, ні вида,
 Тебе продержать і місяць цілий:
 Зовуть на сьвідки батька чи діда,
 Така кумед'я, що сьвіт не милий.
 Наш пан писатель вперед брив сьміло,
 А тут за руку сіп — ауцнився.
 „Відкіль?“ — Полтавський. — „А яке діло
 Зробив для краю, в котрім вродив ся?“
 Книжки писатель всунув їм в руки,
 Кажучи: „Хутче кінчайте справу!
 В книжках такі я пописав штуки,
 Що здобув ними гроші і славу“.
 Тодї в воротах стояв сам Иво,
 Що в Почасві ляг спочивати:
 Зирнув на письма — та що за диво,
 Нїяк не може їх прочитати.
 Сьвятий дивив ся і головою
 Мотнув та каже: „Кепсько, небого!

Се не полтавські книжки з тобою,
 Тільки писанне краю чужого.
 Дибонь ти з иньших? „Та ні, паночо!
 У нас хто розум чи гроші має,
 Сей предків мови знати не хоче,
 Тільки від малку чужу вживає“.
 Сьвятий аж крикнув: „Не може бути,
 Щоб рід козацький жив так погане:
 Покиж другими того не чути,
 Шанують мову навіть Цигане“.
 „Та їй же Богу!“ „Ну, що почати?
 Рушай ось в ліво в тернову гушу:
 А ми позвоємо батька і мати,
 Тебе привнають, — тоді вже пушу“.
 От се-ж на лихо як раз в ту пору,
 Батькам докука була сидіти:
 Зібрались в гості на таку зору,
 Що на ню треба шість літ летіти.
 Кликнули діда. Пан писар бриде,
 Глянув і каже: „Онук, здасть ся“.
 Та як писатель речі заведе,
 Пан писар чує, то аж жахнеть ся.
 А пан писатель лящить, що мова
 Хоч не козацька, — помилуй Боже! —
 Дуже хороша, зовсім готова,
 Славу і гроші принести може.
 Скінчив. Пан писар махнув рукою.
 „Памотче, — каже, — не розбираю!
 Може й онука, тільки з собою
 Боюсь його я взяти до раю“.

 В кущах писатель шість літ остав ся,
 Колючки в ногу шпигнуть, то в руку...
 Заки батьків він з зорі дождав ся,
 З болі забув ся чужу азбуку.

Ігор Савин.

Н а г р а н и ц і .

В задумі стою я на самій границі
 І бачу довкола картину одну:
 Подільську долину безбарвно-сумну,

Хати і городи, поля і копці,
 І хлопські померклі, зажурені лица:
 Та сама несмілість і острах і стид
 Прислонюють темний, нечухраний вид,
 Знать в хлопській недолі не має різниці.
 Як в нас, так в Росії кайдапи, вязиці,
 Освіту і правду неволять, кують;
 Бо в нас і в Росії темряви столиці
 Прислонюють ясну до свободи путь,
 У нас і в Росії без звіп, без різниці
 Одні других кривлять, катують, гнетуть...

У сірій шинелі по над берегами
 Салдат похжає, границь береже,
 Давить йому плечі оруже тяжке,
 Що парід наш ділить між двома орлами.
 Салдат у півсоню тужними гадками
 У край свій родинний, в сім'ї лине круг
 Де братія рідна в бездолі наруг
 Понижена стогне, здавлена катани...
 Коли-ж у салдатеській прибитій душі
 Пробудить ся думка воряна, свободна?
 Коли завитають ідеї нові
 І стане земля ся салдатови рідна?

Лиш міст порошнявий гнилий дошками
 Братає двох сильних, могучих царів.
 Він піби граничний вигладжує рів
 Розритий алодіїв лихими руками.
 Та міст сей закутий двома рогачками,
 Бережений муром страшних салдатів
 Замінює рідних в сліпих ворогів
 І сіє ненависть помежи братами...
 Сліпі, бо не бачуть, як мур сей дрожить,
 Як ржа проїдзе тверді рогачки...
 Глухі, бо не чують — в народі кипить!
 Нові, небувалі ширяють думки...
 І парід воскресне!... тоді в одну мить
 Рів щезне, пропадуть отсі рогачки!

Зимова думка.

Свище вітер, снігом носить,
 З хати кришу розриває...
 Наші сили горе косять,
 Підриває, підбиває...

Гонить вітер сніг полями,
 Видуває доли, гори...
 Невеселими думками
 Нашу душу смуток оре.

Смуток оре, муку родить,
Мука болем скаженіє...
А по небі сонце ходить
І на землю ясність сіє...

І земля від снігу біла
Аж сяє, аж іскрить ся...
Нам на плечі змора сіла,
За гріхи минулі истить ся.

Для контрасту нашій долі
Хоч жертва земля — радіє!
Ми живі! — та нам в неводі
Й іскра втіхи не затліє...

Промов до мене, весно!

Промов до мене, весно,
Небесними чарами,
Нехай песело, ясно
Зоріє сьвіт над нами!

Промов до мене, весно,
Як перше говорила,
Нехай зі сну воскресне
Душі твоя сила!

Промов до мене, весно,
Хоч громом, блискавками!

Промов до мене, весно,
Веселини думками!

Промов певном бою
І піснею побіди!
Я кликну — а за мною
Увесь народ мій піде...

І лавою підемо
Нове жите будити,
Твій клич ми піднесемо,
Усіх будем кріптити.

Та в перед, моя весно,
Огнем промов до мене!
Зневіру вбий невчасну,
Відродь мене ти, мене!
Верни мені ті сили
І віру і надію,
Що злії люди вбили..
Верни! — відмолодію...

Яків Жарко.

БАШТАНИК.

Багато років минуло в тієї доби, як жив я у Золотоношському повіті, в гарному містечку Гельмязові, а постать баштанника діда Пацька мов жива й досі стоїть передо мною і здасться мені, що я ніколи його не забуду, що буду пам'ятати його до самісінької моєї смерті. Виширають уже ті діди, що на своїх плечах винесли панське право, а через те і життя їх цікаве задля нас; через те і я хочу поділитися з читачами про те, що мені оповідав старий крепак із свого лихого життя.

Дід Панько був за баштанника, як уже я зазнав його, у гельмязівського полупанка Панаса Левченка, що мав біля Гельмязова свою земельку і жив усе літо в курені на баштані, верстов чотирь від містечка.

Шлях на баштан із Гельмязова прямиий та рівний. Праворуч по луках веться річка Супой, із своїми плесами прозорої води, високими очеретами та вільховими і дубовими перелісками, де завжди була прохолода і куди під спеку ховалася безліч усякої птиці і відкілья завжди чулися її веселі щebetання. Ліворуч розгортається аж до самісінького Дніпра вольний, чарівний степ з його тасиними могилами, вкритий ланами жита, пшениці, ячменю, гречки та вівса; а по над шляхами жовтіють баштани, обсажені високими сояшниками, що повертають свої великі жовті голови раз-у-раз до сонця і наче стежуть за ним, відкілья воно зіходе і куди запада. За Дніпром леліють гори Київщини вкриті могутними лісами і степ без кінця, без краю степ...

Я часто цім чарівним шляхом ходив на баштан до діда Панька; а частійше тоді, як, було, поспіють кавуни, а у старого їх завжди можна було наїсти ся до сходу.

Як зараз пам'ятаю діда Панька: він був увесь білий, білий, а борода та вуси аж жовті — певно новицьвітали від старости. Темне та сухе, мов печене яблуко, його обличчя було маленьке як кулачок; довгі, білі брови понависали над червоними очима, а тонкий, сухий ніс похилив ся від старости на губу і заглядував у беззубий рот. Увесь сухенький та маленький, дід Панько був дуже проворний і усе робив похапцем. Він на баштані завжди ходив у білих, широких штанах із товстого полотна і в такій же білій товстій сорочці. На темних його грудях теліпав ся на мотузочку мідяний хрестик, а на сухих чорних ногах та на мозодяних руках видно було, як понапружувались, мов бечівки, товсті сині жиля. І балакав дід Панько швидко, шамкаючи своїм беззубим ротом.

Пам'ятаю: сонце ховало ся за обрій, а червоний мов діжа місяць викочував ся на чисте небо, як поруч діда Панька я сидів на баштані біля куріня. Мов зачарований широкий степ ховав свої далекі країни у темному мороці тихої ночі і тільки на осередку по невеликих горбах денед бовванів рожевий сьвіт, здіймаючись у гору... Незабаром і він зник, і тихий спокій покрив увесь степ і почав наганяти сон-дрімоту. У високому небі в його темно-синій блакиті почали займати ся зорі, весело дивлячись своїми ясними очима на вкриту темнотою землю. Побіля баштану проходили люди, вертаючись із степу до дому.

— Гапко!... Чуєш, Гапко!... А йди сюди!... — гукнув дідусь на молодицю, що йшла з степу, несучи на руках маленьку дитину.

Поруч молодиці йшов років шести хлопчик, несучи на плечі здоровенні граблі. Молодиця з дитиною підійшла до куріня і привитала ся до діда.

— На діткам кавунчика...

— Спасибі вам, дідусю!..

Молодиця низенько уклонила ся дідови, поклала за пазуху кавуна і пішла шляхом до села. Хлопчик її підбадьорив ся, перекинув граблі з плеча на плече, пішов швидче і весело защебетав про кавунчик, який то буде він смачний, як стануть вони його їсти.

— Удовиця... — проказав дід дивлячись у слід молодиці.

— Дайте й нам, дідусю, кавунчика!

— Одного на двох!

Двоє діток, що підійшли до баштанника і попросили кавунчика, стояли мовчки і пильно дивилися дідові у вічі. Старий мовив:

— Одного на двох не дам, бо не помиритеся... А на тобі, Василю, більшенький, а тобі, Левку, на ось меньчий, бо ти-ж за нього меньчий...

— Спасибі!... Спасибі вам, дідусю!... — до самої землі уклонившись подякували діти і побігли шляхом, піднімаючи босими ногами страшенну куряву.

— А це чай? — спитав я діда вказавши на діттей.

— Молочая Охріма.. Дуже вбогий чоловік... А це діти від першої жінки...

Я доїдав другого кавуна.

— Може ще кавунчика, паничу?

— Дякую, дідусю...

— А цей рябий буде дуже солодкий.

Дід увяв „рябого“ в руки і здавив — кавун затріщав...

— Добрий!... — протягнув дід. — Починайте!

— Ні, спасибі — укоментував ся.

— Як знаєте.

Дід поніс кавун у курінь і поклав його окремо від інших кавунів, що лежали в куріні, назначивши на ньому хрестик, то-б то: буде гарний.

На заході ледви червоніла смужка неба; за те на сході повний місяць уже підбив ся в гору і сипав із високости небес срібне проміння на землю, освічуючи тьмним світлом і степ, і баштан, і курінь любого мого дідуся Панька. Дід виїшов із куріня і сів біля мене.

— О-о-х... — протягнув він сідаючи.

— Чого, дідусю, зітхаете?

— Старість...

— А скільки разів топтали ряст на своєму віку?

— Багато!... і-і багато!... Коли-б до моїх років та прикласти ваші — перетягло-б за сотню... Дарма, що ви дуже моло

— Вісімдесят є?

— Глядіть коли-б не більше. Як віїдемось під церквою в старі люди, баба Ївга, баба Шостачка, Кіндрат та дід Непитай то вони усі за мене молодші. Ївга колись хвалила ся, казала, і

мати її оповідала, що вона саме тоді знайшла ся, як горів панський будинок.

— А коли ж він горів?

— Та як би вам не збрехати? Після того як пройшла чутка, що Француз іде на нас війною.

— Так ви діду давні?

— Давній, дуже давній!... Як згадаеш про минуле таї ду-
маш: Господи милосерний, скільки чоловікови доведеть ся страж-
дати на сьвітї, коли Ти даси йому довгий вік!...

— То вам, дідусю, багато чого трапляло ся на віку?

— І — і, сивку!... Та коли-б тобі хоч частину оповідати про те, що менї трапляло ся на віку, то виїшла-б книга куди більша за ту, що держите в руках.

— А коли, скажіть, краще було жити, чи тепер, чи за давні часи?

— Тепер... тепер!... Тодї було кренацтво, а тепер хоч і гірко доводить ся, а все-ж вільні.

— А ви чиї були?

— Та Троцького-ж Петра Івановича. Суворий був наш пан... Він іще за цариці Катерини служив у війську і за те, що звоював десь Турка, цариця подарувала йому ці землі. Петро Миколаєвич, це вже унук, а паничі, що ви їх обучасте, правнуки його.

Дід позіхнув і почав хрестити свій беззубий рот, щоб, як казав, ніяка погань не вжочила проти носу у нього.

— Чи добре-ж вам було жити у вашого пана?

— Усяко було, а більш що не добре. Двічі-ж так відчу-
храла на конюшинї різками, що й досі, як згадаю, то аж шкура болять.

— За що-ж вас били?

— Довго оповідати, а вам час іти вже спати.

— Про сон менї байдуже... А от ви так усе позіхасте.

— Я хоч і позіхаю, так то від старости, а сон мене не бере. Сплю і чую все, як півень на сїдалї.

— То й добре. Коли є охота, а я слухати-му залюбки.

Дід знов позіхнув, перекрестив рота, кахикнув, сплюнув, обі-
тер губи рукавом своєї сорочки і мовив:

— Батька свого я не памятаю: малим-іще був, як балкою їх
прибило, коли після пожежі пан почав будувати новий будинок.
А от діда свого так добре памятаю — кремезний був чоловік...

Тепер таких нема. А сила така, що хто його знає де вона у них брала ся! Самі раз знесли на плечах камінь жорновий у млин... Завятий був мій дід, бо ще з гайдамаків, коли чули. Оповідали було, як вони а „св'яченим“ гуляли а Желізняком та Гонтою по Уманщині... А як піймали їх Ляхи, то у Кодні вухо обрізали таї пустили. Через те їх і прозвали Карнавух; таї мене доси звать Карнавушенко, а по ревізії я Панько Кравчута. Як оповідають було що про старовину, то очи у них так вогнем і займають ся; а найпаче тоді, як забалакають про Ляхів. А вверди тихо, мов дитина та зашули. Зостав ся я без діда на одинацятomu році свого життя при самій матусі. Наша хата, як тоді стояла, так і тепер стоїть; тільки тоді вона була вища, а за такий довгий час мов у землю вросла. Давно, дуже давно це було, отже мені здаєть ся, мов учора. І чудне діло: давнину памятаю, а те що робив чи казав учора — забуваю! Та ви-ж знаєте, які високі та товсті поросли осокори по над ставком; а тоді ні ставка, ні осокорів не було. Це вже опісля і ставок загатили і осокори насадили. А колись, оповідають було мій дід, по Дубсвій балці ріс ліс та такий густий та темний, що й не пройти, не пролізати. А зв'іра скільки в ньому водило ся! А тепер денедє тільки й маячить поганевський дубок. Балкою текла річка, текла і не пересихала; а тепер курка перебрєде і воробець перестрибне — вода тільки й бува весною. А було як налетять птиці: хохітва, журавлі, мов стара ходять по степену; а по річці плавають зграями лебеді, гуси; а качок така сила: як знімуть ся, то й сонце заслоняють!... І де воно все подівало ся? Господь його знає! Селя тоді не було: хат із десять стояло по над балкою. Церкву вже збудували пани, після того як вирости ті палати, де вони й тепер живуть. Так, кажу, померли мій дід, царство їм небесне, вічний спокій їх душі праведній, і нас у хаті зостало ся двох: я та мати. Мати ходили на пащину, а я зі свинарем пас поросята. Раз приїхав до нас у степ у колясі пани подивити ся на свою худобу, а біля нього верхи дворецький, подивив ся на мене таї питає свинаря:

— А це чий хлопець?

— Ваш, пане, — одмовив свинар.

— Та знаю, що мій... усі ви мої... А хто його батько?

— У нього батька нема...

— Подозвольте доложити вашому високоблагородію, — обізвав ся дворецький, — що це сирота — Явдокимихи син... Батько

Його вмер після того, як балка по голові вдарила, коли будували хорони.

— Доставить у двір...

— Чую.

Пан поїхав. За ним верхи поскакав дворецький. Не пройшло й години, як прибіга до нас отаман і мене повів до матусі...

— Радій, Явдохе... — казав отаман до матері, увійшовши з мною в нашу хату.

— А що таке? — з жахом спитала мати.

— Твого Панька пан беруть у хорони..

— І яка вже то радість!... — промовила мати таї залила ся гіркими сльозами.

Мене обмили, причепурили і повели у двір. Там одягли у гарний з синього сукна каштанок, у сині штани з червоним поясом, наділи чобітки і став я з свинаря — панський „козачок“. Страшно мені було з початку стояти біля пана. Він сидить, було, у великому мягкому кріслі, а я стю біля нього, стою і держу в руках здорову з срібною кришкою люльку з товстим та довгим чубуком. Ноги, було, мліють, а треба стояти... „Трубку!“ крикне — в той мент йому й подай... „Вогню!“ — зараз викрешу йому вогню, кладу у люльку... віп її і смочче потроху. А ти стій. Чи покликати кого, чи побігти куди — усе було я. Занудив ся у хоронах я, зажурих ся за степом, за хлопцями, за поросятами і одного дня, як пан ляг після обіду спати, утік. Прокинув ся пан — нема козачка: нікому подати ні люльки, ні води... Усіх підняв на ноги!.. Розшукали мене, привели.

— Ти як посьмів покинути горницї, та ще тоді коли я спав? — грізно спитав мене пан.

Я, звісно, мовчав.

— На конюшню!... Всипать йому двадцять пять, щоб знав, як тікати з горницї... — сказав пан дворецькому.

Де й взяли ся дядько Явтух та Петро, підхопили мене таї повели на конюшню... І як я не просив, як не кричав — нічого не помогло ся: вволили панську волю — всипали мені двадцять пять... ні сісти, ні лягти не можна!... А в вечері я знов стояв біля пана і знов подавав та запалював йому люльку. Не позагоувались іще як слід струпи від першої сікуці, як мені знов довело ся побувати на конюшні... А через що? Сьміх казати. У літку пан на-

казав мені обганяти мухи, як вони після обіду лягали спати. Спить було мій пан, аж хропе, а я стою біля ліжка і дивлюся в обидва ока, щоб, борони Боже, не сіла яка муха на вид. Та мабуть мені на нещастя вже йшло: стаю я обганяти мухи... пан сопуть... лежать горілиць... Де не взяла ся каторжна муха, бодай вона-б вдохла на той час, і як-раз сіла на самісінький кінчик носа... Я як махнув рукою, тай зачепив ся за панського носа, бо він у них півроку був здоровий... Боже-ж ти мій праведний!.. Як схопить ся з просоння пан, як затопить мене в пику!.. так каганці у очах і засьвітнили ся, аж захитав ся я і за малим не впав на килим, що лежав біля панового ліжка. Далі гукнув дворецького і як той прийшов тільки й мовив: „на конюшню“. Перічили мене там доки не вохлів... тоді давай уже водою обливати... Два тижні я пролежав у матусі; думав, що й дуба дам... аж ні!

Дід зітхнув. По небі покотила ся вірочка, блиснула золотистою смугою і погасла в один мент десь у високости небес. Якась здорова птиця хутко пролетіла побіля куріня свистючи крилами, і знов усе затихло, і знов тільки дід Панько шапкаючи беззубим ротом мовив:

— Занедужав після Покрови наш старий пан, а через тиждень і Богу душу віддав. Сумно стало у хоромах; усі ходили повисівши голови і кожен думав, що то тепер буде? Сумно задзвонили дзвони, як несли тіло пана з хоромів до церкви.. Поховали-ж у склепу під церквою, поруч його жінки, що вмерла за кілька років поперед пана. Не швидко приїхав син-гусарин, Миколай Петрович, і зараз доручив доглядати усе своє добро дворецькому, а сам знов подав ся до війська. Я востав ся козачком біля дворецького, що був таким-же крпаком як і ми всі, та тільки доля була у нас не однакова: він панував, йому було життя, а мені через цього горе.

З хлопця я виріс у гарного парубка і вже був за льокая біля дворецького. Не одна було чорнобрива задивляла ся на мене, а мені тільки й запала в око Галя, дочка Мартиненка Степана. Покохали ся ми шире з нею... А щоб нам узяти шлюб, треба було мати дозвіл від самого пана. А через кого той і дозвіл мати-неш, як не через дворецького? Упав я раз йому в ноги тай кажу:

— Хведоре Івановичу, вихлопочіть мені дозвіл від пана одружити ся!

— З ким? — питає.

— З Галею, — кажу, — Степана Мартиненка дочкою.

Дворецький блиснув на мене очима і закусив губи. Далі промовив :

- А я хотів одружити тебе з Степанідою...
- Не до вподоби мені Степаніда...
- Подумай! Поберешся з Степанідою, будеш мою правницею.
- Не хочу!
- Гроший дам...
- Не треба мені ваших грошей.
- То не бути твоєю й Галі...
- Вона моя!...
- Дурниця!...
- Степаніда у вас за покоївку... Усі кажуть...
- Мовчать!...
- Усі кажуть, що ви гріх свій хочете прикрити, аби її з ким одружити...

Хведір Іванович зблід, затрусився, потім розвернув ся і з усього маху давизонув мене по пиці... В нестямі я кинув ся на дворецького. Він закричав не своїм голосом, бо я мабуть таки добре його придавив... Убігли люди і ледви мене відтягнули від нього.

- Зв'язать його! Він хотів мене задавити...
- Брешеш! — промовив я несамовито.
- Я запорю тебе!... Бийте його, бийте, щоб шкура з нього летіла, щоб кров із нього дзюрчала, поки не пропаде, собака!...

І довго він щось репетував, та я вже не чув, бо мене зв'язаного тягли на конюшню. І били, Боже, як били!... Дунав, що під різками і виру... Потім закинули мене у льох... Двоє суток сидів я в тім льоху нічого не пивши, а на треті таки втік... Через Дніпро мене перевіз добрий чоловік і дав хліба. Добив ся я аж до Чигирина... Вийшов на торг, думка була заробити що, тай далі на Басарабію пробирати ся. Коли дивлю ся, десятник тягне якогось убогого чоловіка, певно такого-ж утікача як і я, і бє його чим дуж по потилиці... Я заступив ся... Він мене за груди :

- Ти хто такий?
- Хиба не бачиш, чоловік... — одмовляю.
- А бамага у тебе є?
- А тобі на що?
- Так і ти утікач... А ходімо до розправи...

Я тікати... Він за мною... Люди допомогли, піймати... повели...

— Ти чий? — питає в себе мордатий та червонопикий, чий становий, чи справник...

— Господа Бога, — кажу.

— В холодну його...

А на моє лихо отаман наш Павло Горпинченко та був у Чигирині, зайшов до розправи і пізнав мене... Погнали мене до дому. Привели на подвір'є... Вийшов дворецький на ганок. От, думаю, коли почеше руки на мені... Коли ні! Відразу приказав мені розв'язати руки...

— Куди-ж ти тікав? — сьміючись питає мене.

— Куди очи дивились...

— Будеш же ти тепер чабаном біля отари... А твоя, як ти казав, Галя, так вона буде у мене замість тебе за покоївку... Чи ти згоден?

І він якось погано усьміхнув ся облигаючи свої товсті, одуловаті губи.

Вільно я зітхнув у степу біля отари. Цілий день, було, пасу „шматок“, а в ночі слухаю у вербах пісню соловейка, та жду поки наблизить до мене в горниці Галя. Прибігла одного разу моя кохана і уся тремтить, а за сльозами і слова не вимовить.

— Що з тобою? — питаю.

— Чула від економки, — каже, — що Хведір Іванович хвалив ся їй, ще одержав від пана лист, у якому пан пише, щоб прислати йому до послуги чоловіка... Дворецький казав, що відошле тебе...

— Чортового батька відошле!...

Ми попрощали ся; а на ранок я був уже далеко, далеко... Тільки й забіг на хвилину до матусі у хату. Благословили мене мати оцім хрестиком, що на мені, і я подав ся в хати... Опинив ся я аж на Басарабії. Пів року жив там, як сорока на тину, а далі пристав до одного багатого Молдавана, прослужив у нього два роки, заробив копійчину тай рушив до дому, щоб узавши Галю знов тікати на Басарабію... Та не таке моє щастя, не така моя доля!...

Дід трохи помовчав, тяжко зітхнув, а далі мовив:

— Була осінь. Темну ніч врячив дощ, як я підходив до рідної хати... Серце у мене так колотило ся, що здавало ся мені, ось, ось

вискочить із грудий. У нашій хаті сьвітило ся. Я глянув у ві-
конце: мати сиділа на лаві з веретеном у руці... Я постукав.

— Хто там?! — трівожно спитали вони.

— Я... відчинить...

— Та хто-ж ти?

— Панько...

Мати кинула ся до дверей і через хвилину, обливаючись
сльозами, пригортала та цілувала мене.

— Де ти ввав ся, голубчику мій?

— З Басарабії... Прийшов за Галею...

— Помоли ся за неї...

— Як?!...

— Після того, як ти помандрував, Боже, як лютував Хведір
Іванович! І мені, старій, не було через нього життя... А чого вже
натерпіла ся бідна Галя, то й сказати не можна! Потім він почав
до неї залицяти ся... Пішов поговор, слава... Вона не здолала й
кинула ся під лід в ополонку...

Заплакав я... Пішов із матусею на могилу Галі, що сумно сто-
яла в самотині над битим шляхом, узяв грудочку землі, передню-
вав у матусі, а нічю знову потяг до свого Молдавана, бо заста-
вати ся було небезпечно, того й дивись, що спіймають. Гарно мені
було на Басарабії! Трапляла ся й дружина, так я ніяк не здолав
забути минулого і завжди памятав свою безшасну Галю. Хоч і гарно,
кажу, було мені на Басарабії, а все щось тягло у рідний край...
і як вийшла воля, я, мов птах із вирію, вернув ся під рідну стріху.
Матусі давно вже не було на сьвітї. Село стало велике. Церква
нова. Повернув ся я до дому та й наняв ся чабаном до громад-
ської отари; а тепер, як і ви знаєте, полохаю воробців на баштані
у нашого, як і ви кажете, полупанка Левченка, бо вже ні нащо
друге й не здатний. Нема у мене ні роду, ні плоду! Увесь вік
свій збурлакував один, як та билина. Дружина моя на тім сьвітї,
та коли-б уже й мене швидче Господь приймав до себе!...

Дід утер сльози, що котили ся по його щоках і почав мос-
тити собі під голову драну свитину. Було за північ. Я попрощав
ся з дідом і пішов до дому. Місяць високо підняв ся в гору і о-
сьвічував сріблястим сьвітлом безкрай тихий степ.

Незабаром я покинув Гельмязів і тільки років через двацять
мені знов довело ся побувати у ньому. Діда Панька вже не було...

— Швидко після того як ви виїхали з нашого містечка, він і помер, — казали люди.

— Де-ж його домовина?

— А Господь його знає, — одмовляли знайомі селяни, — хіба їх мало на гробках.

Я пішов на кладовище. І справді, багато було гробків і сьвіжих і таких, що слід від них заледві що воставсь. І як я не розпитував, як ми не шукали, а ніхто мені не вказав, де могила діда Панька. Сумним я вертав ся з кладовища... Тільки двацять років минуло, а вже ніхто не вкаже, де упокоїв ся мій любий дідусь Панько!.. Мине ще десяток років, мине два десятки, і ніхто вже не знати-ме про діда Панька, не знати-муть навіть, що й жив він на сьвіті. Забуте! Ось що жде і діда Панька й нас.

Іван Франко.

Хома з серцем і Хома без серця.*)

I.

Рав якось у двох ріжних селах східної Галичини, але одного й того самого року, одного й того самого дня, а власне в провідну або так звану Томину неділю вродили ся два хлопчики. Отим то обох їх охрещено іменем Хома.

Їх сьвятий патрон, апостол Тома, був ласкав на них обох і показав на них великі чуда. Вони не повирали анї від простуди, хоч малими дїтьми бігали босо по снігу, анї від соняшного удару, хоч бігали голі по соняшній спеці і нерав спали в відкритими головками під палючим літнім сонцем, анї на різачку, хоч літом день у день напихали собі животки недоврілими овочами, анї на задавлячку, анї на голодний тиф, хоч вимок жили нерав моченим бобом та вівсяним ощиком із дурійкою, анї на жадну з тих 77 язв, що ненастанно, вимок й літом обсаджують хлопську хату. Се певно було велике чудо.

Але сьвятий Тома показав іще більші чудеса на своїх малих тезках: вони попали до шкіл, учили ся пильно, перегризли ся сякне-так крізь тисячні противности та перешкоди, які руському хлопському синові завалюють навіть найпростійшу і найрівнішу дорогу до соняшної сторони жита, і дістали ся нарешті на університет.

*) Отсе оповідане в скороченій і меньше обробленій формі було написане по-німецьки і надруковане в недільнім додатку до віденської газети „Die Zeit“ ч. 625 із д. 19 червня 1904. .
I. Фр.

Та святий Тома і тут не випустив їх із під своєї опіки: вони не зробили ся безхарактерними, як не один із тих суб'єктів, що видобув ся в безодні вбожества, зробили ся острі на язик, правдомовні, зарозумілі й невірні, як сам їх святий патрон.

Аж тут, на університеті, вони й зустріли ся. Се стало ся при досить дивоглядній нагоді.

Було се в полудне, коли студенти виходили з університетських аудиторій, а зазізнені п'яниці з шинків, аби плентати ся до дому. Один із тих веселих сватків виїшов із молитви до скляного бога в такім неуркаваннім стані, що скоро лиш опинив ся на вулиці і його обвіяло тепле, свіже повітря, зараз ударив крепкий поклін до землі і не міг уже потім підняти ся на ноги, але пильно слухаючи чмелів переривав се занятє лише беззв'язними відривками якогось мовольога.

— А я тобі кажу, куме Блажею... кроть твою мать за ногу... жінка має радію... що за богато, того й свині... чи то чесно, чи то подобно, як чоловік оттак упе ся...

Досить значна купка студентів обступила сю жертву надмірної інспірації і в веселім настрою духа хапали обривки її моральних рефлексій. Серед тої купки здибали ся припадково й оба Хоми, що доси ще не були знайомі з собою.

Перший Хома з затурбованим лицем нахилив ся зараз над п'яним і силкував ся підвести його на ноги.

— А ви що робите? — запитав другий Хома.

— Прощу вас, допоможіть мені, — благав перший. — Адже-ж бачите, бідний чоловік не може встати. Надлетить фіякер і переїде його. Або поліціяни надійде тай арештує його.

— Щож, се може було-б і найрозумнійше. Думаю, що було-б ліпше лишити його тут у спокою і зараз таки покликати поліціяна. Найкраще я сам і зроблю се.

І він пустив ся йти.

— Але-ж прошу вас, — благав другий Хома. — Що ви вигадуете? Се-ж може бідний робітник, його арештують і пару днів передержуть у заперті, а його сім'я тимчасом буде гинути з голоду. Треба-ж мати серце. Се-ж безсердечно зараз кликати поліцію.

— Е, що там! — відповів другий Хома. — Відні робітники не мають звичаю впивати ся отак у робучий день, а в тім —

Він перервав свої докази і пішов вулицею, шукаючи поліціяна. А що в Галичині поліціяна звичайно зовсім не можна знайти

там, де його власне треба, то се потрівало добру хвилю, заки він повернув на те саме місце в супроводі „рамени закона“.

Там за той час зібрала ся вже ціла купа людей, а в середині тої купи відгравала ся якась високо драматична сцена, бо в посеред загального говору та реготу юрби чути були раз грізно-крикливі, то знов благально-защитькуючі слова. При наближеню сторожа публичної безпеки люди розступили ся в дві лави і прихожим показала ся се надто приваблива картина. П'яний стояв уже на ногах. Обома руками він держав ся за кляпи сурдута Хоми і телепав свого помічника як грушу обвішану дуже твердошкірими грушками, риплячи ненастанно:

— Поліція! Поліція! Арештувати його! Се злодій! Се мошенник! До ката з тобою! Ти обікрав мене! Віддай мої гроші! Де мій годинник? Поліція! Поліція!

Кляпи від сурдута бідного Хоми давно були повідривані і висіли мов нужденне фалате; капелюх свого поратівника збив п'яний на землю і топтав по нім ногами.

— Адеж... пане... чоловіче... християнине! — стогнав уриваним голосом Хома н-р 1, держачи ся руками за руки п'яниці, що сам заточуючи ся не переставав телепати його.

— Кроть твою матъ за ногу! Я тобі не чоловік! Я тобі не християнине! Віддай мої гроші й годинник! Поліція! Поліція! — кричав що сили п'яний.

Тут інтервенювало „око закона“. Воно кренкою правицею вхопило п'яного за маншестер, а лівою дало йому такого стусана в груди, що неборакони відразу сьвіт замакітрив ся і він на пів во страху та несподіванки, а на пів із надмірного потрясеня розвів руками широко і горілиць повалив ся на землю. Поліціян добув свою свиставку, засвистав, як стій над'їхала дорожка, і оба Хоми, поліціян і п'яний потуркотили до поліцейної інспекції. По дорозі оба студенти рівновили поліціянови, як було діло, і не минуло пів години, а вже в поліції все було залагоджене, протокол підписаний, п'яного відведено до поліцейного арешту, а оба Хоми, номер перший у зовсім несальоновім костюмі, опинили ся на вулиці.

— Маю честь представити ся — Хома Галабурда; — сказав Хома номер другий.

— А я Хома Бідолаха, — відповів Хома номер перший.

— Слухач прав на третім півріччю, — продовжав Хома номер перший.

— А я слухач германістики на третім півріччю, — додав Хома номер другий.

— Ну, а що думаете про того бідного робітника? — запитав Хома номер перший не без іронії.

— Ну, прошу вас, хто би був таке подумав! — з болем у голосі відповів другий.

— Я відразу подумав, — відповів перший. — Але знаєте, ваш сурдут і ваш канадях кінче потребують якоїсь індемнізації, а бодай невеличкої санації. Було-б добре пошукати для них відповідного майстра.

Хома Бідолаха позирав то на свого нового знайомого, то на своє понівечене убранє, а на його лиці малювалося не то зачудуванє, не то якийсь жаль; потім оба подали ся шукати якогось полатайка.

II.

Від тоді вони зробили ся приятелями. Не надто близькими, а все таки. Вони були найже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх до купи. Хома Бідолаха, се був невеличкий, живий чоловічок, із повним виразу, але звичайно неляхкодійним лицем, з очима найже все немов пригнєтеними слїзми, з лагідним, м'яким, хоч не мелодійним голосом. Натомість Хома Галабурда був високий ростом, троха неповертливий, з лицем немов деревляним, із різким, сухим голосом і з іронічним усміхом на устах. Перший усе чутливий, иноді сантимаентальний, легко попадав у ентузіязм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливленя, з невичерпаним засобом деклямацій про свободу, братерство і гуманність, одним словом, не вважаючи на свій атеїзм натура наскривь релігійна і навіть склонна до сектанства; другий усе скептичний, иноді цинічний, здержливий і мовчазливий серед шумних товариських балачок, робив вражєне ума вбогого на думки і невисокого лету, зверненого більше на практичні питання. Перший задля своєї товариської, легко запальної і немов липкої вдачі — лочив за собою все цілий хвіст сателлітів, прихильників і побожє слухачів; другий, звичайно самітний, ходив якось боком, свє окременими дорогами. Знайомі назвали длятого одного Хомою з с. цем, а другого Хомою без серця, — розуміть ся, жартом, бо

були хлопці наскрізь чесні і далекі від еґоїстичного шкаралупництва.

Оба Хоми сходилися не раз із собою на ґрунті популярних тоді серед молодіжи дискусій про народництво та задачі інтелігенції супроти робучої маси.

— Мусимо любити народ, що вигодував нас працею своїх рук і потом свого чола! — проповідав із щирим запалом Хома з серцем.

— До чого здасться народови наша любов? — бурчав Хома без серця. — Народ потребує реальнішої поживи.

— Нехай ми тільки полюбимо його! Любов піддасть нам також реальніші думки.

— Любов сліпа. Вона затемнює думки, затісняє горизонт, — говорив Хома без серця, про якого злі язики говорили, що смертельно закохався в якійсь гарній Польці, але силкувався тепер перемогти своєю любов'ю і сердився сам на себе та ляв себе, що та нещасна любов не хотіла вступити в його серця не вважаючи на всі ясні як сонце докази його розуму. — Тільки розум наведе нас на добру дорогу, — повторяв він майже скрегочучи зубами, хоч зі спокійним видом.

— Ах, розум холодний і еґоїстичний, — зітхав Хома з серцем.

— В таких разі се дрібенький і обмежений розум; можна його вважати синонімом глупоти. Правдивий розум глядить ясно й широко, обдумує загальні завдання і розважає великі реформи.

— Але любов мусить бути движучою силою; без неї діло розуму мертве.

— Дурниця! — відбуркував Хома без серця. — Любов плодить немовлят і ідіотів і тільки розум робить із них твори більше або менше подібні до людей. На тобі свою роботу довершено лиш до половини.

Хома з серцем відвертаєся більше засмучений ніж розсерджений, а Хома без серця сльовує і відходить не прощавши ся, злий набуть більше сам на себе, як на товариша.

III.

Потім на одну частку молодіжи найшла нова духовна течія. Говорено багато про бідних пролетаріїв і твердосердих висискувачів, обмірковано соціальні проблеми, дискутовано з більш або менше розкішною дрожю про великий соціальний переворот, який

ось-ось має надійти і перебудувати цілий світ на нових основах. Хома з серцем залюбки плавав у бурливих хвилях тої течії, віддавав ся новій вірі всею своєю мало-критичною душею, пратнущою якоїсь твердої догми. Він покинув навіть свої германістичні студії і віддав ся з цілим запалом пропаганді соціалістичних ідей, промовляв на робітницьких зібраннях, писав статі в робітницьких газетах, обертав ся в самім центрі нововродженого, не дуже ще врештою міцного робітницького руху.

По однім бурливим робітницьким вічу, де з разу аранжери мусіли видержати завзяту боротьбу з поліційним комісарем за свободу слова, а потому говорено іронічно про ті льояльні міщанські верстви, що вважають себе підпорами престола й вівтаря за те, що вносять до цїсарських кас гроші не ними зароблені і також гроші складають на будоване церков і монастирів на честь Бога, в якого не вірять, і для проповідуваня простому людови та робітникам віри й моралі, якої самі ті ніби осьвічені верстви не признають, — по тім памятнім зборі, на якім наш Хома з серцем, не мігши стерпіти півслівця та іронізуваня, нарешті промовив „від серця“, з слїзми на очах малював недолу робучого люду, з огнем сьвятого обуреня почав їадити по новочасних тиранах та кровопійцях, що насичують ся потом і слїзми робучого люду, і закінчив блискучим пророкуванем швидкої побіди „злучених пролетаріїв усього сьвіта“, при чім на жаль поліційний комісар перервав його на половині реченя і бачучи надто великий ентузіязм зібраних розв'язав збори, — по тім памятнім зібраню, коли сотки зворушених, розгорячених, обурених робітників купами, звільна і серед живих розмов та погроз розходили ся в Бузітського саду на всі боки міста, Хома з серцем, вирвавши ся з одної такої купи, де всі мовчки і з подякою стискали йому руки, здибав ся на однім закруті хідника зі своїм приятелем і противником, Хомою без серця, який очевидно також ішов із тих зборів, хоч иньшою дорогою.

— Ну, що, їратулювати тобі твоєї блискучої промови? — мовив Хома без серця, всьміхаючи ся іронічно і простягаючи приятелеви руку.

— Говориш „їратулювати“, а думаєш щось иньше, — мовив Хома з серцем бачучи його іронічний усьміх.

— Ти вгадав, — мовив Хома без серця. — Я думав власне про те, що твій професор германістики допитував ся вчора, коли

принесеш на семінарію свою працю про „Короля Ротера“, па яку він жде отсе вже пів року.

Хома з серцем махнув рукою.

— Король Ротер! Ну, скажи сам, що кого в світі обходить нині „Король Ротер“ і яка кому користь із того, що я сидіти-му в цюп та бабрати-му руки в тій мертвечині? Сам бачиш, яка нині пора!

— Значить, вішаєш свою германістику на кілку?

— Ну, тай далась тобі ся германістика! Хай вона скажить ся без мене! А ти скажи мені, що думавш про сьогоднішні збори? Який матеріял! Яке поле до діланя, га!

— Чекай, чекай, — мовив Хома без серця, — прийдем і до того. Але поперед усього позволь сказати собі, що на мою думку се ще не льогіка задля того „матеріялу“ і задля того „поля“ покидати ті університетські студії, які могли-б дати тобі коли вже не щось інше, то бодай яке таке самостійне удержанє.

— Посаду! Ярмо на шію і намордник на уста! — з нета-сною ненавистю скрикнув Хома з серцем. — Ні, дякую красенько. Се не для мене.

— Ну, певно, посада гімназіяльного вчителя, звісно, не велика малина. Але хто-ж тебе силував іти на германістику? Перепишуй ся на права! Будеш адвокатом, будеш боронити селян, організувати робітників, будеш незалежним —

— Брехунцем! — не меньше злобно отрутив Хома з серцем.

— Чого-ж брехунцем? Се-ж уже від тебе самого залежати-ме.

— Всяке становище в суспільности накладає пута на душу, на волю, на язик, а я хочу бути свободним, — заявив горячо Хома з серцем.

— А при тім, — тягнув далі Хома без серця не звертаючи увагу на його заяву, — правничі студії дали-б тобі троха більше зрозуміння суспільних відносин, троха більше критичности —

— Втовкмачили-б мені в голову троха більше конвенціональних брехень та буржуазійних софізмів! — скрикнув із обуренєм Хома з серцем.

— Вибачай, — відповів Хома без серця, — але я мушу відсловити тобі свій жаль, що ти з таким запалом і з такою певністю торочиш отій безкритичній масі такі дурниці. Се не свідчить корисно про стан твого розумового підкованя.

— Дурниці! — скрикнув аж немов переполоханий Хома з серцем. — Чоловіче, вкуси себе в язик! Ти сказав хулу. Се-ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса й Енгельса! Се-ж свангеліс новочасної людськості!

— Знаєш, любчику, що сказав небіжчик Гоголь: „Певна річ, Александер Македонський — герой, але нащо ж зараз крісла ломати?“ Ніякий геній не забезпечений від дурниць, та я й не суджу геніїв, а твою сьогоднішню промову. Може ти не зрозумів гаразд тих геніїв, а може вони й помиляють ся. В усякім разі ти не повинен був так говорити.

— Робітники мають право почути раз повну правду про своє положення і про свою будучину.

— Певно, певно, тільки що ти ані того положення, ані тим менше тої будучини не знаєш.

— В мене серце красть ся дивлячись на їх убожество й нужду.

— І ти годувш їх фантомами.

— І я піддержую їх надію.

— Щоб зготовити їй тим болючійше робити, коли всі ті про-
рокованя не сповняться ся.

— Не бій ся, сповняться ся! Мусять сповнитися ся! То вже не такі люди, як ми з тобою, обміркували та обчислили. Читай Маркса! Читай Енгельса!

— Читав, братіку, Маркса, але там не знайшов того, чого шукав, тай не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове пророковане по мойому не може сповнитися ся.

— Не може? Чому?

— А тому, бо збудоване на фальшивих премісах.

— А то які по твоїйому фальшиві преміси?

— Такі, що колись буде така революція, яка одним замахом доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами.

— Се в тебе фальшива преміса?

— Розуміть ся. Нема ніяких визискувачів, нема ніяких ранів.

Хома з серцем зупинив ся, мов пригводжений до місця і міг сказати ані слова. Його товариш глядів на нього спокійно, і отсе сказав річ таку просту й ясну, яка розуміть ся сама соб

— Як то? Значить, по твоєму нема також ніяких пригнетених та висискуваних? — не то промовив, не то простогнав Хома в серцем.

— Ну, се ще не те значить. Ми всі, бідні й багаті, всі ми пригнетені й висискувані. Але наші висискувачі й тирапи сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальный переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива.

— Ей, ти знов скачеш у сухий проповідницький тон! Учися, труди ся, щадь! Се ми вже давно чули!

— Розуміть ся! Тільки ніколи гаразд не виконували, — буркнув Хома без серця. — Певна річ, се-ж безірно легше геняти ся за фантомами зверхніх тиранів та висискувачів, ніж узяти себе самого в руки і увільнити себе від внутрішніх ворогів. А все-ж таки, повторяю тобі, доки не доконаємо сього внутрішнього увільнення, доти всі теорії соціального перевороту, доти всі соціальні реформи безплідні. Сьогодні увільнені від одного зверхнього натиску люди попадуть завтра під иньший, ще гірший.

Оттак розмовляючи приятелі зайшли на квартиру, де жив Хома в серцем. Він, утомлений, ще весь горячий від внутрішнього запалу, кинув ся на софу, коли тимчасом Хома без серця, немов задивлений у щось далеке в своїйому нутрі, ходив по хаті широкими кроками.

— Новий лад принесе з собою також нове вихованє, а по кількох генераціях будемо мати нове людство.

— Еге-ж, еге, все тільки якась панацея, якийсь ташмичий еліксир на всі хороби, якась гучна формула і якийсь переказ на будучину, що повинна зробити все те, чого ми не можемо навіть обміркувати гаразд. Се ваша метода, ви всі добродійці народу! — бурчав Хома без серця. — Нове вихованє! Як коли-б се було щось таке, що можна отак шасть прасть виссати в пальця і накинути цілій суспільности. Вихованє народа мусить вирости в традиції, в культурного стану того народа, мусить корінити ся в характері, привичках народа, инакше се буде даремна трата часу й сил. Нове вихованє потребує нових учителів, а сих не може народ винести собі з за границі.

— Значить, поперед усього організуємо вчительську семінацію на нових принципах, — пробував тепер і зі свого боку іронізувати Хома в серцем. — Се мабуть було-б тобі до смаку. Тільки

що нема ще того правительства, яке признало би ті принципи, за-
снувало-б ту семінарію і наставило-б тих нових учителів на
посади.

— Не плети дурниць! — сердито відгризнув ся Хома без
серця. — Кождий мусить сю семінарію пройти сам у собі і сам із
собою, мусить вивісти війну апатії й шабльонови у всіх формах,
мусить сам у собі і в своїм окруженю збудити і піддержувати тугу
не за новими порядками, але за новими, висшими духово й етично,
культурнійшими людьми. Ось у чім діло!

Тут розмову обох приятелів перервав прихід кількох знайо-
мих, університетських студентів, горячих молодих ентузіастів, при-
хильників Хоми в серцем. Вони всі були ще під враженням сього-
днішніх зборів, гратулювали Хоми, оповідали свої враження та спо-
стереження зі зборів, упоювали ся блискучими надіями на недалеку,
радикальну зміну людських відносин. Швидко звичайна розмова
стала занадто вбогою і холодною для їх ентузіастичного настрою
і вони почали співати. Сама собою з їх уст вірвала ся пісня уло-
жена Хомою в серцем, якої остатні куплети будили серед молодіжи
особливий ентузіазм:

Ви в церкві в свічках перед образами,
А ми стоїмо за дверми;
Вам честь за столами поміж богачами,
А слинку ковтаємо ми.

Ми дбаєм, збираєм, тай голі й немиті,
А в вас повні каси й склепи;
Ми постим і сохнем, ви-ж п'яні і ситі,
Вчите нас: молись і терпи!

Терпливість — від вас нам наука єдина,
Від церкви, від шкіл і тюрми!
Терпливість, се наша найтяжша провина!
Оттим то все бідні ми!

Кінцеві два рядки повторено в таким притиском, що аж шибки
в вікнах забрячали. А коли по скінченю пісні в хатині з'явилась
хвилева тиша і всіх лиця палали ще рум'янцями і всіх груди важко
дыхали з натуги й розбурханого запалу, залунав серед тої хвиле-
вої тиші сухий, упертий голос Хоми без серця:

— От то, то, то! Терпливість, або ще краще: терпимість,
із якою всі ми зносимо свою власну безкритичність та недумство ті

безхарактерність! Ось чому ми бідні! І сказавши се він вийшов із хати.

IV.

Минуло пару літ. Хома без серця скінчив права і щез якось раптово в горизонті, а Хома з серцем увесь віддав ся діяльності серед міських робітників.

Надійшла ера арештовань і політичних процесів, і оба приятелі здибали ся знов — у тюрмі. Вони належали до двох різних процесів, а що увязнених із одного і другого процесу було багато, то їх дали обох до одної казні.

— Ага, шпачку, і ти тут? — зажартував сим разом висмиком Хома з серцем, коли Хома без серця, двигаючи величезний сінник, протискав ся крізь вузкі дверці до казні.

— Дуже мене тішить, що застаю тебе в таких добрім гуморі, — відповів „дувак“, коли казню замкнено і ключник віддалив ся.

— І що привело тебе сюди?

— Ат, дрібниця. Я помагав організувати хлопський страйк. Моє арештованє має більше моральний, ніж кримінальний характер.

— Як то моральний?

— Ну, хочуть через се на страйкарів зробити моральний натиск. Скоро страйк буде зломаний, мене випустять на волю.

— Але-ж се може всякого обурити! — скрикнув запалюючи ся Хома з серцем. — Організувати страйк, се не жаден злочин. Се відьно, коли тільки не намовляє ся людий до віяких насильств. За що-ж тут арештувати?

Хома без серця поклонив ся іронічно.

— Спасибі тобі за комплімент! І бачу, що хоч невдалий германіст із фаху, та все таки практикою здобув деякі правничі відомости. Але як же ти думаєш, ліпше було-б, як би мене арештували дійсно за якийсь злочин? Думаю, що тоді ти мав би більше право обурювати ся. А так — байдуже.

— Ну, може тобі байдуже, але я не можу дивити ся байдужно на очевидну несправедливість.

— Ну, то ти сам певно мусиш мати на сумління якусь немалу провину, коли твоє власне увязненє не лиш не обурило тебе, але ввело в такий незвичайно веселий настрій.

— Моє ув'язнене? Ну, як би тобі сказати? У нас було дуже бурливе робітницьке зібрання, комісар безправно розв'язав його, жандарми кинули ся розтрощувати людей, а я крикнув людям, щоб не давали штуркати себе. Люди троха не так зрозуміли мене. Прийшло до бійки, кількох жандармів потурбовано, а потім рушено походом на поліцію, повибивано вікна камінням і так далі. Одним словом — в'ражінє демонстрації було величезне.

— Скажи яснійше: дурниця була величезна.

— Чому дурниця? Хиба задемонстроване народної сили і рішучости в обороні свободи слова по твоєму дурниця?

— Ні, не се дурниця, а те, що така демонстрація була зроблена без наміслу, задля дурного, необдуманого слова.

— Елементарний вибух обурення! — філософічно втрутив Хома з серцем.

— Гумбух, а не елементарний вибух. Се ви один із другим заводові агітатори псуєте народню масу. Шумними словами, вибухами свого власного, на те вже вишколеного темпераменту (навіть не чути, бо нераз дійсне чути не має в тим нічого спільного) ви те й робите, що бентежите прості, наївні серця людей, підготуйте, підгріваєте їх, немов насипаєте порохом, а потім кидаєте в той порох запалку, і коли настане вибух — сліпий, легкомишний, необчислений у своїх наслідках і неясний у своїх цілях, ви ховаєтеся за невідоме, кажете: „Що-ж ми винні? Се був елементарний вибух народнього чути, народнього обурення“. Не бійся, як би ти не був систематично підготовив, підбурив їх, вони не були би зробили сього. Значить, вони зробили се задля тебе, тому, що вірили в силу і правду твого слова. Значить, ти повинен сам на себе взяти всю одвічальність за наслідки.

— І що-ж, ти думаєш, що я відрік ся від сього вчинку і не готов відповісти за нього?

Хома без серця зупинив ся перед своїм товаришем і твердо глянув йому в очи.

— Слухай, Хома! — мовив він. — Коли-б я не знав, що ти чоловік наскрізь чесний, але бездонно наївний, то їй Богу, не говорив би з тобою ані слова більше. „Готов відповісти!“ Але що-ж ти будеш відповідати? Очевидно тільки за те, що кликну до людей такі й такі слова. Що-ж се за одвічальність? Неха, і так, що з огляду на дальші наслідки тобі сипнуть за се пар неділь або й пару місяців арешту. Се дурниця і се тобі нал

жить ся. Але я певний, що крім тебе арештовано за демонстрацію ще кількох людей —

— Вісімнадцять.

— І що підчас демонстрації крім жандармів і поліціянів потерпіло й демонстрантів не мало —

— Було п'ять ранених.

— І все те за тебе, за твій оклик. Ну, скажи, як ти уявляєш собі саму рожність одвічальности за ті всі події?

— За ті всі — — ?

— Ба, табо то ще не всі! Адже-ж у тій історії найгірший її моральний бік. Найгірше те, що ти вмовив сам собі і тим людям ілюзію, буцім то ви демонструючи отак палицями та камінєм робите щось велике, сміле, енергічне, щось таке, що належить до еманципацийної боротьби четвертого стану і творить може один крок у напрямі до здійснення якогось великого ідеалу, коли на правду се тільки переливане з пустого в порожнє.

— Помиляєш ся дуже! Се наше виховуване має до практичної політичної діяльности, до пильнования своїх прав, — реплікував Хома в серцем.

— Ах ілюзійоністе, ілюзійоністе! — хитаючи головою мовив Хома без серця. — Не вже-ж ти не бачиш, що се пародія вихованя? Адже я певний, що не один із тих, який у полудне задля твого горячого слова пішов проливати свою й чужу кров на міських бруку, рано дома бив свою жінку, коли посьміла упімнути його за щось, полаяв ся з сусідом, пропив у шинку зайвих двацять сотників, за які міг на цілий тиждень зробити радість своїй дитині. Я певний, що та сама маса, яка тепер готова дерти ся по стінах за перше ліпше шумне слово, завтра преспокійно, вусом не моргнувши, дасть собі ущербити найдорожше людське право, або й сама залюбки буде сеати отруту з уст иньшого, хитрійшого від вас, не так наївного псевдо-вчителя. І ти, нездібний передумати сотої часті наслідків свого вчинку, з частим сумлінням і радісним обличчям говориш, що готов відповідати за нього.

Хома в серцем поник головою при сих словах і мовив сумно.

— Ти без серця!

— Стара байка, — відповів Хома без серця.

— Ти дуже остро судиш. Гляди, коли-б і твою діяльність не осуджено так само остро або й ще острійше!

— Від цього ніхто не заобезпечений. І звісне діло, що історія не конструуєть ся, не будуєть ся по наперед уложеному пляну, як будівничий будує дім, а інженер міст. Історія росте з даного ґрунту і з даних сімен, як росте звіже або ліс. Елементи свідомого й несвідомого, наміреного й ненаміреного мішають ся в ній що хвиля. Тисячні впливи й імпульси переплітають ся і поборюють себе, зміняючи через се свій напрям, свою интензивність, навіть свій зміст, і длятого резульат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіяли ся ініціатори й діячі певного руху.

— Що я чую! — скрикнув весело Хома з серцем. — Наш завзятий раціоналіст, поклонник розуму і його єдиноспасительної місії навернув ся на соціалістичну віру, на матеріалістичний світогляд!

— Ти не зовсім точно висловив ся, — відповів Хома без серця. — Я не навернув ся від розуму до матеріалістичного розуміння історії, але дійшов до нього розумом. Тай моє розуміння історії зовсім не таке матеріалістичне, як ваших Марксістів. Бо допускати вагу несвідомого, елементарного в історії, се ще не значить допускати в ній виключно самі матеріалні чинники. В сфері духа несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу ролю, ніж у сфері матеріалних явищ. І в додатку, друже мій, моє розуміння історії від разу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких інших конструкцій будущини і безпредметовість суперечок про таке чи инакше уформованє тої будущини.

— Он як! — скрикнув Хома з серцем. — Значить, усе те, вся боротьба за поліпшенє долі робучих мас, усе змаганє до соціалістичного ідеалу, вся агітація — то зайве на твою думку?

— Не плутай, братіку! — остро скрикнув Хома без серця. — Не боротьба зайва, не змаганя зайві, але зайві всі репенти будущого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентрованя енергії, але треба завсїди розуміти і вияснювати, що се не жадні справжні ідеали, не жадні святаці, а тільки виплоди нашого власного духа, форми нашого думаня, що з нами разом минуть і мусять змінитися. Ось що треба тямити, а не дурити людей, що ви знайшли панацею, яка раз на завсїди вилічить усі їх болячки.

— Але люди потребують віри, потребують догми, потребують чогось певного, неповорушного, до чого-б мали добивати ся і скуплювати свою енергію.

— А на мою думку ти помиляєш ся. Всього того потребують не люди, а ті наші старі тирани та вискувачі, що сидять у нас самих і яких ми препобожно, нетиканих і невменшених передаємо своїм дітям і внукам, не вважаючи на всю нашу освіту й цивілізацію. Наша духовна лінь і безкритичність, наша трусливість та апатія, ось хто потребує віри, догми, неомильної рецепти на те, що буде і чого ніхто не знає і не може знати.

— Одно мені дивно, — мовив по хвилі глибокої задуми Хома в серцем, — як се ти з такими поглядами дійшов до аранжовани хлопського страйку.

— О, зовсім по просту, а властиво, можна сказати, іронією історії, яка носить кулі зовсім не туди, куди вистрілює їх наша воля. Я власне скінчив права і поробив екзамени, коли нараз умер мій батько. Лишила ся мати немічна та хоровита, лишило ся шестеро дрібних дітей... А господарство у нас гарне, велике, потребує не лише рук, але й голови. Зрозумієш, що розглянувши ся в ситуації я постановив замість судової та адвокатської практики лишити ся дома та вести господарство. Я зробив ся знов мужиком і пошалу війшов у свою ролю. Зі шкіл виніс я не одно таке, що могло дуже стати в пригоді селу. Я став громадським писарем, викуривши з села давнього писаря, збанкротованого канцеліста, пняницю, безсовісного деруна та ошуканця. Я зорганізував читальню, поставив на ноги цілу молоду партію в селі, допоміг їй вибрати нову раду громадську і нового війта. Ну, одним словом, звичайна історія. Богато оповідати, а мало слухати. А головною, я пробував освічувати селян, освічувати у всіх питаннях громадського, матеріального і духового життя. А страйк против дідича зовсім не лежав у моїм пляні. Та розумієть ся, коли збільшена свідомість і вироблене почуте селян самі дійшли до того, що боротьба з панськими посіпаками та їх висиском зробила ся конечною, то й тут я, не висуваючи себе на перед, не накидаючи ся на проводиря, але й не ховаючи ся за чужі плечі, повів діло так як умів і як серед даних обставин було можна. Нас арештовано десяткох, але ми можемо сьміяти ся з того. Наше поле оброблене, а пан уже тепер має таку научку, що її не легко забуде. Зрештою головна річ, що була причиною страйку, вже тепер осягнена: пан нагнав

нелюдяного завідателя, що знущався над робітниками і кривдив їх при виплатах. Тільки що наші селяни в розпалі боротьби розширили свій нерівний плян і хотіли досягнути ще дещо понад те, ну, і се довело до нашого арештованя. Але се пусте. Ми ставимо собі пляни скромні, близькі, можливі до досягненя коли не тепер, то в четвер; се не жадні догми, не жадні святости, а просте діло рахунку. Не можна досягнути так, попробуємо инакше.

— Цікаво знати, що се за плян? — запитав Хома в серцем.

— О, плян простий: погодити „хату“ з „двором“.

— Що? — скрикнув зачудований Хома в серцем. — І ти вже тої співаєш? І ти на угодову дорогу йдеш? А чи то давно, як ти статистичними та всякими иньшими аргументами доказував, що така згода неможлива, що мусить прийти до боротьби.

— Адже бачиш, що ми й стоїмо в самім розпалі боротьби.

— І шіркуєте про згоду?

— Так як вояк у війні про мир.

— Значить, усе таки допускаєш можливість мира?

— Розумієть ся. Коли не стане у нас дворів із чужонародним, паразитним населенем, тоді не буде в ким ані за що бороти ся. Отсе наш невеличкий ідеал і ми вже дещо приспособили для його осушення.

— І думаєш, що по досягненю того, як ти кажеш, ідеалу селянське жите підє краще?

— Я про се не думаю. Бачу кзмінь серед шляху і добираю способів, щоб його усунути, аби шлях був рівний і безпечний. А тоді поїдемо далі. Певно, що там напіткаємо знов якусь нову заваду і певно не одну. І що з того? Будемо усувати кожду за чергою і їхати далі. Але поперед усього я не думаю так як ви, що досягнувши якийсь хоч би по мойому ідеальний, соціалістичний лад ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію і розвій знайде собі мету, в якої вже нікуди йому буде рушити далі. Отсього я не думаю і таке думанє вважаю догматичним і наївним.

У турні вільного часу богато, і оба Хоми мали час виговорити ся. Але по кількох днях Хому без серця покликали до протоколу і випустили на волю, і Хома в серцем знов на довго стратив його з очий.

V.

Роки минали від того часу. Хома без серця нічого не давав про себе чути. Його старі товариші згадували його часом та й нахали рукою. Пропав чоловік, закопався десь на селі, захопив зовсім. Та від часу до часу виринало його ім'я в газетах при різних нагодах: тут він заснував читальню, там обіймав люстрацію всіх читалень у повіті, то знов його заходами заснувалося повітове політичне товариство, то він їздив із популярними відчитами по селах, устроював театральні вистави, організував огневі сторожі. Звільна всі привикли до того, що де була яка просвітна чи організаційна робота в тім повіті, там певно була його рука, його фактичний провід. На чоло, до репрезентування він не піхався, але робив, давав приклад, агітував. Він справді „схлопив“, осів на батьківській ґрунті, який значно розширив при парцеляції панського фільварку, закупленого за його приводом двома сумежними громадами, оженився з селянською дівчиною, яка за його намовою скінчила вчительську семінарію і здобула диплом на народню вчительку, засідав у громадській раді і навіть був шість літ громадським начальником, і всюди, на кожнім полі діяльності старався дати своїм сусідам приклад сумлінності, точності в сповнюванню своїх обов'язків, розумного ведення діла і незалежного, свободного суду і слова. Він відразу поставив себе так, що не потребував нікому стояти о ласку і не боявся сказати правду. Звільна здобув він собі признання і пошану у селян не лише свого села, але й цілого повіту; як громадський начальник він дав себе пізнати й повітовим властям і хоча за його правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, хоча староство два рази касувало його вибір на начальника, все таки своїм характером і знанням він і тут виборов собі певний респект. Його вибрано до повітової ради і навіть до повітового відділу, де він мав нагоду і змогу остро дивитися на пальці всім тим, що завідували повітовою господаркою. І всюди він був той сам практичний, до високої фразеології неприхильний, безсердечний, але розумний ясний і чесний Хома.

А його старий приятель усе ще був агітатором, газетярем, борцем у великій всесвітній боротьбі праці з капіталом. Він кілька разів кандидував до ради державної, але все перепалав; видавав різні газети, які раз по разу конфісковано і які швидко унадали

з вичерпання сил, і провадив оживлену конспіраційну та організаційну діяльність. Він їздив по робітницьких зборах від міста до міста, забирав голос у політичних та економічних справах, радив добивати ся загального, рівного і тайного голосованя, промовляв горячо за рівноправністю жінок, вияснявав робітникам свій плян федеральної перебудови Австрії і федеративного перестрою соціально-демократичної організації. Робітницькі організації вибирали його своїм делегатом на міжнародні соціально-демократичні з'їзди і він підносив і там свій голос у ріжких високих питаннях. Одним словом, його імя було голосне в краю і по троха й по за його границями і часто стрічало ся в газетах: одні його ляли, иньші величали, та всі віддавали признане його енергії і бездоганному особистому характерови.

Від мимовільної стрічі в тюрмі оба колишні приятелі не бачили ся. Хома з серцем, маючи очі звернені на широку арену політичного та міжнародного робітницького життя зовсім забув про старого товариша, що добровільно, здавалось йому, пірнув у каламутні хвилі буденщини. Натомість Хома без серця пильно слідив по газетах за діяльністю свого тевка і коли недавно йому довело ся загостити до Львова, не проминув чагоди, щоб відвідати його. Не розпитуючи за його квартиру він подав ся до одної звісної каварні, де Хома з серцем отсе вже трицятий рік усе правильно в тім самім часі і при тім самім столику випивав чашку чорної кави і з купи газет набирив ся політичної і всякої иньшої премудрости. Хома з серцем дуже постарів ся, посивів і вилисів, але його очі все ще палали лагідним огнем і рівночасно неначе плавали в водичі.

— Ну, як ся маєте, Хома з серцем? — промовив приступаючи до нього якийсь підсалковатий, кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин, простягаючи йому грубу, мозолясту і порепану руку.

— Не пізнаеш мене? Я Хома без серця, — сказав сей і голосно засьміяв ся.

— А, здоров був! здоров був! — промовив Хома з серцем озирнув ся якось немов затурбований.

— Конспіруеш і боїш ся шпігів? — випалив просто з моста Хома без серця.

— Ей, що! Ти все любиш жартувати! — відповів Хома з серцем і додав понижуючи голос: — Розумієть ся, в теперішніх часах чоловік ніколи не безпечний перед тими добродіями..

— І маєш що таїти перед ними? Так, так! Усе однаковий! А може боїш ся, що я сам...

— Ну, що ти вигадувш! — скрикнув немов переляканий Хома з серцем. — Знаєш що, ходімо до Стрийського парку. Там я знаю такий ватишний куток... Можемо побалакати без перешкоди.

— Про мене, хоч я волів би лишити ся тут. Так давно вже чоловік не дихав тим каварняним повітрям. Знаєш, иноді тужно за ним... привикнеш до нього так, як иньші привикають їсти арсенік.

Вони вийшли з каварні, посідали на трамвай і поїхали до Стрийського парку, який іще був зовсім безлюдний.

— Ну, як же йдуть твої конспірації? — запитав Хома без серця. — Розумієть ся, твоїх секретів я не хочу знати. Питаю лише так загалом. Знаєш, я читав твої брошури і твої промови і дещо з твоїх газетних статей.

— Ну, і що-ж скажеш про них?

— Бачу в них одну цікаву еволюцію, і власне ся еволюція довела мене до того, що я сьогодні зважив ся по довгих роках відшукати тебе. Я рад би з твоїх власних уст почути, що маю думати про неї. Та понеред усього скажи мені по щирости: піддержуєш усе ще надію бідних людей?

— Так, хоча — —

— Хоча сам ти стратив її! Я так і знав. Гей, гей, великий переворот заставляє довго ждати на себе, не приходить.

— Се ще не найгірше лихо, — відповів із затурбованим видом Хома з серцем. — А бачиш от що! Люди, як звичайно, по дорозі до тої далекої мети познаходили багато дечого такого, що довело їх до забуття властивої мети. Уряд дав нам новий закон промисловий, каси недужих та забезпечена від випадків, попхнув людей до організації, дав ніби то їм самим у руки поправу їх долі. Якийсь час здавало ся, що вони засукавши рукави взяли ся до праці. Переведено завзяту боротьбу за опанованє тих інституцій, і справді соціально-демократичні робітницькі організації одержали побіду. Виборено також сяку таку свободу слова і зборів. Такі глупі процеси, якими мордовано нас колись, тепер, можна сказати, вже неможливі...

— Але-ж се все дуже гарно! — скрикнув Хома без серця.

— Власне, власне се найгірше! — пропищав найже трівожно Хома в серцем. — Люди не мають тепер за що бороти ся, нудять ся, розкрадають гроші в касах, сварять ся за особи і свищуть на принципах.

— Для мене се зовсім ясне й природне. Ви до своїх нових організацій поприймали старих тиранів та вижскувачів, і вони тепер панують над вами по своєму звичаю.

— Старих тиранів і вижск — —

— Ну так, стару апатію, безкритичність, лінивість та трусливість.

— Ей, жартуеш, а діло занадто поважне. Нужда у тих людей велика, моральна може ще гірша ніж матеріальна. В мене серце розриваєть ся, коли дивлю ся на се все, коли мушу бути свідком, безрадним свідком її зросту. І ось я дійшов до переконання, що дотенерішня дорога була хибна.

— Ну, нарешті! — скрикнув із відтінком радості Хома без серця.

— Уряд попхнув нас на дорогу мирного розвитку, організації, парламентарної праці. Він знав, що чинить. Се була хитра штука, спосіб, щоб звести нас із нашої властивої революційної дороги. Коли дальше підемо в тім напрямі, мусимо занедіти і зогнити; гниль міщанських партій уділюєть ся й нам. От ти то я прийшов до переконання, що конче треба звернути на иньшу дорогу.

— На иньшу дорогу?

— Так! Сили нагромаджені доси в легальних організаціях випробувати і насталити в нелегальній боротьбі.

— І змарнувати.

— Виборену доси міру політичної свободи ужити як операційну підставу для основания великої боевої організації.

— І стратити.

— Ах, не перебивай мене! Хто нічого не має, той не може нічого стратити.

— А те, що доси виборено і запрацьовано, се ти вважаєш нічим?

— Се ще гірше як ніщо. Се ілюзія чогось, чого на правді нема. Мусимо нарешті взяти ся серіозно до діла. Мусимо в ту ліву масу вігхнути зворушене, пристрасть і огонь.

— Значить що-ж? Убійства, барикади, à la lanterne?

— О, ні! Сі старі боеві способи належать до історії. Ми держимо ся новочасної тактики: б'ємо ворога в його власности, в його засобах, в його почуттю безпечности, мусимо ad oculos продемонструвати йому неможливість удержання теперішнього порядку на всіх точках.

— Отже все таки пожежі, вискоки зелізниць із шин, або може лише крадіжки по касах, фальшиві телеграми, викликування панік на біржах і всякі подібні штуки?...

— Як що покаже ся, як що покаже ся, — буркнув Хома з серцем.

— Слухай, друже Хома, — мовив другий по короткій роздумі. — Я може змужив ся і здичів, але ся твоя новочасна страва мені зовсім не до смаку.

— А про те се одинока дорога.

— Дорога розпуки.

— Нехай і так. Але розпука також велика сила.

— Як бомба. Лусне і вбе.

— Ні, посіє нове житє на руїнах старого.

— Ти здавна був кепський — не хочу казати, фальшивий пророк. Але сим разом — слухай друже, справа дійсно серйозна. Я дивлю ся на се діло зі становища великої більшини людности нашого краю, селян і робітників. Яке їм діло — найбільшій частині в них — до твоїх шалених плянів? Чи се їм pomoже що, хоч крихіточку?

— Результат вийде всім на добро.

— А як і результату ніякого не буде? Як се стане ся лише в інтересі політичних та фінансових верховодів, що раді би зробити *tabula rasa* зі всім, що здобув народ і що виборено для народа, щоб потім без перешкоди ловити рибу в каламутній воді? Слухай, друже Хома! Ся твоя найновіша теорія, ті комітети розпуки, се навертанє на нелегальну дорогу, — все те виглядає око в око як робота платіних провокаційних агентів.

Хома з серцем зірвав ся зі свого сидженя на парковій лавці.

— Що!... Таке підозрінє... від тебе! — пробубонів він не можучи стямити ся.

— Заспокій ся! Сядь, — мовив той спокійно. — Се не підозрінє, а що найменше не таке підозрінє, яке могло-б діткнути тебе особисто. Се тільки увага чоловіка постороннього, непосвя-

ченого в тайники ваших конспірацій. Я не знаю складу ваших комітетів, не знаю, з ким ти конспіруєш, але досить добре знаю твою невлічку наївність. Та подумай лише, може й історія колись буде такими самими очима дивити ся на тебе й на твою роботу. Що у тебе в серці, які чуття попихають тебе на перед і доводять до такої нещасної роботи, се шезне в історичній перспективі. Лише результат буде видний і по ньому будуть судити тебе. Історія також без серця.

— Що мені до історії! Що до її суду! — простогнав Хома з серцем. — Коли-б я тільки міг допомогти тим бідним людям у їх нужді під сю хвилю!

— І думаєш, що допоможеш їм збільшуючи їх нужду, роблячи їм доступ до сьвітла та свободи ще стрімкішим, ще неприступнішим?

— Але-ж вони ще тепер не вміють заносити свободи і сьвітла. Лише під гнетом мусять загартувати ся. Тільки гнет викличе протиділанє в їх боку.

— Знаєш се так напевно? Гнет викликає протиділанє лише в еластичних тілах. А м'яккі, безопрні роздавлює. Свобода, се не ланцюх, який можна склеїти в огні і сформувати ударами молота. Свобода, се коштовний плід, що досягає і набирає ся солодощів у соняшнім сьвітлі й теплі.

Хома з серцем похилив голову і шептав:

— Все одно! Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: ізразу чоловік думає, що попихає і кермує, а нарешті бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад. Діло мусить піти своєю дорогою.

— В таких разі бувай здоров! — мовив Хома без серця. — Я не хочу більше мати з тобою ніякого діла. Наші дороги розходять ся.

І він устав із лавки.

— Підіжди ще, — благав той. — Бачиш, може то воно не вийде так погано, як ти міркуєш. Ходи, я розповім тобі дещо подібніше.

— Не треба, — відповів Хома без серця коротко. — Я навмисно відшукав тебе, щоб остерегти тебе. Але тепер, коли ти зайшов занадто далеко і, як кажеш, не можеш вернути назад, — тепер про що нам балакати? Наші дороги розійшли ся.

І він зробив крок.

— Ах, як би ти знав, який я нещасливий, яке любе було-б мені одно одніське ласкаве слово, слово заохоти та піддержки з твого боку в сій хвилі! — зітхнув Хома в серцем.

— Було-б підло з мого боку сказати тобі в сій хвилі таке слово! — відрізав Хома без серця затискаючи зуби.

— Ах, Хома, Хома! Остро судиш! Ти без серця і тому так остро судиш. Не осуджуй, щоб і тебе не осудили.

Хома без серця обернув ся і мовив:

— Ліпше не мати серця, як мати його на невідповіднім місці. Бувай здоров!

І він пішов. А Хома в серцем сидів іще кілька минут на лавці, а потім якимось зломаним ходом поволік ся також до міста. А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликане компанії війська і про кроваві розрухи, то поблід іще дужше ніж звичайно і почув, немов би щось закололо його в серці.

Другого ранку знайшли його неживого в ліжку. Обдукція вказала розрив серця.

Гнат Хоткевич.

П Р И С Т Р А С Т И.

Драма в чотирьох діях.

ДІЯ Ш. ОДМІНА І. *)

Хата старого Івана; на столі чорна пляшка.

Я В А І.

Антін (сидить, поклав голову на стіл; у голові бродить важкий хміль). Що ж? Ну, і... до чорта все! Навіщо все це... „добре“ жите? Навіщо всі ці дурниці та забаганки, що не дають жити нам так, як того душа хоче? Навіщо?... До чорта, до чорта все це! (стукнув кулаком по столі... на все округи дивить ся широкими очима) Хата... стіл, лави... образи... Ха!.. Образи!..

Я В А ІІ.

Оляся (тихо увиходить із кімнати).

Антін. Ну, чого тобі? Чого тобі треба?

Оляся. Антонечку... Може ти з'їв би чого-небудь?

Антін. Не хочу!..

Оляся. Може хлібця з сметаною або молока випив?...

Антін. Не хочу, кажу тобі!..

Оляся. Та подивись ти на себе... Ти-ж не їси вже нічого, аж по-чорнів... Хіба ж так можна?... Так одразу ні нащо переведеш ся...

*) Див. Д.-Н. В., т. XXVII, кн. VI, стор. 20—45

Антін. А на чорта я кому здав ся?...

Оляся. Не кажи так, Антоначку... Так унести тобі борщу, га?...

Антін. Та геть к' чортовій матері від мене!... Чуєш?... Не надо-
суджай!...

Оляся (мовчки накинула щось і пішла з хати).

Я В А Ш.

Антін. І батько прокляв... Прокляв.. на віки... Ну, і що ж? Ну,
і чорт його бери, що прокляв!... Це все через Мариську..
У, анахтема!... Тебе-б проклясти, а не мене... Тебе, тебе..
(паваа; немов просьвітлішав). Ні, не треба її, мою ясочку..
Ох, ти голубко, голу-убко моя! А де ти зараз є?... А де?...
Де, моя віронько вечірняя, мое кохане болюче?...

(Прочиняєть ся вікно, заглядає Марися).

Антін. А... Це... ти?.. Це ти?...

Мариса. Я... Ти сам... Антоне?...

Антін. Сам, сам, сам... Я сам...

Мариса. Так я зайду...

Антін. Зайди... Ах, Марисю, Марисю (не дуже твердим кроками
біжить, відчиняє двері). Ах, Марисю, Марисю...

Я В А ІV.

Мариса (увійшла, стала... нервова, напружена). Що... Антоне?..
Добув гроший?...

Антін. Гроший, гроший... Тобі все гроший... Не кажи хоч зараз
мені про них... Я такий радий, що тебе бачу; такий радий,
такий радий.. Сідай же, сідай, голубочко; сідай, ясенько-
моя...

Мариса. Так ти... не добув гроший?...

Антін. А, Боже мій — ти знов про них.. Хіба ти не знаєш?..
Сідай, серденько мов... Ну, сядь бо, сядь... Зроби для мене
цю милость...

Мариса (раптово сідає).

Антін (сідав долі і кладе їй голову на коліна). От так... от тепер
так, моя кохана... От тепер мені гарно, тепер мені гарно
(тиша)...

Мариса (підіймаєть ся). Ну, що ми будемо так сидіти..

Антін (перебиває). Ні, ні, ні... Марисю, голубочко, серденько мов...
Я-ж тебе прошу, я-ж тебе благаю — посидь іще трошки во

мною... Ну, посидь бо, посидь... Дай мені хоч разочок тебе поцілувати... пригорнути до серденька, почути твій голосок...
Ху...брат... Голова макітриць ся...

Марися. А... який же ти.

Антін. Який я, який я... Правда, Марисю, я чудний?..

Марися. Слухай... Антоне... Достань мені гроший.. і я на віки.. буду... твоя...

Антін. Гроший, гроший... Ну, я достану, я достану тобі багато гроший (з сумом). Тільки я не знаю як..

Марися (шепочучи). Антоне!... Ти мене... дуже любиш?..

Антін (мовчки цілує їй ногу).

Марися. Більш над батька... над сестру... над усіх?..

Антін. Більше, більше...

Марися. Задуши... батька... і візьми в нього... гроші.

Антін. Задушити батька, задушити... Серденько, голубонько — не ухоть бо, Христа ради...

Марися. А зробиш те... що я тобі... сказала?..

Антін. Зроблю, зроблю... Я зроблю... Так ти мене любиш, ти не жартуєш? Ти щиро мене любиш, як і я тебе? (зхоплюєть ся).
О, Боже, Боже!.. (цілує її крішко). Серце моє, голубко...
Цьвіте мій рожевий, сонце моє ясне...

Марися. О, буде вже, буде... Я піду, я піду зараз.. Я зараз піду.

Антін. Ні, ще, ще... Ще, Марисю... Ще, моє горе, мій гріх страшений... Ти викликала прокляте на мене, ти — так цілуй же мене, цілуй палко, горяче цілуй!.. Цілуй мене так, щоб я млів і тремтів... Щоб жив тільки за для тебе і умер тисячею смертій за тебе, за тебе...

Марися (цілує його багато разів, вириваєть ся) Пусти, пусти..

Антін. Ні, ще, ще... Ще, моє прокляте...

Марися (цілує, зі стогоном вирвалась, біжить).

Антін (наганяє). Ні, ще, ще... (силоміць цілує). От так, от так...

Марися (дико скрикнувши, відішнула його, побігла).

Я В А В.

Антін (поточившись). Марисю!... Марисько!... Пішла... пішла. (виходить на середину сцени, підняв руки у гору; виразно, роздільно.) Ну?.. Батько де? Де мій рідний батько?.. (прочиняє двері в хатину, дивить ся... відходить) Спить... Спить сном тихим, спокійним... А чи не заснеш ти сном вічним?

Га, тату?... Га?... (закрив очі і усю голову руками.. уся постать виявляє одчай, розпуку... Скрикнув.) Ех!... Та кінець уже! (стрімголов кинув ся в хатину, на ходу скидаючи пояса; відтіля чутно боротьбу, здавлені скрики: „Сину мій! Сину мій!“ і голос Антона: „Е, ні!... Стрива-ай!“ Хрипів... Вибігає розхристаний.) Ху!... Годі вже!... Годі вже... А де-ж горівка? А де-ж горівка моя?... (хапає пляшку, не; пляшка упала, розбилась, і він сам упав).

Я В А VI.

Оляся (увіходить). Що це з ним? (нахилилась) Боже!... Неприємний!... Води, води!... Ах, Господи, Господи!... (побігла в кімнату, відотіля чутно рівкий скрик; вибігла, стала каменем і страшенно розкритими очима дивить ся на брата).

Антін (сидить долі і дико, божевільно регоче).

Завіса.

О Д М І Н А II.

Хата Маріора. Топить ся піч; долі розкидана солома.

Я В А I.

Маріора (сидить за столом; у двері тричі стукають). Хто там? (тричі стукають). Хто там? (тричі стукають) Скільки сонців на небі?

Степан (з-за дверей). Одно сонце на небі і одна вітчина у чоловіка!

Я В А II.

Степан і Ярошич увіходять.

Маріора. Здорові, адорові, мої кохані... Ну, милий Стефане, що скажеш нового, що скажеш гарного?

Степан. А те, Маріоро, що не крути ти людьми, не примушуй їх ще довше ждати. Тепер уже годі. Ніхто не дивить ся, що зима, ніхто не хоче весни чекати... Готові вже всі... Всі, хто не знав — знають; всіх, котрі спали, ми побудили з Ярошичем! Всі, як один, тільки й дивуться возворотом, усі готові впять до Турка, впять на боротьбу і смерть, впять на муки і казні — аби до вітчизни, аби на своєму рідному Пруті, на милому Сереті... Готове все на дорогу! Кличуть усі: „Йдемо,

Йдемо!... До рідного краю!... Тільки ти щось вигалуєш, щось крутиш та відтягаєш... Що з тобою сталося — не розумію я ніяк!...

Маріора (смутно). Ти не знаєш, Стефане, тим і кажеш так..

Степан (із запалом). Та що ж мені знати? Що знати? Я знаю тільки одно: коли нарід увесь жде; коли нас чекає вітчизна, рідні хвилі; коли ми усі готові на нову смерть, на тисячу нових смертей — так тут воля і бажання одного чоловіка повинні звикнути, повинні розпастися, як дрібязок! Що має власне горе перед горем усього народу? Що має страждання і мої слова перед плачем тисяч матерів, братів, сестер? А ти лише про себе дбаєш, ти лише хочеш себе задоволити...

Маріора. Бачиш, як ти мене докоряєш? Мене, стару, котра все своє життя слугувала лише вітчизні.. Дожилаєш, добилаєш, стара голово... Ну, стривай — скажу тобі усе... Суди мене, коли зможеш... Скажу я тобі, чому я прошу у вас у всіх ще хоч місяця, хоч двох тижнів? Чекали ми довго, дуже довго чекали, а тепер не переждемо кілька днів? І це за для тієї, котра віддала все своє добро, всю свою силу рідному краю, рідному людови?... Котра вам після смерті лишить силу ще кріпшу, ще міцнішу, молоду і необорну — свого сина єдиного...

Степан (загадково). Ну, то ще побачимо (крутить вуса).

Маріора. Що побачимо?... Що побачимо?... Що ти хотів сказати?

Степан. То буде опісля...

Маріора (ще з більшою тривоگو). Що? Що таке? Що ти знаєш?

Степан. Нічого я не знаю...

Маріора Стефане, Стефане.. Скажи, милий... Може ти що про сина знаєш? Так скажи, скажи, дорогий.

Степан. Скажи ти своє, а потім ми скажемо своє.

Маріора. Ох!.. Що це у мене серце так занепокоїло ся?... Ти щось знаєш... Щось приготував ти на мою сиву голову... Ой, чую я, щось важке приготував... Держись же, держись, стара, сива голово... (рішучо) Ну... так слухай! Відомо тобі, що син мій зник кудись із села — і чутка є, що ніби Татари у полон його взяли. Відомо — ні, не відомо тобі, як я люблю його, як я готова всю душу свою віддати за нього... Боже!... Що я не робила? Я посилала послання за посланцем у Турцію, я віддала їм усе своє добро, всі свої гроші, всі свої дорогі ка-

нія і убори... І нічого!.. Вони вертались, проїздивши гроші — і ніхто нічого, а нічогосінько не давав знати про сина... Де він? Що з ним? Що з Петром моїм дорогим — не знала я... І от тепер, коли я, по довгім шуканю, напала на слід; от тепер, коли сподіваюсь ось-ось вірних вістей про нього, тепер, коли до мого щастя зосталось кілька днів усього — ви хочете вирвати його з рук у мене, ви хочете відірвати у мене мого сина... Ні, не буде цього ніколи! Ніколи цього не буде!..

Степан (визно). А у тебе-ж, ти кажеш, гроший немає.. Де-ж ти їх добудеш?

Маріора (зі злостью). Гроший? Гроший?... Що балакають про гроші! Гроші я знайду... Я з землі їх викопая, видеру з горла їх у того, у кого вони є! .

Степан. А може з казни нашої позичиш?

Маріора. Що? Що ти сказав? (пауза) Стефане! Каяти-неш ся ти за оці слова.. Я сама тепер, я не підніму шаблі вирізати твого язика, але прийде син мій — віддячить він тобі за порушену честь.

Степан. Побачимо! (встав). А як би там не було, на мій погляд — це нечесно так робити. За для свого власного щастя примушувати чекати усіх... А може у кого теж син зостав ся в Молдавії? А може не одна сестра тут за братом плаче, не одна дівчина за еуженим сльови лле, побиваючись? І всім їм бідним, безщасним хочеть ся туди, назад, у рідний край, в убогу кинуту оселю... У всіх їх на устах твоє імя, всі тебе ждуть... А ти за для своїх потреб, за для свого власного мізерного задоволення примушуєш усіх, подумай тільки — усіх людей страждати... Ходім! Ходім, стара Маріоро!.. Ходім з нами усіма. Ми всі станемо тобі синами! Знов ми будемо дивитись на тебе, як на матір; знов шанувати-мемо, як старійшу, поважнійшу між усіма старими і поважними! І не буде Молдавана, котрий, проходячи повз тебе не зняв би шапки і не уклонив ся низько-низько, так, як господареві... Ходім! Ходім, стара Маріоро!.. Забудь своє — візьми наше.

Ярошич (теж розхвилював ся).

Маріора (стоїть, схилившись на дубець). Ой, сину мій, сину мій! Де-ж ти мене шукати-неш, як я відосіль поїду? Куди-ж ти

підеш, у яку хату розпитати, де ділась мати твоя? Твоя мати, яку ти хочеш побачити не менч, як і вона тебе... А я... я повинна кинути тебе тут, серед цих чужих людей, без прихилу, без пристановища... О, ні, ні!... (рішучо) Ні, Стефане! Не піду я зараз із вами! Перечекайте ще хоч два тижні — тоді... Тоді і я з вами! Тоді я — на передньому возі з виноградною лозою у руці!...

Степан. А! Ти все своє? І це твоє остатнє слово?

Маріора. Остатнє!

Степан. І ти клянеш ся?

Маріора. Клянусь!

Степан. Так тобі вікчемний син дорожший рідного краю? Так ти за для власної потреби кидаєш своїх? Ха-ха-ха! Так от ти і покарана за це!...

Ярошич (хапає з долівки віхоть соломи, запалює у печі і, покруктивши його над головою, розкидає по хаті горючі клапті).

Маріора. Що таке? Що ти покажуєш?... Що? Що?... Страшне щось... Стефане!... Стефане!... Я не розумію!...

Степан (біля дверей, з реготом). А це він розказує тобі, що твій син — хриstopровodeць! Потурнак!... Потурчив ся вже, забув віру батьківську і йде сюди, з ордою злигавшись! Іде добувати якусь дівчину!... Ха-ха ха!... От тобі й помста, Маріоро! Ти зрадниця! Я ноги собі пообрубую за те, що вони по зрадницькій хаті ходили! Плюю на тебе! (плює.) Зраднице! (уходить.)

Ярошич (теж плює трічі і уходить).

Я В А Ш.

Маріора. Як? Як?... Мій син? Мій?... Син?!... О, ні, ні!... Брешете! Брешете ви всі, местники прокляті!... Мало вам моєї всієї крові, мало — так ви ще й сина мого хочете відняти у мене? Та хоч пропадїть ви усі пропадом, хоч погиньте зараз перед моїми очима, а я не кину на поталу свого сина, не воставлю його серед собак (павза; болючо). А що, як... правда?... Що, як і справді?... Мій син... той, кого я вкохала, випестила, як око своє?... О, ні, ні!... Ни може цього і бути навіть!... Та тоді й земля задріжала-б, і ріки уверх потекли-б, кровю налившись! (павза). Ох, а він такий палкий

був завжди... А тут ще ця Оляся проклята!... Дала йому любовців мабуть якихсь... І він так її кохав... Та невже-ж?... Та невже-ж мій син хриstopродавець?... Мій син?... (стисла голову руками).

Марися (нервова, увиходить).

Маріора. Ах!... Ось і ти!... Марисю, Марисечку!... Доню моя любя!... Доню моя єдина!... Ти... ти одна вост... Донечко! Рідная моя! Ну, що-ж? Що-ж ти зробила? Що-ж удіяли ці оченьки? Що-ж говорили ці вустонька рожеві?...

Марися (з розпукою). Нарobili, мамо, ці оченьки того, що і згадувати страшно... Обіцяв ся, мамо, Антін задушити батька і гроші мені віддати...

Маріора (важка павза). Так... От... ну і... доб-ре...

Марися. Добре? Добре вам? Глядїть, мамо, щоб не сталося недобре!... Ой... Ой, тепер тільки зрозуміла я, що я наробила (упала, клячучи; ховає голову у матері в колїнах). Ой мамо! Ой, мамочко!... Що-ж я через вас накоїла?... Душогубкою стала!... (плаче).

Маріора. Що ти, доню? Що ти, моя любая? І не варт піклуватися за ними, за цими нелюдами. Хиба вони усі не отруїли нам жите? Хиба не слід на них помщатись і помщатись без кінця і краю?... А на ці гроші, на ці гроші — буде вільний брат твій!... Брат, чуєш?... Брат, котрому чобота цілувати не сміють усі ці мізерні, неварті людці!... Він чесний, він не зрачник, не хриstopродавець...

Марися. Мамо, мамо!... Та це-ж криваві гроші!... На них стільки крови, що й золото кривь неї не блищать-ме... А Бог?... А його кара справедлива?... Ви й забули про нього?... І я... і я забула... І тепер тільки нагадала (хилить ся). Ой нене, ненечко!... Що я нароби-ла!...

Маріора. Заспокій ся, любя моя доню... Це зараз тільки так... А потім пройде.. забудеть ся...

Марися (схоплюєть ся). Забудеть ся? Забудеть ся, кажете ви? Ні!... Ніколи!... Ніколи не забудуть ся проклони!... Проклони і гріх!... Стривай, мамо!... Може ще не пізно!... Може ще можна зупинити, не дати скоїтись (біжить).

Маріора (зупиняє). Що ти? Стій! Стій, божевільна!... Нехай усе буде так!... Нехай вони всі душать, усі давлять один одного — аби син мій, аби Петро був тут, був во мною!...

Марися (вириваєть ся). Геть, мамо!... Тобою сатана заволодів і вигнав із твоєї душі Бога... А-я... я знов чую його в грудях і знов його грізний голос гремить мені у вухо! Геть! Геть — я піду!..

Маріора (не пускає). Не підеш... не підеш...

Марися (вирвалась). Піду, мамо! Правда мене кличе! (побігла).

Маріора. Стій!... Стій!... Стій, божевільна!... (на дверях) А!.. Не хочеш?... Не хочеш?... Так будь же ти проклята, проклята, проклята!... Одступнице!... Невіро!... Собако!... Ой, будь же ти проклята!... Сину мій, сину мій!... Знову я тебе загубила!... (упала, стогне, б'єть ся головою об долівку).

Завіса.

О Д М І Н А Ш.

Хата Івана Гарна. На сцені пусто. За сценою хор.

Ой сів Христос та вечеряти.
Щедрий вечір! добрий вечір!...
Прийшла до його та Божая Мати.
Ой, дай, Сину, ключі вологі.

Антін (увиходить, блідий, змучений; довго слухає, потім скрикує).
Перестаньте, перестаньте, перестаньте! (і впять уважно, в бо-
лем слухає).

Одіжнути та рай і пекло,
Ой, випустити та грішні душі.
Тільки не випустять однієї душі —
Що отця-неньку та налаяла.
Не налаяла, а подумала.

Антін. „Не налаяла.. а подумала“... Тільки не випустити з пекла однієї грішної душі, що отця-неньку налаяла... Не налаяла... а подумала... Подумала... тільки подумала... (сідає за стіл, схилив голову). А я?... А мені-ж яку кару за те, що я... За те, що я... за те... що... (тихо-тихо, приклавши руку до серця, пішов у хатину; виносить батьків труп, на шії пояс; кладе долі і довго-довго дивить ся. Раптом, ридючи, у на труп). Таточку-ж, таточку, таточку!... Ой, рідненьк ріднесенький же мій таточку!...

(За сценою чути спішний біг і голос Марисі: „Ой, Боже-ж мій! Ой, Бож мій!... Боже мій, Боже мій!...“)

Марися (увійшла, стала стовпом... дивним голосом). Уже?!...
Антін (потиху повернув голову, не встаючи, болючо-болючо). Уже, Марисю!..

Завіса тихо спадає.

Д І Я І V.

Вигін за селом. Ще за сценою хлопчачи дразнять: »Молдавани дукачі — з'їли кішку на печі;« »Молдавани дуки, поїли гадюки, самі закусили, нас не просили.«

Марися (проходить спішними кроками праворуч; за нею діти, дразнячи).

Маріора (ліворуч, із відрами на коромислі). Ах, ви, бісові байстриучинята!... Геть відосіль! А то як дам вам дубцем... Геть, гниди паршиві!...

Діти. Сама гнида! Сама, сама!... Відьма бісова, ві-ідьма! Молдаваська свиня! Старе гургукало!... Скажена собака! Чортця!... Гадюка-гадюка!...

Молдавани дукачі, з'їли кішку на печі...

Молдавани дуки поїли гадюки,

Самі закусили, нас не просили.

Маріора (женеться). Ах, ви, идоленята!... Я вам дам... (вертається). Пекельне одродє. (до Марисї.) А ти швендяєш? У хаті ні рісочки води немає... На відра — йди по воду.

Марися (мовчки бере відра, іде праворуч).

Маріора. Самі, самі востали ся!... Ані душі рідної, ані слівця єдиного!... Самі, самі... Пішли всі брати, всі родичі, всі питомі, милі Молдавани... І як пішли?... Зі словом ганьби, прокляті на мене... На мене, на стару Маріору Міреску!... Зрадницею назвали, кару небесну прикликали на голову мою сиву, на дитий моїх... Тільки Григораш, один мидий, любий цей хлопець не кинув нас, лишив ся захищати бідних жінок... І як би Марися хоч трошки притомніша була — я зараз би звінчала їх... А то... як скоїлось усе це — ніби страшенне прокляте яке стало тяжіти над нашими головами... Ніби чорна хмара нависла над нашою хатою і сонце від нас заслонила... (З пристрастю.) Та чи скоро-ж? Чи скоро прибудеш ти до мене, сину мій єдиний, сину мій коханий, сину мій любий, дорогий-дорогий, як щастє?... Чи скоро я розчешу твої кучері шовкові, що кат турецький тепер розчісує?... Чи скоро

я поцілую твої оченьки, що вийшли від сліз горючих, сидючи у тюрмі, у в'язниці непросвітній? Чи скоро?... Я-ж і живу тільки тобою, тільки й повна душа моя думкою про тебе, а там... Там хоч би й світ весь порізався — мені байдуже!... (довга павза.) Нема... нема... нема... (смутно хитаючи головою, пішла праворуч).

(Праворуч Марися з відрами, ліворуч Роман).

Марися (тихо). Здрастуй, Романо...

Роман (мовчить). Ах, ти, гадино, гадино... Думаєш, від усіх скрилаєся?... Думаєш, ніхто не знає про вчинок ваш із матір'ю? Думаєш, не знаю я, через що Антін батька задавив? Брешеш! Не від усіх ви скрилиєся, не від усіх!...

Марися (тихо-тихо). Я-ж молила ся.. я каяла ся...

Роман. Молила ся?... Каяла ся?... А чого-ж Антін і досі сам у в'язниці сидить? Чого-ж він четвертий уже місяць конає, кожен день гадаючи, що от-от його громада до річки або до шибениці потягне?... Чого-ж ти не стала серед майдану та не покаяла ся привселюдно, перед усією громадою, що учинила такий смертельний гріх?...

Марися. Я все... думала...

Роман. Думала тільки? А тим часом Антона горлом скарали-б?...

Марися. Не сама-ж я страждала-б, Романочку... Видаючи себе, я й матір видала-б...

Григораш (виходить і потику стає осторонь).

Роман. Так що-ж? Хіба мати твоя не повинна покутувати своїх гріхів?... Що-ж вона таке, що може коїти зле і не каратись за це? Що вона?...

Марися. Вона — мати моя...

Роман. А! Мати твоя?... Так ти хочеш, щоб за вас обох Антін страждав? Так ти хочеш у сторінці з матір'ю зостатись і дивитись любявненько, як Антона топить-муть?... Так брешете ви! Не буде так!... Я думав досі, що ти ще не забула Бога, що ти сама спокутувш свій гріх... А тепер бачу, що помиляв ся... Так сьогодні-ж, зараз же скличу на раду всіх, стану по середині і виявлю громаді, хто винен стільки-ж, а може й більше, ніж Антін!... А тоді, караючи його — і тебе з матір'ю скарають!...

Григораш (раптом підходить, аж шипить). Не зробиш ти так!...

Марися (скрикнула, побігла ліворуч. За сценою якась шумлява).

Роман. А тобі яке діло, виродку собачий?

Григораш (злобно). А таке, що не зробиш ти так (витягає шаблю).

Роман. Так ти битись во мною хочеш?... Піді-ж Богу помолись поперед, бо не животіти більше тобі (бють ся).

(За сценою шумлява, якісь скрики, тупотіве копит, хтось хрипким голосом кричить: „Віда! Віда!... Татари. Татари“... Через сцену проскакує на кони, без шапки закурений козак. Орда! Орда наступає!... Орда, орда, орда! Поніс ся далі).

Роман. Що? Орда?.. Боже мій. Геть під три чорти з твоїм боєм... (вбиває шаблю у Григораша, біжить на праворуч). Гей хлопці!... Гей хлопці!... Орда!... До зброї, до зброї, до зброї..

Григораш (підіймаючи шаблю). Стривай!... (гровить). Ти моїх рук не мнеш (біжить на ліворуч).

(Через сцену праворуч біжать люди, жінки, діти; кричать: „Орда, орда!... Спасайтесь, люди добрі! Спасайтесь!“).

Старий дзвонарь (з ліворуч, прихромуючи, біжить). Боже-ж мій, Боже-ж мій! Девонити-ж треба, девонити-ж, дзвонити... Як же це я провівав! (через хвилину чутно полохливий дзвін).

Жінка (з ліворуч). О, Господи, Господи!... Ой дітоньки-ж мої, дітоньки!... Та помилуй же, Спасе, хоч діточок моїх маленьких!...

Дід (з праворуч, ледви шкандибає). Наслав Господь... Знов наслав Господь хмару немилосерну... (став.) Одішли від нас, Христе, Сине Божий, це зле попущене! Покрий нас кровом крилу твоєю... Зглянь ся на сиріт, на вдовиць бідних... Хоч не ради нас грішних і недостойних, а хоч ради їх змілуй ся...

(Біжать люди, женуть скот, спасають своє добро).

Хлопчик (наганяє діда, хапає за попи, плаче). Дідусеньку! Дідусеньку, голубчику... Ой, утікаймо-ж, утікаймо швиденько... Ой, убють же нас, дідусеньку...

Дід. Ходім, ходім, дитино... Не бійсь — Господь не попустить, то не вбють...

Роман (з праворуч, потім назад). Та де-ж вас чорти носять! Хлопці! За мною!... За мною!...

Чоловік (з ліворуч, стрімголов пробігає). Омельку, Омельку!... Рушницю мені!... Рушницю доставай!...

Ціла купа людей: хто з косою, хто з колякою; той рушницю обдивляєть ся, той шаблю, той пояса підперізує; один розпорядок дає).

У
к
у
ц
і

Гей, хлопці!... Збирайтесь!... Збирайтесь!...
 Ах, ви, идолова Татарівня!... Ах, ви бісова...
 Пістоля, пістоля мені дайте!...
 Гей, держімо ся, хлопці, у купі!...
 Кістки, кістки ляжемо...
 Ой, ой, ой!... Заржавіла моя шабелька...

Головний. Ти, Іване, біжи на поле — дай звістку!... Бери коня!...
 Бери якого попадеш!... Однаково...

Іван (біжить назад). Зараз, лядьку!... (кричить.) Люди добрі!...
 Люди добрі!... Орда!...

Головний. А ви, хлопці — не розбиватись! Не до своїх тільки хат бігти!... Ну, Господи благослови (біжать усі).

(Спінно виходить дівчина і парубок).

Дівчина. Благословляю тебе, Семеночку, на бій великий, на смерть-лицарську!...

Парубок. Дай мені поцілунок твій святий — в них море я перепливу!...

Дівчина (цілує його). Ось він тобі: перший — і може останній!...

Парубок. Гей! Господи!... Поможи мені! (кидає ся в бій.)

Жінка (з праворуч; за руку веде дитинку, несе де-яку одежинку, голосить). Ой, матінко-ж моя, родителько! Ой, на що-ж ти мене на світ спородила...

Жінка (з обривом). Чоловіче!... Чоловіче!... Там у хаті ще Миколая Чудотворця озви!...

Жінка (з ліворуч, розхристана). Де мій Остан! Де син мій!.. Син мій!...

Дід. Гей, хлопці, держіть ся! Гей, держіть ся, хлопці!...

Чоловік (з праворуч; несе оберемок усякої зброї; кидає перед дідом). Дідусеньку, голубчику!... Натє, роздавайте хлопцям, а я битись побіжу... Ой, і горяче-ж там (біжить назад).

Дід. Оце добре!... Бач — беріг-беріг, добував-добував... А тепер уже нікуди й берегти (бере в обидві руки, що понав). Ей, хлопці, хлопці!... Ей, Запорожці ви мої дорогі!...

Парубок (з ліворуч). Ех! Хоч би хоч дубиночка!...

Дід. Молодий ще — не добув!... На вже тобі!... На — та в ря, в ради ставай!...

Парубок. От спасибі, дідусю!... Тепер як трісну якого голомоzego — знати-же...

Чоловік. А мені-ж? А мені, дідусеньку?...

Діда. На й тобі!... Нате, нате всім (наділяє всіх, що біжать із ліворуч). Нате на ворогів України! Нате на бусурмен проклятих!... Нате на оборону церков божих!.. Нате на помсту за братів-сестер Українців!...

(З праворуч біжить юрба дівчат, жінок, дітей з плачем, а криками; заволікають діда з собою. За ними по пятах із криками „Алла“ та герготанси Татари. За сценою страшенна шумлява, усе тріщить, стріляють, дим сцену наповняє, давін, плач, скрики бойовничі: „Алла, Алла!... Держись, держись, хлопці!... Напирай. Улучай голомоzego!... Бий Татарівню прокляту!... Ой, Боже — смерть моя!... Не видавайте, братове, не видавайте!... Ге-ей-ей!... Держись, Татари бісів!... Алла, Алла!...)

Німа дівчина (з ліворуч; гровить кулаком і щось белькоче).

Дитинка (по тиху виходить). А де моя мама?.. А де моя мама?..

Парубок (з праворуч, метушить ся; трівожно). Пане отамане!...
Пане отамане!...

Татарин (здоровенний, регоче; високо в руці держить дитинку).

Жінка (за ним, простягає руки). Дитину, дитину, дитину мою!...
На Бога зглянь ся... На Бога...

Кілька Татар (тягнуть дівчину; щось белькочуть).

Дівчина (міцно пручаєть ся). Ой, рату-уйте!.. Ой, рату-уйте!...
Василью, Василью!... Суджаний мій...

Козак (вигібає, дикий голосом). Хлопці!... Брати... Товариші!...
Дівчину мою!... Дівчину Оксану!..

(Купа Татар і козаків бучись переходить сцену. З екзотичним реготом пробігає Татарин, держачи на списі закріпавлену голову).

Жінка (з ліворуч; з розпущеним волоссям). Бийте, хлопці!... Бийте, діти, Татар нехрещених!... Помщайтесь на ворогах України!
Вони дочку мою розпiali... Розпiali!.. Як Христа розпiali!..

Ачмень (босий, пританцьовуючи). Тринди-тринди-тринди!...
Набіжали Татарики
Та поїли сухарики!...

Баба. Гарасимо, Гарасимо!... Не танцюй над лихом людським... Ходім краще до церкви — помолимося, щоб Господь

помилював нас грішних... Ходім, ходім.. (бере його за руку, уводять; той пританцьовує).

Молодий козак (з праворуч, хитаючись, у грудях стріла стирчить).
Улучив, проклятий.. у груди... у самісінькі.. Гос.. Госп..
(падає поперед на коліна). Душу... душу мою... прийми... Дав
ся я їм у знаки!.. (умирає).

(Купа Татар тягнуть здобич, виривають дружка у дружки).

(Купа козаків біжать із ліворуч).

укупі { А подержмо ся! А подержмо ся!..
Та не попишете нічого, чортові вишлодки!..
Гей, хлопці, хлопці, хлопці!.. Держіть ся!..
Торох — на бабня горох... Розсипав ся..
Панове! Зоставте хоч одного Татарина на розплід!..
Церкву, церкву бороніть!..

Жінка (кинулась на козака, що лежить). Ой, синочку-ж мій, сино-
очечку!.. Та одкрий же свої оченьки ясенькіі!.. Та про-
мов же до мене хоч словечко єдине... Та милий же мій, ми-
лесенький... Та де-ж твоя душенька тепер... Господи, Гос-
поди, Господи мій!.. Та де-ж твоя правда, та де ж твоя
сила!..

Чоловік. Що? Що тут? (забачив.) Убили... убили таки... (скрик-
нув) Жінко!.. Жінко!.. Ходім — нехай же й нас, коли так,
убють (тягне її за руку).

Жінка. Ой, та дай же мені паплакати ся... Дай же мені на нього
надивити ся!..

Здоровий козак (на нього насіла ціла купа Татар; скиглять, ви-
щать, а він їх розкидує). Оттак вам, дияволам!.. Оттак!..
А що?... А ще що?... А це тобі!..

(Ще купа Татар із криками: »Алла, Алла!.. Урус!.. Шайтан урус!«... дуже на-
сідають на нього).

Козак. Ой!.. Та невже-ж доведеть ся загинати... Живим не дам
ся!.. Не да-ам ся!.. Братця!.. Братця!.. Допоможіть
братця!..

укупі { Хлопці!.. Хлопці!.. Михайла нашого бороніть..
Ах ви чортові Татари!..
Хлопці сюди! Го-го-го!..
Так ви так, ідоли погані..
Так от же вам, от же вам!..

(Бійка, і в бійці зіходять зі сцени).

Татарин (пробігає з праворуч, із шаблею в зубах, машучи розпаленим віхтем).

Купа Татар (женуть звязаних ридаючих людей, жартують між собою; серед повязаних чути: „Покарай же їх, Госноди, з високого неба... Прощавай, рідний краю... Чи побачимось?... Ой, убийте-ж, убийте краще мене).

Петро Міреску (в багатій татарській одежі). Де Оляся?... Де дівчина?... Де дівчина?... Гей-гей-гей!... Бочку золота!... Бочку золота за дівчину мою (стрімголов кидаєть ся на ліворуч, за ним юрба Татар).

(Двоє Татар витягають скриню, рубають її і витаскують все відотіль; що кидають, що беруть... Вистріл на сцену, один Татарин падає, другий тікає. Юрба Татар жене коний, волів; один тягне подушку і з реготом випускає піре).

Роман. Панове!... Панове!... За мною!.. Це Петро, Петро!...

(З ліворуч страшенна бійка, всі біжать туди; на ходу стріляють).

у к у п і { Гей!... Не давай, не давай...
Та не попустіть же, братове!...
Ех!... Та не вцілив!.. Ось я...
Ой, руку!... Ру-уку, батечки...

Петро (з ліворуч виносить непритомну Олясю; він оточений купою Татар, що відбивають ся від козаків).

Роман (впереді, сказано рубає). Ех, братіки... братіки!... Ой, не видайте-ж дівчини нашої!.. Ой, не видайте-ж, не видайте... Ой не видайте...

(З обох боків падають поранені, умерлі; бють ся і долі, борють ся, гризуть ся зубами).

у к у п і { Ех!... Та й некло-ж!...
Напирай, напирай Іване!...
Держімо ся, держімо ся!...
Ех!... У послідній раз!... Та й двину!...
Бережи-ись, Сидоре!... Дивись у обидва!...

Роман. Хлопці, хлопці!... Та невже-ж ми, хлопці, дівчини не одніємо?...

(Ще дужча бійка. З превеликим трудом Петро сідає на коня; кладуть йому поперек сідла Олясю; він стає на стременах).

Петро (паціляючи Романа) Та й веть ся-ж, проклятий, як вюн!...
І не поцілиш.

Роман (трохи не ридючи; б'єть ся з послідніх сил). Ой, братця, братця, братця!... Ой, братця, братця, братця... Випустили... випустили...

Григораш (крадучись, із ліворуч; вибирає хвилину, націляє Романа — і стріляє). Оце тобі за твої докори та щоб не знав багато!

Роман (падаючи). Господи!... Помстись хоч ти за нас!..

Петро. Ого!... Допоміг хтось!... Гей-гей-гей!... Айда назад!... Айда, айда, айда!... (іде на праворуч, за ним Татари, козаки).

Антін (у білому у всьому, з кайданами на руках і ногах). Сестро, сестро, сес... (знемігшись, пада, брязнувши кайданами):

(Біжать Татари, кричучи: «Айда, айда!... Женуть скотину, людей; крутять їм руки, б'ють).

Маріора (мов скажена, вибігає ровхрістана). Де син мій?... Де він?... Петра, Петре!... Зраднику, зраднику, зраднику!... Будь ти проклят од віку до віку!... Будь ти проклят, проклят, проклят, проклят... (падає).

Жінка (ридає). Сина-ж мого, сина!... У неволю... І мене візьміть, і мене...

Аїд (шкандибаючи). Ще один раз пережив... Господи милосерний!... Та лучче-б Ти прийняв мою душу, ніж бачити оттаке...

Купа козаків. { Женись, хлопці!... Женись!...
На коний!... На коний!...
Може хоч що-небудь відібємо.
От попущення небесне!...
Ата-та-та!... Збирайсь, збирайсь...

Хлопчик (плачучи біжить). Татари, Татари!... Оддайте мого татонька!...

Чоловік (іде понурий). Ні хатянки, ні скотянки.. Живи як знаєш... Усе поруйновано, усе попадено...

Другий чоловік (наганяє). Хведоре! Де твоя жінка?... Де діти?...
Перший. У Бога... на небі...

Другий. А я своїх у льоху переховав (побіг).

Дівчина (ремствуючи). Боже мій!... Милый мій Боже!... За щти так покарав мене тяженно?... Для чого-ж жити?... Для чого-ж жити мені тепер?... Та чи мені утопитись, чи не повіситись, Боже?...

Мати П. Доноу моя... единичко... Перестань же, перестань нарікати...

Не тобі-ж тільки горе... Не тобі-ж тільки нещасте?...

Дівчина. Що мені до того?... У мене, у мене душа болить...

(Бій по тихо зменьшуєть ся, стихає; скриків менш чутно. Потім усе тихо, тільки дзвін сумно бовкає).

Марися (придивляеть ся, пізнає матір і Антона, стає біля них навколїшки). А що, мамо?... Гарно наробили?... (бере руку Антона і руку матері, еднає їх.) Мирить ся!...

Завіса тихо спадає.

Зельма Лягерлеф.

Чуда Антихриста.

Р О М А Н.

Зійшовши до своїх товаришів, стискає їм поважно руки. Коли сам сходяв зі стіжка, бачили, як підняв камінь і сховав до кишені. Фалько бере в собою памятку найгарнійшої хвилі свого життя. Таким великим, як там на вершку Монджібелля, не почував себе ніколи. Але в сей день радості Фалько не хоче працювати. Завтра, говорить, візьметь ся до діла знищення залізницї.

* * *

Між Патерном і Адерном лежить при шляху самотна загорода. Вона досить велика і належить до вдови, донни Сільвії, у якої багато крєпких синів. Се відважні люди, що не боять ся прожити цілий рік самотно серед поля. Нинї власне день після того, як Фалько поклав вінок на Монджібелльо. Донна Сільвія сидить на подвірю і пряде. Вона сама-саміська дома. Крїзь браму всуваєть ся по тихо жебрак.

Се старий чоловік із довгим, закривленим носом, що звисає на верхню губу, з кудлатою бородою і втомленими, почервонілими очима. Се найпоганїйші очі, які можна собі представити, їх білок переходить у жовте, а мають у собі щось пронизувате. Жебрак великий і худий, в ході так порушує тілом, що здасть ся, неначе він повзе. Перше, що вона завважує в нього, се його тїнь, що нагинаєть ся до неї, тонка як гадюка. Завваживши тїнь, вона підносить очі. Жебрак кланяєть ся перед нею і просить мисочку макаронї.

— Маю макароні на огні, — говорять донна Сільвія. — Сідай і зажди, то наїси ся.

Жебрак сідає коло донни Сільвії і за хвильку починають розмову.

— Чи се правда, що ви посидаете своїх синів на роботу при залізниці донни Мікаелі? — питає жебрак.

Донна Сільвія закусує губи і потакує головою.

— Ви відважна жінка, донно Сільвіє. Фалько міг би за те піштети ся на вас.

— То нехай штети ся! — відповідає донна Сільвія. — Але я не хочу слухати того, хто замордував мого батька. Він примусив його тікати в тюрми в Августі, і мого батька знов піймали і розстріляли.

Сказавши се встает і йде до хати принести страву.

Та стоячи в кухні бачить крізь вікно, як жебрак сидить на дворі на кам'яній лавці і колишеть ся. А перед ним встает ся його тінь, вузка і рухлива, як гадюка. В тім пригадує собі донна Сільвія, що колись чула від Катерини, жінки Ніна, Фалькового брата: „Як думаєте пізнати Фалька по стільки роках?“ — питали її. „Я не мала-б пізнати чоловіка з гадюкою тіню?“ — відповіла. — Тої тини він не стратить, доки жити-ме“.

Донна Сільвія хапаєть ся за серце. На її подвір'ю сидить Фалько Фальконе. Прийшов, аби піштети ся за те, що її сини працюють при залізниці. Чи хоче підпалити дім, чи забити її? Донна Сільвія дрожить на цілім тілі, накладаючи для нього макароні. А Фалькови починає нудити ся сидіти отак на кам'яній лавці. В тім надбігає до нього малий песик і спинаєть ся по нім. Фалько сягає до кишені за хлібом, але знаходить там лиш камінь і кидає його псу. Пес підіймає камінь і вертає з ним до Фалька. Фалько кидає камінь іще раз. Пес бере його знов, але тікає з ним геть. Фалько пригадує собі, що сей камінь підняв на Монджібелльо, і йде за псом, аби його відібрати. Овине на пса і сей вертає до нього.

— Віддай камінь!

Пес схилив голову і не хоче віддати.

— Віддай камінь, каваліє!

Пес заціплює морду. Адже-ж у нього нема каменя.

— Ходи, подивлюсь, подивлюсь! — говорять Фалько. Згинає голову пса в долину і змушує його отворити пащечку. Камінь

лежить глибоко в середині під піднебінням і Фалько пробує відобути його. В тім пес кусає його, так що кров заганяла.

Фалька проймає тривога і він входить до донни Сільвії.

— Чи ваш пес здоров? — питає.

— Мій пес? Я не маю ніякого пса! Мій згинув!

— А чий же то там бігає по дворі?

— Не знаю, про якого говорите, — відповідає вона.

Фалько не каже нічого більше і не робить донні Сільвії нічого злого. Іде геть. Його проняла тривога. Думає, що пес міг бути скажений, і він дістане тенер скаженнину.

* * *

Одного вечера сидить донна Мікаеля сама в музичній залі. Згасила лампу і отворила двері від балкону. Вона любить вечером і в ночі прислухувати ся до гамору вулиці. Тоді не чути ані ковалів, ані тих, що остряють ножі, ані тих, що викрикують. А чути лише спів, сміх, шепт і мандоліни. Нараз бачить, що поруча від балкону чіпляєть ся темна рука. За рукою визирає рамя й голова, а за хвилину з'являєть ся на балконі цілий чоловік. Вона бачить його досить виразно, бо ліхтарні на вулицях ще свіщать ся. Се малий, широкоплечий чоловік із великою бородою. Одійтий як пастух, має шкіряні сандали, крисаню і парасолю за плечима. Ставши на ноги зриває з плечий рушницю і держачи її в руках входить до кімнати. Вона сидить тихо, не даючи знаку життя. Не лишаєть ся їй часу кликати о поміч або втікати. Сподіваєть ся, що він візьме собі, що схоче, і піде геть, не завваживши її, бо вона сидить глибоко в п'ятні. Чоловік кладе рушницю між ноги і вона чує, як він починає черкати запалок. Замикає очи. Може він подумає, що вона спить. Засвітивши запалок розбійник зараз побачив її. Кашляє, щоб збудити її. А коли вона не рушаєть ся, присуваєть ся до неї і обережно простягає палець до її рамени.

— Не доторкайтесь мене, не доторкайтесь мене! — кричить вона. Не може бути довше тихо. Чоловік зараз подаєть ся в зад.

— Дорога донно Мікаеля, я хотів лише збудити вас.

Вона сидить і дрожить зі страху, а він чує, як вона хлипає.

— Дорога сінборо, дорога сінборо, — говорить іще раз.

— Засвітїть, щоб я бачила, де ви! — кличе вона.

Він світить новий запалок, адіймає з лямпи умбру і скл і запалює її так зручно, як який льокай. Відтак стає знов крл

дверей, так далеко, як тільки можна. А далі виходить зі своєю рушницею на балкони.

— Що, тепер чей-же можете не бояти ся, сіноро?

А коли вона не перестає плакати, він каже:

— Сіноро, я Пассафіоре, сестрінюк Фалька Фальконе, приходжу від Фалька зі звісткою до вас. Він не хоче вже видати вашої велізниці.

— Чи ви прийшли, аби жартувати зі мною? — питає вона.

А він відповідає майже з плачем:

— Боже, коби се був жарт і коби Фалько був іще таким, як давнійше!

І оповідає їй, як Фалько ходив на Мунджібеллю і поклав вінок на його вершкю. Але се горі очевидно не подобало ся і вона жокарала Фалька. Одніський малий камінець із Мунджібелли вистарчив, аби знищити того, кого всі бояли ся.

— Тепер Фалько вже пропав, — говорить Пассафіоре. — Він ходить по каменоломі і дожидає недуги. Вісім днів не їв нічого і не спав. Він іще не хорій, але рана на його руці також не гоїть ся. Він думає, що має їдь у тілі. „Швидко стану скаженим пром“ — говорить. Не бавить його ані вино ані страва. Не тішить його, коли я славлю його діла. „Що про те багато говорити?“ — каже. „Закінчу своє жите як скажений пес!“

Донна Мікаеля дивить ся остро на Пассафіоре. — Чого-ж ти хочеш? Що я маю тут зробити? Чей-же не думаєш, щоб я йшла до каменолому до Фалька Фальконе?

Пассафіоре дивить ся на землю і не сьміє відповісти.

Вона говорить йому, що витерпіла через того Фалька. Він відстрашив її робітників, ударемнив її найгорячіші бажаня. Нараз Пассафіоре падає на коліна. Не сьміє підійти ані на крок ближше, але падає перед нею на коліна. Просить її зрозуміти, що се значить. Вона не знає, не розуміє, хто такий Фалько. Фалько великий чоловік. Пассафіоре в-малку чув про нього. Ціле своє жите тужив за тим, аби дістати ся до каменолому і жити разом із ним. Усі його сестрінки пішли до Фалька, вся його родина була при нім. Але парох вбив собі в голову, що Пассафіоре не повинен піти туди. Дав його на науку кравецтва, подумайте лише, кравецтва! Говорив з ним і остерігав, аби не йшов туди! Се страшний гріх жити так, як Фалько. І Пассафіоре довгі літа боров ся задля дона Маттео. Але в кінці не міг опертись і пішов до каменолому.

І ледви пробув рік із Фальком, а сей уже гине. Се неначе погасає сонце на небі. Ціле його жите зруйноване.

Пассафіоре дивить ся на донну Мікаелю і бачить, що вона слухає і розуміє його. Пригадує донні Мікаелі, що вона допомогла джеттаторови і віроломній жінці. Чому-ж така жорстока супротив розбійника? Образ Христа в Сан Паскале дає їй усе, чого вона просить. Знає зовсім певно, що вона просила Христа-дитину бергетти велівницю перед Фальком. І він сповнив її просьбу, зловив силу Фалька через камінець із Монджібелля. А тепер не хоче вона змилосердитись і допомогти їм, аби Фалько відзискав здоров'я і був славою країни, як давніше?

Пассафіорови пощастило порушити донну Мікаелю. Нарастає їй ясно, в яким положеню опинив ся старий розбійник там у темних печерах каменолому. Бачить, як він ходить і жде скаженини. Думає про те, який він був гордий, а тепер який зломаний і прибитий. Ні, ні, ніхто не повинен так терпіти. Се за надто богато, за надто богато!

— Пассафіоре, — мовить, — скажи, чого хочеш? Я зроблю все, що зможу. Я вже не боюсь. Ні, я вже зовсім не боюсь!

— Донно Мікаеля, ми просили Фалька піти до образу Христа і просити його ласки. Але Фалько не хоче вірити в образ. Не хоче робити нічого иньшого, лиш сидіти тихо і ждати нещастя. А нині, коли я просив його піти й помолити ся, сказав: „Знаєш, хто сидить у старім домі против церкви і жде на мене? Йди до неї і запитай, чи схоче пропустити мене до церкви. Коли пропустить, увірю в образ і помолю ся перед ним“.

— Ну? — питає донна Мікаеля.

— Я був у старої Катерини і вона дозволила. „Може піти до церкви Сан Паскаля, а не стрілю в нього“, — сказала.

Пассафіоре все ще клячить.

— Був уже Фалько в церкві?

Пассафіоре присуваєть ся ближше. З розпуки ломить руки.

— Донно Мікаеля, Фалько дуже хорий. Се не тільки через того пса, він уже перед тим був хорий.

І Пассафіоре б'ється з собою, заки здобуваєть ся на те, щоб розповісти. На конєць признаєть ся, що Фалько, хоч і великий чоловік, має часами напади божевілля. А тепер говорив не лише про стару Катерину, але також мовив: „Коли Катерина пропустить мене до церкви, а донна Мікаеля Алягона прийде до каменолому

і подасть мені руку і поведе мене до церкви, тоді піду до образу". І від того не можна його відвести. Донна Мікаеля, найперша і найсвятійша між усіма жінками, мусить прийти до нього, інакше він не хоче йти.

Розповівши до кінця Пассафіоре все ще держить голову похилену в низ. Не сьміє підвести очей. Але донна Мікаеля не даєть ся ані хвилячки, коли мова про образ Христа. Здаєть ся, навіть не думає про те, що Фалько вже збожеволів. Не говорить ані слова про те, що їй страшно. Її довіра до образу таке велике, що вона тихо, як терплива і послужна дитина, мовить :

— Пассафіоре, піду з тобою.

Відтак іде з ним неначе ві сні. Не думає, що йде горі Етною. Не думає, що сходить по стрімких, скалистих стінах каменолому. Зовсім бліда, але з чудово яснїючими очима приходить до старого розбійника в його скалистій печері і подає йому руку. А він устає, блідий неначе упір, як і вона, і йде з нею. Неначе се не люди, тільки упирі. Йдуть зовсім німі на зустріч своїй меті. Її власне Я вмерло, але більше могутий дух веде її.

Вже другого дня здаєть ся донні Мікаелі казкою, що вона вчинила щось подібного. Вона певна, що се ніяк не її власне милосерде або любов ближнього спонукали її піти в ночи до печери розбійника, тільки вела її якась чужа сила. Вона зовсім не була сама собою.

Коли донна Мікаеля пробуває в печері розбійника, стара Катерина сидить коло вікна і жде на Фалька. Вона дозволила не даючи майже просити себе.

— Даю йому свобідний пропуск до церкви, — говорить. — Я ждала на нього двацять років, але тепер даю йому свобідний пропуск до церкви.

Незабаром надходить Фалько, держачи ся за руку донни Мікаелі. Пассафіоре і Бїнджіо йдуть за ними. Фалько йде згорблений. Видно, що він старий і слабий. Іде сам до церкви, иньші лишають ся на дворі.

Стара Катерина бачила його зовсім виразно, але не чіпала його. Сидить зовсім тихо, коли Фалько гостить у церкві. Її сестриця, що живе з нею, думає, що вона молить ся, і дякує Богу, о вона змогла перемагти свою жадоху пімсти. В кінці просить Катерина отворити вікно.

— Я хотіла-б бачити, чи він має ще гадючу тїнь, — мовить.

Але вона лагідна і мила. — Візьми геть рушницю, коли хочеш, — говорить. І сестріниця кладе рушницю на другий бік стола.

В кінці Фалько виходить із церкви. Місяць освічує його лице і Катерина бачить, як мало Фалько подібний до того, який жив у її споминах. Страшна впертість і гордість не видні вже на його лиці. Йде згорблений і зломаний. Майже будить у ній милосердя.

— Образ помагає мені, — мовить він голосно до Пассафіора і Біяджія. — Він прирік допомогти мені.

Розбійники хотять йти далі, але Фалько такий веселий, що передівсім мусить поговорити з ними про своє щастя.

— Не чую вже шуму в голові. Весь неспокій і горячка пройшли. Помагає мені!

Товариші беруть його за руку, щоб повести його далі.

Фалько йде пару кроків і стає знов. Випростовується і робить тілом такий рух, що на дорозі вить ся й корчить ся гадюча тіль.

— Буду зовсім здоров, зовсім здоров, — мовить.

Товариші тягнуть його з собою. Але вже за пізно.

Очи Катерини побачили гадючу тіль. Вона не може здержати себе, кидається через стіл, хапає рушницю і стріляє. Влучає в Фалька. Вона вправді не хотіла стріляти в нього, але коли побачила його, не могла його пропустити. Двацять літ думала про пімсту. А тепер він позбавив її влади над собою.

— Катерино, Катерино! — крикнула їй сестріниця.

— Він просив у мене лише свобідного пропуску до церкви, — відповіла стара.

Старий Біяджію укладає трупа Фалькового і мовить із сумною мінкою:

— Мав зовсім виздоровіти, зовсім виздоровіти!

ХІ. Побіджений.

В давніх часах жив на Сицилії великий філософ Емпедокль. Був се найгарнійший і найдосконаліший чоловік, такий гарний і мудрий, що думали, що він мусить бути бог у людській постаті. Емпедокль мав масток на Етні і там устроїв одного вечера для

приятелів пир. Підчас пиру говорив такі слова, що вони закликали до нього: „Ти бог, Ешпедокле, ти бог!“ Вночі думав Ешпедокль: „Тепер ти доступив найвисшого, чого можна досягнути на землі. Мушиш отже вмерти, заким зійде на тебе нещастє і слабість“. І вийшов на вершок Етни і кинув ся в палаючий кратер. „Коли ніхто не знайде мого тіла, — думав, — то скажуть, що мене живим узято поміж богів“. Другого дня шукали його приятелі в його віллі і по цілій горі. Пішли також над кратер і там коло отвору знайшли черевик Ешпедокля. І зрозуміли, що він шукав смерті в кратері, аби його зачислено поміж безсмертних. І се було-б йому вдало ся, коли-б гора не була викинула один його черевик. Одначе власне завдяки тому переказови імени Ешпедокля ніколи не забуто і не один шукав, де могла лежати його вілля. Шукали її дослідники старини і пошукувачі скарбів, бо його вілля була очевидно повна мармурових статуй, бронзів і мозаїк.

Батько донни Мікаелі, кавалер Пальмері, уроїв собі, що мусять відкрити ту віллю. Що ранку сїдав на свого коня Доменіка і їхав шукати її. Мав як дослідник так за поясом, лопату ври боці і великий клунок на плечах. Що вечера, вернувши до дому, розповідав кавалер Пальмері донні Мікаелі про Доменіка. За ті роки, в яких об'їздив Етну, Доменіко вивчив ся на дослідника старини. Звертає з дороги, коли лише побачить руїну. Гребе ногою землю, де по його думці треба копати. Порскає згїрдно і відвертає голову, коли показати йому підроблену стару монету.

Донна Мікаеля слухала його дуже терпливо й уважно. Була переконана, що коли-б дійсно відкрито віллю, вся честь припала-б Доменікови. Але кавалер Пальмері не питав ніколи дочку про її підприємство. Не проявляв ніколи ніякого зацікавленя до зедїянці. Неначе не знав нічого про її будову. І не диво, бо-ж він ніколи не цікавив ся тим, що торкало ся до його дочки.

Одного дня, коли обоє сиділи при обїді, почала донна Мікаеля говорити про зедїяницю. Казала, що побїдила. В кінці побїдила. Мусїв слухати, чого вона нині довідала ся. Се не мав уже бути паровий трамвай між Катанією і Діаманте, як думала спершу, але зедїяниця довкола Етни. Через смерть Фалька увільнилася ся вона не лише від Фалька, але тепер повірив також наїрід, що дедликий Монджібелльо і всі свьяті стоять по її стороні. І так повстав між народом рух, щоб будову зедїяниці довести до путя. Ві всіх

містах на Етні збирають ся датки. Утворилеь акційне товариство. Нині прийшло уділене концесії. Завтра почнеь ся праця на серію.

Донна Мікаеля була зворушена. Не могла їсти. Її серце було повне щастя і вдячності. Не могла не розповісти про могуче одушевленє, яке обхопило народ. Говорила з очима новими слїз про Христа-дитину в Сан Паскаля. Було се зворушаюче, як її обличє ясніло надїєю. Немає крім щастя, про яке говорила, ждав її ще цілий свїт радощів.

Того вечера відчувала, що Провидїне устроїло все для неї добре і щасливо. Зрозумїла, що увязненє Гаєтана, се боже діло, аби його навести до віри. Він мав бути визволений чудом нашого образа, а сей мав навести його, аби став віруючим, як давнїйше. А тоді вона зможе належати до нього. Який-же Бог добрий! А коли з неї було те велике блаженство, її батько емдїв зовсїм холодний і байдужний.

— Се дуже дивно, — сказав лише.

— Але будеш завтра на святї основаня?

— Не знаю, маю свої дослїди.

Донна Мікаеля почала досить зворушена дробити хлїб. Тепер її терпимість вичерпала ся. Заощадила йому участі в її горю, але в її радості — в її радості він мусить узяти участь! І нагло урвав ся ланцюх підданства й боязни, яким була скована від часу його вязниці.

— Коли так багато їдши по Етні, — промовила зовсїм лагідно, — то ти певне бував і в Джелї.

Кавалер підніс очі і немаче шукав у споминах. — Джеля, Джеля?

— Джеля, се місточко зі стома домами, яке лежить на цївденній сторонї Монте К'яро, зовсїм у її стїц, — говорила донна Мікаеля дальше з найневиннїйшою миною. — Лежить між Сіметом і гірською стїною, а рукав ріки біжить нераз через вулицї Джелї, так що через місто не все можна перейти сухою ногою. Підчас остатнього землетрясеня упав там дах із церкви і не могли його направити, бо Джеля дуже бідна. Ти на правду не чув нічого про Джелю?

Кавалер Пальмерї відповів із неописаною повагою: — Мої дослїди вели мене горі горою. Я ніколи не думав шукати відлі великого філософа в Джелї.

— Але Джелю цікаве місто, — говорила уперто донна Мікаеля. — Вони не мають там окремих стаєнь. Свині живуть у партері, люди о одні сходи вище. А при тім у Джелі страшно багато свиний. Вони ховають ся тамлучше, як люди, бо люди там майже все хорі. Там панує безнастанно пропасниця, малярія не вигасає. Там так вогню, що пивниці стоять усе в воді, а мряка в багна спадає все на місто. В Джелі нема ані склеців, ані поліції, ані почти, ані лікаря, ані аптики. Шістьсот людей живе в забутю й адичію. Так, ти ніколи не чув нічого про Джелю?

Виглядала на правду дуже здивована. Кавалер Пальмері похитав головою.

— Назву я вправді чув...

Донна Мікаеля кинула на батька острій погляд. Відтак нахилила ся швидко до нього і витягнула з його грудної кишені загниений малий ніж, якого уживають до обтинання винограду.

— Бідний Ешпедокль! — сказала, а все її обличчя заясніло нараз хитрістю. — Чоловік думає, що піде між богів, а тимчасом Етна викидає один із його черевиків!

Кавалер Пальмері здригнув ся як від вистрілу.

— Мікаеля, — промовив боронячи ся, як той, що не знає, як має боронити ся.

Але вона зараз стала така сама поважна і невинна, як перед тим.

— Оповідали мені, — говорила, — що Джелю перед кількома роками мало не попала в руїну. Всі люди управляють там виноград, а коли надійшла філюксеря і знищила винниці, вони були близькі голодної смерті. Тоді рільниче товариство післало їм такі американські рослини, що їх не чіпляєть ся філюксеря. Люди в Джелі посадили їх, але вони не привиялись. Як люди в Джелі могли вміти ходити коло американського винограду? Ну, потім прийшов хтось і навчив їх.

— Мікаеля, — почув ся майже стогін.

Донна Мікаеля бачила, що її батько виглядає вже як прибитий, але говорила далі, як коли-б нічого не завважила.

— Прийшов хтось, — говорила з сильним натиском, — що велів прислати собі нові рослини. Почав садити їх у їхніх винницях. Сьміяли ся з нього й говорили, що се дурниця. Але глянь, його рослини росли, розвивались і не загинули. Він уратував Джелю.

— Мені та історія не видасться цікавою, Мікаеля, — відізнався батько, старяючись перебити її мову.

— Вона так само забавна, як досліди старини, — відповіла спокійно. — Але я тобі щось скажу. Одного дня пішла я до твоєї кімнати, аби взяти собі книжки про дослід старини. Але я побачила, що твоя бібліотека повна книжок про фільоксеру, управу винограду і приготовлене вина.

Кавалер вив ся на своїм кріслі як розтоптаний хробак.

— Мовчи, мовчи! — просив тихо.

Був більше заклопотаний, як коли-б обжаловували його за крадіж. А в її очах заясніла знов уся адушувана хитрість.

— Часами оглядала я листи, які ти відсилав, — говорила далі. — Була цікава знати, з якими вченими людьми кореспондуєш. І дивувало мене, що листи все були адресовані до президента і секретарів рільничого товариства.

Кавалер Пальмері не був у силі промовити слово. Донна Мікаеля шораз більше тріюфувала, що бачить його таким безоборонним. Поглянула йому певно в очи.

— Я не вірю, щоб Доменіко навчився розпізнавати руїни, — промовила з натиском. — За те брудні хлопці в Джелі вчать ся що дня бавити ся в них і годувати його травою. Доменіко видасть ся богом у Джелі, не говорячи вже про його...

Кавалер Пальмері неначе понав на якусь думку.

— Твоя залізниця, — промовив, — ти-ж говорила щось про свою залізницю? Може зможу піти завтра з тобою.

Донна Мікаеля не зважала на нього. Витягнула свою портмонетку.

— Маю тут підроблену монету, — сказала. — Демарата в шкілью. Я купила її, щоб показати Доменікови. Певне буде порскати.

— Перестань-же, дитино!

— Не відповіла на ту пробу задобрити себе. Тепер мала перевагу. Тепер треба було чогось більше, як добрих слів, аби в нею поєднати ся.

— Раз отворила я твій клунок, аби оглянути твої старинні знахідки. Одиноке, що я там побачила, була стара винна лоза.

Ясніла веселістю.

— Дитино, дитино!

— Як се назвати? Се-ж не дослїди старини? Чи се може... добродійність, чи може... покута...?

Кавалер Пальмері вдарив так рукою о стїл, що склянки і тарїлки підскочили в гору. Сього було йому за надто багато. Твердий, поважний старий пан не міг вносити таких жартів.

— Подумай, що ти моя дочка, і мовчи!

— Твоя дочка, — сказала, і її веселість зараз пропала. — Чи я дійсно твоя дочка? Діти в Джелї можуть бодай пестити Доменїка, а я...

— Чого хочеш, Мікаеля, чого жадаш?

Дивили ся одно на одно, а їх очі наповнили ся рівночасно слювами.

— Я не маю нікого крім тебе, — прошептала.

Кавалер Пальмері розняв мимоволї свої рамена. Вона встала вагаючись, не знала, чи добре бачить.

— Я знаю, як се буде, — буркотїв, — ані хвилї не лишить ся менї для себе самого.

— Щоб відкрити віллю?

— Ходи й поцілуй мене, Мікаеля. Від коли ми покинули Катанїю, ти нинї вечером у-перше знов чаруюча!

А вона обняла його своїми раменами з таким захриплим, дивним криком, що йому найже лячно стало.

ТРЕТЯ КНИГА.

I. Оаза і пустиня.

Весною 1894 року почали будувати велїзницю на Етні, а в осени 1895 року вона була готова. Ішла від морського берега, окружала гори великим півлуком і вертала назад до морського берега. Поїзди ходять що дня, а Монджібелльо стоїть звязаний і позволяє на се. Чужинці переїздять здивованї через чорні, порозриванї поля ляви, через білі ліси мїгдалових дерев, через старї, понурї сараценські міста.

— Дивїть, дивїть, і така країна єсть на землі! — говорять.

В купе все сидить хтось, що вміє розповісти про ті часи, коли образ Христа містив ся в Дїяманте. Що за часи! Що за часи!

Що дня творив образ нові чуда. Не можна їх усіх вичислити, але всі в Діяманте були такі веселі, неначе-б години дня були танечницями. Думали, що час наповнив чашу їх годин блискучим золотим піском. Коли-б хто запитав, хто в тім часі панував у Діяманте, почув би відповідь: образ Христа! Все йшло по його волі. Ніхто не брав жінки ані не грав на льотерії, ані не будував дому, не порадивши ся в образа Христа. Не один удар ножа не був заданий завдяки образowi, не одна давня суперечка усунена і неоднo гірке слово здалене. Мусіли бути добрини, бо замічали, що образ помагав тим, хто був спокійний і готов до помочи. Давав їм добрі дари, радости і богацтва.

Коли-б тільки сьвіт був таким, як повинен, Діяманте стаю би швидко багатим і могутим містом. Але замісь того одна часть сьвіта, що не вірила в образ, вищила всі його діла. Не помогло нічого, хоч він ширив стільки щастя. Податки росли безнастанно і забирали всі їх богацтва. Потім була війна в Африці. Як можна бути щасливим, коли власних синів, власні гроші і власних мулів треба посилати до Африки? А війна не йшла добре, тільки програна за програною. Як можна бути щасливим, коли в грі честь вітчизни?

Передовсім думали, від коли залізниця була готова, що Діяманте рівнясть ся оазі на пустині. Оаза наражена на пісок, розбійників і диких звіврів. Так само Діяманте. Оаза мусіла-б розширити ся на цілу пустиню, щоб бути безпечною. Діяманте почало думати, що не буде щастя, доки весь сьвіт не почитати-ме образа Христа. А тут виходило так, що всього, чого Діяманте сподівало ся і до чого стреміло, відмовлювано.

Донна Мікаеля і ціле Діяманте тужили за тим, аби дістати між себе Гаетана. Коли залізниця була готова, донна Мікаеля подала ся до Риму і просила о його увільнене, але їй відмовлено. Король і королева були-б їй радо помогли, але не могли. А вже звісно, хто був тоді міністром.*) Він правив у Італії залізною рукою. Не дозволив королеви уласкавити „сицилійського бунтівника“.

Бажали також горячо, аби Христос-дитина з Діяманте дізнавав такої почеси, яка йому належить ся, і донна Мікаеля постарала ся в тій цілі о авдієнцію у папи.

*) Лихої памяти Крісті. — *Ред.*

— Святий Отче, — промовила, — позвольте оповісти вам, що стало ся в Діаманте у стіп Етні.

І розповівши про всі чуда образа просила, аби святий Отець дозволив очистити і на ново посвятити церков Сан Паскаля і надати священників для почитаня Христа-дитини. Але в Ватикані відмовлено донні Мікаелі так само, як і в Квіриналі.

— Дорога княгине Мікаеля Алягона, — відповів папа, — таких подій, про які ви оповідаєте, церков не сміє називати чудами. Але проте не потребує падати духом. Коли Христос-дитина хоче бути почитаний у вашім місті, то певне дасть іще один знак. Він так ясно обявить нам свою волю, що ми не потребувати-немо сумнівати ся. Простіть, моя доню, старому чоловікови, що мусить бути обережним!

У Діаманте сподівали ся ще третьою річи. Думали нарешті дізнати ся щось про Гаєтана. Донна Мікаеля поїхала до Комо, де він сидів у тюрмі. Мала поручаючі листи від високо поставлених осіб у Римі і була переконана, що позволять їй говорити з ним. Але директор тюрми відіслав її до тюремного лікаря. Сей заборонив їй говорити з Гаєтаном.

— Хочете бачити в'язня, — сказав. — Не можна. Говорите, що він любить вас і думає, що ви вмерли. Дішійте йому ту віру! Він піддав ся смерті. Не терпить уже від своєї туги. Хочете, щоб він дізнав ся, що ви живете, аби знов почав тужити? Отже хочете вбити його? Я вам щось скажу: коли він зачне знов тужити за світлом, помре до трьох місяців.

Так говорив тюремний лікар і Мікаеля зрозуміла, що мусить зректи ся бачити Гаєтана. Але яке розчарованє! Яке розчарованє! Коли вернула до дому, видалось їй, що вона як той, що так живо снів, що збудивши ся не може отрясти ся зі своїх сонних привидів. Не могла зрозуміти, що її надії так ошукані. Ловила себе на тім, що все на ново починала думати: „Що я уратувала Гаєтана...“ Але тепер не мала вже ніякої надії, щоб його уратувати. Думала то про одно, то про друге підприємство, яке хотіла розпочати. Чи мала осушити млаковину, чи почати добувати на Етні мармур? Думала сюди й туди. Не могла ні на що рішити ся.

Та сама безнадійність, що обхопила донну Мікаелю, опанувала також ціле місто. Адже показало ся, що все, що залежало від людей, які не вірили в образ Христа в Діаманте, було зле доконуване і не вдавало ся. Навіть велізниця на Етні не була така,

як слід. На стрімких місцях вічно трапляли ся нещасливі випадки. А ціни їзди були занадто високі. Люди почали знов уживати омнібусів та возів.

Донна Мікаеля і иньші почали думати, щоб образ Христа вивести на широкий сьвіт. Хотіли вирушити з ним і показати, як він приносить здоров'я і ратунок і радість усім, хто хоче бути спокійним і роботящим і помагати своїм ближнім. Коли люди се побачать, певне навернуть ся.

— Образ мусить стояти на Капітолї і правити сьвітом! — говорили люди в Діаманте.

— Всі, що нами правлять, ні до чого, — говорили иньші. — Нехай радше править нами сьвятий Христос-дитина. Христос-дитина могучий і добродійний і коли-б мав управу, то бідні стали би багатими, а багаті мали би також іще досить. Христос-дитина знає, хто хоче правди. Коли-б він прийшов до власти, ті, що тепер панують над нами, не сиділи би в ратушевих залах. Він перейшов би через сьвіт як плуг із острим лемішем і те, що тепер лежить безплідне в глибині, видало-б овочі.

Та заки ті обдумані пляни переведено в житє, наспіла в перших днях марта 1896 року звістка про битву під Адуою. Італійців побили і багато тисяч із них позабивали або забрали в неволю. Кілька днів пізнійше наступила в Римі міністерська криза. А чоловік, що прийшов тепер до власти, мав страх перед гнівом і розлукою Сицилійців. Щоб їх примирити, велів випустити на волю кількох соціалістів, що гнили по тюрмах. Випущено п'ятох, за якими народ найбільше побивав ся. Були се: Да Феліче, Боско, Верро, Барбато і Алягона.

Ах, донна Мікаеля старала ся бути веселою, дізнавши ся про те. Старала ся не плакати.

Вона вірила, що Гаetano лиш тому сидить у тюрмі, аби образ Христа розломив мури його тюрми. Його завела туди ласка божа, аби він схилив голову перед Христом-дитиною і сказав: „Мій Пан і мій Бог“. Але тепер образ не увільнив його. Він вийде з тюрми таким самим поганином, як був перед тюрмою. Та сама глибока пропасть отворить ся перед ним на все. Старала ся бути веселою. Адже досить, що він свободний. Що в порівнаню з тим значить вона й її щастє? І так ішло зі всім, чого Діаманте надіялось і до чого стреміло. Велика пустиня була дуже жорстока для бідної оази.

II. В Палермі.

Нарешті, нарешті! Перша година в ночі. Ті, що боять ся заспати, встають із постелі, одівають ся і виходять на вулицю. А ті, що видержали досі по каварнях, зривають ся, почувши кроки на вулиці. Стресають із себе втому і виходять. Мішають ся з народньою юрбою, що швидко зростає, і лінійний час починає минати трошки швидше.

Зовсім мало знайомі люди стискають собі руки з теплою сердечністю. Так і видно, що всі серця наповнені тим самим одушевленням. На вулиці повиходили найдивніші люди, старі університетські професори, знатні шляхтичі і ніжні дами, які зрештою ніколи не показують носа на вулицю. Всі однаково веселі.

— Боже, Боже, він вертає, Палермо буде мати його знов! — говорять.

Палермські студенти, що цілу ніч не опускали своєї звичайної головної кватири в Кватро Канті, посправляли собі смолоскипи і барвисті ліхтарні. Вони мають бути запалені не швидше, як о четвертій годині, коли то прибуде очиданий, але вже коло другої години починає сей та той пробувати, чи його смолоскип добре горить. І вони запалюють усі і витають сьвітло вітатями. Неможливо стояти в темноті, коли в тобі горить стільки радості.

В готелях будять чужинців і кажуть їм уставати.

— Нині в Палермі сьвято, сіньори!

Чужинці питають, задля кого.

— Задля одного соціаліста, якого правительтво випустило з тюрми. Він нині рано приївдить пароходом із Неаполю.

— Що се за чоловік?

— Називаєть ся Боско, і народ любить його.

Сеї ночі задля очиданого панує всюди живий дух. Один пастих кіз на Монте Пелегріно почав вязати малі букетики, щоб його кози носили їх на нашійнику. А що в нього сто кіз і всі мають нашійники... Але се мусять бути зроблено. Його кози не можуть завтра рано ввійти до Палермо непристробні на честь того дня.

Кравчині мусіли аж до півночі сидіти при роботі, аби покінчити всі ті нові сукні, які мали бути готові сього ранку. А коли така мада кравчиня готова з роботою для иньших, починає думати

також про себе. Нашиває на капелюх пару пер і на локоть високі розети. Адже й вона мусить бути нині тарца.

Цілі ряди домів починають ілюмінувати. Декуди пускають ракету. Огняні жабки сичать і лускають на всіх рогах вулиць. Цвітарі на довгій Via Vittorio Emanuele розпродують по кілька разів усе, що мають. Що раз більше й більше білих помаранчових цвітів. Усе Палермо наповнене солодким помаранчовим запахом.

Сторож Боскового дому не має ні хвили спокоем. Пишні торти і високі як вежі букети несуть безнастанно по сходах. Надходять також привітні вірші і гратуляційні телеграми. Нема й нема тому кінця.

Відному бронзовому цісареві на Piazza Bologna, нужденному, поганому Карлови V, що виглядає таким засумованим, худим і нужденним, як Сан Джіованні на пустині, хтось незбагненим способом устроїв також у руку букет цвітів. Коли про се дізнали ся студенти, що стоять зовсім близько на Кватро Канті, подали ся рядами перед цісаря, освічують його своїми смолоскипами і кричать старому деспотови: „Славно!“ А один із них адіймає з його руки букет, щоб дати його великому соціалістови. Потім студенти йдуть до пристані. Їх смолоскипи вигоріли вже давно, заки вони дійшли туди, але се нічого не вадить. Вони йдуть, побравши ся за руки, з голосними співами, які від часу до часу переривають оклики: „На погибель Кріспі! Нехай живе Боско!“ Та хоч спів знов продовжаєть ся, його знов переривають, бо ті, що не вміють співати, обнімають і цілують співаків.

Ремесла і цехи висувають ся із тих дільниць міста, в яких більше тисячі літ ведеть ся те саме ремесло. Надходять мулярі зі своїми оркестрами і хоругвами, надходять мозайкарі і рибакі. Коли товариства стрітають ся, поздоровляють себе прапорами. Іноді зупиняють ся і виголошують промови. Говорять про п'ятох увільнених, про п'ятох мучеників, яких правительство нарешті віддало Сицилії. А вся народня маса кличе: „Нехай живе Боско! Нехай живе Да Феліче! Нехай живе Верро! Нехай живе Борбата! Нехай живе Алягона!“

А коли кому за багато тої товквітї по вулицях і він піде до пристані, стає здивований і питає: „Що се за місце? Madonna Santissima, де я понав?“ Бо він думав, що в пристані ще пусто й темно. А тут усі човни і кораблі в палермській пристані сконфіскували товариства і спілки. Вони їздять по пристані, багато по-

обвішувані барвистими венецькими лянпами, і що хвиля видітають із них ракети. Тверді лавки позастелювано пищними коврами і матеріями, і на них сидять дами, гарні палермські дами в ясних шовках і пролінаєтін оксаміті.

Малі човни сунуть по воді то гуртом, то по одному. З великих суден стріляють у гору щогли й реї, густо обсіяні хоруговками і лянпами, а малі пароходи похитують на воді коминани, убраними в цвіті.

А вода тиха-тиха блискотить і відбиває і прибільшує все, так що сьвітло одної лянпки зміняєть ся в цілу струю сьвітла, а краплі, що летять від весел, роблять ся плинним золотом. А довкола пристані стоїть сто тисяч, сто п'ятдесят тисяч людей, божевільних із радости. Цілують ся, кричать із радости і такі веселі, такі веселі! З радости не можуть запанувати над собою. Багато дехто мусить плакати з ровкоші.

Огонь, отсе радість! Добре, що можна запалити огонь. Нарав вибухає велике колуна на Монте Палеріно, як-раз над пристаню. Потім піднімають ся могутні огняні язмки на цілій гірській стіні, що окружав місто. Горить на Монте Фальконе, на Сан Мартіно, на горі Тисячі, через яку надтягнув Гарібальді.

А там далеко на морі суне великий неаполітанський парохід. А на пароході пливе Боско, соціаліст. Не може сеї ночі спати, покинув свою каюту і ходить по покладі. Потім його стара мати, що поїхала була до Неаполю, аби його швидше побачити, виходить також зі своєї каюти, щоб бути при ньому. Але він не може говорити з нею. Думає про те, що отсе швидко буде дома. Ах Палермо! Палермо!

Він сидів більше двох років у тюрмі. Були се два роки муки і туги. А чи що помогли? Ось що він рад би знати! Чи з того був пожиток для справи, що він не спроневірив ся їй і пішов за неї в тюрму? Чи в Палермі думали про нього? Чи його терпінє зискало для справи хоч одного прихильника?

Його стара мати сидить скулена на сходах каюти і мерзне від вічного холоду. Він питав її про се, але вона не знає нічого. Говорить про малого Франческа і малу Ліну, як воми вирости. Вона не знає, за що він береть ся.

А він тепер підходить до матери, бере її за руку, веде над поруче і питає, чи вона не видить чого там далеко, на півдні.

Вона дивить ся своїми підсліпуватими очима на море і не бачить нічого, тільки ніч, чорну ніч на морі. Не бачить зовсім, що на виднокруві горить заграва.

Він починає знов ходити, а вона йде у схованку. Він не потребує в неї говорити, для неї досить радості, що має його знов по двоїтній розлуці. Його були засудили на двадцять чотири роки. Не надіяла ся побачити його. А тепер король уласкавив його. Бо король добрий чоловік. Коли-б тільки міг бути таким добрим, як хоче!

Боско йде питати моряків, чи не бачать там із переду на горизонті золотой смуги.

— Се Палермо! — відповідають моряки. — В ночі все уявляється над ним така світляна смуга.

Се ніщо таке, що могло-б його обходити. Хоче привикнути до думки, що задля нього нічого не стало ся. Адже-ж не може вийтати, аби нараз усі люди поставали соціялістами.

Але за хвилию думає: „Там мусіло стати ся щось незвичайного. Всі моряки збирають ся на переді корабля“.

— Палермо горить, — мовлять моряки.

Так, се також можливе! Він так страшно терпів і тому жде, що задля нього повинно би щось стати ся.

Та моряки завважують огонь на горі. Се не може бути пожежа. Се мусить бути якийсь сьвято. Питають ся, якого нині сьвятого. Він пробує також думати, що се щось таке. Питає матери, чи нині сьвято, бо-ж тих сьвят так багато. Під'їздять що-раз ближше. На зустріч їм лунає гомін радості великого міста.

— Ціле Палермо співає і грає сеї ночі, — мовить один.

— Мусіла прийти телеграма про велику перемогу в Африці, — завважує другий.

Тільки ніхто не думає, що се може бути для нього. Він йде на зад корабля, щоб нічого не бачити. Не хоче сам себе дурити надіями. Чи-ж ціле Палермо мали-б ілюмінувати для бідного соціяліста?

Та ось приходить його мати і бере його з собою.

— Не стій тут. Ходи та подиви ся на Палермо! Вони мусять дождати короля. Ходи та подиви ся на Палермо!

Він надумуєт ся. Ні, не думає, щоб як-раз тепер якийсь король мав звідувати Сицилію. Але-ж не сьміє також подумати... коли ніхто инший, навіть його мати...

Нараз усі на пароході скрикують голосно. Дунає се як крик о поміч. Се приплив до них великий прогульковий яхт і пливе побіч парохода. Весь яхт повен цвітів і світла. З нього звисають червоні і білі шовкові драперії. Всі люди на покладі одіті в червоне й біле. Боско стоїть на пароході і дивить ся, що принесуть ті гарні вістуні. В тім відвертаєть ся вітрило, а на його білій поверхні виблискують слова:

„Нехай живе Боско!“

Його імя! Не святого, не короля, не побідного генерала! До нікого иншого на пароході не відносить ся сей привіт. Його імя! Його імя!

Яхт кидає ракети в повітря. Ціле небо ясніє дощем зьвізд. Потім яхт відпливає. Боско в'їжджає в пристань. Всюди радість і одушевленє і оклики і пошана. А люди говорять: „Не знаємо, як він те переживє!“

Та підчас сих почесній він чув, що зовсім не заслужив на них. Уцав би на коліна перед тими сто п'ятьдесятьма тисячами людей, що його величають, і просив би в них прощєня, що нічого не може і нічого не зробив для них.

* * *

Мов припадком була донна Мікаєля сеї ночі в Палермі. Прибула, щоб розпочати якесь нове підприємство, яке видалось їй коначним розпочати, щоб вістати при житю і при розумі. Прибула, щоб умовити ся чи то про вигачєнє багновища, чи про каменолом на Етні.

І вона поспішила в низ до пристані, як усі инші. Звертала на себе увагу, де тільки показала ся в пристані: висока, чорна дама импонуєчої постави, бліде лице з енергічними рисами і благальні, тужливі, многострадальні очи. І поки йде привитанє в пристані, в душі донни Мікаєлі йде дивна боротьба. „А коли-б се був Гаєтано, — думаєть ся їй, — чи-ж могла-б я... чи-ж могла-б я... А коли-б усі ті люди отак радісно кричали до нього, чи-ж могла-б я...“

Радість панув, така радість, якої вона не видала ще ніколи. Люди люблять одні одних, братають ся. І се не лише тому, що вертає соціаліст, але тому, бо всі вірять, що тепер земля незабаром буде щаслива.

— А як би він прийшов тепер, коли отся радість клекотить довкола мене, — думаєть ся їй, — чи-ж могла-б я... чи-ж могла-б я?

Вона бачить, як Босків повіз силкуєть ся протиснути ся крізь юрбу. І постуває лише крок за кроком. І раз по разу мусить ставати і стояти довгу хвилю. Треба кількох годин часу, поки в пристані доїдуть до дому.

— Коли-б се він був і я бачила-б, як усі тиснуть ся до нього, то чи-ж могла-б я тоді здержати себе, щоб не кинутись у його обійми? Чи-ж могла-б я?

Видобувши ся з натовпу вона бере віз і їде геть із Палерма через долину Конка д'оро (золота мушля) до великої соборної церкви норманських королів у Монреале. Входить до церкви і стоїть око в око з найгарнішим образом Христа, який сотворила людська штука. Високо на хорах сидить благословлячий Христос у промінястій мозаїці. Могучий, таємничий і маєстатичний. Нема числа тим, що йдуть на прощу до Монреале, аби досягнути потїхи бачити його обличчя. Нема числа тим, що тужать за ним у далеких сторонах. Земля хитаєть ся під тим, хто бачить його в-перше. Його очи змушують колїно чужинця зігнути ся. А губи шепчуть несвідомо: „Ах, Бог усе Богом!“

Кругом на стїнах церкви видніють ся на пишних мозайкових таблицях всесвітні подїї. Вони ведуть тільки до нього. Вони тут тільки на те, аби сказати: Вся минувшість його. Вся теперішність належить до нього. І так само вся будучність. Тайни життя і смерті спочивають у тій голові. Тут живе дух, що править долею сьвіта. Тут яснїє любов, що має вести сьвіт до спасеня.

І донна Мікаєла кличе до нього: „Ти Сине Божий, не розлучай мене з собою! Не дай жадному чоловікови сили розлучити мене з тобою!“

III. П о в о р о т.

Дивне діло вертати домів. Доки ти в дорозі, не можеш собі навіть подумати, що се таке дивне діло.

Коли приїдеш до Реджіо над Месінським заливом і бачиш Сицилію, що вириває з моря, як якась млиста країна, найперше попадаєш майже в злий настрій. „Нічого більше?“ — питаєш себе. „Адже се край, як усі инші!“

І коли біля Месіни висідаєш на беріг, злий настрої усе ще не уступає. Все таки мусіло чей-же щось стати ся, поки мене не було. Чей-же не встану тої самої біди, тих самих лахів, тої самої нужди, яка була при від'їзді.

Бачиш, правда, що настала весна. Фігові дерева мають знов листє, а винна лоза видає парости, що за кілька годин виростають на локоть. А в пристани в будці з овочами виставлено купи гороху і бобу. Коли поглянеш понад місто на вершини, то бачиш, що сиві кактуси, що цвуть ся по краях скал, покриті огнисто-червоним цвітотм. Він повискакував скрізь на пеньках, як малі, ясні огники. Неначе кактуси повні огню, який тепер вибухає з них. Та хоч кактус і як цвите, то все таки він однаково сивий і запорошений і покритий павутинем. Говорять, що кактус такий, як Сицилія. Кілько разів весна покривала її цвітотм, а вона все таки країна нужди.

Не можна зрозуміти, як воно все таке тихе і незмінене. Сицилія і Харібда повинні би почати клетотіти, як за давніх днів. Кам'яний велитень у храмі в Джірдженті повинен би підняти ся з перелизаними членами. Храм Селіна повинен би здвигнути ся з руїни. Вся Сицилія повинна би прокинути ся.

Коли відтак ідеш далі з Месіни здовж побережя, злий настрої усе ще не минає. Видно, що мужики все ще орють своє поле дерев'яними плугами, а їх коні все ще так само худі і збідовані і з'їджені.

Так, усе ще по старому. Соняшне світло паде на землю дощем красок, край дороги цвітуть пеларгонії, море лежить у'мягкій синій ясности і пестить беріг. Там, біля побережя, стріляють дикі гори з гордими вершками. Сніговий вершок Етні яснє в далечині.

Але нарає завважуєш, що щось дивне дієть ся з тобою. Вже нема злого настрою, тільки сидиш і тишиш ся цвітучим полем, горами і морем. Здобуваєш навад гарний кусень землі неначе зрабовану власність. Нема коли думати про щось иньше, як тільки про землю й її каміне.

Нарешті наближаєть ся повертаючий до властивої вітчизни, до місця свого дитинства. Що за безбожні думки снували ся йому по голові, коли був геть далеко! Того нужденного місця не хотів ніколи вже бачити, бо за багато там натерпів ся. А тепер бачить вдалека старе гірське місто, як стоїть собі невинне і приваблене і очевидно не почуваеть ся ні трошечки до вини. „Ходи і люби

мене знов!" — говорить воно. А він не може инакше, як тільки бути веселим і вдячним, що воно хоче його любови.

Ах, а коли йде горі зикзаковою дорогою, що веде до міської брами! На нього паде тонка тінь олив'єк. Чи се не пестощі? Маленька ящірка виглядає з муру. Він мусить стати і зазирнути за нею. Чи та ящірка не може бути приятелем його дитинства, який хоче сказати йому добрий-день?

Нараз обгортає його переляк. Його серце починає бити ся. Нагадуєть ся йому, що він не знає, чого довідаєть ся вернувши домів. Адже він не писав нічого, а також не діставав листів. Усе, що пригадувало вітчину, він відішкунув від себе. Вважав се найрозумнішим, бо не сподівав ся ніколи вернути. І аж до сеї хвили любов родинного місця була мертва і глуха. Але нараз чує, що не знає, чи зможе знести, коли на родинній горі не все так, як давніше. Серце боліти-ме його, коли Монте К'яро стратив хоч одну пальму, а з міського муру випав хоч би один-одніський камінь. Чи велика атава стоїть іще на своїй скалі? Ні, атави вже нема. Вона цвила і її зрубали. А кам'яна лавка на скрутї дороги також розбита. Мусить переболіти втрату лавки, а то на ній так гарно було спочивати. А там на зеленій мураві під мігдаловим деревом збудували шопу. Вже ніколи не зможе простягнути ся там серед цвітучої конюшини. Боїть ся кожного кроку. Що то відкрив ще далі?

Він так сумно настроєний, що чує, що заплакав би, коли-б довідав ся, що підчас його неприсутности вмерла хоч одна жебрачка. Ні, він не знає, що се так дієть ся, коли вертаєш домів.

Ледви перед пару тижнями вийшов із тюрми і на ній лежала ще тюремна байдужність. Не знав навіть, чи варто трудити ся вертати домів. Його любка вмерла. Се завдатно страшно виривати знов із гробу свій біль. Так не рішаючись волочив ся день за днем. В кінці рішив ся. Мусів вертати домів до своєї бідної матери.

А тепер чує, що тужив за кожним камінцем, за кожним стебельцем.

* * *

Як тільки ввійшов до склецу, донна Еліза зараз подумала:
— Мушу заговорити з ним про Мікаєлю, може він навіть не знає, що вона жива.

Та потім відкладає се з мінуги на мінугу, не тільки для того, що хоче мати його на хвилику виключно для себе, але також для того, що він мусить попасти в любовну муку і нужду, як лиш вона виневить імя Мікаелі. Бо Мікаеля не хоче вийти за нього за-муж, се вона говорила донні Елізі тисячу разів. Хотіла визволити його з тюрми, але не хоче бути жінкою вільнодумця.

Лиш пів години хоче донна Еліза задержати Гаєтана для себе, лиш пів години!

Але їй не дають сидіти так довго рука в руку з ним і за-давати йому тисячу питань, бо люди в Діаманте довідали ся про його поворот. Нараз уся вулиця заповнила ся такими, що хотять його бачити. Донна Еліза засунула двері, бо знала, що не буде мати з ним ані хвилинки спокою, коли його відкриють. Та се не багато помогло. Вони стукали в вікно і калатали до дверей.

— Дон Гаєтано! — кликали, — дон Гаєтано!

Гаєтано виходить із усміхом на сходи. Вони махають шапками і кричать: „Славно!“ Він сходить між юрбу і обминає одного за другим. Але вони так не хотять. Нехай вийде на сходи і виголо-сить промову. Нехай їм оповість, як нужденно поступило з ним правительство і що він витерпів у тюрмі. Гаєтано все ще усмі-хаєть ся і стає на сходах.

— Тюрма, — говорить, — що про те багато оповідати! Я мав там поливку що полудня, а се більше, ніж неодиц із вас має дома.

Малий Гандольфо махає шапкою і кличе до нього:

— Тепер у Діаманте далеко більше соціалістів, як тоді, коли вас увязнили, дон Гаєтано!

— Як-жеж могло-б бути инакше? — усміхаєть ся він.—Усі люди мусять стати соціалістами. Чи може соціалізм щось злого чи страшного? Соціалізм се іділля, іділля власного дому і веселої праці, іділля, з якою чоловік носить ся від дитинства і про яку снить. Уся земля повна...

Вриває серед реченя, кинувши випадково оком на дітню па-лату. Там стоїть на одній балконі донна Мікаеля і дивить ся на нього.

Він не думає ані хвилики, що се маня змислів або привид. Зараз бачить, що вона дійсно стоїть там жива. Але власне тому... А надто тюрма підкосила його сили, так що не можна було його зважати зовсім здоровим чоловіком... Йому страх болючо, що не

може вдержати ся на ногах. Хапає руками повітря, хоче вченити ся за одвірок, але все даром. Ноги відмовляють послуху, він зсувається ся по сходах і вдаряєть ся важко головою о камінь. І паде мов мертвий до долу.

Всі підбігають до нього, заносять до хати, приводять фельчера і лікаря, поручають усякі ліки і говорять і радять, аби йому допомогти.

Донна Еліза і Пачіфіка заносять його нарешті до одної спальні. Люка виганяє людей і стає на сторожі перед замкненими дверима. Донну Мікаелю, що була ввійшла з иньшими, взяв він перше всіх за руку і вивів геть. Вона абсолютно не повинна лишити ся в хаті. Люка бачив на свої очі, як Гаetano впав, неначе-б дістав удар у голову, коли побачив її. Потім приходить лікар і робить пробу за пробую, щоб Гаetanoви вернути свідомість. Се йому не вдасть ся, Гаetano все ще лежить як закаменілий. Лікар думає, що він падаючи вдарив ся тяжко в голову. Не знає, чи вдасть ся йому прикликати його знов до життя. Заворот голови сам собою нічого не значив би, але той удар о твердий край кам'яних сходів.

В домі великий рух. Бідні вигнані не можуть нічого більше робити, як стояти і наслухувати і ждати. Так стоять вони цілий день перед дверима донни Елізи. Стоїть також донна Кончетта і донна Емілія. Між ними не було ніколи особливої приязни, але нині стоять вони побіч себе і сумують. Багато журливих очей заглядає крізь вікно в дім донни Елізи. Малий Гандольфо і стара Ассунта зі сходів соборної церкви і старий столяр стоять ціле пополудне не чуючи втоми. Се таке страшне, що Гаetano має смерти, коли його власне знов дістали.

Сліпці стоять і ждуть, неначе-б дожидали, що їм може вернути ся світло їх очей, а бідні люди як із Джерачі так і з Корвая стоять, аби вчути, що станеть ся з їх молодим паном, із остатнім Алятоною. Він хотів для них добра і в нім була велика сила і багато могутности. Коли-б він тільки жив!...

— Бог відвернув свою руку від Сицилії, — говорять. — Усіх, що хотять допомогти народови, веде до загину. Ціле пополудне і вечір, аж до півночі, стоїть купа народу дожидаючи перед домом донни Елізи. Саме о дванадцятій годині отвирас донна Елі двері від склепу і виходить на вулицю.

— Чи лучше йому? — кличуть усі до неї.

— Ні, не лучше!

Тиша. В кінці хтось там питає дрозачим голосом: — Чи не гірше?

— Ні, також не гірше. Все однаково. Лікар сидить при нїм.

Донна Еліза накинула шаль на голову і несе ліхтарню в руці. Сходить сходами на вулицю, де люди сидять і лежать густо побіч себе. Тільки в трудом посувають ся наперед.

— Чи Гандольфо тут? — питає.

— Так, донно Елізо! — І Гандольфо виступає на перед.

— Підеш зі мною і отвориш мені свою церков.

Усі, хто чує ті слова донни Елізи, розуміють, що вона хоче йти до Сан Паскаля і молити ся до Христа-дитяти за Гаєтана. Вони встають і хотять йти за нею.

Донну Елізу зворушує те співчутє. Її серце отвирас ся широко.

— Я вам щось розповім, — говорить, а її голос сильно дрожить. — Я мала власне сон. Не знаю, яким чудом я сеї ночі заснула. Та коли я так сидїла на ліжку, дрозачи в непевности, змїг мене сон. І ледви я заснула, побачила перед собою Христа-дитя з короною і золотими черевиками, так як він стоїть у церкві Сан Паскаля. І він сказав до мене: „Зроби бідну жінку, що лежить і молит ся в моїй церкві, своєю невісткою, і Гаєтано буде здоровий“. Як лиш він се сказав, я прокинулась, а коли отворила очи, видалось мені, що бачу, як Христос-дитя зникає крізь стїну. І тепер мушу йти туди побачити, чи нема там кого. І тепер слухайте ви всі: прирікаю, що коли єсть яка жінка в церкві Сан Паскаля, то вчиню те, що приказав образ. Нехай се буде й найбіднійша дівка в вулицї, я заопікуюсь нею і вчиню її своєю невісткою.

Сказавши се донна Еліза і всі, що ждали на вулицї, йдуть до Сан Паскаля. Всі ті бідні люди дрозать дождиванєм. Ледви можуть удержати ся, щоб не випередити донни Елізи і не побігти побачити, чи нема кого в церкві. Гей, коли се дівчина-циганка, що шукала там захисту на ніч! Хто-ж вильший може бути в ночі в церкві, як не бідне, бездомне сотворїне? Се страшений обїт, що його зложила донна Еліза.

Ось вони в етнійській брамі, а тепер ідеть ся швидко в долину. Ах, заступи нас Господи, двері до церкви отворені! Отже

дійсно хтось є в церкві! Ліхтарня дрожить у руді донни Еліза. Гандольфо хоче взяти її від неї, але вона держить її міцно.

— В імя Боже, в імя Боже! — шепоче входячи до церкви. Люди товплять ся за нею до середини, дусять ся в дверех майже на смерть, але напружене держить усіх у мовчанці. Ніхто не говорить ні слова. Всі дивлять ся на головний вівтар. Є там хтось? Є там хтось? Мала ляпна над образом сьвітить ся лиш зовсім слабо. Є там хтось?

Так, там є хтось! Там на переді якась жінка. Клячить на колінах і молить ся і так низько схилила голову, що не можна бачити, хто вона. Та тепер чуючи за собою кроки, випростовує довгі, вігнуті плечі і підносить очи.

Се донна Мікаеля!

Найперше лякаєть ся і зриваєть ся, неначе-б хотіла тікати. Донна Еліза також лякаєть ся і вони обидві дивлять ся на себе, неначе-б ніколи ще не бачили себе. Потім донна Мікаеля говорить зовсім тихо:

— Ти приходиш, щоб за нього молити ся, братова?

І видно, як вона трохи посуваєть ся, аби зробити донні Елізі місце на середині перед образом.

Рука донни Елізи дрожить, так що вона мусить поставити ліхтарню на землю, а її голос зовсім захриплий, коли говорить:

— Не було тут нікого крім тебе нині в ночі, Мікаеля?

— Ні, нікого!

Донна Еліза мусить опертись о стіну, аби не впасти, а донна Мікаеля бачить се. Зараз прискакує до неї і обнімає її.

— Ах, сядь собі, сядь!

Веде її до ступнів вівтаря і клякає перед нею. — Чи так але з ним? Молім ся за нього!

— Мікаеля, — говорить донна Еліза, — я думала знайти тут поміч.

— Так, побачиш, що знайдеш її тут.

— Мені снило ся, що прийшов до мене образ, сей-о, прийшов до мене і сказав, аби я йшла сюди!

— Адже він і давнійше помагав нам стільки разів.

— Але він сказав до мене: Вчини бідну жінку, що там перед моім вівтарем лежить і молить ся, своєю невісткою, а твій син подужає!

— Що говориш? Що він сказав?

— Аби я ту, що тут лежала і молила ся, вчинила своєю невісткою!

— І ти хочеш? Ти-ж не знала, кого тут застанеш?

— По дорозі вчинила я обіт, а ті, що йшли за мною, чули, що хто-б се не був, я візьму її в свої обійми і поведу до свого дому. Я думала, що се якась бідна жінка, якій Бог хоче допомогти.

— Се-ж так і єсть!

— Я так засмутила ся побачивши, що тут не було нікого крім тебе!

Донна Мікаеля нічого не відповідає, тільки дивить ся на образ. „Хочеш сього? Хочеш?“ — шепче в тривозі.

Донна Еліза жалуєть ся дальше: — Я бачила образ так врівно, а він мене ще ніколи не ошукав. Я думала, що се якась бідна, що не має приданого, просила в образа чоловіка. Таке лучало ся вже давніше. Що-ж мені тепер робити?

— Вчини-ж бідну жінку, яка тут лежала і молила ся, своєю невісткою, донно Елізо!

Донна Еліза підносить очи. Що за обличчє дивить ся на неї, ах, таке чаруєче, таке миле, таке усьміхнене!

Але вона бачить його лиш одну хвилинку. Донна Мікаеля ховає його зараз у старій, чорній одіжи донни Елізи.

* * *

Донна Мікаеля і донна Еліза вертають разом до міста. Вулиця скручуєть ся і вони не можуть бачити дому донни Елізи, доки не підійдуть до нього зовсім близько. Коли-ж нарешті він стає видний, бачуть, що склепове вікно освітлене. За гірляндами з чоток стоять три великі воскові свічки і горять. Обі жінки стискають собі руки.

— Він живе, — шепче одна другій. — Він живе!

— Не кажи йому нічого про те, що образ приказав тобі вчинити, — каже донна Мікаеля до донни Елізи.

Перед склепом обі обнимають ся, а відтак іде кожда до свого дому.

За хвилинку виходить Гаetano на склепові сходи. Стоїть на них хвилинку і вдихає свіже нічне повітря. І бачить, як у літній палаті засвічують що-раз більше світла. Бачить, як там метушаться і з великим поспіхом запалюють усі світла, доки всі вікна не будуть освічені.

Гаetano віддихає швидко і важко. Майже неначе-б бояв ся йти далі. Та нараз пускає ся бігти, неначе-б біг на зустріч невідхильному нещастю. Біжить через вулицю, застає браму літної палати незамкненою, перебігає двома скоками сходи і не ступавши впадає в двері до музичної салі.

А донна Мікаела сидить і власне думає, чи він прийде ще нині в ночі, чи аж завтра рано. В тім чує на галерії його кроки. Жах обгортає її. Який він тепер буде? Вона так неймовірно тужила за ним. Чи буде дійсно таким, щоб заспокоїти всю ту тугу? І не повстануть уже між ними ніякі мури? Зможуть уже все сказати собі? Зможуть говорити про любов, а не про соціалізм?

Коли він отвирає двері, вона пробує підійти йому на зустріч, але не може. Все її тіло дрижить. Вона сідає і прикриває очі рукою. Вона жде, що він обніме її і цілувати-ме, але сього він очевидно не вчинить. Гаetano ніколи не чинить того, чого дожидають від нього.

Як тільки міг удержати ся на ногах, накинув на себе одіж, аби піти до неї і побачити її. Він властиво повний буйної веселости приходить до неї. І хотів би, щоб і вона взяла се так легко. Не хоче зворушувати себе. Адже перед полуднем змілів через те. Адже не переніс сього. Стає біля неї, доки вона не відзяскає спокою.

— У вас слабі нерви! — говорять.

Се дійсно все, що він говорить.

Вона і донна Еліза і весь народ на вулиці переконані, що він пішов, аби обняти її і сказати, що її любить. Але власне тому се для Гаetano неможливо. Деякі люди такі вже перекірні. В їх натурі лежить, що вони ніколи не можуть робити те, що повинні робити.

Гаetano починає їй оповідати про свою дорогу. Не говорить навіть про соціалізм. Говорить про поспішні поїзди і залізничих кондукторів і цікавих товаришів подорожі.

Донна Мікаела сидить і дивить ся на нього. Її очі благають і благають що-раз горячіше. Гаetano, здасть ся, веселий і щасливий, що бачить її. Але чому не може їй сказати, що повинен сказати їй?

— Ви їхали етнійською залізницею? — питає вона.

— Так, — відповідає він і починає зовсім свobodно говорити про красу і користь залізниці. Він нічого не знає про те, як вона повстала.

Гаetano й сам каже, що він варвар. Чому не скаже слова, за яким вона тужить? Але чому вона сидить така покірпа? Чому показує, що він потребує тільки простягнути руку, аби ввяти її? Він такий свобідний, ясний від щастя, що знаходить ся близько неї, але вона для нього така певна, така певна... Йому приємно мучити її.

А люди з Діаманте стоять на долині на вулиці. І всі повні радості, неначе-б самі видавали за-муж дочку. Доси ждали вони терпливо, щоб дати Гаetanови час осьвідчити ся. Та тепер се му-сіло вже певне стати ся. І вони почали кликати:

— Нехай живе Гаetano, нехай живе Мікаеля!

Донна Мікаеля споглядає з неописаною тривоگو. Адже він добре розумів, що вона не може тут нічого зробити. Вона виходить на галерію і посилає Лючію на долину з просьбою, щоб вони були тихо. Коли вернула, Гаetano встав. Подав їй руку. Хоче йти. Донна Мікаеля також подає йому руку, майже не знаючи, що робить. Але потім бере її назад.

— Ні, ні! — говорить вона.

Він хоче йти, і хто знає, чи завтра верне. А вона не могла з ним говорити, не могла сказати йому ні слова з усього того, що хотіла йому сказати.

Певне, між ними не треба тих самих річй, що між звичайними закоханими. Адже сей чоловік літами давав її житю всю суть. А чи тепер говорив до неї про любов, чи ні, остаточно все одно. Але вона хоче йому сказати, чим він був для неї. І то тепер, якраз тепер! Треба ханати слухний час, коли ходить про Гаetана. Вона не має відваги пустити його.

— Не йдіть іще, — говорить. — Мушу вам іще щось сказати!

Підсуває йому крісло, а сама сідає трошки за ним. Його очі сього вечера за надто веселі. Вони перешкаджають їй. Відтак вона починає говорити. Відкриває йому великі, укриті скарби свого житя. Всі слова, які він їй говорив, і всі сни, які вона снила з його приводу. Вона збирала їх і зберігала. Се було все багатство її житя.

З початку говорила швидко, немов відповідала лекцію. Вона все почуває страх перед ним, не знає, чи подобаєть ся йому те, що вона оповідає. Відтак відважуєть ся поглянути на нього. Тепер він поважний, але вже не злобний. Сидить тихо і слухає, неначе-б не

хотів ані слова з того втратити. Що-йно було ще його обличчя хоровите і сіро-біде, але се дуже швидко змінило ся. Його обличчя почало яснїти.

Вона оповідає й оповідає. Бачить по нїм, що тепер вона також гарна. Чому-ж не мала-б бути гарною? Мусить же в кінці виговорити ся до нього. Мусить йому сказати, як прийшла до неї любов і вже ніколи не опустила її. В кінці мусить йому сказати, як він був для неї всім. Слова не можуть сього досить добре висловити. Вона бере його руку і цілує її.

Він дозволяє їй на се не рушаючись. Краска його лиця не стає живїйша, тільки яснїйша, прозорїйша. Їй пригадав ся Гандольфо, який сказав, що лице Гаетана таке біле, аж сьвітить ся.

Він не перериває їй. Вона оповідає йому про залізницю, говорить про чуда й чуда. Він иноді погляне на неї. Його очі сьвітять до неї промінєм. Він не сьмієть ся з неї.

Вона питаєть ся себе в душі, що в нїм творить ся. Він виглядає властиво так, як коли-б те, що вона йому оповідає, не було для нього нічим новим. Здаєть ся, він усе знає, що вона говорить. Чи-ж любов, яку він чує до неї, була як-раз така, як та, що вона чує до нього? Чи вона звязана зі всім найблагороднїйшим у ньому? Чи була вона творчою силою також у його житю? Чи додала лету його штудї? Чи довела його до того, аби любити всіх бідних і угнетених? Чи вона знов опановує його, дає йому відчутї, що він артист, апостол, що для нього ніщо не єсть занадто високе?

Та що він усе ще мовчить, вона думає, що він мабуть не хоче вязати ся з нею. Він любить її, але може хоче остати ся свобідним чоловіком. Мабуть розуміє, що вона не відповідна на жінку соціалїста.

Її кров починає бурити ся. Приходить їй на думку, що він може думає, що вона тут сидить і жебрає в нього любови. Розповіла йому майже все, що стало ся підчас його неприємности. Тепер уриває нараз своє оповіданє.

— Я любила вас, — говорить, — і я сподївала ся, бажала, аби ви менї також іще раз сказали, що ви також любите мене. Се улекшило-б менї ровлуку.

— Улекшило-б? — питає він.

— Чи можу бути вашою жінкою? — питає вона, а її голос дрожить із болю. — Я не бою ся вже, як давнїйше, ваших наук; не злякаю ся вже ваших обїйшїв, я так само, як ви перевертала би

світ. Але я маю віру! Як я зможу жити з вами, коли ви в тім не схочете ніти за мною? Або може доведете мене до невірства? Тоді світ був би для мене мертвий. Все стратило би для мене ціль і значіна. Я стала би нужденною, бідною істотою. Тому му-сно розстати ся.

— Дійсно! — Він обертає ся до неї, його очи починають світити ся нехітю.

— Тепер мусите йти, — говорить вона тихо. — Я вам уже все сказала, що хотіла сказати. Я бажала, щоб ви також мали мені що сказати. Але мабуть так ліпше. Не потребуємо робити собі роз-дуки важчою, як треба.

Гаetano хапає одною рукою міцно і твердо її руку, а другою держить її за голову. Так цілує її.

Чи вона збожеволіла, думаючи, що може ще бути щось на світі, що було би в силі тепер розлучити їх?

IV. Тільки з цього світа.

Коли росла, говорили про неї люди: „Вона буде свята, вона буде свята!“

Називала ся Марґеріта Корнадо. Пробувала в Джірдженті, що лежить у полудневій Сицилії в великім копальнянім окрузі. Коли ще була дитиною, її батько був копальняним робітником, але потім дістав малий спадок і міг покинути працю.

Дім Марґеріти Корнадо в Джірдженті мав малу, вузку і нуж-денну дахову терасу. До неї вели вузкі і стріжкі сходи і треба було перепихати ся крізь низькі двері. Але варто було труду вийти на ту терасу. З неї було видко не тільки богато дахів, але повітре в Джірдженті було також повне веж і фасад джірджент-ських церков. А кожда фасада і кожда вежа мініли ся від обра-вів, льож і промінястих бальдахнів. А перед містом було видно мироку рівнину, що спускала ся до моря, і півколесо гір, що її берегли. Всі поля чорвоніли ся, море було емаліово-синє, стіни гір жовті. Жаром і пишнотою красок був се правдивий Орієнт. Але було видко ще о много більше. В долині лежали поховані старі храми. Були тут останки мурів і характеристичні старі вежі. Цілий світ казок.

Ростучи Маргеріта Корнадо перебувала звичайно найбільшу часть дня на терасі. Але не дивила ся ніколи на осліплючі краєвиди. Мала думати про щось инше. Її батько оповідав їй звичайно про жите в копальнях сірки біля Гротте, де він був робітником. І Маргеріта Корнадо, сидячи на високій терасі, думала все, що ходить темними копальняними хідниками і пропихає ся крізь темну шахту. Все мусіла думати про всю ту нужду, яка панувала в копальнях, особливо-ж мусіла думати про дітей, що виносили руду на сьвіт. Звали їх „возиками“. Сього слова не могла Маргеріта забути. „Бідні, бідні возики, малі копальняні возики!“ Приходили рано і йшли за своїм робітником до копальні. А коли він накопав досить руди, наладовував копальняний віз кошем руди, і вони двигали його в гору. По дорозі стрічало ся їх більше, так що повставав довгий ряд. І вони починали співати:

„Се перший хід наш в тій страшній безодні,
Ще девятнацять жеде на нас сьгодні“.

Діставши ся нарешті на сьвітло денне, випорожниювали свої коші, а самі кидали ся на землю, аби хвилюнку відпочити. Найбільше в них воліклось до калюж сірчаної води, що містили ся при вході до копальні, і пили смердючу воду. Та швидко мусіли знов іти під землю і збирали ся при вході до копальні. Сходячи в долину, кликали: „Господи Боже, змилосоуди ся, змилосоуди ся, змилосоуди ся над нами!“

За кождим ходом, який відбували ті „возики“, їх спів ставав що-раз сумніший. Вони стогнали і плакали, драпаючи ся по копальняній стежці.

Піт заливав їх, а коші з рудою робили діри в їх плеченятах. Ідучи в гору і в долину, співали:

„Сім ходів ще, щоб день сповнив ся в-щерть!
Жите страшнійше тут, як сама смерть!“

Ціле своє дитинство Маргеріта Корнадо журила ся тими бідними дітьми. І тому, що вона все думала про їх нещасте, говорили про неї, що буде сьвятою.

Не забула також про них, коли піросла. Вирісши ходила до Гротте, де було найбільше копалень, а коли „возики“ виходили на денне сьвітло, дожидала їх при копальнянім отворі зі сьвіжою, чистою водою. Обтирала їм піт із чола і перевязувала рани на плечах. Не багато вона робила для них, але „возики“ швидко по-

чали думати, що не витримають своєї праці через цілий день, коли-б не приходила Маргеріта і не покріпляла їх.

На нещасте „воликів“ була Маргеріта дуже гарна. Одного дня побачив її один копальняний інженер, коли вона помагала їм, і зараз закохався в неї. Пару тижнів пізніше Маргеріта перестала приходити до копальні. Замість того сиділа дома в Джірдженті і шила собі виправу. Мала вийти за-муж за копальняного інженера. Мала зробити добру партію і споріднитися з найбагатшими людьми міста. Тепер не могла вже журитися про „волики“.

Пару днів перед весіллям прийшла стара жebraчка Сантуцца, що була хресною матір'ю Маргеріти, і просила поговорити з нею. Обидві пішли на дахову терасу, аби бути самими.

— Маргеріто, — говорила стара, — ти живеш тепер серед таких радощів і пишноти, що може не оплатитися говорити з тобою про тих, що живуть у біді й журбі. Ти забула про всякі такі річі.

Маргеріта зганьбила її за таку мову.

— Приходжу до тебе з привітом від мого сина Ореста. Йому дуже зле і він просив би в тебе поради.

— Знаєш, Сантуццо, що можеш зі мною говорити отверто, — сказала дівчина.

— Орест не працює вже в копальнях у Гротте, знаєш се. Він тепер у Ракальмуго. І там йому дуже зле. Не тому, що заробок дуже малий, а тому, що інженер такий драб, що витискає з бідних людей остатню краплю крові.

Стара оповіла, як інженер мучить людей. Рахує їм за короткий час праці, каже їм платити кару, коли занедбають один день. Не держить копальню в добрім стані. Випадок лучається за випадком. Ніхто не певний свого життя, доки пробуває під землею.

— Бачиш, Маргеріто, Орест має сина, гарного хлопця, що скінчив недавно дев'ять літ. Отже приходить інженер і хоче в Ореста купити хлопця, щоб його зробити „воликом“. Але Орест не згодився. Його сина не повинна нівечити така робота. Тоді інженер по-ав грозити і сказав, що Орест втратить своє місце в копальні.

Сантуцца замовкла.

— Що далі? — запитала Маргеріта.

— Ну, тоді Орест віддав свого сина інженерови. Зараз другого дня дістав хлопець від нього буки. Він був його що дня.

Хлопець ставав що-раз марнійший. Орест бачив се і просив інженера, аби шанував хлопця, але той не знав милосердя. Говорив, що хлопець лінєвий, і далі переслідував його. А тепер він умер! Мій внук умер, Маргеріто!

Дівчина нараз забула все своє щастє. Стала знов тільки дочкою копальняного робітника, опікункою „возиків“, бідною дитиною, що сиділа звичайно тут на терасі і плакала над нуждою в чорних копальнях.

— Чого-ж тому чоловікови ще дають жити? — закликала.

Стара поглянула на неї крадькома. Потім витягнула по-тайки ніж.

— Се посилає тобі Орест із тисячами запитань, — сказала.

Маргеріта Корнадо вьяла ніж, поцілувала вістрє і віддала його Сантуцці, не кажучи ані слова.

Потім надійшов вечір перед весілем. Батьки жениха дожидали свого сина. Мав вернути під вечір із копальні. Але не вертав. Вночі післано до копальні слугу, щоб шукав його. Знайшов його мило від Джірдженті. Лежав забитий край дороги.

Почали слїдити за вбійником. Переведено остре слїдство в копальняними робітниками в Гротте, але не можна було відкрити винуватого. Не знайшов ся ані один свїдок, ніхто не хотїв зрадити товариша.

Втім виступила Маргеріта Корнадо і вказала на Ореста, сина своєї хресної матери Сантуцци, який зовсїм не ходив до Ракальжуро. Вчинила се, хоч переконала ся, що її суджений допустив ся всього того, за що його винуватила Сантуцца. Вчинила се, хоч сама видала такий засуд, цілуючи ніж.

Ледви обжалувала Ореста, а вже жалувала сього і почала її мучити грижа совісти.

В иньшїм краю не вважали би злочином того, що вона вчинила, але не на Сицилії. Сициліянець радше вьре, ніж стане денунціантом.

Маргеріта Корнадо не могла знайти спокою ні в день, ні в ночи. Якийсь страх гнітив безнастанно її серце, вона безнастанно чула себе нещасливою. Її не осуджували остро, бо знали, що вона любила вбитого, і думали, що Сантуцца поступила з нею занадто жорстоко. Ніхто не говорив про неї з погордою і ніхто не відмовляв їй поздоровлення. Але се їй нічого не помагало, що иньші

були лагідні для неї. Жаль, клубився в її груди і мучив її як болюча рана.

Ореста засудили на досмертну галеру. Сантуцца пару тижнів до засудженю сина вмерла. Маргеріта не могла ані в нього, ані в неї просити прощєня. Благала сьвятих, але вони не хотіли допомгти їй. Нєначе ніщо в сьвітї не мало сили виволити її від страшних мук сумління.

В тїм часї пробував в околицї Джїрдженті славний монах Франціскавець, патер Гондо. Проповїдував тут, аби вїбрати учасників прощї до Дїянante.

Патер Гондо не дбав про те, що сьвятий Отець не признав іще образа Христа в церкві Сан Паскаля чудотворним. У своїх подорожах стрїтив ся він зі слїпими співаками і слухав їх оповїдань про образ. Чудовї ночі пересиджував у нїг дїда Елїї і брата Томаса, а вони від вечїрної зорї до раннього сьвіту оповїдали йому про образ.

А тепер почав могучий проповїдник вказувати всїм засмученим на великого чудотворця. Напоминав людий, аби не пропустили того сьвятого часу, не використавши його. „Христа-дитя — говорив він — досї не дуже почитали на Сицилїї. Та тепер надїйшов час, що він також тут хоче мати свою церков і своє богослужєнє. А щоб се осягнути, він допустив, щоб сьвятий образ творив чуда за чудами“.

Патер Гондо, що вїдбув новїцїят у монастирї Агаселї на Капітолї, оповїдав народови про образ Христа-дитяти, який мїстив ся там, і про тисячї чудес, якї він творив. „А тепер те добре, малє дитя хоче також бути почитаним на Сицилїї, — говорив патер Гондо. — Не зволїкаймо довше, тїльки спїшим до нього. В тих днях небо щедре. Будьмо перші, що поклонять ся образови! Пїдїм як пастухи і мудрцї Сходу до сьвятого дитяти, доки воно ще лежить в яслах у бїднїй яскинї.“

Маргеріта Корнадо наповнила ся новою надїєю, чучи се. Вона була перша, що пішла за голосом патра Гонда. Потїм прилучили ся до них також иньші, Сорок богомольцїв ішло з ним череа гїрськї пустелї до Дїянante. Всї були дуже бїдні і нещасливї. Але патер Гондо казав їм іти зі співом і молитвою. І швидко їх очї почали яснїти, нєначе-б перед ними йшла вифлємськє звїзда.

— Знаєте, — говорив патер Гондо, — чому Син Божий бїльший, як усї сьвятї? Бо він дає душї сьвятїсть, бо він прощєє

гріхи, бо він дає духови святий супокій в Богі, бо його царство не в сього світа!

Коли його мала громадка була змучена, він оживляв її оповіданнями про чуда, яких доконав образ. Легенди сліпих співаків були для них освіжуючими овочами і покріплюючим вином. Бідні путники йшли легкою ходою через гірські пустелі Сицилії, неначе-б йшли до Назарету, щоб побачити сина теслі.

— Він звіне з нас усі тягарі, — говорив патер Гондо. — Коли вернемо, наші серця будуть свободні від усіх мук!

І вже підчас задрівки через спалену, гарячу пустиню, де жадне дерево не давало прохолоди, а вода від соли і сірки була гірка, чула Маргеріта Корнадо, що муки її серця зменьшалися.

— Малий цар неба звіне з мене зовсім мої терпіння! — говорила вона.

Одного мазового дня прибули нарешті богомольці до стін гори Діяманте. Тут скінчила ся пустиня. Побачили кругом олівні гаї і свіжу зелені. Чули, що прийшли до місця, яке отінювала ласка божа. Весело йшли горі викзаковатою дорогою і піднесеними, радісними голосами тягнули стару богомільну пісню.

Коли зробили горі горою кусень дороги, вибігли їм на зустріч люди з Діяманте. Почувши монотонні звуки старої богомільної пісні, покидали роботу і вибігли на зустріч. І люди з Діяманте обнімали і цілували богомольців. Вони вже давно дожидали їх, не розуміючи, чому вони не прийшли швидше. Образ Христа в Діяманте, се могучий чудотворець, він такий милосерний, такий повний любови, що всі люди мусять прийти до нього.

Чуючи се Маргеріта Корнадо мала таке вражінє, що її серце вже вилічене з терпіння. Всі з Діяманте потішали її і додавали їй відваги.

— Він певне pomoже тобі, адже помагає всім, — говорили. — Ще ніхто не просив його даром.

На міській брамі богомольці розлучили ся. Мешканці міста позабирали їх до себе, аби могли по дорозі відсвіжити ся. За годину мали всі зійти ся на етнійській брамі, щоб удати ся до образу. Але Маргеріта не мала терпцю ждати ще цілу годину. Розпитала дорогу до церкви Сан Паскаля і пішла туди сама, перед усіми иньшими.

Коли патер Гондо і богомольці прийшли за годину до церкви Сан Паскаля, побачили Маргеріту Корнадо, що сиділа на ступнях

головного віттаря. Сиділа зовсім тихо, неначе навіть не замічала, що вони надходять. Та коли патер Гондо підійшов до неї зовсім близько, зірвала ся, немов би сиділа на чатах, кинула ся на нього, вхопила його за горло і хотіла задусити.

Вона була велика, добре розвинена і сильна. Повстала горяча бійка, заки патер Гондо і кілька богомольців здужали перемогти її. Була неначе божевільна і така дика, що мусіли її звязати.

Богомольці надійшли в святочній процесії, співали і держали в руках горючі свічки. Був се довгий похід, бо багато людей з Діаманте прилучило ся до них. Ті, що йшли на переді, зараз урвали спів, але ті, що були в заду, не знали нічого і співали далі. Але звістка про те, що стало ся, рознесла ся від ряду до ряду, а де вона дійшла, там умовкав спів. Якось дивно завмирав і переходив у тихий шепіт. Усі потомлені богомольці розуміли, що даром ішли сюди. Вся їх томляча вандрівка пропала даром. Гарні надії днів вандрівки погасли в них. Святий образ не дасть їм ніякого покріплення.

Сам патер Гондо був переляканий. Для нього був се важчий удар, як для всякого иньшого, бо всі инші мали лише свій власний біль, а він носив у своїм серці біль усіх тих людей. Як має за те відповісти, що збудив у їх серцях стільки надій?

Та нараз на його лиці зяяснів його часто повертаючий, гарний, по діточому побожний усміх. Образ хотів тільки випробувати віру його й иньших. Коли тільки не будуть сумнівати ся, то прийде їм поміч.

Почав знов співати своїм чистим голосом богомільну пісню і пішов до віттаря. Та коли підійшов ближше до образу, урвав знов пісню. Зупинив ся і дивив ся на образ широко отвореними очима. Потім простягнув руку, взяв корону і підвіс її до очей.

— Ось що тут написано! Ось що тут написано! — буркотів він. І корона випала з його руки і покотила ся на кам'яну підлогу. Патер Гондо зараз пізнав, що має перед собою образ, викінений із Агасоелі. Але не оповістив сього зараз народови, тільки своїм звичаєм лагідно промовив:

— Мої приятелі, хочу вам розповісти щось дивного!

І почав оповідати про Англичанку, що хотіла вкрасти образ Христа з Агасоелі. І говорив про те, як образ прозвали „Анти-христом“ і викинули на світ.

— Памятаю ще старого фра Сімона, — говорив патер Гондо. — Він ніколи не показав мені образа в Агасоелі, щоб не сказати: „Отсе ся мала ручка, що задзвонила, отсе ся мала ніжка, що стукала в двері“.

А коли я питав фра Сімона, що стало ся з другим образом, він усе відповідав: „Що-мало з ним стати ся? Певне затагли його десь римські пси і порозгризали“.

Сказавши се, патер Гондо, все ще зовсім спокійний і обережний, підійшов і підніс корону, яку був упустив на землю.

— Читайте се! — сказав. І пустив корону з рук до рук.

Люди стояли зі свічками в руках і освічували корону. Ті, що вміли читати, читали, а иньші бодай бачили, що там єсть якийсь напис. А кожний, хто нав корону в руках, зараз гасив свою свічку.

Коли згасла остатня свічка, звернув ся патер Гондо до своїх богомольців, що зібрали ся довкола нього.

— Я привів вас сюди, — відізвав ся до них, — щоб ви знайшли того, хто дає спокій душі і впускає в царство боже, але я зле попровадив вас, бо сей не може дати нічого подібного. Його царство тільки з сього світа! Наша бідна сестра збожеволіла, — говорив патер Гондо далі, — бо прийшла сюди в надії на небесні добродійства. Її розум зловив ся, коли молила ся до того образа, а не була вислухана. Адже він не міг вислухати її, бо його царство тільки з сього світа.

Мовчав хвилину, а всі дивили ся на нього, аби почути, що мають думати про все те. А він запитав спокійно, як перед тим:

— Чи образ, що носить такий напис на короні, має далі безчестити віттар?

— Ні, ні! — загукали богомольці.

Люди з Діянганте мовчали.

Патер Гондо вхопив образ своїми руками і простягаючи наперед себе рамена віс його через церков до виходу. Та хоч як спокійно і покійно говорив патер Гондо, все таки його очі цілий час остро і з приковууючою силою спочивали на народній юрбі. Не було нікого, хто не був би вігнутий і опанований силою його волі. Всі чули себе обезсиленими і не могли подумати свободну думку.

Зблизивши ся до виходу, патер Гондо зупинив ся і оглянувся. Остатній переможний погляд упав на народ.

— Також корону, — сказав патер Гондо.

І принесли йому корону.

Він поклав її на образ і вийшов на двір під кам'яний бальдахім, що накривав статую Сан Паскаля. Шепнув кільком богомольцям пару слів і ті пішли кудись. За хвилину вернули з кількома наручаєми дров і хворосту, положили перед патром Гондом і підпалили.

Всі, що були в церкві, висипали за патром Гондом на двір. Поставали на площі перед церквою, зовсім без волі і прибиті. Бачили, що монах хоче спалити їх дорогий, добродійний образ, але зовсім не противилися йому. Навіть не розуміли того, як се вони не старають ся вратувати образ.

Та коли патер Гондо побачив, як горів огонь, і чув, що образ зовсім у його власти, випростував ся, а його очи заблищали.

— Мої бідні діти, — промовив лагідно, обертаючи ся до народу в Діаманте. — Се небезпечний гість, якого ви прийняли між себе. Але як се можливо, що ви вже давніше не відкрили, хто він? Що маю про вас думати? — говорив далі острійше. — Кажете самі, що образ дав вам усе, про що ви його просили. Отже за всі ті роки не було в Діаманте нікого, хто просив би прощення гріхів і спокою душі? Чи се можливо? Нарід із Діаманте не просив нічого иньшого, як тільки льотерійних чисел і добрих років і щоденного хліба і здоровля та грошей. Нічого иньшого, тільки дїбр сього сьвіта бажав він! Ані один не просив небесної ласки! Чи се дійсно можливе? Ні, се неможливе! — сказав весело патер Гондо, немов би вступила в нього нагдо надія. — Я помиляв ся. Нарід у Діаманте зрозумів, що я не покладу образ на огонь, не розитавши про се гаразд. Він тільки жде, щоб я замовк, аби виступити і зложити сьвідоцтво. Тепер прийде не один і скаже: Сей образ учинив мене віруючим! А многи скажуть: Він дав мені прощення гріхів! Иньші знов казати-муть: Він отворив мої очи і я побачив красу неба! Виступлять і скажуть се, а я на посьміховско і наругу мушу занести назад образ на віттар і признати ся, що я помилив ся!

Патер Гондо замовк і заховаючо усміхав ся до народа. Юрба слухачів сильно заметушила ся. Деякі, бачилось, були готові виступити і зложити сьвідоцтво. Поступили нару кроків наперед, але задержали ся.

— Я жду, — сказав патер, а його очи просили і звивали нарід, аби виступив.

Але ніхто не виступав. Уся народня купа дрожала в тривозі, що не зможе зложити для образу такого свідощтва. І ніхто не виступав.

— Мої бідні діти, — промовив патер Гондо в глибокім смутку. — Ви мали між собою Антихриста і він одержав власть над вами. Ви забули про небо. Забули, що маєте душу. Ви думаете тільки про сей свѣт! Давнійше говорили, що нарід у Діаманте найпобожнійший на Сицилії. Але тепер се певне мусіло змінити ся. Мешканці Діаманте стали слугами свѣта. Може вони навіть безбожні соціялісти, що люблять тільки землю. Нічим иньшим не можуть бути. Адже мали між собою Антихриста!

Коли против народу носипали ся такі закиди, здавало ся, що він хоче в кінці вірвати ся до оборони. Юрба гнівно забурчала.

— Образ свѣтій, — закликав один. — Коли він сюди прибув, двони Сан Паскаля двонили цілий день.

— Мали коротше двонити, щоб остерегти перед таким нещастем? — відповів монах.

Запалював ся що-раз більше в своїм обвинуваченю.

— Ви ідолопоклонники, а не христіяни! Служите йому, бо помагає вам. Але духа свѣтості нема в вас ні крихітки!

— Він був добрий і милосерний, як Христос, — відповів нарід.

— Чи власне не се єсть нещасте? — закликав патер і параз став страшний у своїм гніві. — Він прийняв подобу Христа, аби звести вас! Тільки сим способом міг вас зловити у свої сіти. Тим, що давав вам дари і благословенство, звабив вас у свою лапку і вчинив слугами свѣта. Чи може не так? Чи може зможе хто виступити і сказати щось противного? Може хто чув, що хтось, кого тут нема, просив у образу небесної ласки?

— Він відібрав джеттаторови його мідь! — сказав один.

— Чи той, хто в алім такий великий, як джеттаторе, не дістає свою мідь аж через сей образ? — відповів патер злобно.

Тепер уже ніхто не пробував боронити образу. Все, що можна було сказати, неначе тільки погіршало справу.

Багато дехто оглядав ся на донну Мікаелю, що також була присутна. Вона стояла серед юрби, чула і бачила все, але не робила нічого, аби вратувати образ. Бо коли патер Гондо сказав, що образ, се Антихрист, вона налякала ся, а коли він доказав, що

люди в Діаманте ждали тільки земних дібр, її переляк збільшився. Не мала відваги зробити нічого. Та коли він сказав, що вона і всі інші попали у владу Антихриста, в ній щось збунтувалося проти нього.

— Ні, ні, — сказала вона до себе, — се не може бути! — Коли-б вона повірила, що вла сила стільки літ панувала над нею, то її розум помутив би ся. І її розум почав боронити ся і в ній зломилась віра в надприродне, як рветь ся занадто натягнена струна. Не могла йти туди далі.

Її думки зі скорістю бурі розсліджували все те надприродне, що їй самій притрапило ся, і відбували суд. Чи було між тим хоч одно доказане чудо? Вона відповідала собі: Все був тільки випадок, тільки випадок!

Неначе розв'язувала вузол. З того, що пережила сама, перейшла до чудес усіх часів. Усе було тільки випадком, вражінням душі. Найбільше, се мабуть поетична видумка.

Гнівний монах проклинав далі нарід страшними словами. Пробувала слухати його, щоб позбутися своїх власних думок. Але все, що він говорив, видалось їй божевільем і брехнею.

Але що з нею? Чи вона тут стала вільнодумкою?

Оглянула ся за Гастаном. Він також був тут, стояв на церковних сходах, зовсім близько монаха. Його очі спочивали на ній. І так само певне, як коли-б вона йому сказала, знав він, що в ній тепер дієт ся. Але не виглядав, мов би був веселий з того або тріюмфував. Виглядав, немов би хотів змусити патра Гонда до мовчання, щоб їй уратувати ту крихітку віри.

Але думки донни Мікаелі не знали пощади. Вони повставали безоглядно і пліндрували її душу. Весь промінястий сьвіт надприродного в ній знищено, розбито. Говорила собі, що про надземне не знаємо нічого, не можемо знати нічого. З землі до неба йшло багато посланців, але з неба на землю не прийшов ані один.

— Але я ще хочу вірити в Бога! — сказала складаючи руки, неначе хотіла ними задержати бодай те остатнє і найвисше.

— Ваші очі, люди з Діаманте, дикі і злі, — говорив патер Гондо. — Бог не пробує між вами. Антихрист прогнав Бога з-поміж вас!

Очі донни Мікаелі шукали знов Гастанових.

— Чи він зможе такій бідній і зруйнованій істоті дати спромогу жити? — думала вона. Його очі стрітали ся з її очима

з гордою певністю. Він читав у її гарних, благаючих очах, як її дрозача душа чіпала ся темер за нього, аби знайти в нїм підпору. Не сумнівав ся ані хвилини, що зможе вчинити її жите лишним і багатим.

Вона думала про радість, яка йшла за ним, де він лише появив ся. Думала про радість, яка шалїла кругом неї тої ночі в Палермі. Знала, що та радість впливала в новій віри в щастє землі. Чи та віра і та радість зможе також її обгорнути?

Повна жаху ломила руки. Чи те нове зможе також для неї бути чинсь? Чи не мусить вона все чути себе такою бідною, як в отсій хвилі?

Патер Гондо нахилив ся над огнем.

— Говорю вам іще раз! — кликав. — Коли хто хоч один прийде і скаже, що сей образ спас його душу, то я не спалю його!

Донна Мікаеля почула нараз, що не хоче, аби образ спалено. З ним були звязані спомини найгарнійших хвилин її життя.

— Гандольфо, о, Гандольфо! — шептала. Що-йно бачила його біля себе.

— Я тут, донно Мікаеля!

— Не дай йому спалити образ, Гандольфо!

Монах повторив своє питанє два, три рази.

Нїхто не висгунав боронити образа. Але малий Гандольфо підсував ся що-раз ближше.

Патер Гондо присував образ що-раз ближше до огню.

Гаєтано нахилив ся мимоволі. Мимоволі по його обличчю пересунув ся гордий усміх. Донна Мікаеля зрозумїла, що він чує, що тепер Діяманте його. Надмірна побожність монаха вчинила Гаєтана паном душ. Налякана дивила ся вона довкола. Її очи бігали від лица до лица. Чи може те саме творило ся у всіх душах тих людей, як і в її? Їй видало ся, що так.

— Ти, Антихристе! — говорив грізно патер Гондо. — Бачиш, що нїхто не думав про свою душу, доки ти був тут! Мусиш бути знищений!

Відтак патер Гондо положив викиненого на костер. Але образ лежав там ледви хвильку, бо ось ухопив його Гандольфо. Пірвав його, підніс високо понад голову і пігнав. Богомольці патра Гонда побігли за ним і почала ся дика нагінка по стегах Монте К'яро. Але малий Гандольфо вратував образ. Гостинцем їхав великий,

важкий подорожний віз. Гандольфо, що чув нагинку за своїми плечима, не зміг інакше допомогти собі і кинув образ до воза.

Потім дав спокійно зловити себе.

А коли вони хотіли бігти за возом, він зупинив їх.

— Бережіть ся, дама в возі се Англічанка!

Була се сінбора Фавара, якій нарешті таки остогидло Діаманте і вона виїхала знов у світ.

І вона від'їхала без перешкоди. Жаден Сицилієць не посміє віднести руки на Англічанку.

V. Фреск Сінбореллі.

Через тиждень був патер Гондо в Римі. Дістав авдієнцію у святого Отця в Ватикані і оповідав йому, як знайшов Антихриста в подобі Христа, як той притягнув нарід у Діаманте до світла і як він, патер Гондо, хотів його спалити. Оповідав також, як не міг повернути народу в Діаманте до Бога. Противно, все Діаманте попало в невірство і соціялізм. Ніхто з них не хотів дбати про свою душу, ніхто не хотів думати про небо. Патер Гондо питав, що станеть ся з тими бідними людьми.

Старий папа, наймудрійший між людьми, які живуть тепер, не сьміяв ся з оповіданя патра Гонда, тільки засумував ся глибоко.

— Ти зле зробив, ти дуже зле зробив, — промовив він. Хвильку сидів мовчки і надумував ся, а потім говорив далі. — Ти певне не бачив соборної церкви в Орвієто?

— Ні, святій Отче!

— То піди і оглянь її, — сказав папа, — а коли повернеш, оповіш мені, що ти там бачив!

Патер Гондо послухав. Удав ся до Орвієто і оглянув святій собор. А через два дні був знов у Ватикані.

— Що-ж ти бачив у Орвієто? — запитав його папа.

Патер Гондо оповів, що в одній каплиці соборної церкви знайшов фрески Люки Сінбореллі, які з'ображають „Судний день“. Але він не оглядав докладно ані „Судного дня“, ані „Воскресеня мертвих“, тільки звернув усю свою увагу на великий малюнок, який гвардіян назвав „чудами Антихриста“.

— Що-ж ти бачив на він? — запитав папа.

— Я бачив, що Сіньореллі намалював Антихриста таким бідним і малим чоловіком, як Син Божий, коли ходив по землі. Я бачив, що він одів його як Христа і дав йому Христове обличчя.

— Що-ж бачив ти далі? — питав папа.

— По-перше бачив я на фресці, що Антихрист так проповідував, що багаті і могуті складали у його ніг свої скарби. По-друге бачив я, що до Антихриста принесли хорого і він уздоровив його. По-третє бачив я, що до Антихриста признав ся мученик і витерпів за нього смерть. По-четверте бачив я на великих стінних образах, що люди йшли до великого храму мира, духа незгоди прогнано з неба, а всіх угнітателів позабивав грім небесний.

— Що-ж думав ти, бачучи се? — питав папа.

— Коли я се бачив, то подумав, що той Сіньореллі мусить бути божевільний. Чи він думає, що за часів Антихриста незгода буде поборена, а земля стане свята, як рай?

— Що-ж бачив ти ще?

— По-п'яте бачив я на образах, що монахів і священників зібрали на великих кострі і спалили. А шесте й остатнє, що я бачив, то се те, що стояв чорт і шептав Антихристови в вухо і радив йому, як має говорити і поступати.

— Що-ж ти думав, бачучи се?

— Я подумав собі: Той Сіньореллі не божевільний, тільки пророк. Бо Антихрист дійсно прийде в подобі Христа і зробить зі світа рай! Він учинить світ таким гарним, що люди забудуть небо! І се буде найнебезпечніша покуса світа!

— Чи розумієш тепер, — сказав папа, — що те, що ти мені оповідаєш, для мене не нове? Церков усе знала, що Антихрист прийде узбровний прикметами Христа.

— Чи ти знав також, що він дійсно прийшов, святий Отче? — запитав патер Гондо.

— Мав би я сидіти рік за роком на престолі Петра тай не знати, що він прийшов? — відповів папа. — Бачу, як повстає народній рух, що палає любовю до ближнього, а ненавидить Бога. Бачу, як люди стають мучениками за нову надію на щастє землі. Бачу, як черпають нову радість і нову відвагу зі слів: „Думайте про землю!“ — як давніше черпали зі слів: „Думайте про небо!“ Я знав, що прийшов той, кого пророчив Сіньореллі.

Патер Гондо похилив ся мовчки.

— Чи вже розумієш, чому ти зробив зле?

— Сьвятий Отче, просьвіти мене в моїх гріхах!

Старий папа підніє очи. Його ясне око бачило кривь заслому припадків, яка закриває хід річій, і виділо, що скриваєть ся за нею.

— Патре Гондо, — сказав він, — мала дитина, яку ви поборювали в Діяманте, дитина, що була милосерна і чудотворна, як Христос, бідна, знищена дитина, яку ви побороли і яку звете Антихристом, чи знаєте, хто се?

— Ні, сьвятий Отче!

— А той, що на образі Сіньореллі увчоровляв хорих і зворушував богатих і прибивав до землі угнетателів, той, що землю зробив раси, а людий заманив забути небо! Знаєте, хто се?

— Ні, сьвятий Отче!

— Хто-ж иньший може се бути, як не антихристиянство, як не соціалізм?

Монах поглянув, з жахом.

— Патре Гондо, — промовив папа строго, — держачи образ на своїх раменах, ти хотів спалити його? Чому? Чому не був ти для нього повний любови і не заніс його до малого Христа-дитяти на Капітолі, звідки він походить? Але ви все так робите, ви, добрі монахи. Ви могли-б той великий народній рух узяти на свої рамена, доки він як дитина лежить іще в пеленках, і занести його до ніг Христа і Антихрист побачив би, що він не що иньше, як лише подоба Христа і признав би його своїм паном і учителем. Але сього ви не робите! Ви кидаєте антихристиянство на костер, бережіть ся, щоб воно швидко не схотіло кинути вас туди!

Патер Гондо зігнув коліна. — Розумію, сьвятий Отче. Піду і шукати-му образа.

Папа підніс ся в своїм маєстаті.

— Не шукайте образа, лишть його, нехай іде своєю дорогою через простір часу. Ми не боїмо ся його! Коли він нападе на Капітоль, аби засісти на престолі сьвіта, тоді вийдемо против нього і приведемо його до Христа. Але ви вде робите, — говорив уже лагіднійше, — що ненавидите його. Забуваєте, що Сібілля зачисляє його до відновителів сьвіта. „Високо на Капітолі мольть ся до відновителя сьвіта — Христа чи Антихриста!“

— Сьвятий Отче, коли він усуне терпіння сього сьвіта, а небо не понесе при тім шкоди, я не буду ненавидіти його.

Старий папа усміхнув ся найніжнійшим усміхом.

— Патре Гондо, поведь, що розповім тобі одну сицилійську історію. Оповідають, патре Гондо, що коли Господь зайняв ся твореннм світа, хотів раз знати, чи ще багато лишило ся робити. І вислав святого Петра побачити, чи світ уже готовий. Свяятий Петро вернув і каже: — Всі плачуть і заводять і нарікають.

— То світ іще не готовий, — сказав Господь і працював далі.

За три дні післав Господь знов святого Петра на землю.

— Всі сміють ся і радіють, — сказав свяятий Петро вернувши.

— То світ таки ще не готовий, — сказав Господь і працював далі.

Святого Петра післано в-третє.

— Деякі плачуть, а деякі сміють ся, — сказав він вернувши.

— То світ уже готовий, — промовив Господь.

— І так воно буде до віку, — закінчив старий папа. — Ніхто не може визволити людей з їх терпінь, але багато буде прощено тому, хто витворює в них нову відвагу зносити свої терпіння!

Переклад М. Логинський

Леонід Андреев.

К Н И Г А.

I.

Лікар притулив трубку до голої груди хворого і почав слухати: надмірно розширене серце нерівно і глухо товклося о ребра, хлипало ніби плачучи і рипіло. І се була така зловіща картина недалекої смерті, що лікар подумав: „Одначе!“ але в голос сказав:

— Ви повинні уникати зворушень. Ви набуть зайнятесь якоюсь тяжкою працею?

— Я письменник, — відповів хорий і усміхнув ся. — Скажіть, будь ласка, се небезпечно?

Лікар стиснув плечима і розвів руками.

— Небезпечно, як і всяка хвороба. Років п'ятнацять — двадцять проживете. Вам сього вистачить? — пошуткував він та з поважання до літератури поміг хорому надіти сорочку. Коли сорочка була надіта, обличчя письменника стало трохи синяве, і не можна було зрозуміти, чи він іще молодий, чи вже старий. Губи його все усміхали ся ласкаво й недовірливо.

— Дякую на добрім слові, — сказав він. Винувато відвернувши очи від лікаря довго шукав очима, куди покласти гроші за візиту і, накінець, знайшов: на столі, проміж каламарем і барильцем для ручок було добре місце. І туди поклав він трирубльову стару, зеленийку асигнацію.

— Тепер, здасть ся, їх нових не роблять, — подумав лікар про зеленийку асигнацію і чомусь сумно похитав головою.

Через п'ять хвилин лікар оглядав другого хворого, а письменник ішов улицею, жмурився від весняного сонця і шіркував: чому всі руді люди на весну ходять по тій боці вулиці, де холодок, а літом, коли спека, там, де сонце більше гріє? Лікар теж рудий. Коли-б він сказав п'ять або десять років, а то двадцять — значить, я незабаром помру. Трохи страшно. Навіть вельми страшно, але...

Він заглянув до себе в серце і щасливо усміхнувся.

— Як сьвітить сонце! Як буцїм воно молоде, і йому хочеться сьміятись і зїйти на землю.

II.

Рукопис був товстий і аркушів у ньому було багато; по кожному аркуші йшли маленькі, густі рядки, і кожний із них був часткою душі письменника. Костистою рукою він благоговійно перебирав сторінки, і білий відблиск від паперу падав на його обличчя, як сяєво, а біля його на вколїшках стояла жінка й тихо цілувала другу костисту, тонку руку і плакала.

— Не плач, люба, — просив він. — Плакати не треба, нема чого.

— Твоє серце... І я лишуєь сама на цілому сьвітї. Сама, о Боже!

Письменник погладив рукою нахилену до його колїн голову і сказав:

— Дивись.

Сльови не давали їй дивитись, і густі рядки рукопису бігали хвилями, ломались і розпливалися в її очах.

— Дивись, — сказав він другий раз. — Ось де моє серце. І воно на віки лишиться з тобою.

Се було так сумно, коли конаюча людина думає жити у своїй книзі, що ще густїйші і більші стали сльови його жінки. Їй потрібне було живе серце, а не мертва книга, яку читають усі: чужі, байдужі і недлюбячі.

III.

Книгу почали друкувати. Заголовок її був: „В оборонї знедолених“. Складачі розірвали рукопис на клаптики, і кожний складав тільки свій клаптик, який иноді починав ся з половини слова і не мав вислу. Так у слові „любов“ — „лю“ лишилось у одного,

а „бов“ дісталось другому, але се не мало ніякого значіння, бо вони ніколи не читають того, що складають.

— Щоб йому добра не було, сьому письменникови! От ахатемське письмо! — сказав один і морщучись від гніву і нетерплячки закрив рукою очи. Пальці руки були чорні від олов'яного пороху, на молодому обличчі лежали темні олов'яні тіни, і коли робітник відхаркнув і плюнув, слина його була окрашена тим же темним кольором. Другий складач, теж молодий — старих тут не було — виллював зі швидкістю і зручністю малпи потрібні літери і тихенько співав :

„Ой, доленько чорна, ой доленько темна,
Важка як зелізо, як пара нікчемна!

Далі слів пісні він не знав, і мотив у нього був свій, одноманітний і нехитро-сумний, як шелест вітру в осінньому листю. Решта мовчала, кашляла і випльовувала темну слину. Над кожним горіла електрична лампочка, а там далі, за стіною з дротяної сітки, мріли темні обриси відпочиваючих машин. Вони витягали вузлуваті чорні руки і тяжкими, похмурими масами давили асфальтову долівку. Їх було багато і лячно тулилась до них мовчазна п'ятьма, повна утаєної енергії, гомону і сили.

IV.

Книжки рядами стояли на полицях і за ними не видно було стін; книжки високими купами лежали долі, і з заду магазину в двох темних кімнатах лежали все книжки й книжки. Здавалось, що мовчки здрігаєть ся й рветь ся на около скута ними людська думка, і ніколи не було в сій царстві книжок справжньої тиші й справжнього спокою. Сивобородий пан із розумним виразом лица з шанобою розмовляв із кимось по телефону, пошепки вилаяв ся „ідіоти!“ і гукнув: — Михалку! — і коли хлопчик увійшов, зробив суворе лице і посварив ся пальцем.

— Тебе скільки разів кликати? Поганець!

Хлопчик злякано моргав очима, і сивобородий пан угамував ся. Ногою і рукою він витягнув тяжку пачку книжок, хотів підняти її одною рукою, але зраду не міг і кинув її назад до долу.

— Ось віднеси до Юрія Івановича.

Хлопчик узяв ся обома руками за пачку і не підняв.

— Хутко! — гримнув пан.

Хлопчик підняв і поніс.

V.

На хідниках Михалко штовхав людей і його прогнали на середину вулиці, де сніг був сірий і липкий, як пісок. Тяжка ноша давила йому спину, він хитався, фірмани гукали на нього, і коли він згадав, скільки ще йому доведеться йти, злякався і подумав, що зараз помре. Він скинув пачку з плечей і дивлячись на неї заплакав.

— Ти чого плачеш? — спитав його якийсь чоловік.

Михалко плакав. Незабаром зібралась ціла юрба народу, прийшов сердитий поліцейський з шаблею й пістолем, узяв Михалка, його книги і все в купі повів дорожкою в участок.

— А що там? — спитав черговий квартальний, підводячи голову від паперів.

— Надсильний тягар, ваше благородіє, — відповів сердитий поліцейський і пхнув Михалка наперед. Квартальний витягнув до гори одну руку, а потім другу. Потім по черзі витягнув ноги в широкі лакировані чоботах. Дивлячись боком із гори до долу на хлопчика, він викинув цілий ряд питань.

— Хто? Звідки? Сган? По якому ділу?

Михалко на це відповів:

— Михалко. Селянин. Дванацять років. Хазяїн послав.

Квартальний підійшов до пачки все ще потягуючись на ходу, відставляючи назад ноги й випинаючи груди, важко зітхнув і злегка попробував підняти книжки.

— Ого! — сказав він із задоволенням. Папір, в який були обгорнуті книжки, на краю продерся; квартальний відігнув його і прочитав заголовок: „В обороні знедолених“.

— Алу, ти — кивнув він Михалка пучкою. — Прочитай.

Михалко моргнув очима і відповів:

— Я неписьменний.

Квартальний засьміявся.

— Хе, хе, хе!

Прийшов неголений паспортист, дихнув на Михалка горілкою й цибулею і теж засьміявся.

— Ха, ха, ха!

А потім склали протокол і Михалко під ним зробив хрестика.

З російського переклад *Ю. Осинський.*

І. Турбенеv.

Б А Б А.

Я йшов сам один широким полем. Раптом мені почули ся легкі, обережні кроки за моєю спиною... Хтось ішов по мойому сліду.

Я оглянув ся і побачив маленьку, вігнуту бабуску, всю закутану в сіре лахміття. Обличчя бабки видніло ся з під них: жовте, зморщене, гостроносе, беззаубе обличчя.

Я підійшов до неї... Вона зупинила ся.

— Хто ти? Чого тобі треба? Ти жебрачка? Чекавш милостині?

Бабка не відповіла. Я нахилив ся до неї і помітив, що обидва ока у неї були застелені на пів прозорою, білястою плінкою або плівкою, яка буває у деяких птиць: вони захищають нею свої очі від занадто яркого сьвітла.

Але у бабки та пліва не рушалась і не відкривала зіньок. Із цього я видів, що вона сліпа.

— Хочеш милостині? — повторив я своє питання. — Чого йдеш за мною?

Але бабка як перше не відповідала і тільки трошки скорчила ся.

Я відвернув ся від неї і пішов своєю дорогою.

І от знов чую за собою ті-ж легкі, міряні, мов підкрадаючі ся кроки.

— Знов ця жінка! — подумав я. — Чого вона до мене причепила ся?

Але я зараз же в гадці додав: Мабуть вона сліпуючи зблила ся з дороги, йде тепер по наслуху за моїми кроками, щоб разом зі мною вийти в людяне місце. Так, так; це так.

Але чудний неспокій помалу заволодів моїми думками: мені почало здавати ся, що ця бабуся не тільки йде за мною, але що вона направляє мене, що вона мене прає то на право, то на ліво, і що я мимоволі слухаюсь її.

Одначе я йду далі... але ось попереду, на самій моїй дорозі, щось чорніє і ширить ся... якась яма... „Могила!“ блиснуло мені в голові. — Ось куди вона штовхає мене!

Я круто повертаю назад. Баба знов передо мною... але вона бачить! Вона дивить ся на мене великими, злими, зловіщими очима... очима хижой птиці... Я насуваюсь до її лица, до її очей... Знов та-ж темна пліва, те саме сліпе й тупе обличчя...

Ох! думаю я... ця баба — моя доля. Та доля, від котрої не можливо втекти чоловіку!

Не втекти! не втекти! — Що це за божевілья... Треба спробувати.

І я кидаю ся в бік у другому напрямі.

Я йду хутко... Але легкі кроки як перше шелестять за мною близько, близько... А попереду знов темніє яма.

Я знов повертаю в другий бік... І знов той самий шелест позаду, і та-ж грізна пляма попереду.

І куди я не кидаюсь, як заяць обскочений стрільцями... все те-ж, усе те-ж!

— Стій! — думаю я. — Піддурю-ж я її! Не піду нікуди!

І я в мить сідаю на землю.

Баба стоїть позаду, в двох кроках від мене. Я її не бачу, але почувую, що вона тут.

І раптом бачу: та пляма, що чорніла далеко, пливе, повзе сама до мене!

Боже! Я оглядую ся назад... Баба дивить ся просто на мене і беззубі уста скривлені усмішкою...

— Не втечеш!

Переклала з російського Нат. Лозенко.

Б. Грінченко.

Л Е А Н Д Р О.

(1821).

Усміхнулася блакить до землі,
Пахнуть квіти в льомбардському полі
І щебечуть пташки у гіллі:
Любо жити, літати на волі.

Чорний стовп край дороги стоїть,
Там німецькі салдати при зброї,
Вона ясно на сонці блищить,
У рушницях — смертельні набої.

І Леандро із чолом ясним
До стовпа йде по смертній дорозі;
Поруч — патер з хрестом золотим:
„Кайсь і найдеш надію у Бові!“

„О, не каюсь! Мій гріх — то мій рай,
З ім не страшно і жить і вмирати.
Хто боров ся за волю й свій край, —
Не злякаєть ся муки і страти“.

„А покайся, то минеть ся й гроза...
Шкода-ж батька і неньку єдину!...“
Затремтіла на очах сльоза...
„Жаль Італію, рідну країну...“

„Молодий же ти, — солодко жить!...
Буде серце дівочє в горі...“
Він зітхнув і всміхнув ся на мить:
„Хай сяє їй щастя, як зорі!...“

„А не вмер би, коли-б ти признавсь,
З ким замірив ся стати до бою...“
І вогнем його погляд завзявсь:
„Чорний радге, гідую тобою!“

„Та невже краща смерть за життя,
Смерть болюча, без чести і шани?“
„Краща смерть, ніж прожити без пуття,
Ніж носити ганебні кайдани!...“

До стовпа привязали... стоїть...
В висоті линуть вільні птиці,
Усміхаєть ся ясно блакить...
І підводять салдати рушниці...

Іван Франко.

ЮНЮІСТАДОРИ.

По бурхливім океані серед пінявих валів
Наша фльота суне, беть ся до незвісних берегів.
Плещуть весла, гнуть ся щогли... Ось і пристань затишна!
Завертай! І бік при боці! І стерно біля стерна!
Кидай якорі! На беріг по помостах виходи!
Нічичирк! Ще ледво днів... Пусто скрізь... Ставай в ряди!
Сонний город ще дремає... Схопимо його у сні...
Перший крик — наш окрик бою і побідніі пісні.
Та заким рушать, пускайте скрізь огонь по кораблях,
Щоб всі знали, що нема нам вороття на старий шлях.
Бухнув дим! Хлюпоче море... Щось мов стогне у судні...
Паруси залопотіли наче крила огняні.
Гнуть ся реї, силпють іскри, мов розпалені річки...
Снасть скрищить... Високі щогли запалали мов свьічки.
Що за нами, хай на віки вкриє поніл житевий!
Або смерть, або побіда! — се наш оклик боввий!
До відважних свьіт належить! К' чорту боязь навьісну!
Кров і труд ось тут здвигне нам нову, кращу вітчину!

Кохавина д. 26 липня, 1904.

Ганна Барвінок.

САДОВНИЧА ШКОЛА.

Років із п'ять тому назад як я була у сьому запущеному саду, похилому, дупловатому і по-декуди піднертому: де-инде на деревах маячили яблука, груші потроху, і там така-ж і людина посовом ходила з ціпком — сивезна, похила, згорблена, що сама ще потребує підперки, доглядала саду.

Побачивши крізь ветхий тин сі обставини заманулось мені зайти більше із цікавості в той сад, ніж із потреби того плоду. Зацікавив мене дідусь. Зайшла поготорити з ним. Да ще подумала: що да як би цей сад да вмів гомоніти, да переказав би нам так як у Андерсенових казках, що всі бездушні речі говорили! Я й сама таки маю древність — столітній стіл, що ще татусь залізши під його передягнувшись, щоб не пізнала — ховав ся від мене, а я його шукала. А скільки там за ним переобідало і значних людей і родини! Тут поминали близьких незабутих покійників і плакали, тут і весільні сьміяли ся і раділи в своїх мріях про щастє... Як би розказав, що тоді почував із їх життя! Як тоді було, які звичаї, які потреби духові й матеріальні, щоб поміряти їх до теперішнього: ще згага накипає на устах, як подумаш, які наші тепер невпинні бажання великі — до болісти серця, так просьвіта широко сьйнула. І се все зворушило мою душу... Культури бажемо, широкого роввою і свободи ума, щоб розмахнути ся простірно надбанням науки і розширити їх далі і дати поживу ниньшим працьовникам для корисного вжитку.

Не визнаю я цього саду квітчастим: був же й він пахучий і рясний овочами, з веселим щебетанням соловія, що не одній душі надихав хоч хвилину щастя, поетичні мрії, умягчав душу, і все се мигтіло красою колись округи. І скільки оцей дідусь симпатичний, похилий, немоцний, що колись не такий був... і також може мигтів постаттю, красною річчю, і всього перечував за свій вік, і почував молодю, радісно, що душа в гору росла! Багато мрій і бажань хвильово наплило і в мою голову... Сей дідусь може не раз борюся в життю своїм, а тепер притулившись уже в солом'яній будочці, радіє і тому захисту, що здобув собі й такої роскоші на старість.

Не раз вітер трепав-тропив оті дерева похилі; так і він бував у боротьбі з життям трудним, що несумівно було, і риси залишили слід на його обличчі та на його похилій постаті.

Питаю у дідуся: — Хто тебе провідусь, хто твою душу контентує-одогріває й одхає од усяких халеп?... Як оце сам ти тут живеш?

— Да було нас тут гуком, добродійко, — дідусь одмовив опершись на свою підмогу, — да Господь забрав, осиротив мене... Отого гилля потрощила буря — лист пошморгала на тих старих деревах, так і в мойому життю, добродійко, стало ся. Ото мав я двоє діток — померли; і стара принадна була — сказати — теж умерла. За ними з жалю пошла... От я й зостав ся обшморганій, обголений бурею так, як оті мої сотовариші. А було нас ясно: Я їх поховав... Мир запоміг. А тепер щоб не простягати руки, я згодив ся саду стерегти і скінчити своє життя...

Я походила по саду, подивилась і посумувала в куші з дідусям. Гірка старість одинока, да ще й безхлібе...

— Хто-ж тепер до тебе ходить, дідусю, завитає? обіходить тебе?

— Онука що неділі ходить і сорочку мені приносить.

— А хто-ж тобі їсти варить? Хто годує?

— Бог.

— Як Бог?!

— Мир годує. То той, то сей принесе. Хто борщику, хто кашки, а хто й драпочку дасть.

Я подумала: „Скільки тієї голечі, що сьвітять ся плечі!“ Кого Бог любить, тому і уваже як душу свою спасати.

— Натє-ж, дідусю, й од мене ленту. Се й мені Господь указує вас шанувати.

— Нехай тобі Бог віку продовжить! Щоб твоя рука не зничала, хилих підпирати, моя добродійко, моя сизенька. Се-ж ти мені великдень зробила, мов красне яєчко подала...

І ще щось дідусь ласкаво прикладав, дз я боржі пішла далі.

Швидко збігли сі п'ять років, як я була в єьому саду, і нагодившись подивувалась. Вбачаю: із за горизонту темного, вже зниклого саду впливає зьвізда й озаряє сей сад новим культурним сьвітлом і оживотворяє новим життям те, що оджило, струхло — зробило своє...

Дивно, як воно робить ся: росте, жевріє все під божим натхненнем. Люди керують, працюють під надихом всесильного могутого перста. Тецер тут рай. Все оживотворилось. Так-як сьвіт послі темряви. Усюди пройшла культурна, осяйна розумом рука. На шести десятинах усе поділила на частки і культивувала всяку рослину. Молоді прививки яблунь, друга частина груші, третя вишні, сливи гуком їх насаджено. Там ягодник, там куці малини 12-ти сортів, крижовник, смородина, порічки, усе підрізане, підстрижене, а що поранене, то змазане мазю й убінтоване стяжкою і підперте. Там парники в росадою в городни і цьвітошні. Округи дому квітовник мов веселкою обвитий ріжного коліру. Всяка рослина, всякий кутик охолонений, щиро любовно — мов коло живої душі упадали. Тут же виноград і пасіка. В хаті все порядно. Бібліотека і хороші підручники по господарству всяких галузій: по хліборобству, по садоводству, огородництву, пчоловодству роздасть ся для читання учням для практичного розвою за для посівів і розпашки залежі. А иньшим за для духовної і моральної тиші в хороним напрямом.

Під'їзджаючи до будинка „Школи садоводства“ в переднього фасаду ви бачите квітовник, красиво обкружаний газоном і живоплотами, в великим смаком. Можна думати, що се кусочок столичної дачі, тільки в тім ріжницею, що там садовники майже все своє життя на се покладають, а тут їх природа нестить, усьміхасть ся, і підкріпляє. По стінах пнучі рожі як виноград деруть ся. Ростуть рожі деревцями з плакучим гилем, висотою в півтора аршина, а в горі шатром віти спускають ся і маленькі рози жмутами штук десять в купі звисають у низ. Залюбувати ся можна... радісно чихає всяка рослина пахощами, веселим життям, повна соків.

Видно, що тут гуком копошать ся і культивують землю працюючи й орошаючи її в запомогою сонця і роси. Сила велика! який крок землі вихіснуваний, а колись не те було!

Се Бог послав для коржоти людської нам хорошего терпячого працівника, земляка д. Терапонта Петровича Савику, котрий од зорі до зорі лазить по грядках, не зважа на росу, а иноді на спеку, або й вітер холодний, копошиться ся, культивує, то й сад, що був колись трухлий-похилий...

Провидіння дало йому духову і фізичну силу оживити безплodну затужавілу землю, запліснїлу, майже закинуту, зарослу кропивою, то курячою сліпотою, то хмелем, то будяками, лоухом. Та треба було погладити бажри, глинища. Йому все те удалось невсипнучим трудом викорінити і зробити таку принадну і корисну людській школу.

В околиці округи сусідні сади понаповняли ся молодими щепами, кущами, ягодиниками за дешову ціну — настатиць ся не можна. І всякому тепер селянинови можна душу одвести то киселем, то пирожкою, то вареником. Опріч того багато молодіжи захочено до приємної і здорової діяльности, вбачаючи перед собою такого учителя, що з під його рук усе так, як із води йде.

Х. Кулішівка, 1902 р. 16 липня.

Ольга Коренець.

У ТІНЯХ НОЧИ.

Прийшла на нього ніч дуже тяжка. Такі бувають у людей звичайно раз у життю. Стояв на переломі. І було йому як подорож-ному, що заблукав ся в пустини. Ніби ясно довкола, а не знаєш, де ти. Дорога веде у всі боки, у всі напрями світла, а не знаєш, якою йти. Так було в його душі.

Як він бояв ся тої ночі, тої остатної ночі. Нераз думав рішити ся скорше. Не хотів відкладати до остатної хвили. Хотів раніше рішити ся, а відчував, що не зможе. Знав себе. Від двох неділь відкладав із дня на день, із години на годину. І перетягну-лось до тої ночі, тяжкої, бо остатної ночі.

Прочував, що так буде, але не знав, що буде так страшно. Страшно мов перед смертю. Думки мов переполохані птахи били ся по його голові, переплутували ся з собою, гонили одна одну. Їх шалений рух справляв йому діяючий, майже фізичний біль. Нерви дрожали мов натягнені струни. А серце тремтіло легко-легесенько, майже нечутно, мов причаїло ся. Положив на ньому руку. Мав вра-жінє, що ось за хвилию, за дві воно або стане, не буде битись, або нагло страшно забеть ся і вискочить із грудий. За горло стискав його корч, мов якась дужа рука.

Нараз йому видало ся, що він сидить на судейському кріслі. Велять йому рішати судьбу чийось, якоїсь дорогої, дуже близької людини. На долю або недолю, на щастє або на біль, на спокій або на розпуку. А від рішеня зависить жите — жите, що йде на вагу золота. А він не знає, де щастє, а де розпука, в чім доля, а в чім

недоля. Не знає і ніхто йому того не скаже. Ніхто й ніколи. І він не буде знати, хіба відгадає. З закритими очима відгадає. Від його прочутя буде залежати доля цілого життя, довгого мов вічність. І можна програти його, як програєть ся дрібну монету. Програти, коли має ся лиш одну ставку — одну-однісіньку. Волосє ставало йому на голові. Ломав руки, аж тріщали.

Коби можна ще відложити. Не рішати ся тепер, бодай не в сю хвилию. Якийсь час думати про щось иньше. Про що будь, лиш не про те. І не тремтіти так і відпочити. І не пам'ятати, що завтра буде вже по всім. Що не буде можна вже вернутись, не можна ні за які гроші. В тім, що вибереш, треба буде йти, йти без упину, мов у ярмі, на віки. І не оглядати ся поза себе, щоб не жалувати за тим, що лишило ся невибраним. А воно буде манити душу, буде здавати ся щастєм, дуже великим, бо страченим, добровільно страченим. А може не лише буде здавати ся, може дійсно воно буде щастєм-долею його життя, а те, що вибере, горем і розпукою?... Від тої гадки кров молотом стала бити в його висках.

Відчинив нервово вікно. Сьвіже, нічне повітре обвіяло його лице, кров не біла ся так сильно. Але шум у голові не уставав, некольний шум.

Чи та ніч ніколи не скінчить ся?... Але ні! Най триває ще довго, дуже довго, бо що буде, як сонце зійде і застане його нерішеним? То було б уже занадто страшне. Най триває та ніч, лиш най не шарпає нервів так немилосерно.

Кривь відчипене вікно влетіла нічна комаха. Літала по кімнаті, бочуєсь о стіни. Йому здало ся, що ся комаха — то він. Не зводив з неї очий. Так, се він, се певне, в ній його душа. І як вона побиваєть ся! Не знає, куди летіти. Летить на сліпо. А все головою о стіну вдаряє. Ух! як болять ті удари! Він відчуває їх у своїому зболілому мізку. Не вже-ж усе йому буде так щастити ся? Завсіди буде розбивати голову о перепону? Не вже-ж йому судило ся блудити непевно ціле життя?...

Як та темнота ночі, густа, непроглядна темнота, тяжить на мізку! Як входить у нього і затемнює гадки! Коби хоч один промінь сьвітла на небі! Нічого. Темно довкола. Чорна маса п'тьми виповзає зі всіх кутів його кімнати. Наближаєть ся до нього ближше, все ближше. Ось вона вже зовсім близько. Відчуває холодний подув — мов із могили.

Аж тепер пізнав її. То не тінь, не п'ятьма — се вона, його судьба, змйна і невмолима. Глядять на нього тисячами своїх чорних, погаслих очей, вливають ся ними в його душу і сьміють ся з нього, некельно сьміють ся. Він хоче перемогти її, відняти в неї тайну свого життя. Мусить її дістати, дістати хоча би за ціну життя. Годі довше мучити ся. Тепер або ніколи... Кидаєть ся на неї з витягненими грізно руками. І паде.

Вертає до сьвідомости. Що з ним? Він має горячку. Сьвітло розжене мари. Засьвітив лампу. Жовте сьвітло розігнало тіни. Вони причаїлись по кутах. У сьвітлі лампи окружене видалось йому страшним, мертво непорушним. Особливо ті тіни по кутах. І то в тій тиші, глузій без одного звука. Дрож пройшла по його тілі. Загасив лампу.

Тепер йому легше. Втоплені нерви приспали ся. Коби лиш знов не прийшли привиди, що томлять душу! Все буде добре, коби лише сю ніч перебути. Коби можна було оминати її в дорозі життя, мов терне, що лежить на шляху.

Коби то вже завтра! Завтра він не потребує рішати ся. Буде по всім, по рішеню. Завтра він буде знати, чого держати ся. Буде такий певний себе, мов після побіди. І життя його буде лежати ясно перед ним, мов дорога в сонці. Так, так, йому буде добре і легко — всі сумніви він прожене від себе.

Коби лише діждати ся ранка. Як довго прийдець ся ждати? Бояв ся глянути на годинник. Може лиш хвилию, а може ще дуже довго. Хоче обчислити, скільки годин він уже перемучив ся. Але се йому не йде. Ся ніч довша ніж иньші, які пережив у своїому житю, довша ніж усі вони разом узяті. На години її не обчислиш. Се не одна ніч, а вічність.

Щоб заняти ся, стараєть ся конче обчислити той час. Та гадки про се пересовують ся по поверхні сьвідомости. В її глибині стоїть лиш одно питанє, одно, але страшне: „Як рішиш ся?“ І те питанє тяжить йому на міаку, висить над ним у повітрі, мов меч Дамокля, прилітає з тихим шумом на тінях ночі зза вікна. А він не вміє відповісти на нього. І не знає чи зможе коли. Йому так тяжко, мов би великий камінь звалив ся на нього і давив. А в нього нема надії видобути ся з під того яра.

Почало свитати. Повітре з чорного ставало сірим. На небі показавали ся ясніші пасмуги, мов стрічки. Він задуманий не бачив сього. На сході зарум'яніло ся. Він підвів очи. В них відбив ся

нараз смертельний жах. Зірвав ся з крісла. Вхопив себе руками за голову і бігав по кімнаті мов божевільний. „Уже день, уже день“ говорив горячково, „а я ще нічого не знаю, нічого, що зі мною буде“. Бігав, зачіпаючись за річи.

Нараз до ніг його впала книжка. Скинув її зі стола бігаючи. Відняв руки від лица і підніс її. Машинально поглянув на її заголовок. Усміхнувся і відіхнув глибоко. Одно слово, надруковане на заголовку, рішило його судьбу. Він на хвилину повеселішав. „Не я рішив — судьба рішила“, думав, „вона сама. Дала мені знак свої волі. **Наві** буде, як вона хоче. Я за се рішене не відповідаю“. Лице його прояснилось. **Але вже за кілька було йому,** мов заложив собі петлю на ший.

Надія Кибальчич.

З малих краєвидів.

Мені здасть ся, що я їду залізницею швидко-швидко і дивлю ся у вікно. Поуз проходять різні краєвиди. Край дороги я часто бачу людей. Інших роздивляюся добре, інших ледви загляжу, але пересвідчаюся, що майже всі люди негарні та маленькі і мають обличчя з таким холодним, сухим, мізерним виразом, що у мене самої зникає бажання бути гарною людиною...

I.

Я у перше познайомила ся із кузиною Ніною Масенко тоді, як вона тільки скінчила інститут. Мама—рідна сестра Ніниного батька і між ними та нашими були дуже гарні відносини. Вони часто листували ся, дядько кілька раз приїздив і гостював у нас, але Ніни ми не бачили. З малку вона була все при матері, що хворіла і нікуди не виїздила, а потім, коли та вмерла, її віддали у інститут. Дядько кожні канікули збирав ся привезти її до нас, та за господарськими справами ні разу не зібрав ся, так саме, як і ми збирались кожне літо приїхати до їх на село, тай не зібравись.

Нарешті ми таки зібравись і поїхали. Ніна зустріла мене так щиро радісно, що я одразу почула себе так, мов вік її знала й любила. Вона і вродюю мені вподобалась: маленька, тоненька з смагляватим личком, ясно-карими величезними очима; риси у неї властиво не гарні, але я ніколи не бачила таких виразливих уст, як у неї.

Мама через тиждень вернула ся до дому, а я осталась і пробула три місяці. Сільське житє мені дуже вподобалось, хоч дні минали так однаково, що їх не можна було одрізнити один від другого; та після города се був гарний відпочинок. Але Ніна казала, що ця тиша до одчаю надокучає їй. В інституті тиша і тут тиша, а їй нема нічого гіршого над се.

Господарство у їх було велике і дядько цілком їм заоплював ся; у нас же не мало ся ніякого діла і ми всі дні гуляли, читали, ласували та дивились, як працюють иньші. Часто Ніна затягала мене до челяди і се мені з початку не подобалось. Неприємно стояти без ніякого діла та дивити ся на чужу працю. Але челядь завєди була така весела, мов та робота не важка, і така привязна до нас; що ми раз по раз пробували з ними, і мені стало подобатись. Ніна навіть подругувала з дівчатами. Ми все пробували і копати і гребти і вязати, словом за все брались. Ніна хоч трошки знала, а я у перше бачила, як це робить ся. Запевне з того нічого не виходило, окрім утіхи нам і людям.

Знайомих було зовсім мало, тільки кілька поважних панів з такими-ж поважними жінками. З молодіжи нікого і взагалі інтелігенції мало, тим кожна інтелігентна людина здобувала тут надзвичайну цікавість. З початку мене дуже смішило, як було Ніна зачувши гуркіт екіпажу кидає все і біжить мов навіжена до воріт подивити ся, хто то проїздить. Потім я й сама так увійшла в ту-тешне житє, що зачувши той чарівний гуркіт летіла до воріт.

Ніна вигадувала всякі розривки, які тільки могла. Найдужче вона любила ярмарки і розмальовувала їх такими яркими барвами, що я зацікавилась тай поїхала на одну, але розчарувалась. Для Ніни головна принада — юрба, де й яка-б не була, того і ярмарок їй подобав ся. Вона з утіхою сновигала ся між людьми і товаром, іла медяники, що лежали на столиках покриті пиллюгою, слухала лірників. Слухаючи, вона аж в екстаз прийшла і сказала цілу промову про те, як любо слухати лірників, як це нагадує давні часи і яка у сьому поезія, я подивилась на сліпих — вони завєди роблять на мене таке важке вражінє, від якого не зараз вивольюсь — і сказала, що нещастє заважає втішати ся поезією.

— Яке нещастє?!

— По мойому, нема гіршого нещастя, як сліпота.

Ніна здивовано подивила ся на мене, потім на сліпих і здивовано сумно вимовила: — А мені се ніколи на думку не спадало,

повіриш? Чи то не те, щоб не спадало... а так... Усі так дивлять ся, мов це звичайна річ, мов так повинно бути, мов страждання тут нема... і я теж так... Ніна стала зовсім сумна, а мені було неприємно, що я поцувала її гарний настрій. З того, що він розвіяв ся, слішим не стало легше.

Від'їжджаючи до дому я взяла од Ніни слово, що вона приїде до нас на Різдва, але її не було, бо дядька по звичаю не пустили господарські справи, а одній їхати він не дозволив. Після Різдва приїхав сам тижнів на два по якомусь ділу, а у Ніни боліла рука і вона залилася дома.

Приїхав і пробув більш місяця та порішив серед зими переїхати у місто. Казав: донька скінчила інститут. Нудьгує на селі, шкода дівчини... Зимом в хазяйстві мене не треба, чому-ж і не задовольнити її... мій обовязок... і т. и.

Дочка не пододала господарських справ, пододала їх пані Яворська.

Ся пані, жінка багатого і значного урядника, пишна білява красуня. Хоч її дочці певних двацять пять, але пані ще цвіте і, щоб там не казали про косметичні додатки, ще довго цвисти-ме. В нашому місті, хоч воно і губернське, але як і в повітовому всі знають усіх. Пацю Яворську всі знали, звивали преподобницею і всі намагали ся бути з нею знайомими, вважаючи це для себе пошаною. Її дочка була на вигляд дитина не дитина, дівчина не дівчина, а просто якесь чортиня; і по вдачі теж. Вередлива, гостра, смілива до бевголова, неважлива на людський осуд, можна сказати прямо непуцяща і це тільки через значного батька вдавала громада, що не примічає її поведження.

Почувши про переїзд, Ніна без краю раділа і дякувала батькови. Дійсної причини їй ніхто не сказав.

На щасте трапилась у одному дворі з нами гарненька квартирка і вони переїхали. Я почала знайомити Ніну з містом, чи тогуляти по йому, водити її до рідні та знайомих, бувати у театрі, а втомившись сидіти край вікна та переказувати біографії тих, що проходили поуз. Звичайно мало гарного могла я переказати.

До знайомих Ніна відносила ся так щиро, чого вони здебільшого не були варті; від театру божеволіла, а за те біографії робили на неї таке важке вражінє, що я покинула свої оповідання. Вона мабуть думала, що погані люди і погані вчинки існують тільки в романах.

Зустрівшись із тією людиною, яку вважала поганою, вона виразно показувала їй свою антіпатію. Так раз ми були у театрі, де вона вподобалась одному добродієви. Його фамілія Дорович. Я в той час не була з ним знайомою, але як і усі знала, що воно таке. Вродю він був неможливо поганий, а вдачею та поведженем ще гірший. Се друга Іра Яворська, тільки ще нахабніщий, ще витівніщий; йому не було ні перешкоди, ні впину, але він був страшенно багатий, то йому все добре минало. У нашому місті йому ні одна панна не подобалась. Усі — казав — на один зразок, без ніякої оригінальності і або нудні, або намагають ся походити на непутящих дівок.

У театрі він став придивляти ся до Ніни; очевидночки його здивувало, що гарна панна не грав очима і на всіх дивить ся однаковим поглядом, бо у Ніни тоді не було і тіни кокетства. Він увесь час ходив за нами, ставав на дорозі і дивив ся на Ніну з підкресленою увагою. Вона страшно розгнівалась і голосно висловила свою думку про його, чим, звичайно, викликала ще більші заходи, так що ми не дослухавши песи втекли.

Коли ще ми були на селі, Ніна питала, чи не зустрічала я в місті панночку Настю Термецьку. Її батько та мати колись мали маєток поспіль Масенків і Ніна з Настею подругували. Потім маєток Термецьких продали за позички і вони переїхали у місто, де Настя вчилась у гімназії, а батько мав маленьку посаду. Ніна тепер не знала, де вони і що з ними. Я згадала, що зустрічала у когось із знайомих цю панночку, не гарну, завсіди з великим смаком убрану, привітну, непримітну і завсіди у остатній ролі. Але я чула про неї, що у своїй компанії вона дуже і дуже вільно поводить ся. Гімназії вона не скінчила, бо за неї не могли давати плату і взяли з четвертої класи. Розказували про неї, що вона дома майже не бувала, а проживала то в тих, то в сих знайомих. Її кликали на допомогу, коли де збирав ся вечір, од'їжджаючи брали доглядати за господею, прохали що небудь пошити і за се дарували яку дрібницю. Брали до себе гостювати панночки, бо вона була здатна на різні сьміливі, потаємні пригоди і не заважала, тим, що негарна. Батька її я теж зустрічала — несимпатична людина. Він завсіди всіх судив і ганив, та будши стародавнього роду вважав себе вищим від усіх і гнівав ся, що ніхто сього не примічав. Матері я не бачила і нічого за неї не чула.

Ми роздобули Настину адресу і Ніна побігла до неї. Вернулась як зачарована і розказала, що у Насті познайомилась із її кузиною Марусею Корнієнко, що ця Маруся надзвичайна дівчина, і розумна і освічена і живе тільки для ідей, забувши про все власне. Вона йде у народні учительки і разом готуєть ся на курси, щоб мати змогу більше приносити користи. З розмови Ніна догадувалась, що там є цілий гурток, який має невідомі їй потаємні справи. Маруся-ж казала, що увесь город ненавидить їх за ідеї та за те, що вони більш розвинені, мають гарні думки, не дбають лише за себе.

На останнє я, правду кажучи, здивувалась, бо будши знайомою трохи не в усім містом, нічого не чула ні про Марусю, ні про який такий гурток. Очевидячки людина занадто побільшувала своє значінє на сьвітї. Я тільки пригадала одного студента Корнієнка, якого бачила колись у брата. Він не походив ні на кого з товаришів, такий був мовчазний, чи замислений, чи смутний; мало говорив, ще менше усміхав ся. Гарний парубок із тонкими рисами і дуже ясним пишним чубом. Я спитала, чи це не рідня Марусї? Ніна сказала, що брат. Їх тільки двоє, рідні ніякої нема окрім Термецьких; вони у їх і квартиру наймають. Корнієнко вже скінчив і хоче бути земським лікарем.

Ніна ще довго розказувала всячину про їх і сама багато не розуміла з того, що чула. Корнієнко хоче писати популярно-медичні книжки, бо в їх велика потреба. Вони щось розповсюднують між народом... Тут Ніна змішала все до купи і прохала мене роз'яснити те, чого вона не розуміла.

II.

Раз я забігла до Ніни і побачила, що вона збираєть ся йти. Вона нервово-жваво обернула ся до мене:

— От у нас із Настею умова: коли не прийде до шестої години, то я повинна іти до неї. Ходім до неї у двох, Таню! Ходім, сердечко!

Мене зовсім не цікавило знайомство з Настею, але Ніна так прохала, що я згодилась. Я одразу як прийшла, то зауважила, що у неї тремтить голос, що вона знервована і все так повертала ся, аби я не бачила її обличчя. Придивилась таки — очи заплакані.

— Чого ти така, Ніно?

Вона не встигла нічого сказати, як увійшов дядько. Ніна вхопила брилик та вуаль і стала надівати.

Дядько пройшов ся по хаті, сів у креселко і гляючи у бік почав :

— Жінка одного мого знайомого, пані Яворська і її донька хочуть із тобою познайомити ся. Вони прохали, щоб я привіз тебе до їх. Там тобі буде весело. Вони такі привітні люди.

Я бачила, як затрептіла при цій мові Ніна і зрозуміла причину її настрою. Певне, що це їй розказала Настя. За остатніми словами дядька Ніна повернулась і крикнула :

— Я... я... ніколи... чуєш, ніколи не хочу до їх... і тобі..

Вона не скінчила і вибігла з хати. Коли я зараз пішла до неї, то вона заховавшись у подушки плакала. Побачивши мене схопилась, мовчки умилась, одяглась і ми вийшли на вулицю.

І зустріли Яворських ! Вони проїздивши пильно розглядали Ніну з таким виглядом, мов вона була на половину їх власність. Коли-ж ми проходили до бульвару, то при вході стояв Дорович. Ніна йшла попереду, він трошки одступив даючи їй дорогу, але так, що вона не могла пройти не черкнувшись об його, а він тим часом що найнахабніше дивив ся просто їй в обличчя. Мені за нею не дав пройти, а вийшов сам. По такій зустрічі на Ніну було страшно глянути.

Настя загляділа нас у вікно і вибігла аж на рундук. Ми увійшли в господу і мене вразив її вигляд. Скрізь висіло павутинне, по кутках лежало сьміття, мебелі мало і та що була, поставлена як навмисне не закутно. Настя провела нас у свою хатину, там було чепурненько, але теж убого : два столи, ліжка, кілька крісел. На стіні висіли сукні закутані простиралом, під ними стояли картонки. На столі лежав блакитний станик із легкої шовкової тканини, штучно оброблений прошвою та атласовою стяжкою. У йому стреміла голка, видно : Настя виглядаючи Ніну шила.

Ми посідали і почалась розмова про се та про те, більше про моди з приводу блакитного станика.

— Це у тебе дуже гарне, — завважила Ніна розглядаючи його.

— За те-ж не дешево мені й влетіло ! Мені вже на убрання нічого не дають. Буквально ні копійки вже більш року. Батько що дня у клубі грає... Чи повіриш, що він вноді нам і на обід не дає ; так без обіду й сидимо, а він іде обідати до знайомих. Поло-

жи, що й мене майже ніколи нема дома.. Мамі найгірше, вона вже як старчиха убирась ся. Але вона сама винна, тут треба знатись, а вона ні слова... аби не клопотатись. От і в гімназію; правда, я сама хотіла її покинути, але я-ж була мала... вона і не ворухнулась... Я взагалю де хочу буваю, а вона й не зна, де я.

Настя стала викладати усе своє домашнє лихо, не зважаючи, що я була зовсім чужа і мені ставало ніяково, тай ті всі розповіді робили дуже гнітюче й неприємне вражіння.

Розмову перервала сама пані Термецька, здорова жінка, а очима без ніякого виразу, одягнена майже у рами. Вона мовчки увійшла, не дожидуючи, щоб Настя нас познайомила, подала нам руку і зараз вийшла, мов зайшла не туди, куди хотіла.

Коли вона вийшла, Ніна спитала:

— Чому ти не візьмеш якої посади? Я думаю, можна-б знайти.

— Батько не дозволяє.

— Чому?

— Каже, що це буде опорок на наш стародавній рід, коли дівчина піде у найми.

— Ой, Боже! — скрикнули ми з Ніною.

— Запевне, се сьмішно. А то йому здасть ся не опорок, що ми скрізь винні. І за квартиру, і за хліб, і за мясо, і за крам... Нам крамарі трохи не що дня нагадують, наймички роблять скандали, а він каже, що на хамів не треба звертати уваги... Нас скрізь зневажають і це нічого!

Настя взяла станик, щоб повісити його. Коли скинула простирало, я побачила чимало убранных і все гарних. Це мене здивувало, за які достатки вона може їх справляти і спитала, чи має який заробіток.

— Де-б я його взяла! Лекцій мені ніхто не дасть, а ось одній родичці дві сукні пошила — обіцяла на блюзку набрати, та так обіцяною і востало ся. Друга за дві блюзки дала стяжечку... здебільшого так, а я хоч ніде не вчила ся шити, проте гарненько шью...

— Де-ж ти гроші береш на це? — показала Ніна на сукні.

Настя вглянула на неї, замислено зсумула брови і не зараз відповіла:

— Ох, залуталась я у позички! Вже сїмдесят карбованців винна... — і додала швиденько, влякано глянувши на мене.

— Тільки, Бога ради, нікому не кажіть.

Ми запевнили, що цього не зробимо, але Ніна просто у одчай прийшла, що Настя таке накоїла; та дівчина видно і сама добре знала, що погано, та не хотіла й замислюватись, усе звертала роюву на Корнієнків. Тут Ніна забула і пані Яворську і Настину повичку та слухала, слухала.

Настя нічого нового не розказала й наче навмисне говорила все гарне; я вже бачила, що одно ймення Корнієнків було Ніні чудовою музикою.

Як стало темніти, ми пішли до дому і на виході зустрілись із якоюсь панною. По описанням Ніни я одразу догадалась, що це Маруся Корнієнко. Вона була низькоока і тоді тільки пізнала Ніну, як та обізналась. Нас познайомили і Маруся запросила усіх до себе. Ніна була така рада, що не спитавшись, чи хочу я бути у Марусі, пішла і мене потягла.

Маруся була висока, струнка, з ясною мов льон косою, з чорними оксамітними бровами і синіми прозорими очима. Погляд був наївний, дитячий, уста зложені по дитячому, вимова дитяча; Маруся говорила тихо, не швидко, але коли говорила голоснійше, то проривались якісь непрямно різкі нотки, а в виразі очий часом проглядало наче пильно приховане щось суховате, навіть недобре. Та все це бачилось по тім, придивившись, а то вона здавалась справді симпатична.

Її хата була велика, ясна, з мягкою мебелю, з рослинами і бевлічю усяких цяцьок. Оті всі цяцьки, ті рожеві стяжки біля навісок, усякі окраси переважно рожевого коліру непрямно вражали своєю затертістю та панянством. Серйозній дівчині личила-б иньша обстановка.

Майже зараз за нами почув ся дзвоник, Настя побігла одчиняти і вже більше не вернулась. У хату несміливо увійшла негарна, привяла панна, убого убрана, з стриманими рухами і жалібними очима.

Маруся придивилась до неї і здивовано спитала:

— Це ви, Ольго Степанівно? Відкіля ви взяли ся? Сідайте! Панна Іваненко, панна Масенко, панна Стефанівська — познайомила нас. Панна сіла.

— Приїхала шукати роботи. Лекції... музику я теж знаю... — тихо почала вона.

— Що-ж ви повинули Яблунівку?

— Брат одружив ся і.. будинок малий, хат мало...

— Се значить, невістка запаувала. Так вам лекцій? Нехай я пошукаю.

— Будьте ласкаві! Я така рада, що знайшла вас, а то у мене ні єдиної знайомої душі тут нема. Аж моторошно самій у чужому місті... — У Іваненко виступили сльози і вона замовкла, а ми стали розмовляти між собою, де-б можна дістати лекцій, даючи їй час подолати свій сум. Вона ще трошки посиділа і пішла; прощаючись дуже прохала Марусю зайти до неї, бо так тяжко в самоті.

Коли пішла, ми стали розпитувати, хто вона.

— Це у батька колись був економ, так це його дочка, — недбало відказала Маруся.

Знов подзвонили, прийшло кілька панночок. Стали збирати ся гості. Прийшов і Корнієнко; він мовчки з усіма привитав ся і сів у кутку розглядаючи книжку. Його брови були трошки зсунуті і це йому дуже личило.

Тут була все молодіж та ті, які вважали, що належать до неї. Найбільше скривь і всюди була на очах одна панна; Ніна казала, що це найкраща подруга Марусі і так її любить, що майже завжди живе у неї. Я знала про неї, що вона з дуже доброї сім'ї, але не має ніякого діла. Ніна розказувала, що вона вважає лекції, шитте та службу „дармограйством для панів і допомогою злу“, тим і не хоче нічого робити.

З усіх гостей вона найбільше говорила і все на ту тему, що найвища вартість людини — це незалежність, а її може дати тільки праця. І що ніколи, навіть у дрібницях, не треба приймати не зароблену пеміч від інших. Мабуть через се вона демонстративно не сіла на сталець, що подав їй один із паничів, і майже вирвала не подякувавши у мене з рук тарілку, яку я підсунула. А мені все дівля у вічі її сукня. Напевне, що вона наділа Марусину, бо була їй не до стану і з Марусиною постаті.

Була ще одна панна. Всі знали у нас, що єдина мета її життя — грати ролю, де і яку, все одно. Це веселка, що має всі кольори, які не спитаєш. Проте тут її дуже шанували. Сьміяла ся в думках із одного панича. Він говорив так красно, що сам мов соловейко заслухував ся свої мови, того часом кінчав за те, проти чого з початку повставав.

Розмови були майже виключно ідейні, такі з першого слова почали ся, мов по програмі. Мене вони знали і говорили вільно.

В оціх питаннях мені не все досить ясно, моя рідня і наше коло не в ідейних, мало доводилось чути такого, але те, що тут говорилося, мені не подобалось. Думки здавалися вузькими і неокритикованими, а головне — нещирими.

Мені було трошки смішно з Ніни. Вона мала вигляд побожної людини, коли та вступає у свята місце. Напевне, що Марусина хата була для неї храмом ідей. Бідна дівчина мовчала, уважно слухаючи і боялась вимовити слово, щоб не сказати чого дурного та не понизитись у думках своїх богів. Усі питання, які тут здіймалися, були цілком їй незнайомі, у їх вона не могла мати власних поглядів, а показати це соромилась. До неї обертались дуже люблячо і з цікавістю розглядали, так саме як і мене, а вона це вважала за щирість та приязнь і, видно, почувала себе такою маленькою, мізерною, гадаючи, що не заслужила такого щастя.

Я теж мовчала стежучи за всіма, мовчав і Корнієнко розглядаючи свою книжку. Тільки як хто говорив що небудь для його цікаве, він підводив голову і дивився на того, але я не могла вгадати, чи ганить він, чи згоджується. Коли-ж той, що говорив, кінчав, то Корнієнко знову схиляв ся над читанням. У його були дуже гарні очи, великі, темні, а погляд серйозний і якийсь загадливий.

Згодом розмова стала брати теми з окольного життя. (Робило таке враження, мов по програмі вже все скінчилось і товариство з легким серцем увяло ся за цікавище). Згадали про Яворських. Яворські — казали — були найгірші їх вороги.

— І можете собі зрозуміти, яка ця Іра нахабна, — говорила Маруся. — Які брехні вона про нас розносить, як скрізь нам перешкаджає!... Памятаєте, той наш спектакль? — А це колись на гулянні казала Олененко, що хоче зі мною познайомитись. Запевне — я ні за що. Їй хочеть ся увійти у наш гурток і розруйнувати його. Або може для тебе, Андрію, — жартуючи звернулась до брата, — ти їй, кажуть, подобався.

Корнієнко півогидливо глянув на сестру і нічого не відмовив.

— Який ти негідний... для панночок, — двозначно відмовила Маруся. Що те, натяк? Я глянула на Корнієнка: наче Бог на землі. Не йму, положим, віри, щоб у наші часи вони ходили по землі.

— А, он що, панове, чи не назва хто в вас лекцій? Тут приходила одна немолода панна і прохала знайти їй. Її становище погане, зовсім без грошей, — голосно звернулась Маруся до всіх.

— Хто-ж його зна! може де й є, — почувлось звідусіль.

Мені пригадалась бідна Іваненко, як вона щиро звернулась до Марусі і як їй набуть тяжко в незнайомому місті, самій, без рідні, навіть без знайомих. Я сказала Ніні, що треба увзятись та знайти лекцію і піти до Іваненко.

— Підемо з вами, Марусю?

— Обов'язково.

Увійшла Настина мати несучи піднос зі склянками чаю. Ні до кого вона не привитала ся, ніхто до неї, тільки Маруся недбало і незадоволено кинула:

— О, знов нема найнички!

Я пересіла до малого столика пити чай і примітила там цілу купу малюнків із шоколяду. Спитала Марусі, що це у неї за колекція.

— Для будучих учнів збираю, — по дитячому весело відповіла дівчина, — знаєте, для їх це дуже цікаво буде малюючки...

— Одначе ви любите шоколяд! скільки назбирали.

— О, я така ласуха! Але шоколяд купую не инший, як із малюнками, хоч він мені менше подобається. — Це було сказано зовсім серйозно, навіть із повагою і фізіономія стала така наївна і мила, що зоставалось тільки любити ся. Але я в цю хвилину почувала, що вона мені дуже не подобається і що всі її мінні роблені, що її ідейність теж саме, що її убрання в англійському стилі — щоб відрізнитись.

Ми пішли до дому зовсім пізно.

Ніна була як у чарах і спитала, чи дуже мені вподобалось у Корнієнків.

— Так собі, нічого, — відказала я, шкелуючи холодити її палке захоплювання, а вона це зрозуміла.

— Як то? тобі не подобається? Ой, ти занадто сьвітська панна і на все дивиш ся занадто по панськи.

— Я думаю, ти ще гаразд не розбереш, що по панськи, а що не по панськи, — засьміялась я, хоч її тон мене зачепив. Ми-ж із нею були такі щирі, так і любили одна другу, а перший хто зустрів ся, вже має такий вплив, що вона думає дивитись на мене з погорда: Я ще їй сказала:

— Ти так надихалась тій ідейній атмосфері, що в тебе у голові туманів.

Вона промовчала, значить, гнівалась. Так ми дійшли до дому і розійшлися по своїх господах.

III.

Отся розмова лишила щось неприємне. Хоч із верха наші відносини зоставались такими як і раніше, та щирости вже не було й бачились ми не так часто. Ніна познайомилась із усім гуртком Марусі, що дня куди небудь ходила і була наче в дурмані. Навіть те, що вона почула про батька, було, здається, їй однаково. У протязі двох тижнів вона стала зовсім иншою. Найперше нашла собі простеньких суконь — тоді як раніше мала такий смак до всього барвистого та блискучого, що я її не раз зупиняла — волосся складала просто, не їла ласощів, сама прибирала хату, а всі свої гроші кудись віддавала. Її мучило, що вона живе в гарній господі, має гарне убрання, що має смачну їжу, що користується послугами наймичок.

Я не знала, що мені робити, бо боялась сказати своїм, щоб вони ще гірше не накоїли, а примусити Ніну глянути критично на той гурток я не могла. Річ у тім, що проти ідей я нічого не мала сказати, а що до способів, якими хочуть справдити їх, то тут уже я сама нічого не розуміла гаразд. І справді, раз на питання компетентні люди відповідають ріжно, то се значить, що на його ще нема відповіді.

Проте я взяла ся впливати на Ніну насмішкою. Раз, коли вона журилась, що не може всього віддати другим, я сказала:

— Як хоч, голубко, а ти ще зовсім інститутка. У тебе, як і в кожній людині, людське горе було перед очима та ти його не примічала, поки не показала тобі Маруся. Бо Маруся тобі впадалась. Ти кажеш, що тобі соромно жити у достатках? Перед ким тобі соромно?

— Звичайно, перед людьми.

— Се-б то перед Марусею і комп... Коли-б ти сказала: сором перед тими, що не мають достатків, або перед собою самою, а то перед людьми. Ті люди! І де ти бачила, щоб робили так як говорять? Ось спитай поради у своїй Марусі, як це робить ся, і бери в неї приклад. Хіба вона відказала ся від теплої хати, від гарних суконь та смачної їжі? А ти шиеш собі простенькі убрання.

Це, знаєш, великі розкоші, щоб до кожного настрою мати окрему сукню. Ти кажеш, що тобі соромно сидіти згорнувши руки? Ну, так скористуйся, що в тебе є протекція і одбий найкращу посаду, про яку мріяла яка небудь Іваненко. Запевне, що діло ти гірше робити-меш, бо і не вмієш і не звикла і не боїти-мешся стратити посаду, і вважати-меш, що ти досить уже тим зробила взявши її. За те тобі буде пошана від людей, що ти, багата панна, а сама собі заробляєш на шовковій сукні та дорогі ласощі. Або розновоюднюй...

— Годі! більше вже не можна сказати!

— Ні, можна. Але жалкуючи тебе на цей раз мовчати-му. А ти от скажи, коли ви з Марусею зберетесь до Іваненко?

— Я вже кілька раз нагадувала Марусі, та у неї все часу нема.

Я собі подумала, що у Марусі був час зараз віддати нам візит, але своїх думок не сказала Ніні, а попрохала її піти до Іваненко, бо я аж дві лекції знайшла.

У хату заглянув дядько.

— Ви тут, панночки? Ідїть у світлицю, там до нас гість прийшов. Я вчора з ним у клубі познайомився. Чепуріть ся та виходьте.

Ми стали крутити ся перед дзеркалом і спитали, хто ж то такий.

— Се тутешній багатир Дорович.

Ми аж скрикнули.

— Я ні за що не піду, — рішучо сказала Ніна і сіла.

Дядько сього вже не чув і я мабуть хвилину вдесять вмовляла її, аж поки знов не прийшов дядько і тоді ми силою витягли Ніну з хати. Вона увійшла у світлицю така тремтюча і бліда, що Дорович задержавши її руку, подивив ся на неї з великою цікавістю та усміхнув ся. Ніна сіла на краєчок стільця, а через мить утекла; я пішла її завертати. Вмовляла, вмовляла, аж розсердилась, і вернулась, щоб покликати дядька на поміч. Тільки увійшла в поспільну світлицю хати, як із других дверей Маруся з своєю подругою. Двері у світлицю були незахилені, а Дорович сидів як раз напроти. Панночки так і оджахнули ся чи з жаху, чи з великої цікавості.

— Дорович!!

Я підійшла до їх.

— Чого отой тут опинив ся? — забувши зо мною привитатись спитала Маруся.

— З першим візитом.

З'явила ся Ніна. Догадуюсь, що вона пішла слідом за мною, щоб крізь портю роздивитись Доровича.

— Які у вас гості! — прикро сказала Маруся. — Коли-б знала, що у вас його зустріну, то не прийшла-б. Це страшно у вас бувати. Таким людям мені гилко руку подати.

— О, ми підем у мою хату. Чого нам туди йти? Ходім, — наївно заспокоїла її Ніна. На обличчях панночок відбилось велике незадоволенє. Вони увесь час, поки були у Ніни, говорили їй одні неприємности і були такі холодні з нею, що як пішли, то вона восталась дуже засмучена. Призівши їх відносини, вона подумала, що чимсь винна, а що не знала чим, то та невідома провина здавалась їй усе більшою і більшою.

Знаючи її вдачу, що вона тільки на людях могла розвіяти сум, я пропонувала зараз іти до Іваненко і ми зібрались. Проходячи через сьвітлицю побачили, що Дорович і досі сидить. Мабуть наважив ся ждати, поки батько знесилений розмовою, яку гість не підтримував, не примусить дочку знову прийти. Ми демонстративно зайшли попрощатись і сказали дядькови, щоб він нас не ждав, бо ми підем до Іваненко, а відтіля до нас і з ким небудь зі старших зберем ся на гуляння.

Це останнє сказала Ніна, а я знаючи Доровича, була певна, що він туди прийде і подратувала Ніну, що вона назначила йому стрівання.

У Іваненко були ми не довго, бо й так заціпились, а вона жила далеко, у темній вузкій вулиці. Її хатка, або краще сказати комірка, була низька та душна, а вона сама за цей час дуже звела ся. Вона страшенно врадїла, коли ми прийшли. Здасть ся, й лекціям не була так рада, як живій душі.

Від нас пішли з братом на гуляння. Публіки в саду було вже дєводі. Тут завсїди новно і можна побачити увесь город, можна спостерігати всі історії, симпатії, вдачу кожного. Ми трошки походили по головній алеї, слухаючи музику, або, правду сказати, розмови, клаялись знайомим і судили всіх, як звичайно, коли розглядаеш юрбу.

Цей сад ділить ся на дві частини: сад на горі і сад на низу. На горі по середині широка алея, від неї на всі боки ідуть ву-

венькі стежки з низько похиленим над ними віттям, чорні, мов тунелі. Трошки осторонь від алеї літній малесенький театр. Сад понизу — це доволі велике, нерівне коло з кушів, а навкруги широка стежка. Ся частина саду дуже роздожиста і спускасть ся аж до річки.

Ми погуляли трошки, але брат побачив десь товариша і зник, а ми пішли шукати Іру. Ніна страшно сердилась на мене, що я знайома з такою людиною і сказала, що ледви заглядить її, то втече. Ми підійшли до театру; там саме грала якась мізеренька українська трупа і в театрі, як завсіди, майже нікого не було, тільки в льожі сиділа родича Яворських. Найкраще було видно Іру. Вона була в червоній сукні, сама суха, жовта, мала, гнучка. У неї чорні, вувкі, косо поставлені очі, заканзублений ніс, червоні як кров уста і занадто коротке підборідде. Мені треба було з нею побачитись, бо у нас уряджали спектакль та дали мені невідходящу роль. Такі ролі завсіди брала Іра, а тепер чогось відказала ся. Я хотіла її прохати, щоб визволила мене. Ми з Яворськими зустрічались у спільних знайомих, часто грали в одній пєсі, брали участь у одних гулянках, але мама не любить їх і сторенить ся, а брат терпіти їх не може. Проте зовсім не мати ніяких стосунків не можна живучи у нашій громаді, бо вони всюди є.

Я не хотіла заходити до їх у льожу і ждала, поки Іра вийде, але ледви завіса спустила ся, як Іра швидко пішла здовж алеї розглядаючись, мов кого шукаючи. Так і звияла з моїх очей. Я ждала її, ждала, та вона тільки за третім дзвоником прибігла в льожу і я не встигла зупинити її.

Майже зараз підійшла до нас Настя. Вона мала задоволений, потішений вигляд. Сівши біля нас вона розповіла, що коли сиділа в кінці алеї доволі темному і безлюдному, дожидаючи одну подругу, як до неї підійшла Іра, сіла біля неї і пригадала, що вони колись зустрічали ся у знайомих, що вона досі якось її не пізнавала, а це пізнала. Почали розмовляти. Іра спитала, чи знайома вона з артистами, що тут грають. (Настя завсіди крутить ся за кулісами літніх театрів). Коли сказала, що знайома, то Іра попрохала познайомити з головним актором. Настя зараз пішла і покликала його в одну з темних алеї, де по умові ждала їх Іра. З першого слова актор порозумів ся з нею і вони розмовляли так, мов давно були знайомі. В алеї було сиро та холодно і Іра змерзла, хоч була в теплій накидці. Актор гаянтно зняв свою чумарку і закутав

панну. Після другого дзвоника Іра вернула чумарку, подала руку і сказала: до побачення. Парубок не випустив руки і так вони дійшли до сьвітла.

— Моє становище третьої особи буде не дуже приємне. Вони забулись за мене, а я боялась піти, бо може Іра сього не хотіла, — докінчила Настя.

— О, Боже, яка гидота! — прямо в одчає крикнула Ніна

— Ось тихше, — вупинила я, — по всьому саду чути.

Ніна гнівно висловила, що тим існує всяка гидота, що порядні люди годять ся в нею. На це я відказала цілою низкою приказок: „Один у полі не воїн“, „З вовками жить, по вовчі вить“ і т. и., щоб подратувати. Вона мене не слухала, говорила своє і не бачила, що до нас підходив Дорович, кумедно одягнений у ясний картатий костюм і зелений картузик.

— А подивись, хто то йде до нас, — сказала я алорадно.

Ніна так і притихла.

Дорович сів близьенько біля неї, вона притиснулась до мене і дивилась у напротилежний від його бік.

— Правда, тут музика гарна, — звернув ся добродій до неї.

— Мені не подобаєть ся, — одривала коротко. Вона завсїди любила тут слухати музику, але досить було почути про неї від Доровича, як та здалась щиро поганою.

— Ви мабуть більше співи любите?

— Не знаю.

— Як то „не знаю“? А хто-ж зна? Може ви знаєте? — спитав мене. Прямо бавив ся Ніною, як диким кошенятком.

— Звичайно, я не розмірила точнісінько, що більше люблю, — роздратовано сказала Ніна.

— Ви чудово співаєте. Я раз довго стояв під вікном у вас та слухав. Та чого ви не хочете зо мною говорити?

Ніна стала як мак і від несподіванки глянула Доровичу у вічі, та зустрівши насмішкуватий, гострий погляд, не стамилась, схопилась і пішла геть.

Звичайно, я за нею. Я вже розсердилась і сказала їй, що вона не вміє поводитись, як розпещена дитина. Це було вислухано дуже покїрливо.

Ми спустились у низ і сіли на ослоні під великим деревом, де нас зовсім не було видно. На низу публіки зовсім не було, коли не коли хто проходив. В кінці саду при місяці блищала річка,

Вона здавалась де далі все вузшою між високими, тісними берегами, і далі зовсім ховалась у ліс. Другий берег крутим краєм ішов у гору і був покритий чорним сосновим лісом. У горішньому саду різнобарвними огниками світилися ліхтарні, відтінь чула ся музика сьмілива, запальна, а з низу, від річки долітали далекі, далекі співи все тихшаючи... хтось їхав на човні... І як мені в ту мить хотіло ся бути там на чорній в відблисках воді, щоб із обох боків чорнів глухий ліс і щоб я не чула й слова людського!

Поки ми любовали ся нічу, якийсь пан спустив ся з гори і пройшов поуз, не примитивши нас. Ми пізнали міського старого гультая. Він пішов далі навкруг кола і зник. Якийсь час не було нікого. Потім на горі зайнула біла сукня і дівоча постать спустилась у низ, тільки не по нашій стежці, а з другого боку.

— А у мене, Сергію Миколаєвичу, знов до вас прохання, — почув ся по другий бік кола Настин голос. Тон був на пів фамілярний, на пів несьміливий.

— Знов? Знов? Се значить, знов повичка.

Се голос того пана, що пройшов поуз нас. Тон цілком фамілярний.

— Так саме. Повичте мені, будь ласка, ще двацять. Необхідно треба. Я зароблю і верну вам, даю слово!

— На вертанє, голубонько, я й надії не маю. І де-б то ви так заробили? Що вже й казати таке! А от ви краще приходьте до мене завтра пізенько у вечері. Чусте? Ось маєте двацять рівно.

Стало тихо.

Через хвилину постать у ясній сукні забіліла по той бік кола і сховалась на горі за деревом.

Зараз після сього друга постать, тоненька та маленька, швидко зайнула поуз нас із меляодійним, без краю злосливим сьміхом.

Ніхто иньший, як Іра.

Ми сиділи мовчки, мовчки...

З гори спустила ся Настя і тихо, наче що розмислюючи, йшла у низ. Уже майже минула нас, коли якось глянувши побачила і підійшла. У руці видно щось затиснула.

— От пригода! — несамохіть вирвалось у неї.

— Пригода! — різко сказала за нею Ніна.

— Що ти кажеш?

— Ми чули...

Настя одразу хотіла щось сказати та не сказала; кілька хвилин стояла мовчки похиливши голову.

— Що мені робити, я й не знаю. Ніколи цього не сподівалась.

— А ти таки взяла гроші?

— Взяла... ось... — показала на долоні. — Так не знаю як... я остовпіла...

— І взяла! Піді верни.

— Я йшла з такою думкою... але не знаю, як це зробити... коли-б не образив ся...

— Образив ся?! А він же тебе як образив?!

Настя зробила ступінь, зупинилась, подивилась на гроші і в жалем покривилась.

— Але я йому ще винна... що з того, коли тільки ці верну? А у мене на брилику стяжки зовсім полиняли...

— Я візьму у тата, тепер у його є, і ти йому усі вернеш. Ходім до дому!

— Не хочу, не хочу ні за що! — несподівано енергічно повстала Настя. — Ніколи не хочу! Як то, ще доведеть ся вертати! — Вона змішала ся, замахала руками і говорячи „ні за що, ні за що!“ втекла. Одначе свої гадки доволі ясно змалювала. Виходить, що вертати позичку панови не вважала обовязковим, а Ніні то вже треба було. Це вона одразу зміркувала. Зневагу-ж, яку мала, навіть не зрозуміла гаразд. Бувши у громадї, так сказати, за кулісами, вона і не знала добре, що гарно, а що погано і напевне її позичка здавала ся їй звичайною річю.

Я не бачила обличчя Ніни, але чула, що вона от-от заплаче.

— Он де ви! А я вас скрізь шукаю.

Дорович.

— Чого ви так всамотіли ся?

— Та це ми тут... у холодок... — почув ся тоненький, зляканий, тремтучий голос Ніни.

— В холодок? Еге! Від місяця?

Я не втерпіла і засьміялась.

— У мене голова болить! я до дому хочу! — як дитина прошепотіла Ніна і схопила ся. Дорович пішов із нами. Проходячи головну алею, я почувла глузливий сьміх Іри і слова: „А Сергій Миколаевич нову коханку здобув. Тільки що бачила, як він її грошима наділяв. Це Термецька“.

Іра здалась мені такою гидкою, що я порішила краще грати ту роль, ніж прохати її та говорити в нею.

При виході нам зустрілась чудна пара. Одна з артисток у костюмі і гримі та якась коротенька, сьмішна постать убрана парубком. Хода чудна, обличчя мальоване. Ця істота зняла свою величезну не по голові шапку і вклонилась нам. І це була Настя...

IV.

На другий день я встала недужа. Була на гулянці в легкій кофточці і простудилась. З самого ранку прибігла Ніна стурбована і сумна, сказала, що погано спала, що після вчорашнього її так гидко на душі, що вона не знає куди подітись. Але я була така вяла, що не могла її розважити і вона побігла до тітки.

Після неї зайшла до мене одна приятелька, яка часто бувала у гуртку Яворських і в загалі знала всіх і все, що діється у місті. Вона розказала цікаву новину, що Маруся Корнієнко познайомилась із Ірою і та знайшла їй дуже гарну посаду у своїй родички. Річ у тім, що Маруся прогайнувала майже всю спадщину, яка восталась їй від батька і ця посада трапилась дуже в пору. Та пані одинока, страшенно багата, платить компаньонці дуже добре, має розкішну обстанову, коний, кухаря... Маруся вже умовилась. Я до речі ще розпитала, що таке сам Корнієнко.

— Корнієнко? Добре його знаю! Такий гарний парубок, серйозний та замислений, по вигляду сама ідея. Одначе мені раз довелося прикро... Йшла у вечері до знайомих — вони живуть у одному дворі з Корнієнками. Під ворітьми стояла юрба покоївок і Корнієнко між ними... і зовсім не мав замисленого вигляду. Ото було! Тепер так непримно, коли з ним зустрінуся!

Над вечір знов прибігла Ніна. Розповіла, що від тітки побігла до другої, потім до знайомих, тепер вернулась до дому, але не може там сидіти. Як навмисне, де не була, то все чула що небудь погане, подібне до вчорашнього. Їй здавалось, що її загонали у тісну, душну хату, або не давали дихати. Їй хотілось осявіжитись і вона прохала, щоб я пішла з нею до Марусі.

Після їх візиту я чула, що між ними щось сталося і не зважувалась сама піти. Я-ж ото як раз була у Марусі, то більше не бувала, хоч вона зараз віддала мені візит і дуже запрошувала мене до себе.

Я вгадала про новину і подумала, що там нічим осьвіжити ся, але нічого не сказала. Хоч почувала себе зовсім не гарно, я все таки пішла, так було цікаво послухати, як розкаже Маруся свою новину і як поєднає це в своїм ідеями.

Вона зустріла нас дуже любязно, але в холодком, мов уже віддала ся від нас ставши вище. Ніна дивила ся їй у вічі як вірна собака. Не терплю сього виразу, хоч би так дивили ся на мене.

Я все-ж думала, що Марусі ніяково і що вона навіть не зважить ся сказати, але вона сказала і сказала так, мов ця посада і була виповненням усіх ідей. Я бачила, яке вражіння це зробило на Ніну, тай сама я почервоніла, так було соромно за Марусю.

— Так учителькою не будете? — наче не доймаючи віри Марусі, спитала Ніна.

— Виходить, що не буду. Не все робить ся, як хочеть ся, а як судить ся. Пані мені вподобалась, гадаю, що у неї буде добре. Ах, коли-б ви бачили, які там роскоші! — одразу від щирого серця скрикнула Маруся. — Хати величезні, скрізь шовк, оксаміт, килими, дорогі річі. Аж ніяково там ходити у такому убраню. Доведеть ся чимало грошей розвіяти, щоб убраться як слід. Ну, та дарма, хоч трошки пороскошую!

Це мені здалось прямо цинізмом і я не втерпіла.

— Так! Яка безсила людська вдача! Скільки-б не говорив проти роскошів, проти тих „що пють людську кров“, а коли самому впадеть ся всім тим користуватись, то не можеш зректи ся.

Не могла я змовчати! Потім безвинно спитала:

— Це через Іру Яворську?

Маруся на мить спустила вії і зараз же глянула на мене дитяче ясним поглядом.

— Через неї. Та чудно це вишло. Знаєте, иноді буває, що й не хочеш з ким знайомитись, але ніяк відказатись. Вона з однією панною зробила мені візит і я мусіла його віддати. Не віддати запевне не могла, це була би величезна неввічливість, на яку щиро українська вдача не здатна. Тай хто його зна, де знайдеш, а де втрапиш; може від Іри можна мати користь для ідеї... вона така, що від неї можна усього сподіватись...

— Ви давно були у Іваненко?

— І досі не була, все збираюсь. Ніяк часу не виберу.

Я виразливо промовчала.

— Чого у вас була Іра? — спитала я далі.
Маруся усміхнулась.

— Гадаю, що їй брат подобасть ся.

— Се для мене якісь лихі часи, — сказала в одчаси Ніна, коли ми йшли до дому. — Я більше не можу! Скажу татови, що зараз їду на село... там я такого не бачила... там люди не такі... Я й хвилини тут не буду... Все, все... і тато... всі... я не розумію тебе, Таню, як ти можеш жити серед таких людей, бачучи все і почувати себе гарно. Як ти можеш мати добрий настрій?!

— Постривай який час і ти мати-меш такий настрій. Тебе правда од разу вразила, а я-ж із малку це бачила, одкривало ся все поволі... Будеш мати добрий настрій, инакше зостаєть ся вмерти. Або погодитись, або вмерти.

По цім слові ми попрощали ся.

Кілька день Ніна була сама не своя. Очи заплакані, голос що хвилі зриваєть ся. Дома майже не бувала, але й до чужих не ходила, все до своїх. Змарніла, зблідла. Незабаром у тітки Зоні відбував ся вечір і Ніну силком туди затягли ми. Громада була розмаїтна: Яворські, Дорович, була і Маруся в своєю панєю. Ніна так і спалахнула, коли побачила її. Ніну саме знайомили в Ірою і я боялась, щоб вона не зробила якої демонстрації, але вона дуже любявно подала Ірі руку і вони стали розмовляти. Підійшов Дорович, Ніна і його не цурала ся і все пильнувала за Марусею, чи бачить вона це і чи робить на неї неприємне вражіння ця розмова. Ніна досягла свого, Маруся поглядала на неї недобрим поглядом, бо їй, як і у своїй громаді, хотілось грати першу роль. Ніна була во всім любязна, багато сьміялась, танцювала.

— Роблю це на злість Марусі, — казала мені.

— Розчарованне в людях — занехаанне ідей, — пожартувала я, — ти це робиш на перекір своїм думкам.

— А що-ж таке ідея без людей? — спитала вона здвигнувши плечима.

— Не тільки сьвіта, що в вікні.

— А ти знаєш иньших людей, так покажи.

— Не знаю.

— Так нічого говорити про сьвітло та вікна. Ти-ж узяла фальшиву ноту, тобі це не личить.

Що було мені й казати?

На другий день Ніна була мовчазна і похмура.

На третій нас запросили на пікнік наші знайомі. Хотіли полюбувати гарними краєвидами. Туди треба їхати човнами і звичайно над вечір, щоб вернутись у ночі при місяці, та кілька годин перебувши там, їсти, пити і не звертати уваги ні на які краєвиди, хіба тільки для звичайности. Про те я чогось завсіди радо збираюсь на такі усякі гулянки, хоч за все життя ні разу не почувала себе гарно ні на одній, навпаки, завсіди неприємно.

Завсіди так упадаєть ся, що гурток складаєть ся з ворожих елементів, иноді буває стільки партій, скільки осіб. Можна собі уявити, які це розважні гулянки. Але я охоче їду, мов мрію, що коли попередні були невдатні, то ця вже напевне буде гарна. І так кожний раз.

Тепер мов справді склало ся краще. Хоч вібрало ся душ трицять, але окремих гурточків було тільки сім. Наш найбільший мав десять осіб.

Іра мала свій, Дорович був з нами, Маруся зо всіма була мало знайома і здавала ся дуже ображеною, що на неї не звертають досить уваги. Вона сиділа біля своєї пані і виразливо не примічала нас. Було доволі шумливо, особливо коли за закускою підбадьорились вином. Паничі припрошували панночок пити, де-які пили, другі ні, Іра пила і горівку. Ціна випила одну чарку, потім другу і третю... Розжеврїлась, жартувала, без огяду вислухувала вільні розмови, які де хто любить і від яких нудить.

— Чи не буде в тебе вина? — сказала я їй тихенько, як вона знову брала ся за чарку.

— Ну, уплюсь, так уплюсь, — різко відказала мені, — я це роблю на злість таким... отій — показала вона на Марусю, — дивись, яка сидить незаймана, невідступна. А її дратує, що коло мене Дорович та найкращі паничі. Вона умирає від заздрощів.

— Звичайно, ти маєш високу мету, але все-ж поводиш ся так, що ображаєш не її одну. Ти зовсім не звертаєш уваги на панночок, наче вони для тебе не існують, а тільки самі паничі.

— Заздрощі! Усім то заздрісно!

— Це-б то і мені? Дякую!

— Я не маленька, щоб мене вчили, як поводитись! Налийте мені ще, — звелїла вона одному з паничів, той налив, але ледви вона простягла руку, як Дорович увзяв чарку собі.

— Буде вже вам пить, — сказав він і випив вино.

Ніна аж здригнулась, гнівно глянула на Доровича і хотіла мені пожалітись та зупинилась згадавши про наш нелад. Тоді одійшла геть, до неї підійшли паничі, а Дорович востав ся.

— Отже виходить, що ваша кузина буде така, як і усі, — привирливо сказав він мені.

Я промовчала. Саме пильнувала за Ірою та Корнієнком. Вона не відходила від його, сиділа схилившись біля його, майже торкаючись плечем. З початку він відносив ся до сього майже неприхильно, мабуть розуміючи, що її залицання, таке вже всім відоме, робить його сьмішним. А потім, винивши, став балакливий і став відповідати на її заходи та все це йому дуже не личило. Він стративши замислений вигляд, стратив свою особливу принаду, та що не звик мривадити швидкі, легенькі розмови, то вони виходили у його неповоротними.

Я слухала діяльог із таким багатим змістом :

— Чого ви так на мене дивитесь ? — питала Іра.

— А хіба на вас не можна дивити ся ?

— Чого-ж ви соромитесь, як я на вас дивлюсь ?

— Розумію, що ви з мене сьмієтесь, бо чого-б ви на мене дивились ?

— Чого ? Хіба вам ніхто не казав, що ви гарні ?

— От, бачите, ви вже й сьмієтесь !

— Та чого-ж бо вже вдавати з себе маленького хлопчика ?

Вернулись ми до дому сьвітом.

Ранком прийшла Ніна жовта, з темними плямами під очима і недужим поглядом.

— Всю як єсть ніч не спала, — сказала. Якийсь час мовчала, а потім почала :

— Вибачай за вчорашнє ! Ти дивувала ся вчора ? То ти правду сказала, що або погодити ся, або вмерти. Я, бач, жива, значить погодилась... Я стільки бачила за цей короткий час, що не знаю, як то все те містить моя голова. Я на все тепер дивлю ся иньшими очима. Тепер я вважаю, що Яворські, Дорович і їх подібні чесніші від Корнієнків та всіх тих, що вдають із себе гарних людей. Ті роблять погано, але не говорять голосних слів і не судять иньших за такі вчинки, які самі чинять. Ті роблять лихе, так що всі знають, ці потаємно. Мені тепер хочеть ся бути гіршою від гірших. Цікава-б я знати, хто-б перший мене осудив ? Тай що то бути гіршою ? Се значить, жити для себе як і всі, тільки

казати щиро, що я це для себе роблю, а не для других. Більше нічого! Ти не можеш уявити собі, що діється у мене в душі! Але я журитись не буду — Ніна розплакалась — і жити-му так, щоб мені було краще. Гарних людей нема, є тільки гарні слова.— Вона втерла сльози і спитала: — Скажи мені, чи ти коли знала хоч одну людину цілком гарну?

— Правду казати — ні.

— І я так думаю, що нема. Тепер я у кожному бачу що небудь гидке.

— Ти за надто багато щирости поклала на гурток Корнієвків.

— І там мене найгірше вразили. Коли я почула те від Марусі, мені од разу наче що полуду в очий зняло і я все побачила. Ні, я не хочу бути гарною людиною! Гадати, що гарні слова еднають ся в гарними вчинками — се значить бути дуренькою, в якій глузувати-муть люди з гарними словами. Я не хочу! Вони говорити-муть, а я на славу їм і на згубу собі робити-му. Як раз!

— А я тобі казала—не захоплюй ся. Для всього треба мати свою звичку. Хто ніколи не був у театрі, тому там усе здається ненатуральним; хто-ж звик, той може себе так дурити, що нанальовані на полотні плями здадуть ся йому справжніми квітками.

— Я себе не хочу дурити. Театр — хвилиний настрій, а тут життя.

Ніна стала що дня ходити до тітки, де раніше не любила бувати. Тітка була бездітна, весела пані, чоловік її був полковник і в їх сьвітлиці не вибувала військова молодіж. З ними вона уряджала спектаклі, вечори, катання, гулянки. Се був дуже веселий гурток і хоч там не було такої рознусти, як у Яворських, але все-ж там мали одну мету — забаву. Там могла загинути жива душа у безодній порожнечі, і там то Ніна розвивала своє розчарованне, свій сум. Ми з нею бачились не часто, а зустрічаючись займали тільки самі буденні теми.

У той час я дістала листа від замужньої сестри; вона писала, що все хворіє, чоловік теж, і прохала мене приїхати до їх. Я через кілька день і виїхала.

V.

Вернулась я тільки весною. За цей час ніщо не відмінило ся, — це я знала в листів мамі, тільки Ніна значно посунулась до ролі сьвітської панни, та не маючи досьвіду, часом переборщала

і про неї починали неприхильно говорити. Дорович уже не звертав на неї уваги і залицяв ся до Марусі. Між дядею та Яворською була значна прохолода, а Іра несподівано виїхала за кордон... Казали, що вона виходить за Корнієнка, але це так і розійшло ся. На сцену з'явив ся хтось иньший. Звичайна річ із Ірою. Про Настю мама нічого не писала, бо не знала її; я питала Ніну, та вона за всю зиму написала лише два коротенькі листи на зразок якихсь протоколів; один про бал, де танцювала більш від усіх, навіть від Марусі, а другий про спектакль, де грала першу роль. Про знайомих ні слова.

З нею ми зустрілись так як рідні, що давно не бачились і стали один другому чужими, стративши все спільне. Від неї я почула, що Настя справді стала коханою Прощенка. Батько, як то личило стародавньому батькови, її прокляв, у матері не було сили за неї заступити ся. Прощенко швидко її покинув, узяв другий, третій... Ця новина мене не здивувала, я й думала, що Настя так скінчить.

На другий день я зустріла на вулиці Марусю. Вона їхала чудовими кінями; була одягнена у ефектний костюм із сукна сірого, у білому брилику з пером та блискучими аграфами. Я саме переходила через вулицю, Маруся глянула на мене наче не знаючи і злегенька хитнула головою вже майже проїхавши.

Вертаючись до дому я зайшла до Ніни і застала там Настю. Своїм очам не повірила! З опухлим, нерівним обличчям, із червоними від сліз очима, неохайно убрана Настя сама на себе не походила. Вона видно і зараз плакала, та зачувши, що хтось іде, втерла слези.

З розмови я зрозуміла, що її знов покинуто, що вона хвора, що гроші всі вийшли, що роботи не дають і звідусіль женуть. Одно востало ся — забитись. Вона здавалась справді така нещасна та беззахистна і становище її було справді безвихідне. Ніна порішила взяти її до себе, зараз сказала батькови, а він не знаючи нічого про остатні пригоди Насті, згодив ся. Настя оселила ся у Ніни, а рідня почувши про це, повстала, і дядько почувши, що таке Настя стала, теж запротестував. Ніна спазнула, натякнула на Яворську і він замовк. Тай в загальї тепер Ніна робила, що хотіла. А по моїму, куди-б краще дати Насті грошей та наняти квартиру подалі, бо така морально неохайна людина могла поважитись на роль Яворської.

З початку Насті зовсім не було примітно. Вона слухала ся не тільки Ніну, дядька, усю рідню, але й покоївку, куховарку. Поводилась так понизливо, що часто бувало ніяково. До гостей не виходила, ховала ся, її рухи були стримані, погляд аляканий. Ми з Ніною намагали ся відноситись до неї так, мов нічого з нею не було.

Вона підбадьорилась.

Рухи стали сьміливіші, голос голосніший, погляд веселіший. Замість однієї-ж і тієї сукні старенької, темної, з'явились барвисті, з важким, блискучим обробленням. Понадівала якісь неможливі перстені, на шнурок годинника поначіпляла дешевих брелюків. Настя стала иньша і тон став иньший. Якийсь погордий, недбалий, вона мабуть усе думала: що ви всі передо мною! Я мала стільки перемог, як вам і не снило ся! Всіх вона гостро критикувала, нікого не минаючи, а до панночок не мала ані найменшого жалю. Тільки й було чути: Ця стара дивеха, та драна кішка. Поганьшої від неї не бачив сьвіт... та цілувала ся з паничем... про неї щось колись кавали... та вільно поводить ся...

— Знов стара дівка пішла... ну й погана-ж! — сидячи у креселку і курючи папіроску показувала вона на вулицю. — До чорта їх у нашому місті! Терпіти їх не можу і сама ніколи не востану ся старою дівкою, — безперечно скінчила Настя і особливим широким рухом витрусила попіл із папіроски аж на середину хати.

Спитати, навщо все це говорити? Це-ж нахабство!

Далі вона стала нудьгувати і порішила скрізь із нами ходити, не питаючись, чи нам це приємно. Ми самі покинули бувати у громаді, бо ніяк не могли одчепитись від неї. Тоді вона звернула увагу на дядька. І як звична особа взяла ся так наважливо і безсоромно, не примічаючи зовсім нас, що треба було щось не гаючись почати. Ніна і руки опустила, а вже рідня всім гуртом вирядила милу гостю, давши їй досить грошей.

— Мов у хаті ясніше стало! — признала ся Ніна, коли Настя виїхала.

Ми зараз же пішли до знайомих, до одних і до других, раді, що за нами ніхто не піде. В той же день нас запросили грати у спектаклі, що малось дати на користь погорільців. У песі були співи і запрошених було багато. У вечері ми зібрались у великій салі нашого клубу. В антрактах пані та панночки сиділи навкруг столів і шили погорільським дітям одержу. Погано і неохоче вони

кроїли і шили. Ті, що керували працею словами, не мали часу шити самі, а таких у кінці антракту було більше двох третин. Мені вдалося, що так погорільські діти не швидко діждуться своєї одежі і що мабуть таку трудно буде надівати, краще-б віддати цю роботу якій простенькій швачці.

Я висловила цю думку, на мене глянули здивовано.

— Але ми не маємо грошей. Всі, що зібрали, то віддали за крам.

Тільки одна пані вишивала собі хвартух, бо їй треба було його для спектаклю.

— Скільки очей гине на ці жіночі прикраси, — завважив якийсь панич у пишній вишитій сорочці, — краще-б ця праця йшла на що корисніше.

— Краще-б одежу шила, — сказала Марусина улюблена подруга, показуючи на паню з вишиванням.

Розпорядчик покликав на сцену.

Почалося з співу. Співали не погано і певне наші співирозліталися далеко по місті. Під вікнами стояли слухачі і прохажі обов'язково зупинялись хоч на хвилинку послухати. Мабуть ця велика, освітлена зала, куди вони не могли увійти, ця молода, весела юрба, до якої вони не могли приєднати ся, здавались їм без краю принадними. Справді-ж у залі не було так гарно.

Коли ми стиха співали, з вулиці різко і все наближаючись почувся дзвоник. Він влетів у хату так несподівано, що співирозлітали самі собою уривались. Діріжер ледви чути, нехотя став пригравати інтродукцію до другої пісні і ніхто не починав її.

То ритмічно, то спляючись звеніло з вулиці, часом чогось так голосно, мов у самій залі, потім все тихше, тихше і затихло..

Це нагадало подорож, розстання і пекучий жаль за чимось утраченим.. Хотілось вийти з цієї ясної хати і йти кудись у темряву, щоб над головою де високо звенів дзвоник рівно і невпинно і це-б заглушило тугу...

А напевне тим, що їхали і несподівано побачили у темній вулиці великі освітлені вікна, переплетені рослинами і кризь їх юрбу, та почули співирозлітали, тим певне хотілось бути тут.. Певне здавалось, що тут так щиро, бестурботно, щасливо, весело.

На другий день гуляючи я зустріла Марусину подругу. Вона кудись поспішала ся і несла якийсь пакуночок.

— Оце несучачці рукава, щоб пошла до спектакля. У мене вся сорочка так вишита білим, а зі сцени краще, коли червоним. Та разом дам заробіток людині. Ця швачка повдовіла і восталась з дочкою без ніяких достатків. У городі її мало знають, то й роботи зовсім нема.

Ми увійшли в підвал із нафарбованими зеленою фарбою та сирістю стінами. Нас зустріла замучена жінка і дівчина мабуть ще молода, але зовсім зівяла.

Панна розгорнула тонесеньке полотно і суцільні взірці та стала розказувати, що вона не любить шитого по канві, а по ниткам, бо так чепурніше виходить. На мій погляд за таку неколко роботу швачка запросила дуже мало, панна не хотіла стільки дати і нарешті умовилась за половину плату.

Тепер я цілком згодилась, що краще шити одержу погорільцям, ніж власні рукави. Не тільки збережеш очі, але й мати-неш двічі моральне задоволення: даєш заробіток убогим і працюєш для їх.

На генеральній репетиції було багато публіки, звичайно Яворські, Дорович, Корнієнки... Про Корнієнка Іра сказала, що він іде за кордон із братом тієї пані, де була Маруся. Плату він мати-не дуже велику, квартира, стіл і властиво не багато діла.

— Значить, і він знайшов працю відповідну своїм думкам, — прикро завважила Ніна.

— Що-ж, може світ забагатіє на медично-популярні книжки, — сказала я.

Ніна була весела, жартувала, кокетувала. Але стоячи поруч зо мною вона сказала: мені здасться, що я їду зелізницею швидко, швидко і дивлюся у вікно. Поуз проходять різні кравиди, край дороги я часто бачу людей. Інших роздивлюся добре, інших ледви загляжу, але пересвідчаюсь, що всі люди негарні та маленькі і мають обличчя з таким холодним, сухим, мізерним виразом, що у мене самої зникає бажання бути гарною людиною.

— Ох, змілуйся Ніно! Ти пишеш поезії в прозі?

Ми обидві стали сміятись.

Репетиція відбула ся чудово. По скінченню, спустивши завісу, ми на сцені танцювали та співали. Втомившись, я підійшла до завіси і стала крізь дірочку розглядати публіку. Сяла була повна, як то кажуть, цвітом вашої інтелігенції. Всіх я знала..

Хотілось заплющити очі і не розплющати, щоб не бачити все одно та одно. Правда, не їми тільки світ обмежив ся, але все-ж таки це „цвіт“, тим „цвіт“, що вони розуміють ся у моральних питаннях, вони в цьому видючі, а не сліпі, але що-ж вони є?...

Хотіла-б я часом поняти віри, що десь є інші люди. Ні!
Під иньшою личиною, та теж саме...

Незнайома.

I. Перший сніжок.

На стерни під панським лісом малий Юра пас товар. Дрібний осінній дощ падав від кількох днів, зимний проникливий вітер адував пожовкле листя в дерев. Сам газда на таку лиху годину не радив виганяти худобу в поле, але малий не зважав на те, якась туга жене його з дому, тож як звичайно накинув на себе стягнену коло шії верету (що йому газдиня патичком на грудях зчепила, аби вітер не розвівав), торбину з хлібом і мандибуркою перевісив через плечі, батіг у руки, тай далі.

Гуцулик, як його називали в селі, зайшов на доли з жінцями. Мати його там у верховині віддала ся за парубка — пішла з ним аж у Межиріки, а молодий тато чужих дітей не хоче. Розлізли ся... Сестри до вуйка до Яворова, — там дороги цісарські мурують, можна заробити. Малому Юрі ледво на дев'ятий пішло, по що-ж його з собою брати? Блукав сам поміж люди цілий рік. Літом із хлопцями як день божий збирає гриби, афини, ягоди, горіхи — ліси великі, ніхто не боронить; іноді в коршні продасть, а найбільше от-так де кому принесе, то там уже й заночує. В зимі і за прости-біг не жалували люди ложку страви та яку стару одежину. В жнива багато Гуцулів виїхало на доли — забрали й його з собою. Мале, дрібне, в подертій сороччині підперезаній ремінцем, не багато місця заняло на возі, а й так більшу часть дороги бігло за фіроку разом із лошатком.

В Конарівці як раз Куций Іван потребував пастуха до худоби. Вяте тимчасом мале сирота, тихе й невибагливе, припало всім до вподоби — от і намовили його лишити ся й на дальше.

Доки було літо, Юра рад був своїй службі. Цілий день у поли, ліс близенько, зелено, весело неначе в горах. Маржину теж малий любив, а й вона його знала. Лиш трісне довгим батіжком, протягло крикне „гей“, а вже корови на дорогу в село завертають. Але від коли настала осінь, всюди пожовкло, почорніло, листя зівяле під ногами сухо шелестить, скрізь розкопані картофліська в чорних високих могилах, неначе які кладовища виглядають, його опанувала туга за горами, за зеленими смереками і ялівцями. Стати сьміло на свою тверду каменисту землю, не стрягнути вже в винім клейкім болоті, стало для нього такою потребою, що Юра постановив утікати. Дороги не знає, але то байдуже. Добрі люди справлять до Коломиї, а там уже як дома. Що п'ятниці Гудули їздять на торг у місто, то й заберуть із собою. Може би до Яворова поступити, — думає малий, — але ні, під виму не будуть раді. Ліпше таки просто до свого села, там усе знайоме, то тут то там якось перевимує. Може навіть вітчим у мамі дозволить якийсь час перебути? Хто знає? Не знати, чи у того Сліпого все Федір служить? Може й ні... він уже великий, певно десь на Молдаву або й до Прус із иншими мав ходити... Як нема, хто знає, чи не приймив би його до маржини. Чому ні? Він же вже зі служби верне, то все легше другу знайти, — гордо думає Юра.

Вітер утих, на землю почав політати сніжок. Спершу дрібненький в дощек, а далі сам, чим раз більший. Недовго, а білий мягенький пушок ніжно поприкривав усе довкола. Вже вечеріло, потиснув легкий мороз, листочки на деревах випрямались, стоять тихенько, неначе не раді позбутися своєї білої прикраси.

Стало яснійше, веселійше, а Юрі теж неначе пояснило на душі. Той сніжок урадував малого як давний добрий приятель, що прийшов відвідати його тут на чужині. Юра вийшов із під дерева, протягнув перед себе руки, обернувшись личко в гору і в якось радістю дозволив обсіпати себе білим платочкам...

Нараз здалека почув радісне, коротке гавкане, а за хвилину на здогін за заяцем у підскоках перелетів великий мисливський пес.

Юра здригнувся. Він уже нерозв'язався, що за псом ось-ось покажеся пан лісний, а його нагайку знав кожний, хто лише переступив панську межу.

Малий перелякано поглянув довкола. Коров нема! Он на „панській“ під стиртою сіна сховалися від вітру. Кинувся мов опарений. Гей! гей! біжить через стерню, вимахує батогами. Корови

підносять ся лїново. Гей! гей! кличе малий розпучливо. Втікають усі, але пан лїсний уже їх доглянув і з рушницею в руці, бігцем на впростець через збіжа кинув ся за ними. Він вийшов на заяці, але тут трапляється ся нагода загнати товар першого богача в селі, сього не можна пропустити!

— Гов! Ти злодію малий! Чекай! Добре, що я знаю, хто мені в сїні шкоду робить! Стань зараз!

Але Юра чим раз далі. Лїсничий біжить, аж йому горячий піт чоло обливає.

— Я тобі покажу втікати... Чекай, бо як злапаю, то кишки з тебе випущу, лайдаку один!

Малий не жалує ніг. Руки підняв у гору, щоб піднести тяжку верету, яка путала йому ноги, і так немов пташеня в розпущеними до лету крилами, що сили драпцює, а його тоненький голосок і худобу принаглює до утечі.

Коби на край лїса, там дорога в долину, живо збіжуть у село, а Іванова хата таки недалеко в краю.

Та пан лїсний завзяв ся! — Аби мені тут не знати що, я тебе з рук не випущу, ти мала прибуду! — Від люгости і бігу аж йому дух у грудях замирає. Ще пару кроків і готов шельма утекти. Чекай, коли ти такий мудрий, я тебе стримаю... Пристанув на хвилечку... змірив... бавх! Лиш дим забілів ся.

Юра зойкнув... підбіг непевно ще во два кроки, замахав ручками... і впав личком у білий сніг...

Вистріливши лїсний отямив ся. Лихо надало малого... і не підносять ся. Тепер на! готова біда бути. Іти ратувати, чи най нужда лежить, поки хто не знайде?... Як на теж перед виборами жандарми в селі... Треба переконати ся, може біда лиш удає...

Пару широких кроків — стоїть над ним. Мала калужа крові темніє-темніє на білому снігу.. Порушив ногою, а далі за обшивку підніс у гору, звернув головку до себе... Перепуджені сві очка малого, широко отворені, зайшли неначе мглою... головка схилила ся безсильно.

У лїсничого мороз пройшов по за плечі. Кров ударила в лице, потім збігла до серця. Пустив скоро обшивку, неначе його в руки попекла. Хвилю глядів нерішучо... а далі як стій бігцем завернув до двора.

— Бодай тебе грім тріс, злодійське насїне... Через таку хамську зайду ще чоловік у нещастє влізе... А шляк би тебе трафив!

В ясній теплій кімнаті пан дідич сидів при столі за паперами. Недавно був Мордко шинкар і перед виборами вів довгу нараду з дідичем. Розповідав про різних бунтівників радикалів. Мусить пан видумати якусь нову штуку, бо готові мужики не дати змудрувати ся, а тоді на тобі клопіт. В таку хвилию не сьміє ніхто перебивати панови — лісничий знає се добре, але сьогодні не вважає ні на що і як стій в заболочених чобітьми влетів до покою.

— Хто там? — не відриваючи очий від паперів сердито питає дідич.

Але лісничому з утоми і тривоги трудно добути голос із грудий.

— Хто-ж там такий? — кричить нетерпливо дідич і обертає ся в сторону дверей. Один погляд на блідого, тремтячого лісничого каже йому, що то не жарти — щось невичайне мусіло стати ся.

— Що стало ся?

Пан в пером у руці поступив пару кроків до лісничого і бистро а неспокоїно глянув йому в очи.

— Нещасте, ясний пане... Я забив того влодія... малого Гуцулика... шельма влодій...

— Забив? Як то? Яким способом? Коли?

Пан зморщив брови, аж йому цвікер сам влетів із носа.

— А лайдак.. загнав худобу в панське, ще й утікає... Чекай — кричу, гоню... не слухає... Якийсь мене чорт підкусив... сам не знаю як вистрілив... ну, а той біда лиш зігнув...

Дідич відітхнув троха. В першій хвилі глянувши на зміненого слугу він бояв ся чогось гіршого, — ну, але як є так є, а й так немила справа.

— Гм... ну, а був хто при тім? видів?

— Бути не було нікого, але вистріл мусіли чути, бо то вже під самим селом.

— Біда в такою дурною службою, — думає дідич, — а тут іще й вибори за плечима.

— А ти вже певно не одному десь похвалив ся, що так мудро вистрілив? — питає остро.

— Живому духови не казав. Я біг по за огороди, на правці.

Хвилька задуми.

— Тямиш, як таштого року відбуло ся польованє у пана Красноярского?

— Чому-ж би ні? Най ся преч каже, убие молодий князь хлопа замісь серни.

— Ну, а ти потребуеш бути ліпший стрілець від князя? Тобі не може трафити ся вбити хлопця замість заяця? Мусиш таки конечно в нього мірити?

Лісничий здивовано глянув на пана, аж рота розтворив.

— Ніби як?...

Се вже пана розлютило.

— Дурню якийсь! Я тебе буду вчити? Як не розумієш, то йди до жандарма, розповідж, як було. Він не далеко в селі, а кайданки готові чекають... Вон з відси!

А там під лісом перший сніжок білим пухом мов мати дитину вкриває малого Юру, вкриває...

ІІ. С т р і ч а.

Поміж золотоколосі лани, по над яри цвітучі, в гори розлетіло ся кілька возів повних розсіваних, веселих мужиків. На переді молода, вся в стрічках, цвѣтах. Вінець із поволоченого барвінку блищить на ній, сяє. Мужики в шапках на бік, сьвяточно одіті, веселі. Лиця їх горем поорані, від праці почорнілі вияснили ся, неначе від того сонця, що все довкола них озолотило.

Візник завзято вєвиває батогом, а худі коники, нагородовані нині оброком, розлетілись із гори, неначе й вони опяніли тою веселістю, яка в тім дни огорнула всіх.

Свахи співають, кричуть із усєї сили. Крізь гуркіт вова, сьміхи народа та бренькіт цимбалів і решет чути їх протягну пісню.

Гей попе, попе, батьку наш,
Отвори церкву проти нас.
Гей, та вїй вітре дорогою,
За нашою молодою;
Розвівай русу косу,
По зелененькому просу...

Розлетіли ся шалені. Не видять, що під гору проти них бистро спинає ся четверня їх пана — князя. Оті раби, що звичайно далеко від ганку одіймають шапки, а на князя і глянути не сьміють, нині й не гадають уступати, дарма угальонований льокай накликає „гоов“. Ой нині, пане князю, ти мусиш уступити, бож ти князем

весь свій вік, а той бідний мужик лиш раз — сьогодні! Лиш раз в житю він топтати-ме цвіти та гроші, що йому у церкві перед престолом під ноги накидають. Лиш раз у житю съєє волото й срібло на тій княгини...

Князь уступає. З поблажливою усьмішкою раз виєєково по-зволяє, щоб і вони піднесли ті голови прибиті хлопською долею. Нехай їм раз здаєть ся, що й вони люди. Нехай співають... Він знає, що та нужда й лиха доля, що за порогом весільної хати нині причаїлась, захопить їх у свої хижі кігті аж надто скоро. Протверевять ся вони в її обіймах, вернуть у свої ярма покірно і без протесту...

Павло Барвінський.

На захехаякій жвї.

Хоч не доіжно, так за те доіжно

Українська приказка.

Весняний дощ не перестаючи йшов уже третї сутки. На хідниках стояли калюжі, а по боках улиць, по рївчаках швидко бігли бурсаки. Не вважаючи на південну пору вулиця мало що не безлюдна. Пробїгла дївчинка-моднярка під дощиком, ховаючи як дитину старанно завинену замову; спокійно, не халапочись, у кожухах на виворїт, пройшли два селяни, сьміло розгрібаючи калюжі шкаповими чобїтьми і уплїтаючи за обидві щоки порозкисанї колачі; прогуржотїв, розприскуючи калюжі, розвинчений до нікуди фїрманський віз зі скуленим фїрманом на передку — і знов на вулицї ві душі. Навїть поліціант, не дивлячись на свою цератову накидку, забрав ся під дашок гостинного дому.

З за вугла перевулка показали ся на вулицї два чоловіки. Йдучи поруч вони старали ся яко мога щільніше притулити ся один до одного длятого, щоб захїстити себе одним парасолем від дощу.

— Ні... хай його чортяка вхопить! Годї, баста!... Менї вже все це остобїсїло! — лютував один із них, Іван Никифорович Бїльський, комік української трупи, держачи над головою старий, дїравий парасоль із вигначеними на ньому як ребра у худї шкапи дротиками. Його ноги, узутї в старенькї черевики, що давно вже „просили кашї“, трохи зачїплялись на ходу, але за те сьміло, не

розбираючи шльопали по самісіньких калюжах, обривькуючи гравюкою як власні шаравари, так і товариша, що йшов поруч із ним, у сірій чамарці на опашки.

— Ти тільки візьми собі на увагу от що, — зупинившись на місці обернув ся він до свого товариша. — Адже-ж він як дав мені 22 карбованці задатку, ще в Харькові, і з тих пір я вже ні разу не брав у нього по карбованцю... все відкараскуєть ся, — чортяка-б плюнув йому в пику, — копійками!... Се-ж прямисінький таки раклó! — При сьому Більський так енергічно махнув парасолем, що струя води з нього попала прямо за комір чамарки його товариша, пана Любарченка, другого аманта тієї-ж трупи.

— Та ну бо, не верти так своїм парасолем! Мало того, що всі штани гравюкою обривькав, та ще й зверху обливаєш!

— Нічого, не розкиснеш... Подумаш, який хвертик! — ображено промовив Більський і сердито сплюнувши попхав ся далі. Любарченко насунувши на лоб свій картуз пішов слідком за ним.

Порівнявшись із ганком готелю „Трансваль“, Більський зупинив ся і махнувши парасолем, крикнув до товариша, що догнав його:

— Ну бо, плентай ся мерщій... лівеш, мов та черепаха!... Гляди-ж мені, — додав він стиха Любарченку, — менче п'ятнадцяти карбованців ані одної копійки!

— Добре, добре... іди вже! Знаєш ми вас: на тебе тільки гримне, то ти й на коповику помириш ся!

— Фу-у... який ти, брате, ідіот, як я подивлюсь на тебе! Ти всіх на свою мірку міриш! То ти такий, що пообіцяй тобі режисер Хохлатий рольку, то ти й п'яти йому будеш цілувати... а Більського, брате, за коповика не купиш! Ти думаш...

— Та годі тобі, йди вже! Почав тут монольоги під дощем читати... — і Любарченко, рішучо звернувши в хідника, відчинив двері готеля.

— Чого треба? Куди прете ся?! — загородив їм дорогу швайцар.

— Ти чого-ж се репетуєш так, сатанайдоле! — з свого боку пригримнув на нього Любарченко.

— А того, що не велено пускати вас, от що! Коли треба буде, то покличуть!

— Послухай, Степане, — у мінорній тоні почав Більський, штовхаючи з легенька суворого швайцара в лікоть, — ти якось,

голубе мій, через край уже забираєш... Не під дощем же нам стояти ждучи того, коли покличуть? Як же так, братчику? Ми все-ж таки не лакузи, але артисти, хоч і служим у твого ховаяна.. Ти, брате, повинен се розуміти...

— Та що й казати: артисти — одно слово... — промишрив Степан собі під носом, поправляючи на голові картуз.

— З наших в вже хто небудь? — згорда запитав Любарченко, силкуючись поскидати зі своїх ніг мокрі, діраві калоші.

— А вже-ж... ціла „капелія“ зібралась...

— Де-ж вони?

— В парадних покоях... на сходах ждуть. Цілу годину вже, як лають ся проміж собою. Ех!... увяв би я всіх вас „ахтьорів“ та „ахтріс“, та... — тут Степан зробив рукою такий, кожному зрозумілий, рух, від якого навіть Більському стало ніяково.

— Ти, голубе мій, якось уже дуже багато береш на себе, от що! — не стерпів, щоб не завважити Іван Никифорович.

— Чого багато?

— А того, — зі свого боку промовив підіймаючись у верх по східцях Любарченко, — що піки вам, лакузам, бють за це, от що!

— Ну, ну... ти не дуже до піки лізь! Бачили ми вашого брата!... Теж подумаш, велика цяця — „ахтьор!“... Кожна, прости Господи, гольтіна, а туди-ж до піки... тьфу!... — не звертаючи вже уваги ні на що кричав швайцар на акторів, що підіймали ся по східцях.

Більський і Любарченко ввійшовши в гору застали мало що не половину своєї трупи. Хто сидів на підвіконниках, хто на перилах, а декотрі прямо на ступінках сходів. Усі чекали на виплату, що припадала їм від автрепенера, який був заразом і ховаяном готелю.

Пані Бутузенко, жінка Любарченка, примостившись на невеличкім столику, що стояв під зеркалом, перелаювалась зі своєю товаришкою, співачкою Саломонською. Дебела пані розмахувала при сьому руками і ногами так, що маленький столик на точених виборних ніжках часто і жалібно вискрипував, немов би скаржив ся на те, що його вутлі сугасти на сам кінець не видержуть такої важкої парсуни і весь він розлетить ся до крихти!

— І що ви про себе гадаєте, пані Саломонська? Ви думаєте, що лише ви акторка, а всі иньші — то сьміттє? Ви не дуже за

хмари залітайте... Я ще як служила в оперетці, то далеко більше вашого мала успіху у глядачів, от що!

— Ну і який ви мали там успіх? — погірдливо завважила на се співачка Саломонська. — З такою фігурою і в оперетку?... пхе!... От ви тільки балакаєте і то під вами стіл тріщить! — Вивові Саломонської дуже ясно визначалась співність Бердичівського жаргону.

— Теж балакаєте про оперетку, — знову почала вона. — Ну, що таке ваша оперетка?

— У всякім разі далеко краща вашого кафе-шантана, відкіль попали ви до нас на українську сцену! — обірвав її нежданно Любарченко.

— Куди се „до вас“? А ви що за птиця на українській сцені?! Був собі „табельщиком“ на буракових плянтаціях, а теж: „наша українська сцена!“ Хто вас зачіпав, що ви встряли?... З вами балакають, чи що? Чортів смаровіз!... — зі свого боку вступивсь за жінку нан Борух Саломонський.

— Ну, ти... жидюго!... Шша!!... А то аж забурчиш по східцях! — підійшов до нього Любарченко стуливши кулаки.

— Ей, Тихоходе! Хочеш піймати за хвіст фортуни? — обернув ся з корідора півп'яний танцюрист Харченко до свого білявого товариша, що сужно позирав у вікно. — Чув, чи ні?

— Що таке? — нехотя одмовив той не обертаячись до нього.

— В орлянку хочеш?

— А гроші є? — запитав Тихоход із недовірством позираючи на товариша.

— Єсть, єсть... будь спокійний: зараз „карася“ обставив на цілого червінця! — запевнив його Харченко поляпуючи рукою по кишені.

— Добре... а по скільки ставка?

— По гривеннику кожен раз... Мадам! — підійшов він до хористки Воронецької, що сидючи на підвіконнику переморгувалась із кимсь на супроти в вікно, — уступіть, будь ласка, нам своє містечко, ми зараз сточимо тут бойовище проміж собою!

Заволодівши підвіконником, Харченко і Тихоход почали грати на ньому в „орла“ і „решку“.

Режисер групи Віктор Свиридович Хохлатий, людина вагою пудів у десять, з подвійним, як у расового беркшіра, підборіддям

і потилицею, зі скляними витрішкуватими очима, в сотий раз розказував хористам, що стояли довкола нього, до чорта всім уже обридлі анекдоти. Сердешні хористи повинні були не тільки осміхатись, але навіть реготати, не дивлячись на те, що кожному з них було далеко не до сміху. Як що „артисти“ жили „в проголодь“, то животи хористів давно вже і притьмом заявляли своїм хазяїнам по поводу хронічної голоднечі.

— Та що-ж се, виїде сьогодні до нас наш хазяїн, чи ні? Се-ж чорт батька зна на що похоже! Що ми, лакузи, — бодай його чорт батька гонки вдарив, — чи що, що будемо чекати його на східцях по три години?! — бунтував ся гоноровий пап Пшецінський, що займав поки що посаду суфлера. Річ у тім, що з самісінького ранку пап Пшецінський не проковтнув ні одної чарчини „вудки“, а від того й ходив як хмара темний, лютуючи на всіх. Зле обличчя, з червоними набряклыми очима, скуйовджене волосся на голові і бороді не віщували нічого доброго тому, хто-б здушав мати з ним у сю хвилию яку небудь справу.

— Де-б турбуватись вам, пане Пшецінський. Ви-б пішли краще та витягли його з кабінету і поставили віч у віч перед усею громадою, — обернув ся до нього sub-режисер пап Гараздович, байдужно шліхтуючи шматочком скляного паперу виточений кілочок до своєї бандури.

— Ну, се вже вам належить бігати „съ докладомъ“, пане Гораздович; а з мене, будь ласка, зложіть ви сей уряд!

— Та я-ж на користь вам кажу. Чим більше будете чекати і турбувати ся, тим більше крови попуссте собі... Адже-ж ви сангвінік, пане Пшецінський.

— А ви флегматик і...

— Що таке?

— І дурень, щоб ви знали!

— Прикро, але... цілком не розумно, — не ображаючись процідив крізь зуби Гораздович, міняючи потертій скляний папір на новий.

— Іде, іде, панове! — вихопившись із корідора упередив усю компанію засапаний хорист Вуколка, і притулившись до перилець східців, шановно зігнувшись, наче-б то зомлів, чекаючи на грізну парсуну свого антрепренера.

Слідком за ним показав ся сам „хазяїн“ трупи Олексій Іванович Миколка-Загрібайло.

Ні фігурою, ні убранням, ні манерами Миколка-Загрібайло зовсім не скидався на антрепренера. Широке, скуласте обличчя, з товстомясими губами, сорочка-косокомірка, засмальцьовані на колінах шаравари, засунуті в чоботи давали йому схожість на буфетчика з реставрації середньої руки; а розмашні манери і нескладна мова показували в ньому коли не „шибай“, то дрібного рядчика-пройдисвіта. Як те, так і друге в ніякім разі не свідчили про нього, як про людину, що стояла поруч зі штукою.

Спершу Миколка-Загрібайло будучи хазяїном готеля „Трансваль“ разом із тим держав і буфет при городським театрі. Придивившись до театрального діла він рішив узяти антрепризу городського театру в свої власні руки. Здержувало його поки що від цього заміру те, що він ніяк не міг пришукати собі певного товариша з акторів, який зміг би, на його думку, вібрати підхожу трупу. Фортуна звівши до куші Миколку-Загрібайла і Хохлатого, зробила з першого антрепренера, а з другого режисера. Повнайомились вони в великім пості в Харькові, в акторським ресторані „Ялта“. Віктор Свиридович своїм обличчям і розмовою так imponував новому антрепренерови, що той тут же запросив його на службу режисером. У свою трупу, яку й поручив йому вібрати. Хохлатий, звичайно, згодився і зараз же рекомендував йому свою жінку, паню Дундосову, на ролі „перших героїнь“, ні крихти не задумуючись над тим, що до того часу вона служила в різних трупах тільки як хористка. Трупа була вібрана на швидку, як будь... Не в інтересах режисера було запрошувати до служби в ній більш або менш путящих акторів і акторок; треба було підібрати трупу так, щоб у ній визначались „тільки“ він та жінка. І в сім д. Хохлатий цілком добився свого, так що скомплетована ним трупа, як із погляду матеріяльного, так і морального скидалась більше на мандрівну циганську банду, ніж на товариство служників „святої штуки“. Звичайно, що каси не зробили навіть і перші вистави... Тоді Миколка-Загрібайло задумав поправити діло тим, що запросив до себе в театр, для дивертисментів, кафе-шантанних „барышень“, та діло від цього не тільки не поправилось, але зовсім упало так, що Миколка-Загрібайло рішив перебраться зі своєю трупою у другий город. Зупинившись на цьому оглядний антрепренер мав замір як можна дешевше перевезти свою трупу на нове місце. Річ у тім, що при переїзді у другий город кожному з акторів треба було розплатитись за квартиру, харчування і т. и. а для всього

сього немнучі були гроші: четвертаками і коповиками обійти се питанне було прямо таки неможливо. Актори розуміли се краще, ніж антрепренер, і від того прочувши про переїзд, зробили in cogroge рішучий напад на квартиру свого ховаяіна, чим і вияснив ся натовп служників богині Мельпомени в готелю „Трансваль“.

Обличчя Олексія Івановича було понуре і не вічувало нічого путнього акторам і акторкам, що чекали на нього. Почоломкавшись із Хохлатим і кивнувши решті скуйовдженою головою, він важко сів на ввічливо присунутій Тихоходом ступець.

Запанувала хвилинка найнуднішої мовчанки.

— Ну що-ж, Олексію Івановичу, — потираючи руки, якось то несміливо почав був Більський.

— Що таке? — скоріш буркнув, ніж спитав Миколка-Загрібайло скинувши на нього вовчий погляд.

— Та я про те, Олексію Івановичу, що як ми: їдем, чи не їдем звідсіль? — немов би перепрошуючись промовив Іван Никифорович відкриваючи в десяте свою порожню папіросницю.

— А вам що до того, чи ми їдем, чи ні?

— Та як же що, Олексію Івановичу?... Як що їдем, то гроший треба. Треба-ж розплатитись за харчування, за квартиру... тай на новім місці...

— Та що ви мені почали тут теревені правити! Вам одному треба, чи що?... Гроші, гроші!... А ви знаєте, яка була на сам кінець каса?... Гроші... Вам тільки гроші! — скипів зірвавшись із місця Олексій Іванович.

— Та я що-ж... до других мені діла нема; я за себе... Річ, бачите, у тім, що без гроший... — і не договоривши Більський якось то не примітно затушував ся у куток.

— Ну, що ви всі гуртом набігли?! Як наче на ліцітацію куди зібрались! Чи ви думаете собі, що як усією громадою притиритесь, то я вам так і розтопірив свої кишені: беріть, друзі мої милі, хто скільки хоче! Теж „артисти“!... От ви, наприклад, пане Любарченко, чого притирились? Адже-ж я вам раз уже сказав, що гроший вам на виїзд більш трьох карбованців не дам!

— Перепрашаю, пане директор... Що-ж із того, що ви сказали? Мало-б чого ви не сказали! А як же я не можу рушитись із місця з трьома карбованцями?

— Не можете, то зоставайтеся тут! Теж, подумаеш, персонал який... Ну, кому скільки треба гроший? — трохи згодом запитав

Олексій Іванович витягаючи з бокової кишені олівця і записує книжку. — Тільки уперед кажу, що кому менше треба, той більш візьме... Чули?

— Нам, Олексію Івановичу, треба не менше 25 карбованців, — згинаючись перед хавяїном перший обізвав ся Саломонський.

— Ого-го!... — протягнув записуючи Миколка-Загрібайло.

— Ну і що-ж там за „ого-го“? Що ви поробите, Олексію Івановичу, коли жінка не може меншим обійтись? Ви-ж самі знаєте, що в нас діти, нянька...

— Ну от... теж сказав! Та хіба я дитий ваших і няньку в свою трупу брав, чи що?... Ну ви... де ви там сховались, Більський! Вам скільки?

— Та бачите... мені Олексію Івановичу... — знов відкриваєть ся порожня папіросниця. — Мені, бачите, як би вам сказати треба... Та кажи, якого-ж ти біса мовчиш?! — несподівано обернув ся він до своєї жінки, штовхнувши її ліктем у бік.

— Нам, Олексію Івановичу, треба, — почала пані Більська часто моргаючи очима.

— Адже я вас не питаю! — обірвав її Миколка-Загрібайло. — Ну, я вам пане Більський запишу на випивку і на дорогу 5 карбованців. Доволі буде в вас? — знов обернув ся він, трохи вже ласкавіш, до її чоловіка.

— Як же се так: на випивку і на дорогу? А на сімю нічого?... Що-ж се: в інших діти, а в нас щенята, чи що?... У нас теж діти, та не одно, не двоє, а... — і пані Більська, конвульсійно заморгавши очима полізла в радикіль за хусткою. — Нам неминуче треба теж 25 карбованців, — скінчила вона з плачем.

— Ну-у... Се ви не по чину бажаєте, мадам! Що в мене „Воспитательный Домъ“ для ваших дітей, чи що? Се як усім давати по 25 карбованців, так... Ей ви, Рожков! — обірвав він вразу свою річ. — Вам скільки прикажете?

Рожков ввічливо уклонившись — промовчав.

— Ну? Чого-ж ви мовчите?

— Дозвольте мені за нього проказати вам, Олексію Івановичу, — підійшовши до антрепренера і витріщивши на нього п'яні баньки ляпнув Харченко; він тільки що управивсь спустити видурені в Тихохода у „карася“ грошенята.

— Ну ви, „художникъ“... Вам чого ще?

— А от хочу приказати вам негайно видати мені на дорогу 50 карбованців задатку, а також поклопотати за мій багаж... От що!

Мало що не всі, хто був на місці, зареготали. Річ у тім, що Харченко, маючи 30 карбованців на місяць плати, якось то умудрився залісти в задаток до антрепренера карбованців на 50; що-ж належало до багажу, то весь він, крім того, що було на ньому, складався з матроської куртки і картуза, конечних Харченку у дівертисментах для танця matelot.

— Ну, що до вас, пане Харченко, то я не маю на думці давати вам більш ні одної копійки... от що!

— Як се: ні одної копійки? Я й не вповаю на копійки.

— А на що-ж ви вповаете?

— Кажу-ж вам, що на цілі карбованці! Не можу-ж я їхати „як небудь“ — додав він із комічною повагою.

— Ну, звичайно... Навіщо вам їхати „як небудь“, коли ви можете завжди проїхати „зайцем“?*) Аджі-ж се не першина вам?

— Що-о?... Я, Харченко і... „зайцем“? Ну, ні, Олексію Івановичу! Я надто для сього гордий і коли фортуні забажасть ся, щоб я покинув сей кепський город, то я скоріш пристав би на те, щоб чкурнути звідсіль упрощеним способом...

— Як се?

— По шнадах!... але тільки не „зайцем“... Ех, Олексію Івановичу! Не знаєте ви гордості артиста, — з докором додав він, поляпуючи злегенька долонею по плечах антрепренера.

— Ну, ну... ви! Подалі зі своїми лапами! — гримнув на нього Миколка-Загрібайло. Очевидно фаміліярність Харченка була йому далеко не по душі, найбільше всього тим, що понижала його престиж, як директора, перед усією трупю.

— Цурастесь панібратання во мною?... Стривайте: дасть Бог прийде може такий час, що ще побратимство випеє!... Quousque, Catilina!... або дай краще цигарку, — рантом якось обернув ся танцюрист до Любарченка.

— Піди ти під три біси! — буркнув той одихаючи його від себе.

*) Без білета, давши на могорич кондуктору.

Миколка-Загрібайло записував у книжку хто скільки просив на виїзд грошей. Спитавши всіх і підсумувавши, він так і шкваркнув книжкою об стіл.

— Та що се ви, панове, з ума повіхидили, чи що? Де-ж се я у бісового батька візьму вам стільки грошей?... Адже-ж тут уже виходить 370 карбованців!... А багаж, а дорога?!... До того-ж сюди ще не ввійшли ті гроші, які треба дати Хохлатому і Рубану. Ні, панове, се дурниці, так не можна!...

— А довольте запитати вас, Олексію Івановичу, скільки ви хочете дати пану Рубану? — граючись ланцюжком від годинника обернувся до нього режисер Хохлатий.

— Та я вже й сам не знаю, що мені робити з тим Рубаном? Він мені прямо таки на горло наступає! Учора, бачте, заявив, що йому на виїзд треба не менше 100 карбованців.

— Ну-у... що се він із глузду зсунув ся, чи що? При таких ділах і 100 карбованців на виїзд — се глум, таї тільки! Я одного ніяк не врозумію, — при сьому Хохлатий підійшов іще ближче до антрепренера, заслонивши його своєю фігурою від інших, — як можна бути в таких становищі, в яке ви поставили себе до пана Рубана?

— Але що-ж ви поробите, коли він неминучий чоловік для діла?

— Мало що неминучий! Се ще не говорять за те, що треба робити для нього все, що він захоче.

— Ну, а по вашому, то як же?

— А так: не дати таї тільки!

— Еге-ж, не дайте, то на завтра їх і слід прохолоне! Вони, здасть ся, самі бють на се, бо ні він, ні жінка контракту не підписали.

— Ну й чорт із ними, нехай собі йдуть від нас!

— Та-ак... А хто-ж нам заступить їх?

— Найдем на їх місце; а поки що ролі Рубана — буде грати Любарченко.

Любарченко, що визирав у вікно, почувши про що йде річ, прибрав на себе поважну постать і кахикнув.

— Ну-у... Ще що вигадайте!... Хіба-ж Любарченко актор? Се теж не краще Харченка „художник“! Ні вже, як небудь треба ладнати з Рубаном, — додав зітхнувши Миколка-Загрібайло.

— Мені цікаво от що, Олексію Івановичу, — знов почав Хохлатий. — Адже Рубан, о скільки я знаю, чоловік заможний і крайности у грошах не повинен мати. Навіщо йому така сума? Як що я просив у вас 100 карбованців, так мені їх до зарізу треба; а для пана Рубана, мені здасть ся, на виїзд цілком доволі буде 25 карбованців.

— Дозвольте вже мені, пане добродію, знати про все те, що до мене!

Хохлатий обернув ся: перед ним стояв Рубан, що увійшов неприїтно. По блідому його лиць пробігала судорога; очевидно він був дуже стурбований почувши ненароком розмову, що провадилась між хазяїнами трупи і ледве здержував себе. При погляді на нього витрішкувата фізіономія Хохлатого приняла якийсь плаксиво-прошпетливий вираз, а очи, поблукавши спершу навкруги, на сам кінець зупинились на носках чобіт Рубана, що так не до речі в'явив ся.

Настала маленька павза.

— Та ви-ж не знаєте, Виталію Никоноровичу, — почав був режисер бажаючи як небудь викрутити ся.

— Я знаю тільки одно, пане Хохлатий, що ви скрізь і завжди совасте свого носа туди, де вас не бажають і я раз на завжди прохав би вас залишити свою опіку надійною. Се було-б спокійніш для мене і безпешніш за для вас!

— Се що-ж таке? погроза?... Дивно! — прибравши позу одмовив Хохлатий.

— Дивного, по мойому, немає тут нічого, а все таки я вважаю за обовязок іще раз пригадати вам за безпечність.

— Чого-ж се власне мені?

— А от послухайте, я вам поясню.

— Та ну-бо, панове, залиште сю розмову! — бажаючи вгамувати сварку встряв Миколка-Загрібайло. — Ну, що ви завели тут свої рахунки? Так як неначе справді які небудь...

— Ні, ви вже залиште нас, Олексію Івановичу, — зупинив його Рубан. — Ваше амплуа, як антрепренера, не подібне до того дівертисмента, який ми хочемо виконати зараз з п. режисером!

Всі затихли чекаючи на бешкет.

— Вам чогось хочеть ся сьогодні прискіпати ся до мене, пане Рубан, — не в такою вже певністю заговорив Хохлатий.

— А вже-ж, щоб ви знали! Мене давно вже кортить як слід поговорити з вами, пане режисер. Давно вже доходять до моїх ух усі ті паскудства, які ви розносите про мене по всіх усюдах, — але доси я сплявав себе...

— Се робить честь вашому тактові, хоч я його доси не примічав у вас.

— Примічали ви, чи ні, то байдуже мені, за тим що...

— За тим, що дивлячись на вас, я...

— Я вас прошу не перепиняти мене! — при сьому Рубан не здержавшись ударив кулаком по столі.

— Ну, вибачайте, будь ласка... Я зовсім не маю заміру балакати з кожним... — Хохлатий зупинив ся.

— Кажіть, кажіть, не соромтесь: з ким?

— З кожним бешкетником! — і Віктор Свиридович, прочуваючи щось кепське, повернув ся, щоб шмигнути до себе в хату. Обличчя Рубана перекривилось. В мить зірвавшись із місця схопив він Хохлатого за руку і обкрутивши поставив його так, що загородив йому собою дорогу до кімнати.

— Ну-у... Пішло тепер писати! Залиште бо сю суперечку, будьте ласкаві! — ще раз пробував устрять Миколка-Загрібайло.
— Ну, що вийде путнього?...

— Ще раз прошу вас не мішатись, добродію Загрібайло! — крикнув Рубан топнувши ногою. Олексій Іванович безнадійно розвівши руками сховав ся в коридорі.

— Ви вшанували мене, добродію Хохлатий, бешкетником, — все більш і більш обурюючись знову почав Рубан. — По часті ваша правда: я чоловік горячий, нестриманий, навіть нечемний... але все-ж таки, не дивлячись на всю сю негарну вдачу, мені далеко ще востало ся до тих границь, які ви Бог зна коли вже переступили!

— Які-ж се такі границі? Цікаво знати.

— Добре! Коли бажаєте — почну одно по другому. Найперш границя фальші. Поваторік, як що пригадуєте, ви видурили у п. Сагайдачного гроші, наче-б то на лічення своїх „погорівших“, по власному вашому виразу, дітій. Се, як виявилось потім, була чистісінька брехня! Ваші діти не тільки не горіли, але навіть ні одно й не опеклось... Виходить, що ви брехун!

— Що?!... Та як ви сміли...

— Мовчіть, грець вас убий, не перебивайте, бо погано буде! Було одне время, коли ви лежали хворий, не маючи місця служби, без гроша в кишені, — коротко кажучи — ви і вся ваша сім'я були в безнадійнім стані, — вів далі Рубан свою річ. — Найшовсь один мягкосердий дурень, що розкиє від ваших плаксивих теревень, пропонував вам поміч у делікатній формі: запросив вас до себе у маєток погостювати. Ви приїхали і не один, а самопятий з жінкою і дітьми і прожили в нього з пів року на всім готовім... І чим же ви на сам кінець віддячились йому за гостину? Мало того що оббрехали чоловіка, який став вам у поміч, ви, на од'їзді, потягли його до суду, скаржучись на те, що вам зопсували „весь сезон“. Приятель, що дав вам притулок у себе, аби уникнути бешкету, згодив ся віддати вам на дорогу 300 карбованців, адасть ся й з гаком іще. Правда, що за такий учинок вас привселюдно вшанували поганцем і витурили з тієї компанії, в якій ви до того часу повертались. Я міг би розказати ще, добродію Хохлатий, що зробили з вами в гор. Єфремові ваші товариші за те, що ви розпускали по за хахульками поголоску, яка позорила їх честь; як вас за 24 години вислали з Одеси за один вчинок, що бив у ніс спеціфічним запахом шантажа... і багато-багато ще де чого, але бачу, що обличчя у вас почервоніло немов півонія, тай губи надто вже дріжать, значить, не далеко вже й до сліз, яких ви часто таки над'уживаєте, а від того... кінчаю. Тепер має вам поважанє! Надіюсь, що ми вже у всякім разі не стрінемо ся з вами як приятелі після сього!

— Я одному дивуюсь: як се ви, пане Рубане, замісь божевільні попали на сцену? — скривившись промовив Хохлатий ідучи до себе в кімнату.

— На сьвітї багато єсть незрозумілого, пане Хохлатий. Чи гадали ви, будучи шпігуном при поліції, бути не тільки актором, але навіть режисером в українській трупі? — питанням на питання вдогін йому одмовив Рубан.

— Вішторє Свиридовичу! — крикнув Харченко підійшовши під двері числа. — Може оддасьте наказ занести всю цю розмову в режисерський журнал другим на добрий приклад?

— З вами, д. Харченко, ми ще почислимо ся... Ви про се не забувайте! — довів ся з числа голос Хохлатого.

— Фю-ю-і-іть! — засвистав Харченко. — Знаєте, д. Хохлатий, приказку: голому не страшний розбій, — то так і мені. Зро-

бити зі мною що небудь гірш того, що я сам із себе зробив — ніхто не може... А від того — начхав я вам, пане режисер, в самісіньку потилицю! — скінчив він заложивши в кишені руки.

— Ну, а тепер, панове, — обернув ся Рубан до всіх, — я і моя жінка бажаємо вам усього найкращого на новім місці.

— Як се так, Виталію Никоноровичу? — спитав Пшецінський.

— А так, що їхати далі з вами — ми не їдем, бо не хочемо служити в таких дзіндзівер-зухів, як Загрібайло та Хохлатий.

— А як же нам то бути, Виталію Никоноровичу, — підійшла до нього пані Більська. — Адже ж він не дає нам грошей навіть на переїзд! Що-ж воно буде?

— А буде те, мадам, що, здасть ся, всі ми підпадем під Некрасовський вираз: „я пошли они солнцемъ палимые...“ — замітив безжурний Харченко. — Так і ми: розліземось усі, як руді миші, діставши по дулі на пам'ятку од Загрібайла і скажем: „суди его Богъ!“ От що!

— Ну, ні, брате... чорта пухлого! Я, як що не оддасть гроший, прямо до поліцмайстра! — храбрував Більський. — Я йому покажу!

— Ну і що ви йому покажете? — замітив Саломонський. — Нічого ви йому не покажете!

— Що?! — ледви не крикнув Іван Никифорович, але згадавши за сусідство директорського кабінета, зразу спустив тон. — Я йому докажу, що він має справу з акторами, а не з лакувами, от що, — додав він уже далеко тихше.

— Та ти широкий, як без нього, а при ньому слово сказати б'їш ся... Теж Франціль-Венціян. Завжде, як квач той паний, а туди-ж доказувати береть ся! — напала на нього розгнівана жінка.

— Ну, ти, ідіотка!... Мовчала-б краще! Ти теж замість того, щоб говорити як слід, нюні перед ним розпустила... Тьфу, чортова тонкослізка! — при сьому Іван Никифорович знов навідався у свою порожню напіросницю.

— Ну, панове, до побаченя! Ми ще побачимось: я приїду виражати вас на дворець, — і Рубан повернувшись пішов у низ по східцях.

— Почекайте трохи, Виталію Никоноровичу, і я з вами! — крикнув Гораздович доганяючи його.

— Слухайте, Віталію Никоноровичу, — почав він ідучи поруч із ним по улиці, — ми тепер самі, дозвольте мені сказати вам дещо з поводу вашого вихода з трупи.

— Будь ласка! Кажіть у чім річ!

— А от у чім: я покладаю, що як ви, так рівно й ваша жінка не маєте права покинути нас у теперішнє время.

— Чого се ви так думаєте?

— З різних причин; а найголовніш того, що Миколка-Загрібайло, прискїпавшись до сеї оказії, розпустить трупу лікому гроша шідного не заплативши.

— Так сеж саме він може зробити і при мені.

— Ну, ні... Мені здаєть ся, що ви могли-б вплинути як на антрепренера, так і на всю трупу, об'єдинивши її всю і заставивши як слід поглянути на діло. Ви все-ж таки маєте проміж товаришами силу; поговоріть ви з ними і вони вас послухають, покинуть п'янство і всі свої „художества“, як каже Загрібайло, і візьмуть ся як слід за свої обовязки. Діло ще можна поправити. Вся суть у тім, щоб вплинути на них...

— Стривайте, стривайте, Гораздович... Ви хочете сказати, щоб я зоставшись зробив моральний вплив на всіх своїх товаришів?

— Власне так! Підійметь ся моральний добробит трупи, то разом із тим підіймуть ся й матеріяльні її фонди, бо я певен у тім, що се відібеть ся й на касі, а все це взяте купою примусить і Миколку-Загрібайла бути щедрійшим до розплати. Як ви не думайте, а моральна сторона в сій справі...

Рубан, не давши йому скінчити, зареготав.

— Гораздович, голубе мій, скажіть мені: скільки років, як ви вже на сцені?

— Десятий рік.

— Десятий рік і досі такі наївні? Та придивіть ся, любий мій, з кого складаєть ся вся наша трупа? Та не одна наша, а мало що не всі українські трупи? Як і ким вони комплектують ся в теперішній час? Адже все це, за малим виїмком, банда неуків, п'яниць і ледарів, які моральний бік діла виміряють матеріяльно його користю, а не навпаки!... А ви точите балаяси про моральність... Подивіть ся на свій теперішній і пригадайте склади труп, де перше ви служили: що не особа — то перло! Хто служить тепер у нас на українській сцені? Приказчик-п'явця, перукар, ремісник-лінтюга, чоботар... єсть навіть, биржаки на ампула танцюр!

Все се народ прагнувший легких заробітків. Вони ходять ледве небосі, мervнуть, голодують, але за те прикрившись назвою „артиста“, се-б то „ушляхотнившись“, покладають, що мають за собою право байдикувати і вдовольняти домаганням тієї лінії і безладдя, ради яких вони змінили своє давніше ремесло — на сцену. Се актори; щож до акторок, — ще гірші! Сьогоднішня прачка, покоївка, в кращім разі швачка, завтра протегована яким небудь „таланом“ — ковалем, або циркульником-„артистом“, грає відповідальну роль в пєсі, або співає, — поправіш кажучи, — верещить Наталку, або Оксану в українській опері... Який же можна приложити моральний ценз до таких осіб? Що їм Гекуба і що вони Гекубі?

— Кажучи по правді, Виталію Никоноровичу, для сучасного нашого репертуара і не треба інтелігентних виконавців, — замітив Гораздович.

— От у тім то і все горе, що такий склад виконавців породив цілий цех драматичних майстрів для української сцени в особах дд. Макаренків, Мокропольських, Захоровичів, Жено-Юльченюк et cetera... Для сих цехових драматургів — не писані закони! В погоні за ефектом вони примушують героїв своїх штук, у нападї шалу, виволікати на сцену за коси своїх жінок, різати одиа другого, на очах у глядачів, серпами, рубати голови на плахах при погребовім дзвонї і т. и. Один із сїєї плеяди авторів умудрив ся, між иньшим, скомпонувати історичну навіть штуку, шедевр відносно типів і історичної правди. Посадивши рядом за столом, серед двора, за четвертою судією горілки Мазепу, Іскру, Кочубея з жінкою і... Богдана Хмельницького, заставив їх без усякого сорому проспівати: „Ой куме, куме — добра горілка“. Ясно, що хоч трохи інтелігентних глядачів мулить від такої естетики, але... „галерка“ плеще в долонї і викликає виконавців, а знаний неук-рецензент гляди ще й похвалить у своїй газетці і виконавців і автора... Виходить, що успіх як тих, так і другого забезпечений.

— Почекайте, Виталію Никоноровичу, — перервав його Гораздович, — по вашому виходить, що ремесник, навіть і талановитий, не має права бути на сцені? Я з сим не згоден!

— Вибачайте, ви мене не зрозуміли. Я не хочу сим сказати, що для коваля або шевця, — в дословнім значінню, — доступ на сцену був би заборонений, — борони Боже! Я знаю одного шевця, здасть ся й ви про нього чули, що дякуючи, перше, своєму таланови, а в друге, трудоу, енергії і допитливости, — сам освітив

себе, вибив ся в люди і занявши визначне становище на українській сцені, дає їй неарівнано більшу користь, ніж змогли-б дати десятки безталанних інтелігентів! Але... се, любий мій, одинока поява і узагальнювати її не можна. Решта-ж, усяких цехів майстри, були, єсть і на далі будуть тим негідним ні на що баластом, дякуючи якому все нижче й нижче падає справа українського театру. Здаєть ся, що вже близить ся той час, коли сі служники сьвятої штуки загонять її в домовину і дадуть можливість усім ненависникам її проспівати при сьому в мажорнім тоні „вічну память“. А що час сей близько — то факт! Не дармо появиля ся ознака в образі таких „діячів“, як д. Хохлатий в ролі не тільки простого актора, але навіть режисера. Тут, любий мій, моральний вплив уже безсилий: згірая згіраєю й зостанеть ся... Як не культивуй бурян, а не добудеш із нього пшенишного зерна!

— Я от слухаю вас, Віталію Никоноровичу, по часті згоджую ся з вами, а в голові моїй стоїть питання: хто-ж сьому винен? Адже-ж була така пора, коли український театр стояв дуже високо, не дивлячись на невеличку кількість служників його і малий репертуар? — сумно запитав Гораздович.

— Хто? — перепитав Рубан. — З певністю сказати вам про се не можу. По мойому винні ті, що спорудили справу українського театру, що були вчителями для більшости українських акторів. Вони, по мойому, перші спорудили всю сю справу — вони-ж перші почали й валити її.

— Як? Чим?

— Тим, що наслідком розкошів у їх трупах, маючи недостачу в акторах і акторках, вони без розбору комплектували їх будь ким і аби як. Скажу коротче: вони, на сам кінець, уподобили ся „рогу рясности“, щедрі розсипаючи на українську театральну ниву, з невеличким відсотком доброго зерна, той бурян, який, дякуючи цілині, буйно розріс ся заглушивши й ті рідкі парости зерна, що де-не-де попадались проміж ним. Але прийшов свій час і на бурян! Спостерігши гойну відживу на нього понасіли паразити в образі кафешантанних співачок і співунів, касірів, адміністраторів, діржерів і навіть главарів із палестинського народа, директорів, антрепренерів і режисерів на взір Миколки-Загрібайла і Хохлатого, які між українськими штукаками стали виставляти на московській уже мові такі твори, як „Рабыни веселья“, „Бѣдныя овечки“, „Куколка“ і инші, за які як авторів, так і виконавців їх слід

було-б підвести під закон Лінча і повісити на одній осіці рядом. І от, на сам кінець, дякуючи всьому сьому і самий бурян зачучвірів і запоганів... Се так по мойому, а про те не знаю. Ну, а за сим прощайте поки що, — спішу до дому. Побачимось на двірці: я приїду виражати вас! — стиснувши руку Гораздовичу Рубан повернув у переулоч.

У дебаркадера стоїть поштовий поїзд. На двірці метушня. Вигуки й говірня, виск тачок із багажем, паровозні повести, гуркотання товарових поїздів, сичання машин і звідкілясь то чути скигління побитої собаки — все це мішаєть ся в один невизраивий галас. Не дивлячись на те, що поїзд, по таблиці, стоїть на стації пів години, майже кожен із пасажирів кудись то поспішає, штовхаєть ся, кричить, як наче-б то від сього залежало все його життя на далі!

Кінцевий вагон поїзду приваблює до себе особливу увагу всієї публіки. З одкритих його вікон чугно галас, крики і виспівувана хором пісня.

— Отто задувають, дядьку Йване! — обертаєть ся до сивоусого селянина молодий хлопець у драній свитині показуючи палець на вагон. — Хто воно такі, не знаєте, дядьку?

— А біс його батька знає! Мабуть комедіанти... Ти бач, розгвалтували ся чорти! Дупонули, мабуть, на дорогу! — сплюнувши завдрісно додав сивоусий дядько Йван.

Недалечко од вагона, що зацікавив публіку, опершись на трату дебаркадера стояв оточений товаришами Рубан.

— Даремно ви, Виталію Никоноровичу, тікаєте від нас, — припалюючи од його цигарки жалкував Пшецінський. — Ми так усі до вас привикли...

— Коли се ви встигли привикнути? Адже я всього на всього два місяці тільки служив у вашій групі... От хйба Хохлатий і Загрібайло тужити-муть по мені?

— Все-ж таки, як не кажіть, хоч і два місяці... Та отверто кажучи, не такий уже поганий справді чоловік Олексій Іванович. Правда, що й казати, єсть у нього свої погані сторони, але хто їх не має, я вас запитзю? З ними ще можна миритись... В загалі-ж він, по мойому, путній чоловік.

— От я-ж казав вам, що в вас сангвінічна натура, пане Пшецінський, — встряв Гораздович.

— З чого-ж се видно?

— Та хоч би з вашої нестатечности. Сангвініки — то єсть люди нестатечні. От на приклад ви: не далі як учора на чім світ стоїть костили того-ж Загрібайла; а сьогодні прийшли до тієї думки, що він навіть „путній чоловік“.

— Коли ви перестанете плести дурниці, пане Гораздович?

— Тоді, коли ви, пане Пшецінський, перестанете пиячити і впадати від того в телячу умилєнність.

— Пане Пшецінський! Давайте в Єльді станем на одній квартирі, хочете? — пропонував Харченко, що нараз з'явився звідкілясь. В одній руді в нього була тараня, а в другій завинений в якусь газету матроський картуз.

— Ні, спасибі вам! Ми вже порішили стати на квартирі в купі з Гуцульським.

— Зовсім не розумно. При всьому вашому великому умі ви зробили, вибачайте, величезну дурницю! Ну, що таке Гуцульський? Ні Богу свічка, ні чорту кочерга! А я...

— Що таке ви?

— Я — иньша річ! Я прийшов до тієї думки, що ми самим Господом Богом создані для того, щоб доповняти одно 'дного.

— З якого погляду?

— Та хоч би з погляду самого неминилого для нас обох. Ми-б постановили з вами товариську умову на взаємній вірі, під девізою: „твоя закуска — моя горівка і навпаки!“ Чудесно-б зажили ми з вами!

— От теж самонадійний осел! Бовкне яку небудь нісенітницю і думає, що тим самим виявив свій бистрий розум... Тьфу! — і Пшецінський одвернув ся.

— Ну, ну, пане... перепрашаю! Прошу не турбуватись, бо від сього, кажуть, умні люди старіють, а дурні... запоєм пють. Ходім краще, випем! — і Харченко ласкаво взявши Пшецінського під руку повів його до буфета.

— А що ви думаєте? До дзвінка ще вистигнем! — заспокоївшись згодивсь пан Пшецінський погладжуючи свої вуси.

— А що-ж се Валентина Миколаївна не приїхала попроситись із нами? — обернулась до Рубана пані Саломонська смачно уплітаючи куплений в перекуцки пиріг. — Хвора хіба по звичаю?

— Ні, нічого... Хвалити Бога в добрім здоровю має ся, — нехотя одмовив Рубан.

— Так що-ж вона негоди побояла ся? — лукаво вже питає Саломонська. — Адже вона в вас така тендітна.

— То правда ваша. По часті побоялась, тільки не негоди.

— А чого-ж?

— Побоялась зайвий раз почути сказану вами дурницю! — одрізав повернувшись спиною до неї Рубан. — Гораздович, ходім!

— Теж осьвічена людина! Всіх неуками, дурнями звиває, — а сам то що? Смаровізі!... — витираючи губи кричить їм на вдогін ображена співачка.

— Виталію Никоноровичу!... Рубан!... Вита!... — кричить висунувшись на половину з вагонового вікна зовсім уже п'яний Більський. — Зайди, братчику, в вагон, погладимо дорожку і попросимось! Або почекай краще, я зараз вийду сам... підем до буфета.

.На платформі вагона почув ся крик, що нечаяно за сям перейшов у жіночий плач. Кличуть жандарма. Очевидно счинив ся справжній бешкет. Негода в розсуді проміж Любарченком і його жінкою породила між ними на стільки гострий інцидент, що для того, щоб уладнати його, неминуче було покликати стаційного жандарма. Вся публіка стовпилась коло цікавого вагона. Можна було подумати, що в ньому везуть дивовижних звівірів.

Рубан спершу пішов був до вагона, але потім зупинившись махнув тільки рукою.

— Прощайте, Гораздович! Бажаю вам усього найкращого, а найголовнійше — вибитись скоріш на иньший шлях. От вам малюнок! — додав він указуючи на вагон, із платформи якого, разом із жандармом, виходила жінка Любарченка затуляючи рукою окривавлений свій вид. — Жанр його — ви самі розумієте. От вам увесь моральний багаж служників нашої рідної штуки! — скінчив він гірко, стискаючи руку товариша. Прощайте!

— Не прощайте, а до побаченя, Виталію Никоноровичу! Передайте моє поважане Валентині Миколаївні. Бог дасть, побачимо ся ще.

— Ну звичайно! Гора не сходить ся з горою... Ну, ще раз до побачення! — і Рубан поділювавшись із Гораздовичем, спішно, не оглядаючись пішов із двірця.

Через пів місяця по приїзді у другий город, актори і акторки „бувної“ трупи Микошки-Загрібайла що дня набридали місцевому поліцмайстру найшкорнійшими проханнями: „зробити складку на виїзд трупи з города“. Антрепренер і режисер після трьох представлень, захопивши касу, чкурнули нічним поїздом із города, зоставивши всю трупу, як кажуть, „на волю божу“.

Редіра Ніпаїнг.

Т Р И К А З К И.

I. Казка про те, як у кита стала вусша горлянка.

Жив собі, був собі колись у морі кит і їв лише риби. Ковтав він і шук, і пліток, і вюнів, і йоршів, крабів і камбал, скатів і налимів, скумбрії і морських зьвіздань — словом, усяку рибину, яка тільки попаде до його в пащу.

Нарешті в морі лишила ся одна-одним маленька-манісецька рибина, — маленька, але хитренька, яка все ховала ся поваду правого вуха китового, щоб не втрапити до нього в пащу. І от кит ляснув хвостом по воді і сердито мовив :

— Їсти хочу!

А маленька хитренька рибка відповідає йому тоненьким, улепливим голоском :

— Вельможний і ласкавий ките, а коштував ти коли людське м'ясо?

— Ні, — каже кит. — А яке воно?

— Смачне, — відповідає рибка. — Смачне, але рідко трапляєть ся.

— Ну, то добудь мені його, — грізно звелів кит, і знову ляснув хвостом по воді.

— Коли ти попливеш до 50° північної широти і 40° західної довготи, — прудко забалакала рибка, — ти побачиш серед моря, на уламках із корабля, в синіх подотягнених штанах, із двома шпийками (не забудь шпийок!) і складним ножиком, моряка з по-

трошеного корабля; але мушу тебе остерегти, що се людина незвичайно бистроумна і підприємлива.

І от кит поплив і все плив до 50° північної ширини і 40° західної довготи, і нарешті побачив серед моря на уламках із корабля, в синіх полотняних штанах із двома шлійками і складним ножиком, самотнього моряка з потрошеного корабля; він сидів і бовтав ногами в воді.

Кит почав роззявлювати пащу все ширше й ширше, поки вона майже не досягла його хвоста, і ковтнув моряка з потрошеного корабля і дошку, на якій він сидів, і сині парусинові штани, і шлійки, і складний ножик. Він запакував усе се в свій теплий, темний, величезний жолудок, прицмакнув губами і тричі перекинувся від задоволення.

Але скоро лише моряк, людина без краю бистроумна і підприємлива, опинився в китовім жолудку, він почав і стукати і гукати, і хвицати і скакати, і гриміти і шуміти, і кусати і танцювати, і м'ячати і скавчати, і зітхати і стогнати, і нарешті кит почув себе недобре.

(Ви певно не забули ще шлійок?)

Тоді він сказав маленькій рибіці:

— Сей добродій нестерпний і примушує мене гикати. Що я маю подіяти?

— Звели йому вийти з себе, — сказала хитра рибка.

І кит гукнув до моряка з потрошеного корабля:

— Виходь і заспокійся, бо мене напала гикавка.

— Еге, ні! — одповів йому моряк, — ти собі й не покладай, що так просто мене збудешся. Довези мене спершу до рідного берега, до білих скель Альбіона, і тоді я ще поміркую, чи виходити мені, чи ні.

І він почав гоцати гірш як перше.

— Завези його краще до дому, — порадила маленька рибка китови. — Я-ж пак остерігала тебе, що се людина безмірно бистроумна і підприємлива.

І кит поплив і все плив та плив за новічю плавців і хвоста, і нарешті побачив рідні береги моряка, білі скелі Альбіона. Він ринувся до берега, одкрив пащу широко, широко і сказав:

— Іди собі в Богом на Вінчестер, Пашуа, Кін і вої стації Фітчберської залізниці.

І лише він мовив „Фітч“, моряк раптом вихованув із його наші.

Та поки кит плив, моряк, — він же був людина не-звичайно бистроумна і підприємлива, — увязав свій ніжик, вирізав із дошки квадратіві ґрати, увязав бантини своїми шлійками (тепер ви знаєте, чому не слід було про них забувати!) і вставив сі ґрати щічно і щільно в горло китови, де вони й лишили ся на віки.

І він війшов на камянистий беріг і пішов до дому до своєї матери, яка йому дозволила бовтати ногами в воді скільки його душа забажає. Потім він одружив ся і щасливо жив до самої смерти. А кит із того самого дня живе в ґратах в горлянци, не може їх ні викашлянути, ні виплювати, і їсть із того часу лише найдріб-нійшу рибицу. От чому нині він не ковтає людий, навіть малень-ких хлопчиків і дівчат. А хитроумна рибка поплила собі і сховала ся під екватором: вона бояла ся, щоб кит не помстив ся на ній за врадливу пораду.

Моряк увяз із собою до дому свій складний ніжик і завжди одягав сині полотняні штани, коли виходив на камянистий беріг на прохід. Шлійок у нього не було, бо він звязав ними бантини ґра-ток. На сьому й кінець казці.

II. Казка про те, як носорог здобув свою шкіру.

В глибоку старовину на одному з невалюднених островів, не-далеко від берегів Червоного моря жив собі, був собі огнепокло-ник, шапка якого відбивала соняшне проміння з поражаючою, не-виданою навіть на Сході величністю. У нього не було нічого окрім сеї шапки, ножа і печурки, в якій він готував собі обід. Одного разу взяв він муки, цинамону, родзинків, цукру і зготував собі чудовий солодкий пиріг на один метер завдовжки і півтора метра завтовшки. Се достоту був фантастичний твір кулінарної штуки. Він поклав його в ніч і пік, пік доти, поки він не зачервонів ся і не почав видавати найапететійший аромат. Та ледви він зібрав ся був узяти ся до сеї смаковитої страви, до берега із пустинної дебрі невалюдненого острова наблизив ся носоріг із великим рогом на самому носі, з свинячими очима і без найменших ознак доброго тону. Тоді ще шкіра носорога приставала до його тулуба зовсім гладенько, так як добре натягнена глянсована рукавичка: піде

жадної зморшки, ні фалди. Ну, викапаний носоріг із Ноєвого ковчега, хіба тільки трошки більших розмірів. Але і в той час він не визначався добрим тоном, як не визначається ним і нині. Носоріг загарчав, огнепоклонник кинув свого пирога і, дрожачи від переляку, вирачкував на сам вершок здорового пальмового дерева; не маючи на собі нічого, окрім шапки, що відбивала соняшне проміння в осліплюючу, невидану на Сході величність. А носоріг перекинув печурку, солодкий пиріг скотився на надбережний пісок; неадаря підхопив його на свого рога, з'їв до останньої крихти і пішов, вимахуючи хвостом, у пустині і незалюднені дебрі, що тягнуть ся до самих островів Мавандерана і Сокотри.

Тоді огнепоклонник асунув ся з пальмового дерева, підняв із землі перевернену печурку і сказав ось яке речення, якого ви певно не чули, і тому слід його вам повторити :

„Хто нищить пироги, спечені огнепоклонником, той робить непоправний злочин“.

В сьому реченні містило ся глибше значіння, ніж може вам дасть ся.

Минуло пять тижнів, і з моря погнало до берегів горячий вітер, так що кожен силкував ся скинути з себе все, що можливо. Огнепоклонник скинув свою величню шапку, а носоріг шкіру і кинувши її немов плед через плече, пішов на морський беріг, щоб осьвіжити себе купіллям. Тоді його шкірка застібувала ся під черевом на три гудзюки і дуже нагадувала а себе непромакайку. Про пиріг він навіть не наткнув жадним словом, бо з'їв його тоді увесь до останньої крихти, а просити вибачення — не мав звичаю, він же завжди був *mauvais ton!* Він бухнув просто в воду, нирскаючи фонтанами водяних крапель із широких своїх ніздрів; а шкіру лишив на березі.

Тим часом огнепоклонник угледів шкіру і злобна усмішка двічі мелькнула в нього на виду. Гримасуючи і кривлячи ся, оббіг він тричі довкола покинутої носорогом шкіри, не перестаючи з утіхдою затирати руки. Скінчивши все се він зайшов до свого салашу, набрав повну шапку округків із солодкого пирога (огнепоклонник ніколи не їв нічого иньшого і ніколи не замітав свого помешканя). Потім узяв шкіру і тер її доти, поки не стало в ній в середній повно сухих крихт і зісохлив родзюнків. Скінчивши сю працю він знову виліз на вершок пальмового дерева і слідив звідти за тям, як носоріг вилізати-ме з води і натягати-ме свою шкіру.

Не минуло і кількох хвилин, як він, скінчивши купати ся, застігнув свою шкіру під черевом на всі три гудзики і раптом почув нестерпне скоботанє, ну, точнісе́нко як людина, якій насипав хтось дрібок у простирало. Він почав чухати ся, але се не помогло. Тоді він ліг на пісок і качав ся, качав ся без краю. а дрібки лоскотали його все більше й більше. Нарешті змучений носоріг побіг до пальмового дерева і тер ся об його цівку так довго і так завзято, що вся шкіра його зібгала ся на плечах і череві в тому місці, де перше були гудзики (він тер ся так завзято, що вони повідлітали), а на ногах утворило ся ще кілька меньших фалдів. Се волеувало його гумор, але дрібки як і перше боляче лоскотали його. Нарешті носоріг пішов собі геть вельми розлючений, в дрібками під шкірою, що лоскотали його. З того часу всі носороги відзначають ся зморщками на шкірі і дуже злим гумором і все се через дрібки, що не дають їм спокою.

А огнепоклонник зліз із пальмового дерева, одяг шапку, що відбивала соняшне проміння в невиданим навіть на Сході блиском і величністю, взяв під паху свою печурку і пішов у сторону Амигдали, Анантаріво і болот Санотуто.

III. Цікавий слон.

В незапам'ятні часи у слонів не було труби, а замість неї був тільки чорнуватий випуклий ніс, завбільшки в чобота, яким він не міг лапати ріжних річий. Та от якось народив ся на світ слон, дитя нового покоління, переповнений ненаситною цікавістю, яка змушувала його завдавати всім безконечні питання. Він жив у Африці і скоро заповнив усю землю своєю ненажерливою цікавістю. Він питав у своєї високої тїтки жирафи, чому вона вся в плямах, але тїтка в одповідь лише копнула його своїм важким копитом. Він чіпляв ся до свого вуйка струся, і хотів довідати ся, чому у нього на хвості вирости такі чудові пера; але високий вуйко нагородив його добрим ударом своїх міцних кіхтів. Одначе незадоволена цікавість молодого слона вимагала поживи. І він питавсь у свого незграбного родича гіпопотама, чому він має червоні очи, але й незграбний гіпопотам замість відповіді лишив на йому слід свого широкого копита. Тоді він звернув ся до волохатого павіяна, щоб довідатись, чому дині солодкі на смак, але й павіан

дав йому ляпаса своєю волохатою лапою. А його все-ж таки мучила невтишима цікавість. Він задавав питання з приводу всього, що лише траплялось йому видіти і чути, нюхати або дотикати, але тіточки, вуйки і вся його численна рідня нагороджували його в одповідь одними ляпасами та стусанами. А цікавість його все не меньшала.

Одного гарного ранку цікавий слон поставив нове питання, яке до того часу, ще ніколи не впадало йому на думку. Він спитав :

— Що буває у крокодила на сніданне?

— Шш! — засикали на нього з усіх боків переляканим шепотінням і всі почали хвицати і штовхати довше і болячіше, як вперед.

Коли все се нарешті скінчило ся, він пішов до велетенського кавкового птаха, що сидів на терновому куці, і мовив :

— Батько, мати, тітки і дядьки, всі бють мене за ненажерливу цікавість, а все таки я хочу знати, що буває у крокодила на сніданне?

Птах зловіщо каркнув в одповідь :

— Іди до болотяних берегів великої сіро-зеленої і каламутної ріки Лімпопо і там знайдеш одповідь на своє питання.

Другого ранку цікавий слон увяв двісті кільки бананів, двісті кільки цукрової тростини, сімнадцять днів і сказав своїм добрим родичам :

— Прощавайте, та не згадуйте лихом. Я йду до болотяних берегів сіро-зеленої каламутної ріки Лімпопо, щоб дівзати ся, що їсть крокодил на сніданне.

Вони хвицнули його ще раз на прощання, хоча він дуже ввічливо просив їх перестати.

Слон вибрав ся в дорогу, закусуючи дорогою днями і шпурляючи лущайками, яких він не вмів збирати. Чи довго, чи не довго він ішов, та нарешті добрав ся і до болотяних берегів ріки Лімпопо, каламутної і сірозеленої, як казав йому птах.

Тепер слід вам пояснити, що до сього дня, часу і мінути цікавий слон ніколи не бачив крокодила і навіть не знав, на що він похожий.

Перший, хто впав йому в очи, була двохкольорова змія, яка скрутила ся кільцем на камені.

— Пробачте, що потурбував, — ввічливо звернув ся до неї слон, — але чи не траплялось вам у сій місцевості бачити крокодила?

— Бачити крокодила? — гнівно засичала змیا. — Чи не хочете ви ще що-небудь спитати?

— Пробачте, — казав далі слон, — але чи не можете ви мені пояснити, що він їсть на сніданок?

Змیا прудко всунула ся в каменя і вдарила цікавого слона своїм холодним лускатим хвостом.

— Дивно, — подумав слон, — батько, мати і вся рідня були мене за ненаситну цікавість, а тепер, здасть ся, знову починаєть ся та сама історія.

Він ввічливо повитав змю, поміг їй знову виповзти на камінь і пішов далі, гризучи дорогою дині і шпурляючи лушпиннями, яких не міг збирати, поки не добрав ся до самого берега ріки Лімпопо. Там, у річному намулі затаїв ся справжній крокодил, який підморгнув йому одним оком — ось так!

— Пробачте, — ввічливо почав слон, — чи не бачили ви в сій місцевості крокодила?

Крокодил підморгнув другим оком і трохи підняв хвоста, а слон ввічливо подав ся назад, бо рішучо не хотів одержувати нові удари.

— Підійди-но ближче, парубче, — кличе крокодил. — Чому ти питаєш про се?

— Пробачте, — одповів слон, — але батько, мати і всі родичі штовхали і хвинали мене за мою цікавість, а тепер, коли ви не проти сього, я не хотів би одержувати ще ударів.

— Підійди до мене, — мовив крокодил, — бо я той, кого ти шукаєш.

І він утер крокодилеву сльозу, щоб доказати щирість своїх слів.

Слон завмираючи од щастя став на коліна:

— Я вас так довго шукав. Скажіть мені, будь ласка, що ви споживаєте на сніданок?

— Підійди-но ближче, дитино, я хочу се оповісти тобі на вушко.

Слон схилив голову до широчезної і зубатої пащі крокодила, а той не довго думавши вхопив його за ніс, який до того дня,

часу і минути був не більш звичайного чобота, хоча й незрівняно корисніший від останнього.

— Я гадаю, — процідив крокодиль крізь зуби, — я гадаю почати сьогодні в тебе.

Останні слова дуже стурбували слона і він муркнув у ніс:

— Пустіть! Боляче!

Тут змія вховала в каменя до берега і сказала:

— Любий друже, коли ти зараз, у сю хвилю не почнеш тягти свого носа з усеї сили, то я не шуткуючи побоюю ся, щоб знайомство в сим чудовищем не примусило тебе пірнути в прозірчасту річну струю раніш, ніж ти вступиш зойкнути.

Слон послухав доброї ради, присів на задні лаби і почав тягти, тягти з усеї сили свій ніс, — ніс усе розтягував ся і розтягував ся; та крокодиль не випускав його, а лише бовтав ся в воді і пинив її ударами хвоста.

Ніс у слона ставав усе довший; він напружував останні сили, щоб удержати ся на березі, а ніс усе ріс та ріс, завдяючи йому нестерпного болю. Нарешті слон почув, що ноги його сунуть ся, та тут змія подвійним кільцем обмотала ся довкола них і промовила:

— Легкодумний і недосвідний мандрівче, ми тепер не шуткуючи повинні зробити останнє з'усилє, а ні то сей смілий вояка, закутий у панцир, зопеує тобі всю твою будуччину.

І вони почали тягти разом, і нарешті крокодиль пустив ніс слона зі своєї пащі.

Слон нехотя сів несподівано на задні лапи і лерш за все подякував змії за поміч; потім звернув увагу на свій ніс, обклав його свіжим банановим листям і звисив у холодні хвилі ріки.

— На що ти се робиш? — запитала змія.

— Пробачте, — одповів слон, — але мій ніс зіпсований, і я дожидаю ся, щоб він скоротив ся.

— Ну, в такім разі тобі прийдець ся довго ждати, — відповіла змія.

Слон три дні терпляче дожидав, чи не поверне його ніс до попередньої форми. Та він не тільки не ставав коротший, але ще змушував його кривити очима. Ви певно давно вже зрозуміли, що крокодиль наділив слона справжньою трубою, які ми бачимо нині в його нащадків.

Третього дня у вечері прилетіла муха і вкусила слона за плече; він мимохіть підвів трубу і поклав муху на місці.

— От і перша перевага твого довгого носа, — завважила змня. — Ти не зміг би цього зробити за помічю звичайного. Ну, тепер спробуй їсти.

Слон без тямки звісив трубу, вірвав цілий пук трави, обтрусив із коріння землю і засунув траву в свою пащу.

— Друга перевага, — сказала змня. — Одначе чи тобі не здасть ся, що сонце нестерпно припікає нас на цьому отвертому місці?

— О, так, — сказав слон, і раніш ніж він зроумів, що робить, схопив кавалок вохкого намулу в берега сіро-зеленої каламутної ріки Лімпопо і наліпив його собі на голову на подобу прохолоджуючого компреса.

— А от і третя перевага, — завважила змня. — Ну, а якої ти думки що до нових стусанів?

— Пробачте; але я рішучо не хотів би їх знати.

— А хотів би ти сам кого небудь прочити?

— З найбільшою охотою, — не думаючи довго одповів слон.

— В таких разі твій новий ніс може бути тобі в неоціненій послужі.

— Дякую вам красно, і постараюсь твердо паятати ваші слова. А тепер мені час вертати ся до дому, де я маю намір зробити першу пробу над моїми любими родичами.

І мовивши се слон вибрав ся в дорогу, весело помахуючи трубою. Коли йому забало ся скоштувати смачних соковитих плодів, він без натуги зривав їх із дерева, не дожидаючись, як колись, щоб вони самі внали; коли припадала охота пошипать травиці, він доставав її трубою, не завдаючи собі труду ставати для цього на коліна; коли дуже дошкуляли мухи, він любісінько відламував із дерева гяляку і обмахав себе нею, немов віялом; а як нестерпно пекло палюче африканське сонце, він робив собі ярмулку з вохкого річного намулу. А як нудно було брести в самотині по непролазній гущі, він стиха виспівував якої будь пісеньки, і звук, переходячи крізь трубу, здавав ся голоснійшим цілої духової оркестри. Раз він навіть навмисне збочив, нагнав здоровенного гіпопотама, і хоча він не був йому зрідні, ляпнув його з усеї сили, щоб переконати ся про справедливість слів змні. Окрім того він

збирав лущайки, які ровкидав по дорозі під час першої своєї по-дорожі, бо його з малечку привчили до опрятности і порядку.

Одної гарної днини, зрештою се було у вечері, він вернув ся до гурту своєї любої родини, підняв до гори трубу і спитав ся:

— Як ся маєте?

Родичі зраділи його поворотови і збирали ся провчити його за ненаситну цікавість.

— Ну, не знаю, чи з'умієте ви зручно вдарити когò. Ліпше вже я вам покажу, як се роблять.

Він розвернув трубу і дав спробувати двом братам двох здоревених ляпасів.

— Де се ти навчив ся таким жартам?! — запитали здивовані брати. — І звідки в тебе така носюра?

— Я одержав її від крокодила на березі сіро-зеленої каламутної ріки Лімпопо. Я спитав його, що він їсть на сніданок, а він подарував мені на памятку сю прикрасу.

— Вона гідка, — завважив його дядько, волохатий павіян.

— Згоден; та ва те надзвичайно корисна, — і він ухопив дядька павіяна за задню ногу і вкинув у гвіздо шершенів.

Потім він забрав ся до вуйка етруся і тіточки жірафи і швидко задивував усіх своїх родичів.

Нарешті жити з ними стало так незручно, що всі його брати один по одному постановили вибрати ся до болотяних берегів сіро-зеленої каламутної ріки Лімпопо і одержати там і собі від крокодила нові носи. Коли вони повернули до дому, то жаден із них уже не насмілював ся вдарити другого, і в того часу всі слони мають таку саму трубу, яку цікавий слон одержав перший від крокодила.

Переклав В. Д—ий.

Антонін Сова.

А Н Н А. *)

Анна була ще зовсім молода й невинна. Під тісним зимовим кафтаном, у якому недавно ходила до школи, ховали ся напів розвинені її груди. Але що була струнка й більша ніж товаришки, ходила вже з нехітю до школи, румяніла хоробливим гнівом, коли де-хто дивував ся тому.

Вона марила про Ронца, того старого студента (як дегадувала ся), що від коли перебрал ся до них на мешканє, стежив її сталєво-холодними очима.

Помешканє, де її батько мав столярську робітню, подабало радше на пивницю. Тут варили, їли, спали, тут також прали. Воно складало ся із склепеного льокалю, що був сильно зачаджений і радше вогкий ніж брудний. Вікна виходили на подвірє, що було ванечищенє сьмітем і вуглєм. Напроти крім церкви видко було засажену дротяну огорожу та доми, теж так дивно побудовані, непросторі, з загадочними прибудівлями й заліпленими вікнами. Все те було брудне й остогидне.

Приліплєна кімнатка, але сьвітляна й простора для одного чоловіка, звабила Ронца до сих людей.

— Се вам подобаєть ся, — захвалював старий столяр, що дусив ся від безупинного кашлю й відчиняв руками обмазаними клямє блискучі від вогкості двері кімнатки. Підоймила ся також і його жінка, що сиділа в куті під печєю. Вона покинула зарав коліску, яку порушала лівєю ногою й отираючи в запаску варєнку,

*) A. Sova. Prosa. Praha, 1898

прикотила ся важкою, лїнивою ходою. Вперла на Ронца зеленавосиві очі. Була ще доволі молода, товста. Чорна хустина не могла закрити товстого її карку. Важкі серіжки продовжували звисаючи її вуха.

— Але тут тепло в зимі, а холодно в літі, — говорила співучим, дихавичним голосом, — а тихо, немов у гробі. Сей малий шварок, — додала показуючи зі слабою усмішкою на коліску, — то не такий крикливий, як напроти. Анно, а йди-но і покажи панови, — веліла Анні, що надягала на себе якусь червону спідницю під вікном.

Анна пішла в Ронцом до кімнатки. Тут було всьо, чого міг жадати: столик у куті під вікном, вішало, вмивальня, декілька замазаних образів.

— А нема тут миший? — питав ся поважно Ронц і змірив із призирством Анну від голови до ніг. Тепер запримітив він, що в неї було бліде, гостро модельоване лице, розчухране, неприємно блискуче волосє й подерті пантофлі, на яких було трудно розпізнати цвїти.

— Ах, де-ж, — засьміяла ся прудко й немов визиваючо Анна.

Від сеї цори він мешкав там.

* * *

Старий майстер був немічний. Дуже немічний, бо вближала ся весна. Землясте його лице покривало ся синіми жилками від кашлю, грудна клітка запала ся, а голос добував ся немов із пивниці. Проклята весна. Ледви тримав гибель у руках, але мусів. Було чути, як із долівки піднімала ся тепла вогкість. Кутів-кімнати докторкало ся несміло сонце, що пробивало ся крізь мряку. Відчиненими вікнами вилітав гострий сикіт гибля.

Ронцови подобало ся тут. Жінки прятали справно, був рад, що знайшов таке дешеве помешканє, де можна бодай переспати ся. Близько двацятишестилітній, мовчазний, кремезний, незвичайно сильний, він держав ся гордо й себесьвідомо. Його бояли ся. В гарнім, вусатім його лиці сиділа для сих людей усе хомиковата, замкнена імпертіненція. Запримітив се найборше частий гість, агент погребового заведеня, добродій Патек.

— Се вчений пан, — він нарощно говорив раз на голос. — Де ви його видибали? Щось немов усе злий, — хихотав ся тихим

сьміхом добродій Патек, гумористична фігура, один із тих „мертвих птахів“ із погребового заведення, що вдирають ся до передпокоїв умиряючих, стають близько шпиталів, аби випитати ся про хорих і захопити їх кривних у жалобі, з заплаканими очима. Чорний, втертий касторовий капелюх, вічно в чорною крепою, міщанський фрак, де-не-де замащений, і пташині штани були від рана до вечера в сій службі. Він умів також плакати, коли того було треба за-для браку попиту за домовинами.

Фірмі, якій служив, доставчав старий майстер звичайно дитинячі, дешеві домовини.

Сей то Патек, цілком здомашнілий, вів розпусні розговори з Анною, яку сіпав жартом за коротку спідничину й щипав обнажену шия, хоч йому було вже пятьдесят літ. Він мав цікаву палицю, в якій був імпровізований флет. Пищав на ній мов біснуватий, сівши на старій пачці, коли його упрохали, а особливо майстрова, яка кляла ся, що ніхто на сьвітї не заграє так як він.

Дводітній хлопчина, якого при тім вона тримала на руках, так любив добродія Патка, що звав його „татком“. І мав цілковиту слухність.

* * *

Ронц не давав із початку поверу на те, що діяло ся там. Сам походив із такої „вбогої юрби“, й було йому все одно, тут чи там. Навпаки, тут видало ся йому ліпше. Він позбавив себе непотрібних відносин та постійної стичности з людьми, які ранійше окружали його. Мовчун, філософ, що сидить у книжках, цинїк, що знав тільки поганий сьвіт, і то лише з результатів, які бачив.

Але в останнім часї, часї двох літ, Ронц попав у страшну халепу, що перекинула ся в ревігнацію та ступіне. Шукав занятя. Обходжував бюра, шкільні ради (був математиком), представляв ся інспекторови в напів темнім передпокою, прохав асистентури у настоятелів знаних заведень. Але Ронц? Хто був Ронц? Похмурий, незграбний чоловік із вусами сільського геометра та манерами малого власника.

На око безосновно гордий, у розмові з висшими особами надутий, із середною освітою. І письмо й стиль його прохань — незвичайно сухі; в буквах розливалася утасна жовч пересьвідчення, буцім-то він більше заслужив, як жадає. Так товк ся він два роки. Нераз здавало ся, що він утратив довіре у власні сили й у се,

про що марив на шкільних лавках; хоч ніколи не був великим фантастом. Його вилеліана будучність стрічала ся в холодною дійсністю, особливо, коли переставав довіряти власним силам. Що за собаче жите! В нього не було навіть кількох годин, які би міг провести в товаристві добрих людей та заповнити ними поволі пливучі дні. Пропать, грізна пропать потопелі, нічим не заповнена доси, стояла перед ним, а нерви, отупілі від скептицизма до життя, працювали тільки в марних галюцинаційних снах.

І вишукував він тоді вонючі діри, де гниєть ся ще більше й страшнійше, й де на малім просторі заносить вонєю власної гнилизни, що просякає кожний штих вашого вбраня. Попав у якийсь безплідний наклін до нищпореня, з якого росла лише ненависть до власного розуму, ненависть до публичних урядів та осіб, від яких не надіав ся вже нічого. Се було собаче жите, повне неґації, цинізма й бруталности.

І так жив у ньому власний сьвіт усталених переконань та крихких правд. Се обхопив його жорстокий період обдарованих людей, що опинили ся безчинними й безпомічними. Тому дивив ся він на все з хомиковатим призиравством, баґателіував чужі сили, сьміяв ся з людських похибок.

Сьвіт був для нього комедіантською грою, де топчеть ся постійно ліпші характери й ліпші таланти. Соціалні нерівности давали йому основу до категоричного опрокинення людської справедливости. Він ненавидів утилітаристів і людей добре ситуованих, яких душевний рівень оцінював відповідно до власної точки баченя.

Цинік, аналізуючий сьвітоборець, не навчив ся розуміти штуки, яка може була-б дала йому яку пільгу. Вона була для нього абстрактною, соціально невжиточною. Артистів звав він дурними гістріонами, поетів блазнями, хоч звав їх лише з убраня.

Він думав, що він більше здібний до публичного життя, ніж усі вони... А се тому, що працював ранійше до втоми й що почував щось у собі...

Все ліпше лежало укрите десь, до нього не мав доступу.

* * *

Анна прийшла раз збентежена до дому. Вона виглядала старшою в порівнаню до дівчат, із якими товаришувала. А що була вразлива, не давала себе нічим утихомирить, коли прийшла від сих порожніх істот. Говорила безуцинно, з упором, немов у дронасниці,

що залізе за спину й не хоче попустити. Крутила кінцями хустинки, поникши головою. А часом підносила хустинку до гори й обтирала собі палкі сльози на обличчю...

У сумерку, який немов шелестів м'якими гнблівками, порозкидуваними по долівці, працював іще старий майстер коло скринки. Ронц із похмурим виразом лиця стежив грубі його пальці. Неприємний запах клею мішав ся тут із сирим деревом та спиртовим запахом політури.

— Но, що стало ся такого? — обізвав ся хриплим голосом Ронц, обернувши ся до Анни, й відложив на бік папіроску.

— А се, що татко ніде не хоче дати мене. Я вже доволі доросла, аби що зачати!

— То значи, — мовив добродушно старий поцтивець, оглядаючи крізь окуляри розщеплену грань зробленої скринки.

— Ся Тіна, що я з нею ходила до школи, піде сього року до семинарії. Всі там підуть, лише я ні. А се тому, що моя мама вже небіжка, — вибухла голосним нездержним плачем Анна.

— Но, що, — сказав старий. — Служити не підеш, так що-ж? Будеш дома, мовчи!

— Що дома? — відрізала Анна прикро. — Аби тут ваяти ся поряд із нашим Еманком. Наш Еманек може лишити ся без мене. Дайте мене до склепю. Але не лише так. Я хочу привчити ся бухгалтерії. Малі Маржікова вчила ся рік, а тепер веде книги у друкарні, всі кличуть її панною. Ино сидить там за скляною перегородою зі своєю фризурою, ино киває з висока головою, коли дехто перейде поруч неї. Що се за праця!

— Гм, — промовив Ронц, — се дійсно ніяка. — Засьміяв ся при тій саркастично. — Що знов торкаєть ся семинарії? Се було би добре, — розалоблював він майстра. — Що-ж се може коштувати? Книжки даром, иньші річі теж. Але що... — додав поважно. — Найліпше не хотіти нічого. Що з того має чоловік? Лише намозолить ся, — говорив із пересьвідченою негацією; опісля вдарив п'ястком о стіл, узяв назад папіроску й підпер ся о одвірок дверей.

Анні поширшали великі, темні очі, що були розпалені жаром сліз. Солодка туга, що гнала її кудись далеко, між парфумовані товаришки, між ті родини, де часто їла колачі і могла грати ся з чужими паннами в тихих сальонах у богатих приятельок, ся туга захопила була тоді цілу її істоту. А діяло ся се не з виразного

почувана дійсного бажання — вміти більше, ніж уміла тоді: радше в мрійливого пожадава чогось ліпшого, вишого, ліпших убрань, стрічок, із туги до того кокетного світа, який її більше манив, ніж жите тут. Се було можна пізнати по ній.

— Таточку, таточку! — примилювала ся з усмішкою. — То я могла би, як говорить пан Ронц. Я буду здібна й буду вчити ся. І ніщо се не буде коштувати.

— Мовчи, ти вперга, — відізвав ся суворо старий майстер, покашлюючи. — Щось також влізло тобі до голови!

— Се варта спокуси, — засміяв ся Ронц байдужно і зник у темноті своєї кімнатки.

Пані майстрова прийшла тим часом із прохідки в Еманком. Він був блідий від весняного повітря, загорнений у велику хустку. Хлопець сьміяв ся й дер ся до батька. Бачив, як він їв, і насильно хотів також. Почав навіть плакати.

— Що ти, машкаро, — крикнула майстрова до Анни. — Покинь уже ті зеркала та бери ся трохи до роботи.

Анна захмурила ся зухвало, перекинула коси в зад, узяла горнець із білем і побігла до сінній.

* * *

Другого дня була неділя, соняшна й весняна, тиха та більше чиста, ніж усі буденні дні. Дзвони гуділи, розбивали ся о криші й залітали до кутів своїми невиразними згуками, що розпливали ся у безмірну і млисту глибіню тремтючого тону. Майстер із жінкою пішов на утренью. Анна напів убрана, ровчухрана ще, задирала кокетно носик, корчила рамена і вимітала брудні кути світлиці. Порох дріжав у промінях сонця, кружляв над колюскою і падав на дрібне личко дитини, ясно багровий та зовсім золотий. Крізь двері видко було обдертий, чорний садовий мур. Під ним лежало на купі вохке дерево та тертиці, припорошені свіжими платками бозового цвіту.

Ронц устав був також. А що не любив неділі й правильно бував тут сам та читав, перевертав ся по ліжку і нудив ся, не маючи з ким тішити ся: дивив ся крізь вікно своєї кімнатки тупо й бездушно. На вулиці проходжувало ся кілька поганих Жидів. Сей тихий блиск неділі був йому над усе противний, бо його старе, витерте й обдерте убранє впадало більше в очи. А особливо довгі пополудня, в вулицяма, оживленими сьміхом дівчат, що йшли біля

жушни, старанно вбраних, юрба родин, що чинчикувала за Прагу, будили в ньому їдкі гадки, повні болю, повні резигнації.

Він зайшов до другої кімнати, закурив собі папіроску й хотів читати. Держав у руках якусь книжку й дивився в ряди-годи крізь її береги на Анну, що завітала світляцю. Не знав, що читає. Як вона виросла, а які мала клуби! Руки не дуже сильні, м'язисті, білі як гіпс, порушалися трохи лїниво й байдужно. Зігнута, гарна й кокетна Анна, адавалося, що нарешто виганяє його з місця, де сидів собі, щоби завітати й стирати порохи. Сі жарі її очі мали м'який, нев'ясований якийсь вираз, повний вивову старших жінок. Легкий кафтаник робив повнійшими її груди, мелькаюча тонка спідничка рисувала повнійше її лятки.

— Не виганяйте-ж мене, Анно. То ви працюєте так що дня? — питався радше Ронц, ніж сьміявся.

Анна поглянула на палкі Ронцові очі й вибухнула дитинячим сьміхом. — Гм, так мушу що дня. Але вас мушу пожалувати, — продовжала і спочала трохи. — Ви наче пустельник. Ані не засьмієтеся, ані не йдете ніде. Скажіть мені, що студіюєте?

— Фільософію, — відказав поважно Ронц, шукаючи в сім слові захорони для своєї поваги. — Але я вже майже кінчу, — додав.

— Уже можете так учти, як у нас учили, правда?

Анна сіла собі на стільчику напроти нього, взяла мітлу між ноги й задумавшися сиділа трохи сильно засумована.

Вона почала нараз оповідати про свої мріятельки, про якогось студента, що ходив недавно за дівчатами по парку й хотів від неї букетика, який одначе не був її. Коли йшла вона до школи, підкинув він їй писанечко (отсей хлопчиско!), але воно не мало ні голови, ні ніг. Прибідцював їй хто знає що. Що тепер вона лічне, коли вже не дорівняє своїм товаришкам? Мусить дома бавити Еманка. А хто знає, куди ще дадуть її.

Ронц курив папіроску і сьміявся якомсь добродушно. Потім перебрався на софку, з якої висіло волосіє, і говорив: — Но, побачимо, де дадуть вас. Пан Біг знає. А чим хотіли-б ви бути? — сьміявся невиразно, не вірячи в певність волі, що визначає будучі цілі.

* * *

Анна всміхала ся в тихій задумі, щипаючи кінці запаски. Чим хотіла би бути? Вона надумувала ся. А вже-ж хотіла би бути молодою дамою, яка їздить до театрів, на концерти, а за нею затріскують ся дверцятка повізок. Такою стрункою, гарно оперезаною, як сі дами, яким вона придивляла ся. Часом вона довго стояла перед крамком із паперами (там, де її так тішила хромолітографічна пестрота) оддалік церкви, нерав цілої пів години, лиш, аби побачити повінь нових туалет. Вона шукала чогось особливого, вітрила за чимось гарнішим. До її поведення мішали ся навіть часто підглянені, ліниви, чужі жести, унасліджені генераціями буржуазні манери, а то з подиву до всього, що було більше блискуче, приманюче.

На Ронцове питанє вона не знала, що відповісти. Адже не хотіла би бути боною. Слугою теж ні.

— Но, боною ще, — надумувала ся щірячи трохи заклопотоано дрібні зубки. — Зрештою, татко дасть мене до семинарії. Адже се не погано, що? Говорили мені, що вчительки мають ся добре.

— Таки так, що мають ся добре, — відказав із наївним рафінованєм Ронц. — Але вони не виходять за-муж.

— Я не хочу віддавати ся, — скрикнула Анна й облила ся румянцем.

— Чому? А коли-б хтось був багатий і прийшов, ви могли би все покинути. Може прийти, — доказував він із невольним зав'язем. — Ви подобали би ся кождому.

Ронц зайшов сим робом у подрібний розговор із адумілою Анною, і позираючи на її лице, що корчило ся нервово, відкривав їй можливу будучність, брехав, не знаючи сам чому, так, як брешемо малим дітям, яким розказуємо казки. Начеркнув Анні від початку до кінця цілий плян, що його на борзі скомбінував. Зробив із неї гарну даму, за якою дуріє цілий сьвіт. Вона буде така гарна, що не буде примушена дуже мучити ся наукою. Такі мають щастє. Змалював їй такі річи, з яких сам сьміяв ся в дусі по кождому реченю. Вона не буде носити ті прокляті горшки з білєм і бавити малого Еманка, а служити не пристойть їй. Вона має талан, а як-же, має його. Батько тому хоче, то й вона не буде нищити собі пальців у воді напущеній кавстичним камінем. Для таких ніжок, які вона має, (тут Анна махінально подивила ся на

кінці своїх черевиків) — лише паркети. Для такого тільця — лише ліше товариство.

Він зараз гадав усе те, коли лиш перебрався до них. Вона буде самостійною панею й не дасть себе кому будь покохати. „Що-ж до чорта!“ Ронц почав хвалити хист жінок (хоч не пізнав жадної); ба, він навіть узявся викладати вчено про висше завдане жінок, про їх виховане, про напрямки та змагання до самостійности, як то вчитав у брошурі, що дісталася йому випадково до рук. Аж коли Анна, що не розуміла того всього, почала голосно сьміятися, він перестав, маркітний, що зовсім минувся з метою.

Він був навіть лютий, що наговорив їй багато дечого, в що сам не вірив. І відійшов із цинічною усьмішкою до своєї кімнатки.

* * *

Та все таки і в дальші дні Ронц розмовляв про се з Анною, аж нарешті розбуркав у ній тугу до того всього, про що верз їй. Анна залюбки й уважно прислухувалася сим річам.

Стояв теплий червцевий вечір, із дрібною, ледви помітною дощевою мрякою. Ронц заболочений весь вештався по ховкких стежках Летні. Дерев дихали невиразними пахощами першого літа, що наче в під пороку добувалися; не було можна розвізнати їх родів у сутінку, який слабо розпоршувало тремтуче сьвітло. Лише де-не-де у повні зелені білїлися та багріли цьвіти, а стежка просьїяна була платками з цьвітів. Воже листє прохолоджувало Ронцове лице. Місячна синява збивалася над тихими коронами ровколиканих дерев.

Ронц ходив тут правильно, коли тільки був розхвилюваний новою невдачею та грижею нових досьвідів, коли ненависть до життя глодала більше його серце та мовок.

Сі стежки пособляли його внутрішній боротьбі, збільшували його цинїзм, що не вірив уже ні в що. Тут родилася також розпука із нових почувань і болів при обнови ран, які вони завдали йому. Тут думав він над сим, що не йде все природженою ходою власної вдібности, почував і розумів що року більше й більше, що треба також мати відповідну протекцію, щасливу конъюнктуру та гроші. Тут рівняв він погань свого нужденного життя з життям своїх товаришів і помічав користолобність. По зведених борбах констатував лише страти. Ставав ся мовчазним

саркастом і пізніше з сими своїм душевним станом стежив довкружний сьвіт. Зрештою його внутрішній сьвіт був звичайний. Убогий, середній мозок. Деся читав він: „Аж тоді, коли захопить усіх нова доба“, соціяльний переворот.“ І се ще тішило його. Він ставав ся чоловіком слабим, декадентом. І так із сими плитким скептицизмом, що був у моді, він став найже банальним егоїстом. Не радувала його вже навіть боротьба людей, що жили довкола нього.

Але нині не ходив тут Ронц тому, аби думати про нові невдачі. Ся Анна, ся дурна. Анна видала ся йому чимось новим у його вбогим житю. Любив її як кіточку і балакав із нею так часто, що пробудило ся в ньому щось окреме, щось смутно-дитиняче. Сі жіночі дурниці заповняли його вбогий сьвіт дійсною тугою за житем і жінкою. Спершу слабо й без відпору, опісля сильніше й горячіше, змислово й пристрасно серед плитких розговорів, напів дитинячих і зжіночілих, по невідповідних драгованях агента Патка, на якого концепти й дотепи він був завдрий.

— Як далеко се зайде? — гадав Ронц і почував у тім роскіш, утверджувати Анну в її красі, торочити з нею небиллиці, стискати її руки та бігати за нею, аби лише вкрати хоч один поцілунок, який давала трохи налякано, але без відпору.

Сеї днини, вечером, коли пізніше вернув він домів, спали вже всі. Лиш Анна читала ще щось. Поганий, додатковий роман. Погане, коптяче сьвітло ширило особливий запах напів скрученої лялми. Воно лило ся на чорне, блискуче волоса, а бліде лице було ним наче поєріблене. Либонь через се, що Ронц так довго вештав ся в темноті, видала ся йому Анна, немов би вже пів року її не бачив, зміненою й більшою.

Він прохав уклінно в неї води. Мацав опісля по стінах свої кіннати, намацав сірники на столі, але не запалив сьвічки. Коли Анна принесла йому воду, вхопив її, притиснув до себе мов ляльку і почув на своїх грудях її теплі груди; відтак пустив її мовчазно й поцілував у карк.

* * *

Одної неділі, по обіді, прийшов пан Патека напомадований, вилизаний, усміхнений так, що кути уст сягали йому аж до вух. Він натягав безушинно чорні рукавички (на яких дав собі вишити хрест), до яких не могли влізти незвичайно товсті руки Ворохобив

родину на прогулку, додавав їй духа й наглив пискливим криком, бо річ була умовлена від кількох уже тижнів.

Майстер був що-йно по обіді, і шукав із усьмішкою добряги за цинамоновою капотою старомодного крою, яку чистив невтомно, аби не було на ній ані порошинки. Його груди поправили ся трохи під весну. Лиш аби так до ліса або до води, говорив часто, то було би добре. Звичайна прогулька на пароході — отсе було все, чого міг він іще вжити. Тут на покладі сідала побіч нього вистроена його жінка, з начесаними льоками. Ящірчі очи в цеглястім лиці бігали непомітно по зелених берегах, по безсмычно порозкидуваних сільських білих домиках, що полискували в искристім тумані диму, який добував ся з комнів. Майстер у ряди-годи порушав візочком, де лежала дитина, а Анна сьміяла ся хитро серед сьміху людей, що звідусіль збирали ся, й дозволяла кликати себе „панно“ серед горячих свавільних жартів при визиваючих поглядах студентів. Балакучий Патек розмовляв із ними радо: про шкільні справи, про виски і втрати. А коли вертали вже домів, він ішов на чолі ремісничих родин та нищав бізарні танці на своїм флеті, насичений доволі смаженими рибками та поганим пивом. Без сих літніх прогульок він не міг жити.

Тому ходив він тепер мов на дротах, накликував до поспіху і отвирав сам скрині пані майстрової, з яких пахла левандуля та фіялковий порошок.

Лиш Аниа не мішала ся нарешно до сих приготовань. Вона дивила ся злобно на Патка, і не дала себе умовити батькови, аби йшла також із ними (через се, що не купили їй капелюха, про який просила), та відійшла подратована Патком ранійше до якоїсь приятельки, де викладали карти і бавили ся у фанти.

Ронц лишив ся сам один у помешканю і дивив ся довго на рівні, вузкі вулиці. На кінці вулиці бачив він сілюети прохожих. Він чув себе незвичайно свобідним при відчиненім вікні, невиразнім запасі бальзамінок і мускатів. Кос свистав на противнім вікні доми. Безупинне, м'якге й втопляюче мурчане кітки кинуло його врешті на софу. Се була полудрімота в овії жаркої літної неділі, до якої колисав його лопіт ходи й невиразні голоси прохожих на розпеченім хіднику.

Ронц думав, мріяв довго. Привиділа ся йому Анна, але не так, як се трапляєть ся чистій неторкненій душі. Він бачив її

повабною, пухкою, сніжною, наге тіло, Анну усміхнену, багато старшу, сповиту немов рожевим серпанком, із делікатно блискучими зубками, що виділи в розкритих уст, які горнули ся до нього, впивали ся в його уста, одурманюючи його.

Се був дивний сон, змісловий, хоробливий, який снить ся мущинам, що звикли дивити ся на жінку, як на чудову матерію, в якій не живе душа. У сїм сні купала ся його цинічна істота. Він не з'ображував собі ніколи жінку в чутєж, із оправданим бажанєм. Жінка не будила в ньому інших гадок, окрім подиву для її краси, примани й манери в розмові й ході. Чарували її руки, ноги, очи, рамена. Подібно плитко він глядів також на ціль жінки. Про її він навіть не думав. Так очарувала його Анна. Він пестив ся в нею, бавив ся в нею в думці.

Довго він так думав, аж тим часом сумерк почав зазірати до кутів кімнати. Він розкрив очи. Сьвітло гасло на поганих подертих фіранках, зелені цьвіти потемніли, погас блиск дверей і скрині й настало сумне, довге вечорінє. Темно-синя хмарка, похожа в багатьох місцях на білу пару, пересувала ся через блідий місяць, що стояв над чорними кришами, коли Ронц розкрив очи, пробуджений ходою, яка дала чути ся на дворі.

Се прийшла Анна.

Вона прийшла звільна, співаючи собі пісню, якої слів не можна було розібрати. Шелест стяганої одежі, скрипіт черевиків чув Ронц інтензивно аж до себе. Відчинені двері заперли ся згодом, немов якась невидима рука порушала ними.

Ронц устав і в виступцях, що хльоскали по долівці, відчинив двері та встромив голову до другої кімнати.

— Анно, — промовив стлумлено спрагненим, висохлим голосом. — Анно, се ви? Че вже пізно, вже пізно, правда?

— Ах! ідїть геть, — закликала стрівожена Анна, що стояла перед зеркалом вапів розібрана. Сережки заблищали в сутінку в зеркалі.

Але Ронц осьмілений сном і лїнним, оспалним недільним пополуднєм, подразнений ображеними Анниними раменами, які собі закривала, обійняв її стан і серед пестощів, що були ніші, нев'ясовані та пристрасні, переміг її сего вечера.

* * *

Аннине лице продовжило ся й помаріло за кілька дальших днів. — Старий майстер лежав у куті на постелі немов Лазар. Доц холодної літньої днини спричинив наглу аміну в його хоробі. Він ляг і не вставав більше. Ронц немов бояв ся, уникав із упором стикати ся з сими людьми, а Анна спускала перед ним очи, як коли, перейшов кімнатою, що була просичена запахом оцту та душного випару дитинячої колиски.

Се тревало довго-довго. Майстер марнів що-раз більше. В нього виділа лише кість та шкіра. Найжене, сиве волосє, рівне й наче згущене продовжило ся; вуса розбігли ся по лиці так, що не було можна розпізнати їх. Пергамінова шкіра, напущена оловяною краскою, вросла в костисте обличчє, руки лежали нерухомо як патички на перині з червоними пругами. Лише часом порушали сю купу костей та осталого мяса вибухи судорожного, сухого кашлю, який виносив на петріскані уста клейкі смуги цоганої крови. Лиш очи були незвичайно ясні, бистрі.

Що днини було біднійше й біднійше. Гроший не було вже, крім тих, які давав майстровій із особлившої християнської любови Патек, із яким тепер вона вела розговори. Се були цвітисті розговори, повні уташеного перцю для немічного.

— Що маю вже робити, пане Патку? Що маю робити, аби повдорів?

— Нічого не робіть, се само перейде. Я вже знав такого... — почав зараз розповідати довго пан Патек.

— Я знала свою бідоньку, — нарікала майстрова. — То він сам угнав себе в халепу, що тут спровадив ся. Я зараз говорила: тече зі стін. Се не для нас мешканє. І ремесло стоїть і праця стоїть.

По цеглястім її обличчю розливалось ся завжди якесь ровніженє, коли випроваджала пана Патка. Вона говорила з ним часто на порові, обтираючи руки о широкі повні боки. Що я пічну з сими хробачками, що я пічну!? Але пан Патек приобіцював їй, що її не лишить та що Пан Біг також подбає за діти. Пан Біг дав, Пан Біг взяв, — повтаряв кожного дня, коли вже не треба було помилягьсь, що майстер нині або завтра вмере. В остатній день закликали лікаря.

Анна з синьою обвідкою під очима почала молити ся. Вона відмовляла механічно молитви за батька, якого одного любила ще.

Порушала ся безчинно, немов із боязни, що станеть ся далі. Ронца вона ненавиділа і стидала ся його.

Одного вечера майстер помер. Анна ходила без плачу немов тїнь, майстрова плакала зично й хрипливим голосом витала цікаві сусідки. Патек увзяв собі міру на домовину ще заки застив труп і замкнув йому очи. Вмили довге, костисте тіло, поклали його на столі, на гнблівках застелених плахтою, і засьвітили квіт у каганці.

Патек прибігав тут кілька разів на день. Сідав біля Анни, гладив її по волосою, коли дуже ридала, й робив їй різні пропозиції. Прибіцював їй дати занятя у склепі, або службу, або місце у кравчихи напроти.

Опісля похоронили майстра, а Ронцови веліли випровадити ся.

Патек ходив як давійше, обговорював із майстровою пляни, раїв випровадити ся. В нього було багато пропозицій, багато проєктів. З майстровою навязав він наглядні, інтимні відносини, а Анні жертвував кожної хвилі службу.

— Но, добре, — сказала Анна лїниво, коли вже не було як спекати ся. — Але я й без того утоплю ся, — повтаряла часто розлючена. З усіма Патековими плянами відійшла вона одного дня з дому люта, обиджена, товчучи всім. Відійшла з гладко блискучим чолом повним виговорів, із очима залитими кровю, з яких блискала злоба проти всього; проти Ронца, що давно вже від них вибрав ся, проти матери, і проти того Патка. Бо вона хотіла бути чимось иньшим як служницею, як носити, бавити дітей, шурувати підлогу й двигати горшки.

* * *

Ронц, розхвилюваний глибоко Анною й тим усім, що стало ся, випровадив ся безсильний, сам не знаючи, що робити. Прожив він багато тужних хвилин через кілька ночий на новім помешканю. Він з'ображував собі Анну, як прощала ся з ним (хоч не сказали собі навіть „з Богом“) люта й обиджена. Се було почуване розважачючого злодія, що вкрав щось, чого не можна вже вернути. Переслідували його постійно звернені тупо на нього її очи. Він почував, що отруїв її демонічними, брехливими проєктами і комбінаціями на будучність, якими її туманив недавно весняними вечерами, аби лише позискати її цілу.

Так ошукав він її і погубив (так, погубив); тепер вона не погодить ся ніколи з життям звичайних, робучих людей. Радше

смерть заподів собі. То знов зараз розважував собі, що все те було їй вроджене, лежало в її характері: нехить до праці, легкість віддавати себе, кокетне стремління до життя ліпших кляс, яких лінвий блиск від малку імпонував їй. Мав їй се за зле, дуже за зле, у боязких гадках перед неясним фактом, що може стати ся. Які-ж ті погляди, розмахи надломаних крил її душі (безмірно дурні, дитинячі, прості), які так високо поставили її з ним ведені розговори? Тризали його й метали ним виговори відповідальности за її жите, яке завів на блудну дорогу надії, переселенем її здібностей, пересадним начеркуванем будучности, хвальбою її краси.

Не було можна вже по кількох ночах приглушити сього справжнього походу великих кроків незримих, влівливих істот і незвичайно важких виговорів, які родили ся в його душі. Давали себе вони чути на твердій її основі, і у сьвітлі, яке там кинули, пізнав, що він грубий цинік, який ніколи не вірив у ніщо, але иньшим наговорював багато дечого з упертим пересьвідченем.

Він помітив також на своє горе, що й він, як сотки иньших людей, чоловік звичайний, здегенерований і погано вихований. Потижнях він прижмурював уже очи на все, що стало ся. Чекав за те понурий, у злім гуморі, в гнилій лінности, голосу, щоби покликав його до публичної служби.

Але люди не кликали його, люди не ждали на нього.

* * *

Минуло літо, осінь.

Гострої, морозної, завиваючої зими, що тлушила ся у вузких вулицях, зайшла горстка веселих, молодих людей до луковатої вулички, що була залита невиразним, синявим сьвітлом, яке ширило ся з брєнячих ліхтарень. Мостова була притрушена снігом. Искрило ся й хрупало під ногами прохожих. Один співав, другий наступував піяне когута і всі галасували. За хвилину втишила їх хода поліціяна.

— Отже-ж що! Чутливий осле, — говорив один до чоловіка, що був загорнений у витерте зимове пальто. — Ходи з нами. Що чорт тебе бере? Анна — пікантна. Казала поздоровити тебе. Хочє відповіді на своє писанечко.

По сих словах дав ся чути розстросний фортеп'ян і стлужлений якийсь сьміх і спів із першого поверха низкого, поганого дому, над якого входом висіла ліхтарня з барвистого скла. Тут зупинили ся.

Один тонкий чоловічок, із окулярами, нервовий, і як усім здавалося, наївний і цікавий, який говорив завжди щось, що не мало зв'язи з тим, про що була мова, заговорив сентиментально дивлячися з нижі кружка своїх товаришів до освітлених вікон: — Було би вельми інтересно знати, звідки сі дівчата...

Буйний, неспутаний сьміх товаришів залунав вулицею над недосьвідним чоловіком, що стидав ся своїх слів.

— Отже що, Ронц? Лише ходи! — І увійшли зі сьміхом до сього дому.

Але Ронц із деревляною усьмішкою відлучив ся зараз від них, і згорблений, загорнений у бідне пальто пролетарія, довгими кроками віддалював ся за ріг вулиці. Відгомін його кроків товк ся по сусідніх вулицях, розбивав ся безсилно, аж погас. Сніг падав, падав на розсіяні по мостовій сліди. І здавало ся, що заперлив ся часом Аннин сьміх серед пустої ночі.

Преклав *Мих.-Мочульський.*

Казимір Пшерва-Тетмаср.

І з ф р а г м е н т і в.

Гимн до Аполльона.

Оповідать, що великий гимн до Аполльона, який співано в Дельфах і який був славний у цілій Греції, якого поет на жаль лишив ся невідомим потомности (зрештою й сам гимн затратив ся), повстав ось яким способом.

Затоплений у думках ішов співак гаєм, такий заглиблений, що вдарив ся чолом о гиляку, що звисала з одного дерева, з акації чи каштана, а коли вдарив ся так несподівано, крикнув: „О Фебе Аполльоне!“ І з того окрику повстав гимн, який співали мешканці Дельф, коли перські орди облягали місто.

А співак пішов далі не оглянувши ся.

Гиляка каштана чи акації -- славний на всю Грецію гимн — бог сонця Феб Аполльон — а про те гиляка все лишила ся тільки гилякою, о яку й потім могли торговці оливок та часнику, уфризвані гульвіси або атенські мініяїли, пробуваючи на сільських повітрі, тупкати ся своїми тупими головами.

Т р і у м ф.

Справді, тріумф гідний переможця!

Гарпа пантера, цяткована, з блискучими очима і гнучка як тростина, що колишеть ся в вітрі, підповзує до місця, де лежить у сні мандрівець.

Її очі блискочуть як дві лхкі зорі; легенько бс вона хвостом по рухливих, цїпких стегнах. Чатує. Її білі зуби виблискують. Чатує. Кров, яку смоктати-ме з жил сонного, роздуває її нївдрі. Ще хвилина. Прсеїдає, стягає ся до скоку — мандрївець спить.

Під його рукою лежить нїж, але він спить. Нїж розпоров би живїт пантері, як кабанова ікла — мандрївець спить.

Пантера бачить сей сон дуже добре, сей глибокий, важкий сон по довгїй, прикрїй, утяжливїй та знесилючїй дорозї.

Підла бестїя!

Карїєра попугая.

Брамїни роблять нераз дивнї спостереженя. І так один ішов раз пальмовим лїском і побачив при дорозї попугая на землї.

— Попугай! — мовив брамін і почав придивляти ся йому.

Попугай вирнув у гору, немов шукав чогось. Нараз скочив на одну пальму і почав драпцювати в верх по нїй. На серед дорози зупинив ся.

— Попугай! — мовив брамін.

Птах подав ся лїзти ще далї, а швидко потїм, опинивши ся на верхку пальми, почав озирати ся довкола.

— І там він усе лише попугай, — мовив брамін.

Переклав С. Х.

ІЗ ПОЕЗІЙ Г. ГАЙНЕ.

Сьвітова річ. (Weltlauf.)

„Hat man Viel, so wird man bald“.

Хто багато має, той
Безліч ще здобуде,
А хто мало, то тому
Мало і прибуде.

В тебе дасть-біг, — хай тебе
Знищить хто здолає,
Бо той має право жить
Хто що-небудь має.

Розумні зорі (Kluge Sterne).

„Die Blumen erreicht der Fuss so leicht“.

Квітки, що під ногами в нас,
Їх розтоптатъ байдуже —
Хто йде, наступить і дарма
Чи він слабій, чи дужий.

І перли, що на моря дні,
Їх знають як добути —
Просверлять дірку і в ярмо
Ну шнуром їх тягнути.

Розумні зорі! Від землі
Вони ген-ген далеко;
Шатро небесне — вічна їм
І певна безпека.

Зустріч (Wiedersehen).

„Die Geisblattlaube, ein Sommerabend...“

Листям повита альтанка. Вечір.
Ми край віконця як перш сиділи.
На небі місяць весело сходив, —
Ми-ж мов два привиди там майорили.

Дванацять літ вже від тоді збігло,
Як ми в останнє отут сиділи;
Тим часом вогник й полумя хижі
Згасли й на вугілля вже перетіли.

Сидів я мовчки. Але дівчина
Роздмухав попіл все намагалась,
Той давній попіл мого кохання,
Та жадна іскра вже не займалась.

„Лихі думки я перемагала,
Так повідала вона без вину, —
Хиткі мої вже ставали сили...“
Робив при сьому я глузу міну.

Коли-ж вертав я, то поуз мене
Дерева в сьвітлі яснім мигтіли
Мов тії привиди. Щось голосило.
Я-ж і ті привиди швидко летіли.

Добра порада (Guter Rath)

„Lass dein Grämen und dein Schämen...“

Кинь журбу свою і сором,
Дбай, турбуй ся без упину —
І тобі вклонять ся люди,
Скоро знайдуть і дружину.
Справ з музиками весіле,
Бо музики сьвято роблять,
І як тещу поцілуєш.
Думай: „Хай чорти вас вхоплять!“
Про князів кажи ввічливо,
Про жінок... не омили ся,
І коли свиню заріжеш,
На ковбаси не скупи ся!
Ти не любиш церкви... Дурню!
Завертай туди частенько.
Вадриш поца, йому вклони ся
І пошла вина хутенько.

Як свербить тебе, ночухайсь
Нишком, так щоб було гречно,
А як що муля' в чоботях,
Взуй пантофлі і безпечно.
Страву жінка пересолить,
Ти стримай вразливе слово
І промов ласкаво: „Любко,
Все що робиш ти — чудово!“
Схоче жінка хустку мати,
Дві купи для неї сам ти,
Ще й мережево в додаток,
Брансолету й діянанти.
Як послухаш поради,
Друже мій, — тоді збудеш
Рай собі в небеснім царстві
І спокійно жити будеш.

В альбум одної пані (In das Album einer Dame).

„Hände küssen...“

Цілувати ручки і бриля скидати
І згинать коліна і чолом давати,
Се, дитячко, тільки марне малпування,
Як нема для того в серці почування.

Переклав М. Вороний.

„Не было, нѣтъ и быть не можетъ“!

(Докінчене.)

Не менше щасливою була й українська сцена. „Українська сцена — каже пок. М. Старицький¹⁾ на першій всеросійській з'їзді діячів сцени в Москві 1897 р. — поперед усього народня, хоч і стрічає горяче співчутє у всіх верствах суспільности нашої просторої вітчизни, терпить без причини та незаслужено й доси від підозрін та неприхильности адміністрації й цензури і задля того крім загальних причин, що підкопують значіне театру у всій Росії, вона має ще свої окремі болячки та напасти, що дусять її і змагають ся довести до загибелі. Покликана до життя указом його імп. величества царя Олександра III²⁾ укр. сцена зараз же другого року по своїм народженню підпала переслїдуваням. Урядові циркулярі почали в обмежаючій та навпачнім дусі толкувати царську волю“.

В остатніх роках виявила цензура нетаємне намаганє знищити зовсім українську драму. „В р. 1889 цензура почала заборонювати вистави не лише драм із життя інтелігенції, але і з купецького, а далі й з міщанського побуту, коли тільки в них фігурував сурдут. Не досить того: штуки вперед дозволені були усунені з репертуару розпорядженєм цензури (прим. Кропивницького „Доки сонце вийде“ і „Глитай“). Слїдом за сим почали безумовно заборонювати до вистави драми історичні та по-

¹⁾ Труды первого съезда сценическихъ деятелей. Москва 1900. ст. 260.

²⁾ Царським указом із 1881 р.

бутові з минувшини. Мені прим. заборонено „не за напрям ані за зміст“ — як був ласкав вяснити мені особисто давнійший д. начальник „Управління по дѣламъ печати“, але виключно за нову драми „Богдан Хмельницький“ і „Розбите серце“, д. Кропивницькому в тої самої причини заборонено „Титарівну“, д. Карому драми „Роман Волох“, „Сербин“, „Що було, те мохом поросло“, д. Кониському драму „Ольга Носачівна“ і комедію „Порвалась нитка“.

„Та рівночасно з сею поголовною забороною декому дозволювано між иньшим і історичні драми і пєси з інтелігентного житя, але лише такі, яких ніхто не важив ся виставити на сцені. А висше названим авторам заборонювано навіть і побутові драми, скоро лише вони були написані на мотиви яких будь чи то російських чи заграничних творів, або коли мали хоч тїнь літературної стійности. Такими самовільними й нічим не оправданими утисками стіснено горівонт українського письменства до хутора, до хати, ба і в ній іще не позволено йому живописувати громадських боків народнього житя, а допущено лише малювати любовні та родинні радощі та гривоти. Наслідком сього репертуар укр. сцени зробив ся одностайним та нудним, тай сама вона засуджена на голодову смерть.“

Щоб таки не допустити до тої голодової смерти, дехто з Українців ухопив ся дивних, тільки хиба в Росії можливих способів. Вони не то що осьмішують російську цензуру, але показують те брутальне трактованє українського письменства в Росії. От що каже про те д. Л. Старицька-Черняхівська¹⁾: „Тяжкий скрут і не можлива боротьба з цензурою доводили до того, що письменники одшукували серед „списковъ безусловно разрѣшенныхъ въ представленію пьесъ“ які небудь старі пєси і під тими заголовками виставляли свої пєси, звичайно підігнавши їх трохи хоч до дїєвих людей одшуканої дозволеної пєси. Памятаю, була одшукана якась „малороссійская драма въ V. дѣйствіяхъ“ „Василь и Галя“, соч. Бондаренка. Од сієї драми лишилась тільки одна картка в реєстроі дїєвих осіб, більше нічого. Що се була за драма, який се був невідомий нікому автор її — ніхто не знав, але драма буда „безусловно разрѣшена къ представленію“ і тим то зробила велику послугу. Кільки заборонених драм пє-

¹⁾ Літ.-Наук. Вістник, М. П. Старицький, 1902, VI, ст. 137.

рейшло все під сією назвою „Василь і Галя“! Звичайно, цензура заборонює псу. Що робити? Так і залишити її на віки? Шкода. Хіба охрестити героя Василем, а героїню Галею тай пустити, поклавшись на ласку божу (ми ще додамо — тай на дурноту цензури! *Кр.*) в світ нового „Василя та Галю“ — Бондаренка. Тепер уже більша частина тих псес, що колись заборонювались, дозволена цензурою і вони йдуть під своїми заголовками, але в деяких усе таки лишилися назви Василь та Галя — тим то мабуть серед укр. репертуару такі розповсюджені сі два ймення.“

Ми вже згадували про те, що український переклад сьв. Письма в Росії абсолютно заборонений. В 1881 р. подав проф. др. Іван Пулюй в Праги прошене до „Главнаго Управленія по дѣламъ печати“, щоб дозволено на Україні український переклад „Нового Завіта“, та „Главное управление“ узнало те прошене „не подлежащимъ удовлетворенію“. Та се було при кінці XIX віку. Коли-ж настав новий, XX вік, дехто був на стільки наївний, що надіяв ся на те, що вже хоч тепер український переклад перейде. Та грубо помилив ся!

До таких „наївних“ належить російська імператорська Академія Наук у Петербурзі. Діставши в свої руки папери пок. Морачевського і між иньшим прегарний український, щиронародній переклад евангелій, Академія Наук перед Різдом 1900 р. на внесене академіка Корша, піддержане секретарем II відділу академіком Шахматовим, захотіла видрукувати той переклад і вийшла в зносини в Синодом, зглядно з петербурським митрополітом. Та митрополіт рішучо спротивив ся надрукованю того перекладу евангелій, хоч Академія мала на оці чисто фільдольоґічну мету. Причини сього спротивленя митрополіт не захотів подати, але приватно академіки знають, що тут добачено „польську інтригу“. Отже — *risum teneatis amici* — імператорська Академія Наук у Петербурзі — гніздо польської інтриги!!!

Та не зважаючи на те, проф. др. Пулюй рішив ся в двацять один рік по своїм першим прошеню, а в три роки по таким самим прошеню петербурської Академії Наук, ще раз попробувати просити „Главное Управление“, щоб дозволило ввозити до Росії вже надрукований у Відні цілий український переклад сьв. Письма. І от 20 січня 1904 р. висилає він іще раз горяче прошене до Петербурга, щоб хоч тепер не відмовлено тій конечній по-

требі українських мас. Крім того вислала ще пані Кулішева друге прошенє до самої цариці, щоб та допомогла своїм впливом українському народови дістати той дозвіл для привозу сьв. Письма в Росію. І хоч іще в 1893 р. Чернігівська губерніяльна управа писала про потребу укр. перекладу сьв. Письма до Петербурга, „що доступ до такої великої всесвітної книги, як євангеліє, повинен улекшувати ся всіми засобами“, і хоч саме російське правительство, як донесла в 1900 р. газета „Казбек“, призначило 1500 руб. на виданє євангелія на осетинській мові, то все таки не треба бути великим пророком, щоб уже наперед не сказати, що зі всіх тих заходів в останніх часах не буде ніякої користі, що наші кохані „славянські брати“ знов гринуть до нас „не подлежають удовлетворенію“!

Одначе все таки вважаємо потрібним подати тут дословно прошенє проф. др. Пулюя, як важний історичний документ нашої кривди й лихолітя під славянським скиптром Романових.

Ось те прошенє:

До „Главнаго Управленія по дѣламъ печати“ в Петербурзі!
„Переклади сьв. Письма дозволені в російській Імперіі на більше як на 36 мовях. Вільно там навіть Монголам, Туркам і Татарам читати і проповідати слово Боже на своїй мові, вільно й Полякам і таким славянським народам, як Сербі, Болгари та Чехи, що живучи росіяни по всій Імперіі, становлять тільки малесенький процент російського населеня, не вілько тільки — 25 міліоновому русько-українському народови, хоч він із московським ще й одновірний!

„Минуло вже 21 років з того часу, як моє прошенє, предложено 1881 року шановному „Управленію по дѣламъ печати“, щоб дозволено на Україні русько-український переклад „Нового Завіта“, було признане „не подлежащимъ удовлетворенію“.

„Не дозволивши той переклад сьв. Письма, зроблено велику кривду і робить ся вона ще й тепер, тому братньому народови, котрий перед 250 роками, визволивши себе і землю руську від гнету Польщі, по добрій і непримушеній волі злучив ся з московською державою, хоч вона, бачна тільки на свою користь та безпеку, обережно осторонь держалась і руському народови в його тяжкій годині до помочи не стала. З того часу русько-український жарід нічим не провинив ся перед царями і російською державою, та не тільки що не провинив ся, сини його клали голови свої за

царів і проливали кров неповинну. Та хиба-ж мало прислужив ся руський нарід до потуги і слави Росії? За що-ж така тяжка кара і кривда на нього, той царський декрет з 18 мая памятного року 1876, котрим спинено і затамовано всенародню просьвіту і культурне життя на землі руській таї задекретовано рабство духовне і тілесне?

„Одна правда таї один тільки правосуд повинен бути для всіх народів російської Імперії, як для народу московського, для Монголів і Татарів, так для Русинів-Українців. Нехай же і на Україні присьвічує слово Боже вбогим людям по хатах їх та приносить їм усі благодаті неба і землі, а тим самим державі, в котрій доля судила їм жити. Нехай і там перейде темна і глуха ніч без туч і громів, нехай настане ясний день, освітлений та огрітий сонцем правди і любви до ближнього. Нехай не гине нарід український рабом в темряві духовій; має-ж і він право до культурного життя!

„Того бажає і мусить бажати моє серце і тому предкладаю шановному „Управленію по дѣламъ печати“ син разом уже цілий русько-український переклад сьв. Письма старого і нового Завіта, виданий британським і заграничним біблійним Товариством у Відні і вповаючи, що у сучасних міродайних верховодів Росії буде розуміне і серце для благородного і великого діла, прошу дозволеня, щоб можна було розширювати те видане на Україні.

„Предкладаю се прошене в надії, що після двадцати років у Росії обставини і люди змінились, та що тепер моє прошене, — не моє тільки, але й мільонів русько-українського народу, — не буде даремне.

„Роблю-ж се прошене одушевляючись думкою, що Україна в ХХ століттю дождеть ся внесеня царського декрету з 1876 року, та мавши запоручену повну свободу свого рідного слова, — котре одно тільки може підняти всенародню просьвіту на Україні, а тим воскресить духові сили до культурного життя, видвигнути нарід з неволі духової і соціальної та забезпечити йому добробит, а державі тріткий спокій і потугу, — забуде всі кривди і мучництва, через два з половиною столітя заподіяні йому і його про-рокам, благословити-же за добре діло царя, миротворця народів російської Імперії.

„Се прошене роблю з власної волі, а не з ініціативи „Британського і заграничного біблійного Товариства“, та роблю його ще й в імени мільонів українського народу.

Прага, 20 січня 1904.

Прэф. др. Пулюй.

Кілька разів цензура дозволяла московським книгарям-спекулянтам, що торгували народними книжками, видавати збірники народніх українських пісень, хоч дуже попсованих недотепними видавцями; ті самі збірники дозволяла вона й иньшим людям. Але в рр. 1887 і 1889 вона заборонила ті самі пісні, тільки розумнійше зредаговані, в двох збірниках „Лірник“ і „Пісні“. В р. 1894 вона вже дозволила такий збірничок пісень п. з. „Живі струни“, одначе викинула з нього кількадесять пісень, що безліч разів друкували ся вже по різних етнографічних збірниках та співанниках. От одна з тих „запрещенных“ пісень, щоб кождий міг бачити на власні очи, як цензура знущає ся над українським словом:

№ 37.

Із за гори буйний вітер віє:
 Ой там удівонька пшениченьку сіє.
 А посіявши, стала волочити,
 А заволочивши та Бога просити:
 „Ой, уроди, Боже, та пшениченьку яру,
 „На вдовині діти, та на вдовицу славу!“
 Іще удівонька до домоньку не дійшла,
 Ой кажуть люди: вже пшениця зійшла.
 Іще-ж удівонька тай на лаві не сіла,
 Ой кажуть люди: вже пшениця поспіла.
 Ой пішла вдова та пшениці глядіти:
 „Ой, горе мені, що малі діти!
 Діти, мої діти, горе мені з вами,
 Ой, та що не має старшого над вами!“
 „Мати наша, мати, не жури ся нами,
 Як повиростаєм, розійдемоь самі.
 Буде нас, мати, по степах, по долинах,
 Буде нас, мамо, по всіх країнах.
 Будеш ти, мати, як завуля кувати,
 Та нікому тобі буде і пити подати...“

І що тут є таке, щоб за нього заборонювати ту пісню, то хиба знає один Бог та російська цензура! Хиба за ту безмежну віру в Бога, що скрізь пробиваєть ся в пісні!

З початку р. 1894 подано до цензури два рукописи: „Крынычка“ — оповідання та вірші всяких авторів, уже друкovanі та дозволені цензурою попереду — та „Зернятка“ — оповідання та вірші П. З. Р—ої. Того року київський цензор їх заборонив. Автор післав йому жалобу на заборону. Більш як рік не було ніякої відповіді і тоді вкінці р. 1895 запитано, що стало ся з рукописами. Цензура відповіла, що рукописи на ново переглядають ся. Аж року 1896, отже аж за два роки, дозволено обидва рукописи, але страшно покалічені. З „Зерняток“ викинено оповідання „Чорноморці у неволі“, „Як чоловік конем був“ та „Пугач“ — всі друкovanі з дозволу російської цензури вже давнійше (перше окремо, друге в № 2 „Складки“, третє в книжці „Як треба жити“, Москва, 1894) і відтак, після заборони (див. №№ 11 та 16 „Видання Б. Грінченка“). В „Криничці“ заборонено прим. такі слова Т. Шевченка:

Не завидуй!

Не завидуй багатому: багатий не має
 Ні приязни, ні любови, — він все те наймає;
 Не завидуй могутьому, бо той заставляє;
 Не завидуй і славному: славний добре знає,
 Що не його люди люблять, а ту тяжку славу,
 Що він кровю та сльозами вилле на забаву!...

Всі слова розстріленими буквами цензор попідчеркав — знак, що їх забороняє. Крім того при кінці тої моралізуючої поеми цензор дописав такі слова: „Мысли для народа едва-ли назидательныя.“ Викинено зовсім Е. Гребінки „Цап“ (примітка цензора: „Переводъ изъ Крылова“!), Зінківського „Мишачі пригоди з котом“, Е. Гребінки „Ячмінь“ (цензор повикидав оті розстрілені слова:

А деякі зівсім схилили ся у низ,
 Мов неписьменні ми перед великим паном,
 і т. д.

Батько: Отті прямиї колоски
 Зівсім пустісенькі, ростуть на ниві даром;
 Котрі-ж поклякнули, — то Божа благодать,
 Їх гне зерно, вони нас жусять годувать.)

При дальших віршах чи оповіданнях цензор проявляє то талан великого критика, то знавця літератури, то знов знавця народньої психології, філософії і чого хто хоче.

При звісній невинній байці Е. Гребінки „Сонце та хмари“ цензор дописав: „Аллегорія, могущая вызвать различныя толкованія“, при А. Метлинського „Вязовько“ цензор дописав: „Въ послѣдней строфѣ политической намекъ“. Той політичний „натяк“ містить ся в тім, що з бересту опадає передчасно листя, бо йому жаль, що росте на чужині. Слово „на чужині“ цензура підчеркнула! При поезійці О. Федьковича „Брат та Сестра“ дописано: „Галиція и Малороссія“, хоч там зовсім нема ніякої алегорії. При вірші Т. Зіньківського „Спілка“ дописано: „привывъ къ единенію“, при оповіданю „На чатах“ — „содержанія патріотическаго“, при байці Артемовського-Гулака „Пан та собака“ — „Аллегорія на жестокость и несправедливость пановъ, проводящихъ ночи въ развратѣ и игрѣ“ (між ин. заборонено оту стрічку: „...ходім, Рябко, лиш з хати: Не дуже, бачу, рот тут можна роззявляти!“), при байці Зіньківського „Брехня“ — примітка цензора: „Крыловъ“, так само при Боровиковського „Вовк та вівчарі“; з оповіданя Марка Вовчка „Ведмідь“ викинено оті слова: „Вибачайте, та бувайте здорові, та дай Боже нам, вам і мені, таку сестричку Меласю, щоб боронила, та визволяла від усякого страшного ведмедея нас, — і т. д.; при віршику Білиловського „З чужини“ (з Альпів) дописка: „патріотическое“, а до слів у останній куплеті „висока могила“ дописка цензора: „Шевченка“; при байці Е. Гребінки „Верша та болото“ — „Аллегорія довольно двусмысленная“; при його байці „Будяк та конопличка“ по останній стрічці: „Та пур йому! боюсь, розсерджу комисара“ — приписано: „Тутъ быть можетъ намекъ и повыше комиссара“; при Артемовського-Гулака „Рибка“ — „Политическій намекъ“ і т. д. і т. д.

В 1896 р. Б. Грінченко подав до цензури переклад Шілерової трагедії „Марія Стюарт“. Одеський цензор відписав, що друкувати переклад заборонено. Перекладчик пожалував ся в „Главное Управление по дѣламъ печати“. Воно відповіло, що рукопис заборонено „въ виду особыхъ инструкцій, преподанныхъ цензурнымъ учрежденіямъ согласно ст. 113 Устава о цензурѣ и печати“. В тім 113 параграфі сказано дословно ось що: „При цензурованіи статей, касающихся частей: военной, судебной,

финансовою и предметовъ вѣдомства Министерства внутреннихъ дѣлъ, цензоры обязаны руководствоваться особо изданными наставленіями¹⁾, то-б то той параграфъ відносить ся до статей про справи належні до згаданих російських міністерств. Перекладчик пожалував ся на заборону міністрови внутрішних справ, мотивуючи своє прошене тим, що драма не статя, XVI вік, в яким відбувають ся події в трагедії, не XIX, і ані М. Стюарт, ані англійська королева Єлисавета під кожним зглядом ніяк не могли належати до справ згаданих російських міністерств; в кінці Шилерів твір дозволений у Росії і в оригіналі і в перекладах. Міністер відповів (р. 1897), що вдоволити прошеню, щоб скасувати заборону, не можна „въ виду несоотвѣтствія его съ дѣйствующими по цензурѣ правилами“, а якими — нічого не сказав. Тоді перекладчик не дав міністрови за виграну і пожалував ся в Сенат, схарактеризувавши становище української літератури в Росії, де її винято з під публікованого закона і віддаю під догляд невідомим вікому циркулярам. Відповідь на се не прийшла до нині!

Крім насилля вживає цензура ще й иньшої методи, щоб знищити українське письменство, а то хитрости. Вона найчастійше забороняє те, що хоч трохи більше талановите і могло-б піднести респект до українського письменства серед загалу, а тим самим настроїти його неприхильно до цензорської диктатури. Противно цензура дуже радо дозволяє всяке літературне сьміте, що не варте торби січки, навіть хоч би їй прийшлося через те зломати цензурні постанови, бо ціль усьвячує способи. Про те можна дозволити й історичну белетристику, а навіть переклади, хоч то все в українськім письменстві річи заборонені.¹⁾ „От бачите, каже правительство, ми не забороняємо, а хіба-ж ми тому винні, коли самі Українці не дають нічого, тільки літературне сьміте!“...

Цензура забороняє Українцям називати себе й свій народ своїм іменем, а велить усюди вживати „русскій“ — а з великої протекції „южно-русскій“ або „малорусскій“. Слів „Україна“, „український“ цензура боїть ся, як чорт сьвяченої води! Коли одного

¹⁾ Пр. цензура дозволила таку пісенітницю, як драма »Ятрівка« й иньші того рода тільки на те, щоб викликати сьміх у ворогів української літератури. Розуміть ся, »драми« нікто не купував і вона була продана в Києві крамарям на папір по 1 коп.

разу в збірнику „Колоски“ в уступі № 31 цензура ніяк не могла викинути слів „наша Україна“, не поспувавши розуміня, то бодай вичеркнула слово „наша“, щоб та Україна не була „наша“! Так само вичеркує цензура слова „козак“, „Січ“, „Запороже“, „Запорожець“ і т. п. Звісний також найновіший „подвиг“ київської цензури, що вона заборонила назвати київську серію українських видань (як І серія Видавн. Спілки) „українською бібліотекою“. Коли-ж видавці попросили дозволу замість „Українська бібл.“ назвати „Наша бібліотека“, то й те цензура відкинула, мотивуючи тим, що спільна для кількох книжок назва ніби говорить про якесь періодичне видане. Та причина тому була инша: цензор запитаний приватно про ту справу, відповів отверто: „Чому конечно „Наша“? Аби лиш не „Ваша“?... В кінці дозволив значити книжки числами. І то ще добре!

Навіть сама мова і правопись ніяк не безпечна перед цензурою. Не знаючи української мови цензори дозволяють собі поправляти українські рукописи, або й заборонювати через те, що в них не така українська мова як треба. Збірку віршів талановитого поета В. Самійленка київський цензор заборонив через те, що автор ніби то дозволив собі неологізми! Тут хіба вже найбільш комічно; в кут усі українські філологи і письменники перед російським цензором! І се діється тоді, коли в цензурнім законі стоїть параграф, що просто забороняє цензорони мішати ся до літературного боку в поданих до перегляду творах!

Видавати українську часопись у Росії, як найострійше заборонено. Мають свої часописи Поляки, мають Татари, Вірмени, Грузини, Жиди і ин., а не вільно мати одному українському народови! Коли О. Коваленко подав в 1899 р. прохане дозволити видавати українську часопись у Києві п. з. „Україна“, то одержав від „Главнаго управління“ відповідь із датою 5 листопада 1899 р. № 7941, „что ходатайство о разрѣшеніи издавать на малорусскомъ нарѣччі журналъ „Украина“ признано управляющимъ Министерствомъ Внутреннихъ Дѣлъ не подлежащимъ удовлетворенію.“ Те саме зробила цензура з проханем Короненка з Петербурга, дозволити йому видавати в Холмі, люблинської губернії, український тижневник для народа, те саме з проханем земського статиста Яворського, видавати в Чернигові сільську-господарську часопись „Ріля“, те саме в останніх часах, бо в 1903 р., з про-

ханем Е. Чикаленка та М. Левицького, що хотіли видавати газету „Селянин“, те саме також з багато інших петентами! „Не подлежитъ удовлетворенію“ — і двадцять п'ять мільйонів українського народу в Росії не має ні одної своєї часописи!

Приходимо тепер до найновіших часів (1900—1904 р.). Для 1900 р. ми зібрали відомости про подані до цензури 45 українських рукописів і з того мізерного числа цензура заборонила ні більше ні менше, як 22 — значить 49%¹⁾. Між тими забороненими книжками знаходимо такі „анархістичні“ річи: Потєбні „Буквар“ (!), Стрижевського „Як живе тіло людське“, Левицького-Нечуя „Микола Джеря“, „Запорожці“, „Повісти й оповідання“ Т. III („Хмари“ — вже перед тим дозволені російською цензурою і друквані в Києві 1874 р.), Шевченка „Княжна“ і окреме видане „Неофітів“, Комарова „Сьвяті Кирило і Методій“, Куліша „Чого стоить Шевченко як поет народній?“ (так само друкване вже давніше в петербурській „Основі“) і ин. Про одну хиба уступку цензури в тім році можна згадати, а то про допущені українських пєс до народних театрів. Доси українська пєса не дозволяла ся для народу, аж в 1900 р. оповістив „Правительственный Вѣстникъ“ ч. 286 реєстр українських пєс „одобренныхъ представлєніямъ народныхъ театровъ“ по день 1 надоліста 1899 р., між якими в справді декілька цінних і гарних.

В дальших роках заборонила цензура між ин. ось які книжки: Маріупольця „Як живе тіло людське“ (популярна фізіологія — четвертий раз у цензурі з однакоим успіхом!), Мирвця „Порадник матерям“, Степовика „Про комах“, Загірної „Прогори“, Авраменка „Порадник жінкам“, Бондаренка „Про вулькани“, — не згадуючи вже про такі, як Левицького-Нечуя „Перші кївські князі“, „Татари і Литва на Україні“, „Унія і Петро Могила“. Так само заборонено в 1902 р. Грінченка „Великий воївник“ (про Олександра Македонського), Черняхівського „Провіслю“, Франка „Лис Микита“ і „До сьвітла“, хоч останнє оповіданє в російській перекладі зовсім не заборонене! Української книжки „Дещо про сьвіт Божій“ (астрономія) третього виданя цензура не дозволила; але з а р а в появил ся її російський переклад,

¹⁾ Літ. Наук. Вістник, хроніка, 1900 р.

і міністерство просвіти допустило її в російській перекладі до бібліотек народних шкіл. Відтак вийшло ще вісім російських видань тої книжки, а український оригінал цензура ніяк не хоче пустити! Так само „Оповідання про комах“ Степовика, „Найми-ка“ Шевченка, „Розмова про небо та землю“ і „Розмова про земні сили“ Іванова, видані в російській перекладі і допущені в шкільні бібліотеки; але ті самі книжки видані по українськи не тільки що не допускають ся до шкільних бібліотек, але навіть заборонено (з виїмком „Наймички“) на ново передрукувати. Така сама історія вийшла з славновісними Чкаленковими „Розмовами про сільське хазяйство“. Сю книжку, як дуже корисну для народу в справі поліпшення його господарки, похвалила не тільки російська преса, але навіть сам уряд (міністерство рільництва і міністерство просвіти). Її допущено навіть у сільські читальні і бібліотеки при початкових школах. Вона швидко розійшла ся в 10.000 примірників. Автора просять видати її вдруге, але коли він звернув ся до одеської цензури, тут йому сказали, що „зверху“ заборонено пропускати сю книжку.¹⁾ Але російський її переклад цензура пустила!

Цікава історія в Грінченковою драмою „Арсен Яворенко“. Її надруковано в повній збірці того автора п. з. „Драми й комедії“ — отже цензура дозволила. Б. Грінченко хоче виставити її на сцені, а на те треба дозволу ще одної цензури — драматичної. Посилає він туди свою драматичну збірку. З цілої збірки тільки „Арсен Яворенко“ не був дозволений на сцену, бо інші пьєси вже grano з рукописів. Але книжка пролежала в драматичній цензурі цілий рік і треба було великого клопоту, щоб її звідти видерти. „Арсена“ заборонено; відповідно до вимагань цензора автор кілька разів переробляв драму і аж недавно її дозволено до вистав, знищивши цілий третій акт і ще дещо і наказавши змінити заголовок! Тепер зветь ся та драма „На громадській роботі“. Всього була пьєса в цензурі мало не два роки.

Заборону довозу до Росії українських заграничних видань (головно галицьких) виконувано в останніх роках острійше, як коли будь перед тим. Вправді указ з 1876 р. заборонив довіз до Росії всяких заграничних українських видань, одначе цен-

¹⁾ Вѣстникъ. Европы, 1900, XII. Лист з Полтави.

зори різних міст уважаючи непотрібним або неможливим¹⁾ для себе придержувати ся указу з 1876 р., пускали ріжними роками галицько-українські газети і періодичні видання. Одного часу йшло без перепон у Росію „Діло“ й „Батьківщина“, що один рік видавала навіть особний додаток, призначений спеціально для Українців у Росії і редактований комітетом у Києві. Відтак довгі літа йшов „Дзвінок“ і „Зоря“, яка здобула собі була там 400 постійних передплатників. Коло половини дев'ядесятих років „Зорі“ нечаяно заборонено приступ до Росії. В 1898 р. починає виходити „Літературно-науковий Вістник“ і з самого початку його без окремого дозволу деякі цензури пускали до Росії. Задля того була редакція дуже обережна в доборі статей, що сяк-так тикали російських справ. Усіх передплатників у Росії добув був „Літ.-Наук. Вістник“ 150. Аж ось у маю 1901 р. завернули жандарми в границі всі числа, вислані до Росії, без подання яких будь причин. Від того часу „Літ.-Наук. Вістник“ у Росії річ абсолютно заборонена, як і всі інші галицькі періодичні й неперіодичні видання, не виключаючи „Математичних“ і „Лікарських“ збірників, видаваних природописною секцією Наук. тов. ім. Шевченка. За те московфільські видання йдуть усі без перешкоди.

В 1903 р. російське правительство дозволило підчас сьвята відслоненя пам'ятника Котляревського в Полтаві галицьким гостям промовляти публично по українськи (що за велика ласка!), хоч російським Українцям і того не було вільно. Підчас Лисенкового сьвята в Києві дозволило вже й їм говорити рідною мовою. З тої причини „Діло“ виписало передпу статью п. з. „Горі імієм серця!“, що ось російське правительство починає вже робити Українцям уступки, починає звинювати свою дотеперішню політику супроти України. На доказ „Діло“ вказує на „Кіевскую Старину“, яка тепер чим

¹⁾ »Неможливим« власне для того, каже др. Ів. Франко, що буквально заборони указу з 1876 р. ніколи не виконувано супроти галицьких московфільських видань, хоч ті ніколи доси (з виїмкою недовговічного »Живого Слова« а в останніх часах »Живой Мысли«), не були видавані чисто-московською мовою; значить, цензор маючи перед собою з одного боку указ з 1876 р., а з другого боку ряд галицьких видань, постійно ввожених до Росії і відмінних від російських і правописом і всіми формами виданя та редактованя, не міг удержати юридично точної межі, які виданя, з виключенем формальних причин мови і правописи, треба забороняти, а які пускати. Але в останніх часах знайшли ся в Галичині добровільні »інформатори« російської цензури.

раз більше прибирає український характер, а також на деякі інші дрібні факти (пр. цензура перепустила в останніх часах декілька женших українських перекладів, до тепер у Росії абсолютно заборонених). На все те влучно відповів у своїм часі д. В. Пачовський в „Руслані“; ми тільки скажемо від себе, що воно взагалі річ приємна, зновити в себе переконанє про добрі наміри російського правительства, одначе дійсної користи з того нема ніякої. Цензура в 1903—1904 рр. зовсім така сама, як і попередю, то-б то забороняє: а) всі книжки релігійного змісту, б) всі переклади, в) всі наукові, науково-популярні та публіцистичні річи. Коли що проскочило з перекладів (пр. троха Гайного), то се стало ся тільки випадком, через недогляд цензора; так само коли проскочила яка популярно-наукова річ, то хіба під претекстом, що се белетристика; передмови Б. Грінченка до „Оповідань“ Г. Барвінок та до „Дубового Листя“ пустила цензура тільки з особистої ласки колишнього начальника цензури кн. Шаховського до пані Кулішевої. Так само коли часом проскочить московською мовою яка вільніша звістка про українське письменство, то се випадок і виїмок. От напр. у „Кіевской Старині“ надруковано недавно статью д. С. Єфремова про полтавське свята п. в. „Праздникъ украинской интеллегенціи“, яка неодного здивувала своїм тоном і симпатіями, але цензор, що дозволив ту статью і ще одну в часописі „Югозападная Недѣля“, мусів за те покинути вже свою посаду. А от уже статью того д. С. Єфремова про Івана Франка (Кіевская Старина, 1904, II—III) п. в. „Поэтъ контрастовъ“ цензор страшенно покалічив і заборонив видати окремі відбитки! Так само в останніх часах заборонено д. Грінченкови видати „Соняшний промінь“, хоч він повикидав із нього все, що могло здавати ся нецензурним, відтак „Непокірний“, хоч він уже раз і то дуже недавно був друкований у „Віку“; так само з першого тому оповідань Коцюбинського цензор знищив немилосерно „Хо“, що так само було вже друковане в „Віку“, дальше частину „Дорогою ціною“, друковану вже в 1903 р. в „Кіевской Старині“. В останніх часах доносять знов з Росії, що цензура заборонила збірку новель В. Стефаника, що вийшла недавно у Львові в польськїм перекладі. І так воно йде in infinitum!

Гадаємо, що фактів, потверджуючих виїмковий стан українського письменства в Росії, буде досить. Кождий бачить вар-

варство російського правительства, що ковечно хоче вважати себе культурним. Воно-ж має навіть міністерство „просвіти“!

Але наша ціль инакша. Нині, коли майже ціла Європа, а спеціяльно Славяни, так дуже одушевляють ся російським правительством, нам треба ознайомляти їх, хто саме та „європейська“ держава, що має свою гідну товаришку в порохнавій Туреччині. Крім того пора вже раз серйозно подумати над тим, яким способом присилувати царське правительство до того, щоб воно и уєїло позносити всякі заборони, що тикають українського письменства в Росії. В нас до недавних часів мало хто й знав про ті страшні переслідуваня українського письменства в Росії і тільки в останні часи заговорило ся про те дещо більше. Але, на жаль, тільки „заговорило ся!“ А які наслідки вийшли-б із того, коли-б російське правительство знесло оба ганьблячі укази з 1863 і 1876 рр.! На Україні український видавничий рух зріс би до небувалих розмірів, яких нині й предвидіти годі; не 89 книжок на рік (як було в 1903 р.) виходило би для двацять п'ятох мільонів народу, а сотки, тисячі. А що значить національне письменство, сього мабуть не треба доказувати галицьким Русинам. Так само повстала-б на Україні своя українська преса, могутча, хоч у кліщах загальної цензури. Рівночасно витворювала ся-б українська наука, якої тепер у Росії зовсім нема. А яке значіне мало-б усе те для австрійських Русинів, про се не треба багато говорити. Політичне й культурне становище Русинів зовсім змінило ся-б, не говорячи вже про те, що вратувало-б Угорську Русь. Взагалі нині не можна навіть у приближеню обчислити тих наслідків, які мало-б для нас скасоване заборони українського письменства в Росії.

А що у нас дотепер зробило ся, щоб усунути ті нечувані ніде инде варварські царські укази? До останніх двів майже нічого! „Коли-б з 1863 р., казав колись М. Драгоманов¹⁾, як були видумані спеціальні заборони української літератури, кожний Українець, котрий на те обурюєть ся, написав по українському хоч не одній безцензурній кореспонденції або брошурі в вільному європейському напрямкові, то справа нашої національності виглядала-б инакше.“ Але, на жаль, так не було, і крім згаданій статі в „Правді“ в 1876 р., протесту Драгоманова на літературнім

¹⁾ Народ, 1895, ч. 5. »Порабощаючийся народь«.

конгресі в Парижі в 1878 р.¹⁾ та такого самого протесту Драгоманова і д. Павлика на літературнім конгресі у Відні в 1881 р.²⁾, аж до найновіших часів ніхто про те нічого не згадував. Аж в 1895 р. появилася маленька брошура по українськи і російськи п. в. „Нарід в неволі“ („Порабощаемый народъ“), відтак в 1898 р. в „С.-Петербурзькихъ Вѣдомостяхъ“ ч. 297 передня статя п. в. „За чѣмъ?“ а вже в найновіших часах статя д. Вол. Гнатюка в журналі „Slovanský Přehled“ (1902, 3—4) п. в. „Ruska censura a ukrajinský jazyk“ та декілька статей д. Р. Сембратовича в віденській „Ruthenische Revue“ (пр. в ч. 10 з 1904 п. в. „Des Zarentums grösstes Kulturwerk“) та д. М. Лозинського (пр. в „Deutsche Worte“ 1903, XI. п. в. „Die ruthenische Universitätsfrage“, в „Реалистъ“-і 1904, IV, лист і ин.).

Досить частих суплік неб. Кониського і иньших українських письменників до російського правительства, а навіть до царя, тут не згадую. І ось ті частіші в останні часи згадки про страшний гнет українського письменства в Росії відбилися вже в західній Європі. Пр. французький посол Густав Гіббард, що є рівночасно членом міжнародньої мирової ліги і видавником часописі „La Justice Internationale“, заявив, що задумує піднести в справі гнету українського письменства в Росії протест в гаагськім роз'яснім трибуналі, який повинен берегти права усіх народів. Так само забрав голос у тій справі данський письменник Ю. Брандес, помішуючи в кількох шведських та данських часописях статі про заборону українського письменства в Росії. Але всьо то не вистарчає. Нам треба постарати ся ще видати інформаційні брошури про ту справу на кількох важнійших європейських мовах, передівсім на німецькій, французькій і англійській. Американські Русини могли-б тій справі багато допомогти. Дарма, що зачіплювано ту справу в австрійськім парламєнті таї остро осужувано в австрійсько-угорських делегаціях. Може в часом таки зверне ся увагу російського правительства на те, що його варварством займають ся за границею царської імперії і що справи вже не дасть ся задавити. Рівночасно треба поінформувати про ті варварські укази наші найширші на-

1) La littérature oukraiennne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrés littéraire de Paris (1878) par Michel Dragomanow. Genève 1878.

2) Вольное Слово, 1881, ч. 9.

родні маси на вічах і зборах, а се знов зверне увагу російського правительства на те, що ворожий для нього настрій надграничного населеня не зовсім може лежати в його інтересі. До того ще зовсім певно захитаєть ся тим не мало москвофільство в Галичині. І багатьома ще иньшими способами можна би повести ту акцію проти царських указів за границями Росії. Але се буде тільки, так сказати-б, теоретична боротьба з російською цензурою. Вона, коли-б мала обмежити ся тільки до жалю й нарікань, певне не принесе пожаданого успіху. „Соловья баснями не кормят!“ можна би сказати про українське письменство в Росії, коли-б поміч йому була тільки теоретична. Нам треба вхопитись побіч тих способів ще й иньших, які без найменшого сумніву доведуть до успіху. Такий спосіб подав уже був М. Драгоманов десять років тому назад.¹⁾ „Нічого не подавати в цензуру російську, а закласти в Галичині редакцію, вільну од цензури царської і народовецької (натяк на добровільну „громадську цензуру“, що не менше царської давила вільне слово в Галичині в вісімдесятих роках) тай плодити там живу й інтересну літературу: „пуля виноватаго найде ть“, і через 5—10 років такого поступування сам царський уряд попросить пардону і зніме по крайній мірі спеціальну цензуру з української печати.“ Те саме думавмо й ми, тільки не годимо ся з тим, щоб „нічого не подавати в цензуру російську“. Легальною дорогою розвивати українську літературу в Росії, як до тепер, але більшу вагу звернути на заграницю, а видані тут книжки цілими купами перевозити контрабандою на Україну. Справа не легка, але не неможлива; без жертв, правда, не обійде ть ся, але в якій боротьбі не падуть жертви? А що такий спосіб доведе в короткім часі до певного успіху, на се дають доказ російські Литовці, яких там тільки 2 міл. Коли правительство заборонило вживати в литовських виданнях привичну латинку, а накинulo гражданку, тоді російські Литовці звернули ся за границю, до Німеччини, де їх живе тільки 600 тисяч, і там стали видавати свої книжки, відтак контрабандою ввозили їх до Росії і розкидали поміж народ. Правительство зразу боролo ся з тими заходами, але в боротьбі мусіло уступити перед рішучим, консеквентним народом.

¹⁾ Народ, 1895, ч. 5.

Правительство зрозуміло, що далеко корисніше для нього не зупиняти розвою литовського письменства в самій Росії під контролею царської цензури, як дивити ся безрадно на кольпортоване заграничних, нецензурних видань. І ось дня 9 мая 1904 р. появил ся в урядовім „Виленскомъ Вѣстникѣ“ новий указ, що зовсім зніс попередні. От тут саме Ахилева пята російського правительства! В додаток до того пригадаємо ще слова бар. Медема, що як раз потверджують ту слабу позицію. „Большая часть нашихъ литераторовъ“; остерігас він міністерство просвіти в 1860 р. перед проектом надто острих цензурних законів, які тоді задумувало правительство, „станеть тогда печатать свои сочиненія за границею, и никакія таможенныя и полицейскія мѣры не воспрепятствуютъ провозу этихъ сочиненій въ Россію, въ особенности послѣ открытія желѣзныхъ дорогъ, устраиваемыхъ для соединенія насъ съ государствами запада. Другіе будуть распространять свои статьи въ рукописяхъ; наконецъ найдуть ся и такіе, которые устроятъ въ самой Россіи тайныя литографіи и типографіи; они будутъ несравненно опаснѣе и вреднѣе какихъ бы то ни было сочиненій и статей, пропущенныхъ самою снисходительною цензурою.“¹⁾

І саме на ту позицію треба нам ударити; як, — докладніше над тим можна ще подумати. А обставини то того дуже пригідні, Галичина граничить із Україною, в ній три мільони українського народа, а граничні стовпи — не страшна річ! А тоді „дуля виноватаго найдеть“, як казав неб. Драгоманов і за недовгий час ситуація змінить ся до непізнання. Тільки енергічно забрати ся до діла, а ніяка людська сила не зможе оперти ся. Досить просьб, досить лояльности, — пора самим за себе подбати! А тепер, після всіх тих російсько-державних „подвигів“ можна вже сміло сказати за кореспондентом петербурської часописі: „въ Россіи никакой курьезъ, никакое самое удивительное безобразіе меня ужъ не удивить!“²⁾

Іван Кривецький.

¹⁾ Скабичевскій, Очерки, ст. 491.

²⁾ С.-Петербургскія Вѣдомости, 1904, № 135.

Деякі релігійні обряди та звичаї з погляду гігієни тіла й духа.

До багатьох віковичних суєвірств і забобонів, із якими доводиться боротись лікарєви, що практикує серед селян, треба зачислити і декотрі наші релігійні обряди та звичаї, які треба признати шкідливими для здоров'я народу з погляду медицини й гігієни і нерациональними з погляду простої логіки. До таких звичаїв належить піст і деякі дрібніші — коли не звичаї, то попросто кажучи релігійні забобони.

Переднійш ніж міркувати, який вплив може мати піст на людську моральність, на нашу душу, розгляньмо, що каже наука про вплив його на тіло.

Тіло наше потребує для свого існування і для роботи — харчу. Той харч складаєть ся в елементів неорганічних (продуктів неживої природи, води та деяких солей) і органічних (продуктів рослин і живих тварей). Вода і соли частинно знаходять ся в органічних харчах, частинно-ж ми приймаємо їх окремо.

„Органічні річи, якими харчуєть ся чоловік, містять у собі найголовнішим робом чотири прості тіла або елементи: углерод, водень, кислень і азот. Усі органічні річи містять углерод, без його мабуть і не має органічних річий, але не всі містять останні елементи. Найбільш єсть таких органічних річий, що не містять азота, а тільки углерод, водень і кислень. Через те всі харчі й ділять ся на два великі відділи: на такі, що містять азот і яких зовуть азотистими харчами і на такі, що не містять азота і через те зовуть ся безазотистими харчами.

І азотисті й безазотисті харчі чоловік дістає собі і від рослин і від тварей, але звичайно тіло тварей в усіх своїх частях, навіть

у салі, містить азот, а чисто безазотисті річи добувають ся із рослин.

Найголовніша азотиста річ, яку чоловік приймає до себе і в мясом других тварей, і в хлібі із зерна, і навіть в иньших харчах із рослин, єсть білковина.

Білковиною зветь ся дуже зложна, складана річ, яка є в усіх організмах, без якої мабуть не може й бути організм, бо вона одна тільки із усіх звісних нам складів, має здібність жити, то-б то харчуватись, рости й множитись. Білковина містить у собі углерод, водень, азот, сірку і, по більшій части, ріжні соли. Білок і жовток яйця містять багато білковини; мясо, молоко теж має її багато. Із рослин найбільше білковини осібного рода містять горох, фасоля, біб, сочевиця. Між хлібами пшениця має в собі найбільше білковини, потім жито, ячмінь, гречка і иньші зерна.

Безазотисті харчі, котрі чоловік найохотніше приймає до себе, розділяють ся на два великі відділи. В одному з них є окріж водня й углерода вже чимало й кисня. Такі річи зветь ся углеводами, бо вони неначе зложені в вугля і води. В другому, углерода і водня багато, а кисня дуже трохи. Такі річи зветь ся товщами.

Углеводи найбільше подибують ся в зернах рослин. Найголовніший із углеводов крохмаль, якого чоловік найбільше приймає до себе в борошном, з хлібом. Після крохмалю найголовніші углеводи, ріжні цукри, що трапляють ся багато де в яких річах, у хлібі, в молоці, у фруктах і навіть у мясі.

Товщі теж зустрічають ся в ріжних річах. У мясі тварей є сало, один із видів товщу. В молоці знаходить ся масло. В зернах ріжних рослин, напр. соняшників, горіхів, свиріпи, є олія. Із оливок роблять оливу. Навіть у хлібі є трохи товщу, а в деяких зернах, напр. у кукурузі, його доволі багато.

Ці три річи: білковина, углеводи і товщі в купі з водою і солями складають із себе певну харч чоловіка. Без кожної із цих річей чоловік довго прожити не може." (Сергій Подолінський. Життя і здорова людей на Україні. Ст. 153—154.)

Всі ті елементи, з яких складаєть ся харч наш, однаково потрібні і безумовно потрібні для нашого тіла. Ми не можемо жити без води і хоч вода є й у хлібі, і у мясі, і у фруктах та овечах, які ми ївживасмо, про те ми пємо її ще окреме. Те-ж саме можна сказати і про соли, і про углеводи, білковину та товщі.

Наша їжа складається з комбінацій тих усіх потрібних елементів і різні харчові продукти мають різні комбінації їх. Більша частина тих харчових елементів витрачається нашим тілом на його життя і роботу, менша частина лишається у тілі в його тканках, мов би на запас.

Коли в їжі нема, або дуже мало одного з тих елементів, то в початку тіло якось обходить ся собі без його. „Якось“, бо воно починає витрачати той недостаючий елемент зі свого власного запасу і поки той запас є, тіло живе собі „якось“. Але коли недостає якого-будь елемента триває довго, коли тіло витратило вже свій запас його, тоді вже воно починає вчувати ту недостачу більш-менш тяжко, слабше і в кінці може навіть перестати жити.

Здавалось би, не така важна річ — сіль. А без соли живий організм жити не може. Здається трохи дивно, але воно так. Сіль ми вживаємо не лиш тільки тую, що стоїть у сільничці на столі, або ту, що куховарка сипле у борщ, або у солоних огірках: сіль є і в свіжому м'ясі, якого ще куховарка не солила, і в молоці, яке тільки-що видосно, і в яйці, і у фруктах, і в овочах, і в найчистішій воді... скрізь. Правда, її там не так багато, щоб можна було пізнати її на смак, але вона є.

Отже пробували годувати собак такою їжою, де зовсім не було соли, бо її хемічними способами навмисне вибирали з їжі, воду навіть давали перегнану, без солей. І хоч таких собак годували добре, про те через який час (то-б то, коли вони витратили власну сіль, яка була в запасі в їх тілі), вони починали худнути, далі робилось із ними щось неначе параліч і в кінці вони вдихали. Яким-же при початку параліча починали знов давати сіль, ті швидко і гарно поправлялись знов.

Точнісенько, такі досліди є і про кінчну потребу для живого організму угледів, білковини, леугміни і товщів.

До якогось часу людина може обходитись без одного з тих елементів, але не довго, бо швидко почне витрачати запаси свого тіла і худнути, хворіти, і чим довше буде така недостача, тим більше втрачатиме сили і здоров'я людина.

Вчислено, що для дорослої людини, яка працює 8 годин у день і коли праця не дуже тяжка, потрібно:

1) білковини	130 грамів
2) товщів	90 „

3) угледовід	450	грамів
4) води	2800	"
5) солей (ріжних)	30	"

Ці цифри, звичайно приблизані, середні з багатьох дослідів і вони можуть подекуди мінятись в одну і другу сторону, бо людина — не машина і не може однаковісенько день-у-день їсти і робити. Коли одного дня вона з'їсть більше білковини, а менше угледовідів або товщів, а другого дня навпаки, то від того рівновага в економії сил організму це нарушить ся.

Коли людина працює більше, їй треба більше їжі, а особливо більше білковини та угледовідів. У холоді людина їсть більше, в теплі менше.

Білковина і товщ скотинячий (сало) потрібніші і користніші від леґуміни (ростинної білковини) і товщу ростинного.

В німецькому війську думали годувати солдатів замість білковини леґуміною, бо вона дешевша і легше консервується. Для того вдумали „горохову ковбасу“ (Erbsewurst), але показалося на практиці, що солдати почали худнути і далеко швидше втомлялись, хоч їли тієї леґуміни не менше, ніж треба було білковини. Прийшло ся покинути Erbsewurst і давати солдатам знов мясо.

Товщ дає тепло у тіді. Південні народи їдять товщу менше, ніж північні, бо перші мало або й зовсім не витрачають тепла свого тіла, а другі — дуже багато його витрачають. Італійцями досить жмінки „макароні“, Арабови — десятка фініків або бананів — і вони ситі. А Ескімос з'їдає за день до 10 фунтів масної, товстої риби. Тому-то може й ідея посту зародилась у горячій південній Палестині, де не трудно прожити 40 день „акридами і диким медом“. На Ісландії або Шпіцбергені такого не видержав би й тиждень.

Найбільше рівноваги буде в харчі людини тоді, коли вона буде їсти такі продукти, в яких пропорція харчових елементів найбільше підходить до вище вазначеної норми, тоб-то, коли людина щоденно має 130 ґрамів білковини (азотистих елементів), 450 ґр. угледовідів і 90 ґр. товщів (безазотистих) та 30 ґр. солей з ними; иньшими словами, коли в їжі пропорція азотистих і безазотистих буде приближно 1 : 4. Тоді буде саме у міру.

Без їжі при повному (абсолютному) голоду всяка жива тварина вмирає. Як скоро ця смерть приходить?

Досліди на тварях, тай на людях, що випадково вмирали з голоду, показують, що жива, здорова тварина вмирає від голоду

тоді, коли стратить 0·4 частий своєї ваги. При повному голоді це настає більш-менш на 10 день. Ясно само собою, що ослаблена або хвора тварина вмере в голоду швидше, ніж здорова. При неповному голоді, тоб-то коли тварина дістає харчових елементів менше, ніж середня норма, або коли нема або дуже мало одного з елементів, тварина проживе довше. (місяці і роки) і смерть від неповного голоду настане пізнійше, відносно до того, як велика недостача. Але все таки смерть від неповного голоду прийде тоді, коли тварина стратить 0·4 своєї ваги.

Так каже теорія і лабораторні досліді. А практика життя вносить до того ще поправку: між життям та смертю від неповного голоду є ще одна ступінь: хвороба. Навряд, чи варто багато говорити про те, що виснаженій неповним голодом тварині заслабнути на всяку хворобу легше і видужати їй труднійше, ніж здоровій та ситій. Блискучий приклад цьому дає нам так званий „голодний тиф“, який нещасливо косить людей там, де настає голод. Це не який особливий, окремий тиф; це той самий тиф (тифозна горячка), який трапляється завжди і скрізь.

На тиф звичайно людина слабує 4—6 тижнів і здебільшого видужує (смертельність = 5%).

Але той самий тиф, коли він „голодний тиф“, забирає голодних людей у могилу в кілька день і дає смертельність 60%.

Так само і всяка инша хвороба далеко тяжче і гірше проходить при неповному голоді, ніж у ситих людей. Крім того є спеціальні хвороби, які виникають головним чином із неповного голоду, а власне: скорбут (цинга), куряча сліпота, а у дітей рахіт (англійська хвороба).

Ще раз нагадаємо, що всі ці лиха настають тоді, коли людина більш-менше довгий час їсть або абсолютно мало їжі, або таку їжу, в якій недостає одного з кінцевих елементів харчу: азотистого або безазотистого, котрі нормально повинні бути у харчі в пропорції 1 : 4 (приблизно). Аналіза наших харчових продуктів показує, що в них азотисті і безазотисті елементи знаходяться у таких пропорціях:

Харчові продукти :	% азотистих елем.	% безазотистих	Приблизна пропорція
Телятина і курятина . . .	20	1,9	10 : 1
Сир	14,8	2,6	10 : 2
Яловичина	20	5,8	10 : 3
Риба	19	9	10 : 5
Кавяр	33	17	10 : 5
Яйце	12,5	12,6	10 : 10
Горох, фасоля, біб	23	53	10 : 23
Свинина	16,7	47,5	10 : 30
Молоко	3	8,8	10 : 30
Пшениця	10,2	46,3	10 : 46
Жито, ячмінь	11,0	62,7	10 : 57
Гречка	11,0	73,0	10 : 66
Кукурудза, пшоно	10,5	82,7	10 : 80
Картопля	2,0	23,0	10 : 115

Овочі (капуста, огірки) та фрукти білка майже зовсім не мають, а мають трохи крохмалю, цукру та деякі рослинні соли і тому харчове значіння їх дуже мале.

З цієї таблиці ми можемо виміркувати, що найближче до тої норми харчових елементів, які нам потрібні, підходить: свинина, молоко і пшениця. У телятини або яловичини багато азотистих елементів, та мало безазотистих, у гречці та картоплі — навпаки.

Так само терпів би і худнув би від неповного голоду той, хто їв би одно-однісьеньке м'ясо, як і той, хто живив ся-б наприклад одною картоплею: у першому разі за мало було-б в його їжі безазотистих, а за багато азотистих елементів, у другому разі — навпаки.

Щоб при виключно м'ясному харчі достачити організмови потрібну кількість безазотистих елементів, треба було-б їсти людині що дня 5½ фунтів яловичини або з пів пуда телятини; щоб достачити досить азотистих елементів одною картоплею, треба було-б їсти її що дня 30 фунтів. Як перше, так і друге фізично неможливо.

Найкраще вживати харчові продукти в таких комбінаціях, щоб харчові елементи їх яко мога ближче підходили до фізіологічної норми 1 (азот.) : 4 (безазот.).

Так наприклад, коли ми будемо їсти телятину і пшоно, то будемо мати:

	азотистих		безазотистих	
телятини	10	:	1	
пшоно	10	:	80	
	20	:	81	
приблизно	1	:	4	
або: курятину	20	:	2	
картоплю	10	:	115	
	30	:	117	
приблизно	1	:	4	

Свинина, молоко і пшеничний хліб самі по собі близькі до норми.

Найкраща і найкорисніша їжа мішана, бо тоді харчові продукти доповняють або замінюють один одного і крім того мішана їжа на смак краща. Ось наприклад скільки і якої їжі треба дорослій, робучій людині у день:

	білковини	углеводів	товщів
$\frac{1}{2}$ ф. яловичини	: 40 грам.	1 грам.	11 грам.
$1\frac{1}{2}$ ф. хліба житного	: 36 "	300 "	2 "
$1\frac{1}{2}$ ф. картоплі	: 13 "	132 "	—
$\frac{1}{3}$ ф. сала	: 1 "	—	43 "
1 ф. молока	: 15 "	20 "	14 "
2 яйця	: 25 "	—	24 "
	130 грам.	453 грам.	94 грам.

Коли замість яловичини взяти рибу або сира та до того додати масла або олії, то вийде більш-менш також однаково.

Розміркуймо тепер, на скільки підходить до норми їжа нашого народу, переважно селян.

Перш над усе треба зазначити, що селяни вживають дуже мало скотиначої білковини і тому мусять надолужати цю недостачу рослиною білковою (лєгуминою). Але одно те, що лєгуміна не зовсім заступає білковину, друге, що в ростинах (у зерні) лєгуміни відносно до углеводів далеко менше, ніж білковини у м'ясі, молоці та яйцях — виходить, що наші селяни в своїй їжі мають мало азотових елементів, а може за багато безазотових.

Так що в загалі можна сказати, що вони не доїдають, голодують на білок. Правда, коли вони можуть їсти молоко, сир, яйця

— ця недостача подекуди надолується ся. Але чи багато таких днів, коли вони можуть це їсти?

Як облічити всі пости, і великі і малі, всі середні та п'ятиці, то вийде, що пісних днів більше ніж скоромних. Пісних днів у році виходить 182—203, залежно від Петрівки, яка буває довша й коротша. Пересічно пісних днів у році виходить 190.

Що-ж їдять селяни у піст?

Рибу мають вони далеко не завсіди. Одно — що тепер дорога вона стала, друге — що свіжу рибу можуть мати хіба ті, що живуть при річках та ставках, тай то хіба у Петрівку та Спасівку. Оселедцем, таранькою, та хоч і вареною солоною рибою не наїси ся.

Отже у піст їдять здебільшого ростинову їжу та овочі. Але, як ми бачили вище, овочі білковини майже зовсім не мають; хліб, крупа всяка та картопля мають легуїну, але в малій пропорції і щоб достачити житнім хлібом 130 грамів білковини, треба його в'їсти $5\frac{1}{2}$ фунтів, а картоплі — 30 ф., не кажучи вже про те, що легуїна не може заступити білковину.

Виходить таким чином, що наші селяни терплять неповний голод увесь рік (за винятком хіба Великодня), а особливо гостро терплять його 190 днів, більше ніж пів року. Мало того. Великий піст і Пилипівка випадають в осени і весною — саме коли найбільше розвивають ся всякі хороби, особливо пошесні.

Пригадайте, що сказано вище про „голодний тиф“. Між звичайним тифом, який дає смертельність 5%, і „голодним“, який дає 60%, є багато перехідних ступінів, які дають смертельність 20—30—40%. Ті форми тифа я назвав би „пів-голодними“, або „неповно-голодними“, або... „душеспасительними“, бо-ж пости заведені для спасеня душ.

Тай не тільки тиф: усяка иньша хвороба далеко довше і тяжче проходить у людини, виснаженої неповним голодом, чи то нак постем, ніж у ситої.

А літні пости — Петрівка та Спасівка — випадають саме у робочу пору, коли люди працюють по 16—18 годин у день, коли власне треба було-б їсти як найкраще. У ту пору починають ся всякі хороби жолудка і кишок, прості і пошесні: бігунка, різачка та дізентерія; як на те-ж достигає тоді всяка ягода, садovina та городина (пісна!). Звичайна дізентерія, яка дає 2—3%

смертельности, у селян в літку часто дає 20—30%, а у селянських дітей і 50%.

Під кінець великих постів, коли люди виснажені вже неповним голодом ад шахішум, дуже розвиваєть ся по селах цинга та куряча сліпота. Що дня тоді приходять до лікаря хворі з гнилим яснами, з таким тяжким запахом із рота, що розмовляти з ними не можна, не закуривши папіроси або не відступивши далеченько.

— Дайте якого полоскання... Попухли ясна, гниють, кров іде...

— Від посту воно, голубе. Одно полоскання не поможе вам. Їжте скоромне, ну — хоч молоко п'йте...

— Гріх.

— Та хворому не гріх. Нехай би вже здорові постили, а ваш той піст хоробою виходить.

— Не можна. Вже п'ять тижнів випостив, якось уже допошу до краку.

І допостить „якось“. Але не дай Боже такому хворому занедужати на тиф, або на запалення легких, або на яку иньшу важку хоробу — коли не прикінчить вона його в який тиждень, то виболіє він у троє, в четверо довше, ніж иньший невиснажений голодом.

Часто цицькова дитина слабує на тяжку бігунку, бо у матері від посту пропадає молоко і мусить вона годувати дитину соскою, яку часто роблять із пісної каші або з булки, з хліба.

Почне лікар намовляти таку жінку їсти скоромно, щоб прибуло молока у грудях для дитини.

— Не можна, гріх.

— Гірший гріх, жінко, що дитина пропадає голодна і слабує через ваш піст.

— А хто його знає? Хиба-ж можна? Піст.

І помирають ті немовлята раз-у-раз офірою за піст матері.

Сухітники найбільше помирають по весні. Як перебуде котрий весну, то в літку вже йому легше, якось неначе піддужує. А по селах сухоти трапляють ся часто. І Великий піст дуже гарно помогає тій хоробі забирати людей у могилу.

— Де вже мені напасти душу скоромом! — хрипить сухітник, коли лікар раїть йому підкріпитись доброю їжою, молоком. — Хто його знає, чи довго судив Бог прожити, а я ще до своїх гріхів та піст сьвятий зневажу! Нехай уже як Бог дасть...

Найгірше піст шкодить хворим, слабим людям, породіллям, дітям і старим. Воно ясно, як божий день: хворого і без посту виснажує його хороба, породілля — також хвора і слабка, ще й до того дитину годув; діти потребують кращої і більше їжі не тільки для того, щоб поповнити щоденні втрати організму, але щоб дати матеріал і для росту. А старих і так сушать і точить їх старість, часто й старечі хороби, і піст може тільки прискіпити їх смерть.

Довело ся мені раз під кінець Великого посту заїхати в одно село на Поділлі. Було над вечір, смеркало ся. Наближав ся я до церкви, а стоїть та церква на горбі і ведуть до неї широкі, кам'яні, високі сходи. Глянув я туди і здивував ся, побачивши якесь незвичайне явище: в гори від церкви по тих сходах котить ся щось у низ: колоди — не колоди, люди — не люди. Котить ся одно, друге, третє...

— Що воно там дієть ся? — питаю я погонича.

— Я й сам дивуюсь, та не розберу, — каже він. — Діти либонь гудяють, чи що?...

Під'їхали ми ближче тай бачимо, що воно не діти, а старі, поважні люди, діди навіть. Стулить голову в боків руками, лягає на верхню ступінь тай котить ся у низ по сходах, мов колодка. Скотив ся і встає.

Стали ми та дивуємось.

— Що це вони роблять? — питаю я одного чоловіка, що надїйшов.

— А це, паночку, вони не добачають, тай ніяк не злізуть по сходах. Зашпортнеть ся, буває, то й голову розбить можна, бо кам'яні, бачте, сходи. То вже так: лягають та котять ся у низ. Безпечнійше.

Розпитав я ще декого, тай дізнав ся, що ці бідні люди слабують на курячу сліпоту. Як тільки стемніє трохи — вони майже зовсім сліпі. А сталось їм те лихо з посту, з неповного голоду.

— Дивно! — скаже хто може.

— Сумно! — скажу я. — Ой, як сумно...

Оце я розкавав, як знав, про фізичну або фізіологічну сторону посту, про шкідливий вплив його на тіло. Користував ся я даними, які достежила наука і дала мені лікарська практика.

Почуваю, що трудніше буде мені розібрати вплив посту на душу людську та на моральність, бо психолог я звичайний, а богослов зовсім кепський. Присуд психолога про мої думки і який би він не був, я прийму покірливо; про присуд богослова не дбаю і знаю наперед, що він буде суворий. А звичайні, немудрі люди, такі як і я, нехай судять мене так, як скаже їм серце і нехай знають, що я пишу щиро і по совісти те, що думаю.

Споконвіку існує латинське прислів'я: *in corpore sano sapientia*, і я думаю, що воно дуже справедливе. Є винятки безперечно: у здоровому тілі може бути божевільна, нікчемна душа, і навпаки, у хворому та слабкому тілі буває гарна душа; але нема правила без винятка і коли брати в загалі, середніх, нормальних людей, то це прислів'я можна до них прикласти цілком. Хвора людина не може не думати про свою хворобу, про те, що їй дошкуляє. Значить, у її душі більше вже місця для егоїзму, ніж для альтруїзму. А неповний голод або піст, коли ще й не викликав якої хвороби, то вже порушив рівновагу організма, вже зробив йому більший або менший мінус, уже тіло не зовсім здорове і в душі робить ся якийсь мінус.

Примічаю по собі: коли я голодний, я буваю лихий, вередливий. Уже й звичайна робота робить ся якось неохоче, „аби збути“ все чогось докучає, все діється не так, як слід: і жінка чогось не в пору з якоюсь роботою розклала ся, і дитина гомонить, мов завзялась навмисне, і куховарка — ледащиця забарилась з обідом... А наїси ся — і все вбачаєть ся вже якось инакше: і роботу свою треба зробити як слід, бо ніхто її за мене не робить, і жінка таки трудяща, добра — для мене ж сорочку шие, і дитина нехай собі гуляє, поки мала; тільки й щастя її, виросте — не гульня буде на думці за працею та клопотами; і куховарка не ледащиця, а добра душа і робить своє діло як слід... І дивуеш ся: як така невеличка причина, невеличкий голод може так вплинути на душу, на весь настрій думок.

Пригадую свої дитячі літа, коли я вчив ся в гімназії. Духпастир гімназіяльний виясняв нам у проповіді, коли ми починали говіти, що піст потрібний для душі, що тепер ми більше повинні думати про душу, про наші гріхи, ніж про тіло; що „говіти“ треба добре, „благо“, для того, щоб душа „благо-говіла“ Богови. Інспектор мабуть дуже дбав про те, щоб наші маленькі душі „благоговіли“ і ганяв нас у церкву двічі на день, зарані, ще до по-

чатку служби, щоб зробити перекличку, а хто не приходив або опізняв ся, того лишали після служби ще на годину або дві у гімназії за кару. Покійний батько був побожний і дома їли ми пісно. І стоїш, бувало, у церкві і наїв ся ніби то — і голодний, у животі щось тягне, важко, булькає, бо опив ся води після солоної риби; під кінець служби ноги нішіють, тремтять, в очах жовто... Деякі маленькі грішники оmlівали і їх виводили з церкви. Душпастир править поволі, повагом, бажаючи, щоб ми розуміли кожне слово його, а ми думаємо собі: „Кінчай уже швидше, бодай ти здох“. Інспектор проходить між рядками школярів і уважно приглядається своїми великими, випуклими очима, щоб стояли ми рівно, щоб не розмовляли. За ті очі ми його прозвали „Ціклоп“. І посилаємо ми йому, бувало, у своїх думках бажання: „Ціклоп чортів, щоб тобі повилазили!“ Правда, гарно благоговіли наші душі?

А коли було під кінець служби церковний хор заспіває „Слава Тобі, Господи, слава Тобі“, всі, бувало, стрепенуть ся в той півсонної втоми і мабуть кожний з нас, як і я, у душі своїй говорив: Слава Тобі, Господи... що кінчається ця навісна служба.

Такий то вплив робив на наші дитячі душі неповний голод і фізична втома — вплив, як бачите, як раз супротивлений тому, який бажали зробити на нас тими психофізичними операціями.

Далі — більше: деякі дотепніші навчились дуже гарно умлівати, щоб вирватись із церкви: інші (і я за ними) підробляли записочки від своїх батьків до інспектора, що буцїм-то їх діти не можуть бути у церкві, бо хворі, і подавали ті записки через товаришів. Розвивалась таким чином і брехня, і підлоги. Ці підложні записки практикувались більше у старших клясах. Пошлеш, було, таку записку, а сам чимчикуєш із компанією... на білярд у ресторацію: безпечно, бачте, бо все почальство у церкві, не зловлять. А що у старших клясах дехто з нас заробляв уже собі сам гроші, то гуляючи у білярдній і ковбаски поїси, бувало, і чарочку пропустити, глузуючи поза очі з „Ціклопа“.

За себе і за більшість моїх товаришів можу сказати, що не вийшли ми ні на п'яниця та гультяїв, ні на брехунів та підложників, а робили ми таке тому, що непереможно гидка нам була та фальш, те лицемірство, яке ми душею почували в словах і поведженні нашого душпастиря та начальників; хотілось пробі пійти наперекір, в поперек, і це нас завдовольняло. Ті сьвятобожники, самі того може не знавши, посіяли в нас перші зерна атеїзму.

Читавши про факірів, які стоять по скілька днів на одній нозі, або вішають ся за ноги, або закопують себе у землю, я думав собі: чим вони різнять ся від того Симеона-Стопника або Марка-Гробоконателя, яких ми повинні почитати за святих? Читавши про якесь сьвято у Персів, коли вони ходять процесіями і ріжуть собі тіло ножами на хвалу Божу, я думав собі: коли ми не ріжемо себе ножами, то ріже мене різачка у животі від пісної їжі. Чи це конче потрібно для Бога? І враз із тим я пригадував собі премудрі слова Христові: „Не та скверна, що входить в уста, а тая, що виходить із них“ і дивував ся я, чому такі дбають так дуже про те, що входить в уста?

А раз почавши аналізувати і критикувати, я цілком самотужки додумав ся до того, що високу і чисту як кристаль науку Христову закрили від нас і закаляли непотрібними звичаями та вигадаками ті, що називають себе проповідниками його науки. Я щасливий, що додумав ся до того і пізнійше розширив свій світогляд, познайомившись з творами Л. Н. Толстого про моральність та релігію. Але чи всім складаєть ся так щасливо духовний розвиток? Далеко не всім. Як думає про піст маса нашого народу, за винятком не багатьох, на жаль, штундистів та інших сектантів?

Народ приймає ту релігійну науку, яку йому дають із її обрядами та звичаями, не як кодекс моральних принципів, а як кодекс фетішів, які треба поважати, яких треба боятись, бо лякають його за зневагу їх пеклом і чортяками, в яких він вірить. Я думаю, що народ не бачить навіть звязку між тими фетішами та моральними нормами.

Справді: пригадайте собі оповідання про того розбійника, який зарізав і ограбував перехожого, але звайшовши у його печену курку чи сало, не в'їв того, бо був піст.

На превеликий жаль я не маю змоги дослідити по кримінальній статистиці, коли більше буває злочинств: у пости, чи у скрошні дні, але думаю, що їх у пости буває не менше, коли не більше. Я більш ніж певен, що $\frac{9}{10}$ злодіїв, конокрадів та розбишак не поскоромить ся у піст... бо гріх. І відговіють ся, і висповідують ся любенько і... далі красти-нуть.

Та чи тільки вони? Адже-ж ми знаємо, що святі-отці Домінікани постились і з молитвою, з іменням Христа на устах катували людей лютими смертями, проливали людську кров в імя того, хто пролив свою власну кров за людей, за братерство та любов. По-

стився і бив поклони цар Іван Грієний перед і після тих лютих мук, які він завдавав безневинним людям. Говів і міністер Плеве в Александро-Невській Лаврі тоді, як по його приказу кат Оболенський засікав на смерть різками і козацькими нагаями полтавських селян за те, що вони з голоду та злиднів домагались собі землі...

Та цур їм усім! Берімо середніх, звичайних людей, не виродків. Я думаю, що піст зовсім не впливає на поліпшення моральності народу, бо і у піст, як і у скоромні дні люди так само крадуть, б'ють ся, лають ся, напивають ся п'яні (бо пісна-ж, проклята!) і пропивають останнє абіжжя, останнє здоров'я. Чого-ж ради держать той піст, коли для душі він не дає нічого, а для тіла дуже шкідливий?

Може скаже хто, що не годить ся у піст різати скотину, проливати живу кров на свою потребу?

Дурниця. Що гірше: зарізати курку чи вбивати довгою, пекельною смертю рибу, викинувши її з води або патраючи її живцем?

Чи з'їсти пару курячих яєць, чи сотні тисяч рибячих яєчок у кавярі? Яка різниця морально між шматком сала або свинини та таким самим шматком доброго балика або копченої сомги?

Це, щоб не сказати більше, якесь тяжке непорозуміння, від якого напевне з огидою відвернув ся б Ісус Христос, в імя якого все те робить ся.

Ще раз скажу: не трудно і не вадить постити у горячих південних землях, де піст існує нормально, фізіологічно навіть у нехристиянських народів: Арабів, Негрів, Індусів; не трудно постити і у нас архієреям та еромонахам, багатим панам та купцям, які не мають ніякої фізичної праці, живуть у добрі, їдять таку ситну та смачну пісню їжу, що далеко краща від скоромного харчу бідного робітника або селянина.

Але вимагати посту в нашій на пів-холодній країні від бідного робітника або селянина, який тяжкою фізичною працею заробляє собі нужденний шматок хліба — нераціонально і неморально, бо той піст підриває його фізичне здоров'я, а для бідної, темної душі його не дає нічого.

Перейду тепер до менш-загальних, сказав би — дрібніших релігійних звичаїв, із якими доводить ся боротись лікарєви, бо вони стоять у прикрій колізії з наукою, а часом навіть і з простою логікою.

Дивним мені здасться погляд на жінку, як на істоту, що періодично буває „нечистою“.

Нечистим я назвав би того, хто ходить у нечистій, гидкій або смердючій одежі, у кого тіло нечисте чи з неохайности, чи з якої хвороби, яка або може передатись иньшим людям, або просто така прикра, що на неї гидко дивитись. На мою думку нечистий буде той асенізатор, що чистить ті місця, про які ніяково говорити, не міняє після того своєї одежі, не мить ся і тхне від його болотом; той хто возив гній, закаляв ся і не почистив ся, не помив ся, як слід; різник, у якого на одежі та руках позакипала кров. З хворих я назвав би нечистими: паршивого, коростявого, покритого лишаями, прокаженого, пранцюватого (сіфілітика), сухітника, який харкає, куди попало, і в загальні хворого на всяку пошестну хворобу, яка може передатись иньшим людям; ну — ще може того бідного хворого на цингу, у якого від посту так гниє в роті, що він закаляє повітря своїм подихом, або у кого є рана, що нечисто держить ся і видає поганій дух. Але називати нечистою ту жінку або дівчину, з якої „цвѣт“ іде, або породілля — коли вони чисто і охайно глядять себе, не видають ніякого запаху — це якесь непорозуміння, стародавнє, віковичнє, бо ще у книгах Мойсея така жінка називається нечистою.

Але-ж, люди добрі! На те-ж ми маємо науку, розум, дожили до 20-го століття, щоб могли вже, здасть ся, повбуватись тих забобонів, яких держались сучасники Мойсея.

Та-ж сама дівчина „з цвѣтом“ або породілля, як устане, варить нам їжу, місить хліб, живе з нами в одній хаті і ніякісенького лиха нам із того не буває, ми навіть і не знаємо і не примічаємо того, що вона „нечиста“. А проте по закону нашої релігії вона не повинна ходити у церкву, причащатись, породілля повинна через сорок днів вислухати молитву, яка відразу робить її чистою.

Інтелігенція здебільшого не признає вже того забобону, але народ дуже держить ся його, бо це знов таки фетіш. Не кажучи вже про неморальність його, буває людям і фізичнє лихо від того забобону.

Селянка-породілля ніколи не вийде з двору, а тим більше не поїде до лікаря без тієї „очистительної“ молитви. Дуже часто бувають жіночі хвороби чи то від трудного родива, чи від нетямущих,

темних бабок, і ті хвороби задавнюють ся, деколи роблять ся невилічними або навіть зводять у могилу ту бідну породілля виключно через те, що у слушний час вона не звернулася до лікаря, не поїхала у больницю, бо була „нечиста“.

— Як таки можна?! Нечисту, без молитви, возити... А гріх? Та люди-б їй очи висьвіяли...

Є страшна хвороба на очи у дітей-народженців — гнійне запалення їх (ophthalmoblenorrhoea neonatorum). На разі вилічити її можна чисто і швидко, але як занехают її хоч тиждень або днів 10, то очи пропадають на віки, бо роблять ся на них невилічними більма. І багато таких сліпих немовляток приносять селянки до лікаря тоді вже, коли він їх вилічити не може.

— Чому так занехали? На-разу було принести як тільки почало ся.

— Не можна було.

— Чому?

— Та як-же? Нечиста-ж була я, дні ще не вийшли, то не можна було „молитви взяти“...

— А ось через те тепер дитинка сліпа буде на віки.

— Бог його знає... Та-ж гріх...

Ой, гріх! Та чий? Вдартесь у груди ті, чий це гріх, бо на вашій совісті важким камінням повинні лежати ті всі хворі через пости, ті всі, яким приспівив смерть той неповний голод, тая „нечистота“, ті всі каліки, сліпі немовлятка!...

Ось яку шкоду може робити в погляді гігієни та санітарії тая видумана „нечистота“.

А в погляді льогіки? Чим така „нечиста“ дівчина чи жінка гірша від коростявого, паршивого, францюватого або сухітника, які можуть ходити і в церкву без молитви, і причащатись, і вештатись по людях, розносячи їм свою заразу? Для них очистительної молитви нема. Чим-же, питаю, така жінка гірша? Невже-ж тям тільки, що в неї потрохи кров іде?

Дивно. Мені доводилось лічити скількох сьвященників, що слабували на геморой (почечуй) і в них також ішов „цвіт“, не гірш як у кожної жінки, а проте вони й службу правили в олтарі, і другим ще „очистительні“ молитви читали. Вибачайте, кому моя мова здасть ся банальною: правда, хоч і банальна, все таки правда.

Чим дбати про таку видуману чистоту, дбали-б краще про те, щоб церква і церковне начиння, лавра, мощі не служили для розповсюдження пошестяних хороб. Одною ложечкою причащають і дифтеритну дитину, і здорових дітей за нею, і пранцюватих, і холерних, і тифозних... Хрести, обрави та мощі цілують десятки, сотні тисяч народу, а скільки між ними хворих! Ось де нечистота!

У мене тепер лічить ся одна селянська сім'я: батько, мати і четверо дітей (найменшому 1½ року) — всі хворі на сифіліс, який почав ся у всіх із губи, і я перевірів ся, що заразу вони придбали собі від мощій Києво-Печерської Лаври.

Після „очистительних“ молитв для жінок треба згадати і про ті молитви, якими вигоняє із хворих нечистого духа. Є такі молитви; є молитва від уроків, від очей: „от прирзѣнія очес“ і... практикують ся вони у нас у 20-му століті. Я знаю в Херсонщині такого пан-отця, до якого возять із далекої округи божевільних, істеричних, придуркуватих, епілптиків, дітей з конвульсіями і він читає над ними якісь молитви, щоб вигнати біса.

Пан-отче! Чим-же ти ріжниш ся від якутського шамана, який також закликає бісів? Тим тільки, що шаман — дикий, а ти освічений, „інтелігент“? Не на твою-ж користь така ріжниця!

Оце від релігійної дієтетики і гігієни ми переходимо до релігійної медицини, бо вже вичитування бісів і „прирзѣнія очес“ се активна поміч поодиноким хворим і не входить у межі гігієни та дієтетики.

На щастя людське, релігійна аптека невелика, хоч і нею можна чимало нашкодити їм.

Від болю голови треба підставляти її під євангеліє, коли пан-отець читає його у церкві.

З погляду медицини це ще не вадить — хіба що в дуже великій дозі, коли довго доведеть ся стояти зігнувши голову, та коли пан-отець постарієть ся добре начадити ладаном, а у церкві буде душно — тоді голова розболить ся гірше. До справжніх релігійних медикаментів, найбільше практикованих бодай на Україні, належать: сьвячена вода, сьвячений олій, Почаївська вода та „регалний“ олій.

Перших два вживаєть ся здебільшого при горячках, переляках: примочують голову, мастять або напувають.

І це ще не біда.

Почаївська вода вживається майже виключно до очей і, я думаю, найчастіше вадить їм. Одно те, що вона дуже нечиста, бо часом фільтрується через купу мідяних грошей, які накидають богомольні прочани у воду того жерела. З тих мідяків усяка органічна й неорганічна нечисть переходить у воду і та вода може сама зробити запалення очей.

Друге — ще важніше: більшість очних хороб має таку власність, що можна їхвилічити добре на-разу, а коли вони занедбані, занехаяні або лічені Почаївською водою, то можуть дуже нашкодити найдорожчому, найделікатнішому органу нашого тіла.

Отже я признаю, що Почаївська вода безумовно шкодливий медикамент, бо шкодить і сам, безпосередно, шкодить і тим, що легковірні і темні люди, покладаючи на його надію, гаять дурно дорогий час, за який справжня медицина могла-бвилічити хворобу.

Майже те саме можна сказати про „регалний“ олій, який уживається при дуже різних хворобах: кють його часом у дуже великих дозах і від кашлю, і від задишки, і від простуди, і від запору, і від бігунки, і від опуху, і „від голови“, мастиють ним ноги, і груди, і живіт, і голову. Одно слово: панacea. Добувається воно з якоїсь південної рослини, містить у собі сильно-пахучий і сильно-пекучий етеровий олій, мабуть близький до віркового (гвоздичного) етерового олію.

Етерові олії у великих дозах дуже шкодливі, навіть їдовиті. Я пробував той „регалний“ олій і перевірівся, що він дуже пече і в горлі, і в середині і на короткий час неначе одурює так, як горілка.

Крім того він може пошкодити і посередно, так само як і Почаївська вода тим, що хворі гаять дорогий деколи час, коли раціональна наука могла-б їм допомогти в самому початку хвороби.

Що дивно: тим „регалним“ олієм широко торгує жіночий Покровський монастир у Києві, заснований княгинєю Олександрою Петровою, яка заснувала при тому-ж монастирі дуже гарний і багатий шпиталь, оборудувала її так добре, що не всяка клініка може з нею рівнятися. І як воно добре ладить ся з собою: гарна больниця, де лічать спеціалісти лікарі, з лабораторіями, мікроскопами, дорогими апаратами Рентгена і... „регалний“ олій... На яку тільки аферу люди не пустять ся, щоб заробляти ті нікчемні гроші?!...

Щоб закінчити цей огляд релігійної медицини, згадаю ще про релігійне... акушерство.

При трудному родові настять живіт породіллі сьвяченим олієм. Це ще не біда. Потім темні, нетяжущі бабки мучать нещасну породіллю своїми нелюдськими способами: мнуть її, перевертають, трясуть, вап'ягають у хомут, водять по дворі шукати щасливого місця. Коли все це не pomoже, ідуть до пан-отця просити, щоб відчинив у церкві „царські врата“. І він відчиняє. Який це може мати вплив на родово — вясняйтете, хто може, бо я вовсім не розумію.

Я розумію тільки, що таким чином піддержується у народі зайвий забобон, а при трудному родові гаїть ся дорогий час, коли задурно прогаяну годину, навіть хвилину, бідна породілля часто платить дорогою ціною свого здоровля, а може й життя.

Багато лиха терпить наш народ. І бідний він, і темний, і голонний, і неохайний, і обдирають його, і обдурюють; і бють його, і катують, і лають усяко: паниця, влодій, мужик, хам... Не вже-ж і релігія наша, замісь просьвітку і втіхи, замісь морального розвитку мусить давати йому тільки незрозумілі фетіші, забобони, та ще до того руйнувати його здоровля і силу?

Замісь чистої, світлої науки Христової давати йому якийсь талмуд церемоній, молитв, співів, чудернацьких обрядів, звичаїв та забобонів, які часто вовсім супротивні тим ідеям, які сїяв Христос і перші його апостоли? Каляти і зневажати ту сьвяту науку?

Як тільки розумний селянин почне здоровою, простою логікою аналізувати наші церковні обряди та звичаї, він зараз їх покидає і переходить у штунду.

Містер Бородай їздив у Петербург, щоб добитись дозволу видати євангеліє на українській мові. Посунув ся у Главне Управленіє по ділам печати, звідтіля його послали до міністра внутрішніх справ, той знов послав його у синод, але й там не пощастило. Так тиняючись від Анни до Каяфи містер Бородай опинив ся нарешті у первоприсутствующого в синоді митрополита петербурзького. Вислухавши Бородая сьвятитель спитав:

— Скажіть мені, чоґо ви так добиваетесь того дозволу?

— Для того, щоб дати змоґу 25 мільонам Українців читати слово боже на рідній мові і краще розуміти його.

— А знаєте ви — сказав митрополіт — що так буде гірше...

— ???...

— ...бо коли народ почне дуже читати євангеліє та ще й розуміти його, то зараз буде переходити у штунду. А у вас там на Україні як раз гніздо її..

Ось як думає про сучасну релігію найвищий представник „православія“ в Росії.

Ні одна морова хвороба, ні війна, ні ворожі стихії не наробили стільки лиха родови людському, скільки тая пропаганда „науки Христової“: скільки безневинної крові пролито, скільки мук пекельних витерпіли люди від „святої інквізиції“, Варфоломієвої ночі, переслідування і гноблення Маврів, Жидів, сектантів; скільки ворожнечі посіяли виводи „святих“ отців про filioque, sub utraque, ті безконечні спори про те, кого іменувати головою церкви. „Православні“ видають дітей у батьків духоборів, переслідують, катують фізично і морально сектантів і Жидів, католицькі косяцями обертають на воєнні клуби та казарми, всяку гидогу, всякий злочин прикривають словом божим. А коли сьмілива, розумна людина в очи назвала брехню — брехнею і відкрила людям правду, — ту людину, того найчистішого християнина, апостола правди (Льва Толстого) — відлучили від „своєї“ церкви ті суєслови і лицеміри, що торгують, як крамом, „благодатю“ божою, що фабрикують святих по приказу свого обер-прокурора, які нарешті самі признають, що народови не треба розуміти євангелія...

М. Л.

Наукові листки.

Грузинське письменство.

З чужим, але інтересним письменством познайомлює нас Артур Ляйст у своїй найновійшій книжці „Das georgische Volk“ (Dresden, 1903). На підставі близького знання, набутого довголітніми студіями й безпосередними спостереженнями, змальовує автор живий образ внутрішнього й зовнішнього життя того цікавого, але так мало знаного, півторамаїліонового народу Грузин, що живе між Чорним морем і Кавказом в „одній із найгарніших країн землі“. Старий то народ, що має за собою два тисячі років історії. Вже в 13 віці видало грузинське письменство пам'ятник великої ваги, а то поему Руставелі „Чоловік у шкурі тигра“, „твір, викінчений формою, що вказує на високе артистичне розуміння“. Відтак пішли довгі століття занепаду й застою, поки національно-культурне життя не пробудилося в 17 віці, а в 18 уже знов досягло значної висоти. Та далеко цікавіше для нас письменство 19 віка, отже від часу, коли Грузія (Георґія) прийшла під російське панованя.

Характеристичне для цього письменства те, що в ньому лірика перевищує степенем і значінням інші роди письменства. Найбільше поетів належало до старих, славних лицарських і князівських родів, а їх поезії відбивали життя й почуття старих, романтичних часів. Аж поволи в останніх десятиліттях вибивається наверх демократичне письменство, що відповідає почуттю широких людських мас. Ряд поетів 19 віку починає Александер Чавчавадзе, що вродився в 1796, а вмер в 1846 російським генералом. Чоловік повний життя й забавний, переспівував у палких піснях ту

вічну тему „вино, дівчина й спів“. Його молодший ровесник, Микола Бараташвілі, що вмер 1845 р., маючи ледви трицять років, уважається „Байронцем“ грузинської літератури. Він стояв, більше посередно, через Лермонтова, під впливом великого Британця; його пісні дихають меланхолією й займають ся поважними проблемами життя й душі. Георгі Орбеліяні, що вмер у вісімдесяти році життя, 1882 р., російським генералом, лишив вправді тільки не багато поезій, але всі вони перли правдивої поезії, що виходять із найглибшого поетичного потягу, оспівувати „дівчину з її принадами, любов із цілою її жагою й розкішю, природу з цілою її красою, а передовсім вітчизну“. Між молодшими Акакії Церетелі (урод. 1840) — тип трубадура, повний темпераменту, второпний лірик, мистець слова, що з глибоким чутем оспівує заворушеня людського серця, від любови й житєвої втіхи до гніву й суму, і картає з потішним гумором слабі сторони своїх краян. Замітний поет також хлопський син і народній учитель Лука Равікашвілі, „поет природи, якого нині певне не має ніяке инше письменство“. Він заглиблюється в пантеїстичний світ фантазії своїх краян і малює в величнїх піснях самородної поезії таємну злуку природи й людської душі, „свіжо й покріпляючо, як вода з гірського жерела“. В творах наймолодшої генерації поетів замітно неприродний і штучний песімізм, слабкий відблиск європейських стремлїнь, що не стоїть ні в яких відносинах до народнього життя.

Грузинське прозове письменство стоїть далеко не на такім високім ступні, як лірика. Воно повстало що йно на початку шістдесятих років як наслідок західних звїртів. Початок зробив в 1861 р. Льоренц Ардавіяні своїм обычайним нарисом „Меджануашвілі“, що вказує на тверезу обсервацію і гумор. Богату літературну діяльність розвинув Іля Чавчавадзе (урод. 1837), що як поет і публіцист здобув собі великі заслуги. Своїм романом „Чи то чоловік?“, що в нїм протиставить гулящому, лїнивому, здеморалізованому шляхтичови пильного, охочого й робучого хлопа, поклав він основу під грузинський обычайний роман. Александер Казбек (род. 1851) перший з цілого ряду товарїшів, що змагають до тої самої ціли, поклав собі за задачу змалювати народне життя. Згадуваний уже Акакії Церетелі займаєть ся з великим успіхом також прозовими оповіданнями. Найзнатнішим із поміж молодших оповідачів називає Ляїст Давида

Кліячвілі, що гумористичним способом малює сільське життя своєї вузшої вітчизни. Взагалі відчуває грузинське прозове письменство непевність і брак вишколення.

Про драматичну штуку мали Грузини аж до кінця 18 віку тільки неясне поняття; в 1791 р. урядило декілька молодих людей, що вернули в Росію, театральну виставу при дворі. Аж в 1850 р. поклав Георгі Еріставі основний камінь під своєрідну драматичну штуку. Поет учився в Польщі, написав після вірців Александра Фредра шість комедій і одну драму, яких теми й особи взяті з народного життя. Властиві фахові драматичні артисти виступають на двох грузинських сценах, у Тіфлісі і в Кутаїсі, тільки від сімдесятих років. Театр жне переважно перекладами. Там виставляють переважно європейських письменників від Шекспіра до Судермана. Але вже, здасться, і в ріднім письменстві закладають зародки вищої прози. Переклав І. Кр.

II. Чи слово „пип“ образливе?

На отсе питання примушує нас відповісти ся обставина, що в нас дійсно вважає дехто слово „пип“ образою, доказом чого отся нотатка „Ниви“ (ч. 5, ст. 123): „В „Ділі“ і „Свободі“ поміщена допись д-ра А. Коса, як звіт з подорожи по Гуцульщині. Сей посол обидливо виражаєсь о священниках, бо між иньшим пише: ані Жидови ані попови (sic!) ані Ляхови ані панови нич не сталось і пр. Вираз „пип“, хотяй загально уживаний між простим народом, є будь що будь згірдливий, бо чейже пан „меценас“ і посол не відзиває ся до священника, прийшовшого до його канцелярії за правною порадою, „чого собі желясте, попе?“ Суть погірдливі назвиска на инші стани, на учителя „бельфер“, на адвоката подає словарь Желехівського назву „брехунец“, „крутій“ і т. д., але ніхто добре вихований не уживає того згірдливого назвиска загально о всіх адвокатах ні в слові ні в письмі!“

Аби докладно оцінити, чи в слові „пип“ є образа, треба передовсім знати, що воно значить і звідки походить. Отже українське „пип“ походить від грецького *πάππας* (сир. абба, зглядно авва, лат. papa) і уживаєть ся майже у всіх європейських мовах (пор. нім. Pfaffe, англ. pope, маляр. pap, чеське, поль. і сер. луж. pop, серб. поп, рос. поп і инь.). Грецьке *πάππας* уживало ся все в до-

брім значіно і значило на нашу мову: батько, татко, отець. У звязи з ним стояло ще й друге слово подібне *πατήρ*, що крім значіння „батько“, мало ще й отсі: оснуватель, творець чогось, опікун, добродій. Від слова *πατήρ* пішло латинське *pater* і ин. В початках християнства надано слово „під“ як титул усім духовним, не лише низшим, але й висшим, отже й єпископам і архієпископам. Коли опісля настав розділ у християнстві на дві церкви, східну й західну, почала повставати ріжниця в уживаню слова „під“. У східній церкві задержано на далі титул *πάππας* (під) для загалу духовенства, в західній лише для найвисшого начальника церкви, папи, а для загалу духовенства прикладено другий вираз, *pater*. Наш вираз „папа“ (так само звучить він у всіх славянських мовах і мадярській, в нїм. *Papst*) є отже пізнішого походження як „під“, і хоч значить у дійсности те саме, що „під“, то уживаєть ся тепер виключно для означеня назви начальника західної католицької церкви.

Та хоч слово *πάππας*-під (а в захід. церкві *pater*) полишило ся для означеня духовенства в загалі, то побіч того витворили ся ще в кожній мові й инші вирази¹⁾, власні, національні, що мали бути титулами духовних. В нашій мові стали такими виразами: сьвященник, духовни-к (-й), а на угор. Руси по просту: пан. Звідти титули в промовах: отче духовний, пане превелебний (угор. руське) і ин. Та крім того повстав іще ряд виразів, понайбільше чужих, які означували степеня в уряді, отже: капелян, парох, декан, крилошанин і н. Тому що при розмові з другою особою ввійшло в звичай титулувати її вєрархічними степенями, титулуєть ся в нас духовних звичайно: отче парох(у), отче крилошанин(є), отче декан(є) і т. д. та все додаєть ся „отче“, що значить те саме, що й під. З того не виходить одначе, щоби „під“ було образливе. У нас ніхто не титулує лікаря: пане лікар(є), нотаря: пане нотар(є), адвоката: пане адвокат(є), літерата, журналіста, письменника: пане журналіст(є), літерат(є), письменник(у) і т. д., але через те ті слова не мають звичайно погірдливого значіння. Кажу звичайно, бо деколи можуть мати. Коли міністер або хтось подібний йому становищем говорить про когось низшого становищем і махне погірдливо

¹⁾ Для ощадженя місця я не цитую їх в инших мовах, але кожний може вибрати собі їх зі словарів.

рукою та скаже: він адвокат? він лікар? він звичайний піп? — тоді се може бути образою для дотичної особи, що чує сю мову (хоч розумний чоловік такими зворотами не ображуєть ся), але таким самим способом кожний іменик може стати згїрдливим і образливим. Слова: Русин, Поляк, Жид і ин. не образливі, але коли я з ким сварю ся або зо мною хто і скаже: ти Русине, Поляку, Жиде (в значіню: сякий-такий), то се буде образа. Та від такого поступуваня і від такого розуміня не можна заасекурувати ніякого слова і навіть для „попа“ не може бути тут виїмки.

Слово „піп“ — як і кожде инше — набирає аж тоді дійсно згїрдливого і образливого значіня, коли ужисмо його в згрубїлім або в здрібнїлім (у сім не все!) видї, отже: пописко, попеґа, попуга, попик(-радикал) і ин. Але те саме дієть ся й з такими словами, як: кїнь, осел, індик і ин., лише що вони приймають холодно сї образи і не реагують на них ніколи.

У нас старають ся зробити образливим слово „піп“ деякі польські католики-шовіністи, які думають, що польський „ksiądz“ і ліпший і більше освічений і т. д. Під польським впливом кажуть себе величати „księżdzami“, „proboszczami“, „dziekanami“, „kanonikami“, „jegomościami“, а свої жінки „księżdzowymi“, „jejmościami“ і ин. і ті наші сьвященники (бою ся ужити „попи“), що самі не вміють ні самостійно думати, ні робити, але готове потраплять уже змалпувати. Лише діти пошівські не поробили ся доси якимось чудом ні „proboszczycami“, ні „dziekanowiczami“, ні „książętami“, а полишали ся „porowiczami“ та простими руськими поповичами. Але хто знає, чи й на них не знайде яка нова титуломанія, коли довідають ся, який сей титул образливий і згїрдливий!

Що на сходї слово „піп“ не згїрдливе, про се я мав нераз нагоду переконати ся особисто в розмовах уже з угорськими Русинами, далі Мадярами, Румунами, Сербами, Болгарами, Греками і Росіянами. Там скорше особа „попа“ буває нераз згїрдлива, як самий вираз. А що наш обряд у Галичинї також східний, то й вираз „піп“ повинен мати східне значіне. Народ розуміє се дуже добре, тому коли дружки по шлюбї ладкають:

Дякуймо попонькови,

Як рідному батенькови і т. д. —

певно не мають на думцї образати того, що звінчав молодят, хоча й співають у його присутности.

На закінчене зверну ще увагу, що зі словами *πάππας* і *πίν* повістає також у звязи діточий вираз „папа“, що значить хліб (лат. *pappa*, нім. *Papre*, польс. *papa*, рос. *папа*) та „папкати, папцяти“, що значить їсти (*paprage*, *papren*). Так само стоїть із ним у звязи неуживаний у нас, але уживаний в Поляків вираз „рара“ на означене батька (нім. *der Papa*). Та всі ці вирази, як і попередні, не мають у жадній мові згїрдливого значїня, чому-ж наша мала би бути винком?

В.

Лист до редакції „Літературно-наукового Вістника“.

В 4-ому числі „Літературно-Наукового Вістника“ за сей 1904 рік Редакція видрукувала ескіз д. Олекси Коваленка: „Де беруться сюжети“. Ніхто-б не звернув уваги на сей ескіз тільки з-за його літературної здатности, але він викликає в кожному читачі, який стежить за нашим літературним життям, подив і обурення своїм змістом, що не має нічого спільного з цілями літератури, а має в собі характер інсинуації по адресі одного з найвидатніших українських письменників і театральних діячів нашого часу.

Імя сього письменника ми почитаємо зайвим називати, шануючи заслуги, які в ним зв'язані.

Невідомо в яких цілях і на яких фактичних підвалинах д. Олекса Коваленко, личкуючись белетристичною формою свого писання, з сьміливістю, яка достойна кращої мети, прилюдно обвинувачує в дуже неморальних вчинках усім відомого на Україні, і сподіваємось — і в Галичині, письменника і діяча, — обвинувачує його в оголошенню на Вкраїні драматичного конкурсу з єдиною метою — викрадати (без сорому кажучи!) кращі місця з присланих на конкурс творів молодих письменників, а також найцікавіші сюжети, щоб потім самому використати їх у своїх драматичних творах.

А що сьому правда, та що д. Олекса Коваленко не написав звичайного літературного твору, в якому він, як і кожен письменник, властен жалювати які схоче, сотворені його фантазією людські типи і колізії людських відносин, а написав памфлет на одного, всім відомого діяча, з єдиною метою ославити його імя, то сьому ось які докази:

1) В останній час через пресу оголошував ся на Україні тільки один конкурс на драматичні твори, умови якого були надруковані в ч. 1 за 1903 рік „Кіевской Старини“ (одділ „Документи, звістія и замѣтки“, стор. 21). У д. О. Коваленка читаємо: „...У одній часописі з'явилось оголошення, що відомий письменник і драматург, бажаючи зробити запомогу початкуючим та убогим авторам, назначає конкурс на нові, ніде не друковані пєси, з умовою, що за найкращу, яка подобасть ся пану драматургови, буде видана нагорода 300 карбованців“ (Л. Н. Вістник ч. 4, стор. 19).

2) На чолі драматичного товариства, яке оголосило конкурс і мало ввяти на себе ролю журі, стоїть один і, безперечно, кращий наш драматичний письменник. Паралельно у д. О. Коваленка виводять ся „Михайло Степанович Трубайло-Бурчанський, дуже відомий, яко талановитий автор багатьох драм та комедій“ (там же стор. 18).

3) Літературне імя сього письменника, як видно з наведених слів, складасть ся з двох прозвищ, як і псевдонім справжнього письменника, про якого йде річ.

4) Навіть риси обличчя, якими наділяє д. О. Коваленко свого героя („підстрижені вуса“, стор. 20) нагадують портрет указанного письменника.

5) Ті мотиви, по яких товариство досі не присудило ні одної премії за прислані на конкурс пєси, оголошені в „Кіевской Старині“. Ось що там про се говорить ся: „Прислано до сих пор очень мало пьес: всего 7—8 и ни одна из них не принята. Это объясняется не безотрадной бездарностью новичков драматургов, — искра Божія есть у большинства, а просто незнаніем сцены и других требований предъявляемых литературной комиссіей товарищества, не желающего даром разбрасывать свои кровные деньги.

„Главное условие приёма — идейность пьес. Только идейныя, поучающія заслуживают внимания цѣнителей, а также концентрація пьесы вокруг одного героя большого, мощного, хотя бы даже и в отрицательном смыслѣ. Картины жизни хотя бы и правдивыя, но не бьющія в нос не требуются.“ („Кіев. Стар.“ 1903 ч. 10, „Текущія звістія“ стор. 20).

У д.-ж Коваленка сї причини показані так: „Ні одна пєса не біла в ніс, ні в одній пєсі не було міцного, великого, хоч і негатиного типа, або були занадто бузувіри, гайдамаки. Технічний або сценічний бік не відповідав його (драматурга) смаку“ (стор. 20).

З наведеної аналогії, коли взяти до уваги всі обставини нашого літературного життя і факти, які виникали в йому, для нас не має ніякого вагання сказати напевно, в кого мітив д. О. Коваленко. Некоректність вчинку його побільшуєть ся ще тим фактом, що після оголошення конкурсу письменник, на якого натякає д. Коваленко, здаєть ся, не оголосив ні одної своєї не поданої до цензури до оголошення конкурсу нової пєси, в якій можна було-б побачити, що вона єсть плягіят.

Ми, нижче писані, — повторяємо, — не звернули-б ніякої уваги на писання д. О. Коваленка і на аморальний бік того писання, бо вони самі по собі не заслуговують ніякої уваги, коли-б не побачили його, сього ескізу, надрукованим у часописі, яку ми звикли поважати. І так як кожна редакція, коли вона друкує який твір без редакційної примітки, тим самим признає за твором якусь вартість, морально підтримує автора, і являєть ся по часті його моральним спільником, то тим самим вона бере на себе й частину одвічальности за даний твір.

Таким робом ми, взагалі обурюючись безпідставним, по нашій думці, в якій би то не було формі, обвинуваченням одного з наших шановних письменників, протестуємо проти вчинку Редакції Літературно-Наукового Вістника, яка надрукувала в своїй, до того бездоганній часописі, інсинуацію, тим самим odkриваючи в нашому письменстві широкий шлях до таких інсинуацій і віби беручи їх від свою протекцію.

Ми схиляємось до думки, що сей сумний випадок трапив ся єдино через недогляд Редакції, а не єсть навмисний вчинок і сподіваємось, що Редакція загладить свою мимовільну провину перед ображеним суспільством, надрукувавши сього листа в його повности в своїй часописі і давши на його пряму одповідь, в якій або признає свою вину і зречеть ся свого морального звязку з названим вище писанням д. О. Коваленка, або добуде від д. О. Коваленка й оголосить справжні факти, в яких усї-б побачили, що Редакція в сій справі права і що не можна молодим письменникам посилати свої твори на деякі українські конкурси.

Ми бажаємо в подібних випадках чесного, правдивого слова, а не „кивів“ та „моргів“ в чий би то не було бік. Нехай хто винен, прийме по заслузі, щоб і других не кортіло такими шляхами

ходити. Правда-ж нікого не кривдить із тих, кому не потрібно ховатись від неї.

Херсон 1904. VI. 7.

М. Чернявський, А. Конощенко, Г. Коваленко-Коломацький, С. Лоначевський, Дніпрова-Чайка, І. Кузуб, А. Охримовський, М. Левітський, П. Смола, Ів. Луценко.

Від редакції. Досить несподівано спадає на нас отсей протест шановних земляків і товаришів наших, і ми вволяючи їх бажане друкуємо його без ніякої зміни, та разом заявляємо зі свого боку зовсім просто й отверто ось що:

Які наміри мав д. Ол. Коваленко, пишучи свій ескіз „Відки беруться сюжети“, цього ми, розуміється, не знаємо, та знаючи його як щирого і талановитого робітника на нашій письменській ниві, ми не вагалися надрукувати його ескіз, не бачучи в ньому зовсім нічого крім літературного твору. Сатиричне вістрє цього твору, на нашу думку, має зовсім не таке індивідуальне, особисте значіння, яке в ньому бачуть панове протестанти. Подавши ся на невовсім відповідну дорогу витолковувати літературний твір на певну особу, добродії протестанти, здається, більшу кривду зробили тому високошановному письменникови і діячеви, якого буцім то взяли ся боронити, ніж д. Коваленко. Самі-ж дд. протестанти признають, що власне та обставина, яка викликала їх обурення, то-б то інсинуація про плягіят, у д. Коваленка зовсім не взята з того, кого вони вважають зразком його нарису, значить, вістрє Коваленкової сатири не могло звертати ся против нього особисто. Чи взяв д. Коваленко деякі підрядні риси з того чи з иньшого конкурсу, се діло дуже мало-важне; подібних конкурсів бачили ми коли не в Росії, то в Галичині не мало і ідея — взяти такий конкурс темою сатири має в наші часи своє значіння. А в які детальні риси прибере автор сю ідею, се вже його річ. Всесвітня література знає випадки, коли сатира вдаряла просто на певні по імені названі особи, роблячи їх носителями певних ідей. Поминаючи вже Арістофанові „Хмари“, де був осьміяний Сократ, нагадаємо Гетів жарт „Götter, Helden und Wieland“, де виведено на сцену живого Вілянда, який і не думав за се ображати ся, а навпаки, в своїй часописі вихвалив сей твір як зразок дотепної пародії. В ескізі д. Коваленка ми добачили власне сатиру на сучасні драматичні конкурси, але зовсім не добачили наміру шарпнути славу заслуженого і нами не менше від усіх Українців шанованого письменника.

Ред.

Гуцульська вистава.

Під сею назвою відбула ся в днях 19 — 21 червня в Косові повітова вистава премислова. Зроблена вона була на швидку, головню — аби затерти вражіння від розпущених польською пресою поголосок про гуцульські розрухи в Косівщині, що видумані зовсім для иньших цілей, окошили ся в кінці на ріжних косівських підприємцях, відстрашивши літніх гостей, які останніми роками в значнім числі напливали зза границі. До того ще комітет, поминувши з початку місцевих Русинів, змусив їх відсунути ся, і хоч потім зроблено було дещо, аби затерти національну виключність — дано на фронті вистави рівнорядні написи руський і польський, повішено і руські національні фани (найбільше одначе було японських, жовто-червоних), сей розлом також відбив ся на усьпіху вистави. Але при тім усім багатство народнього гуцульського промислу, сього найбільш артистичного кута не тільки України, а може й цілої Славянщини, таке велике що при всіх тих недогідних обставинах вистава була дуже інтересна.

За три несповна тижні, які ділили рішення про урядженне вистави від її отворення, розуміеть ся, неможливо було виготовити річи спеціально для неї. Збирано, що знайшло ся у місцевих Гуцулів артистів і ремесників. Так понав на виставу стіл замовлений мною ще минувшого року у Миколи Шкрибляка, — і став цъвашком (slou) вистави, як кажуть Французи, — пара річий Мегеденюка, також іще перед двома роками замовлених мною. Кілька готових річий знайшло ся у двох иньших артистів, Василя і Федя Шкрибляків. В кінці виставили свої приватні збірки Шкрибляківських виробів пп. Завадський, Лібанг і Маркес, і в сумі колекція артистичних робіт із дерева

випала досить величаво і гарно. Особливу увагу звертав згаданий стіл — у гуцульськiм стилі, дещо артистично перероблений, багато інкрустований і різьблений, пара великих тарілів і бочілочка (Вас. Шкрибляка). Було дещо й простіших (але завжди дуже інтересних) виробів із дерева, з випаленим орнаментом, (Копчука з Яворова й ин.).

Микола Шкрибляк.

Далеко слабше випало гуцульське мосьжництво, вироби зі шкіри й ткацтво. Не було нічого з робіт найголосніших мосьжників, дещо лише з Ст. Косова й Яворова: кілька лускоріхів, кілька келефів і топірців із приватних збірок; тобівок, ременів, порошниць майже не було; дуже мало було і зброї та амуніції. Гуцульське ткацтво було заступлене кількома відокремленими річками гуцульського

інвентаря (дещо більша колекція з Космача); була невелика колекція ліжників, кілька килимів із приватних збірок, кілька поясів виробу Відолахи з Рожнова, в кінці килими косівських варстатів: ткацького товариства і міщ. Порохницького — сі останні зовсім не злі; килими товариства не були щасливі в виборі взорів. За те пописувало ся косівське ткацьке товариство багатим вибором своїх полотняних, виробів дуже гарних, але з місцевою традицією не зв'язаних. Славне косівське гончарство заступали передовсім — звісний Кошак і Тимчук із Пістиня, репрезентанти місцевої традиції; колекції їх були інтересні, хоч і невеликі, бо не мали часу приладити спеціальніші вироби для вистави. Репрезентантом коломийської школи виступив Т. Нап із Кут з майоліковими виробами досить гарними, але уже чужими місцевому стилю. Було трохи писанок і герданів. Інші шкільні й ремесницькі вироби, з місцевою традицією не зв'язані, поминаю.

Крім місцевих виробів мала відбутися вистава господарська худоби дня 20; я не бачив її, відіхавши ще перед офіційним відтворенням вистави, в полудне 19-го: усунення місцевих Русинів відбирало у мене охоту брати участь в офіційній її інавгурації.

М. Грушевський.

Наукові вакаційні курси.

В попередній книжці нашого журналу подали ми звістку, що заходом „Товариства прихильників української науки, літератури і штуки“ в день 23 н. ст. червня мають розпочати ся наукові курси, які будуть тревати цілий місяць і будуть обіймати заокруглені цілости в українській історії, історії літератури й етнографії. З днем 23 червня курси сі розпочали ся, в великій салі готелю Belle vue, як збори за запросинами (на підставі § 2 закона про товариства). Запросини видає завязаний для сього комітет, куди увійшли: М. Грушевський (голова Тов. прих. укр. л., н. і ш.), І. Франко (містоголова), М. Грушевська (скарбник), В. Гнатюк (містосекретар). О год. 9 $\frac{1}{2}$ отворив наукові курси проф. М. Грушевський, вказавши на значінне, яке урядженне таких систематичних курсів, крім практичної користи, має також зі становища наших змагань до націоналізації вищої осьвіти¹⁾, та дав історичний погляд на розвій змагань до вищої національної осьвіти на Україні. По нім наступив вступний виклад д-ра І. Франка про розвій праць над історією літератури в Європі починаючи від греко-римської старовини. В днях 23—30 червня виклади відбували ся такі: 23 четвер о год. 9 $\frac{1}{2}$ Інавгурація. — Вступна промова М. Грушевського, г. 10—11 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка. 24 п'ятниця г. 8—10 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка, г. 10—11 М. Грушевський: Огляд історії

¹⁾ В часописних справозданнях із того зроблено мов би проф. Грушевський казав, що сі курси мають довести до засновання українського університета. Справоздавці могли-б бути точнішими.

України-Руси. 25 субота г. 8—9 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка; г. 9—10 М. Грушевський: Огляд історії України-Руси; г. 10—11 Ф. Вовк: Українська етнографія. 27 понеділок г. 8—9 М. Ганкевич: З новійшої історії Західньої Європи; г. 9—11 Ф. Вовк: Українська етнографія. 28 второк г. 8—9 М. Ганкевич: З новійшої історії Західньої Європи; г. 9—10 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка; г. 10—11 Ф. Вовк: Українська етнографія. 29 середа г. 8—9 М. Ганкевич: З новійшої історії Західньої Європи; г. 9—10 М. Грушевський: Огляд історії України-Руси; г. 10 11 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка. В днях 1—11 червня поділ години представляється так: 1 п'ятниця год. $8\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{4}$ І. Брик: Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики (лекторат українсько-руської мови, головню для слухачів заграничних); г. $10\frac{1}{2}$ —12 Ф. Вовк: Українська етнографія. 2 субота г. $8\frac{1}{2}$ — $9\frac{1}{2}$ М. Ганкевич: З новійшої історії Європи; г. $9\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{2}$ М. Грушевський: Огляд історії України-Руси; г. $10\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка. 4 понеділок г. $8\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{4}$ І. Брик: Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики; г. $10\frac{1}{2}$ —12 Ф. Вовк: Українська етнографія. 5 второк г. $8\frac{1}{2}$ — $9\frac{1}{2}$ М. Ганкевич: З новійшої історії Європи; г. $9\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{2}$ І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка; г. $10\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ Ф. Вовк: Українська етнографія. 6 середа г. $8\frac{1}{2}$ — $9\frac{1}{2}$ М. Ганкевич: З новійшої історії Європи; г. $9\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{2}$ І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка; г. $10\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ Ф. Вовк: Українська етнографія. 7 четвер г. $8\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{4}$ І. Брик: Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики; г. $10\frac{1}{2}$ —12 І. Раковський: Онто- і фільогенезіс чоловіка. 8 п'ятниця г. $8\frac{1}{2}$ — $9\frac{1}{2}$ М. Ганкевич: З новійшої історії Європи; г. $9\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{2}$ М. Грушевський: Огляд історії України-Руси; г. $10\frac{1}{2}$ —12 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка. 9 субота г. $8\frac{1}{2}$ — $9\frac{1}{2}$ М. Ганкевич: З новійшої історії Європи; г. $9\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{2}$ М. Грушевський: Огляд історії України-Руси; г. $10\frac{1}{2}$ —12 Ф. Вовк: Українська етнографія. 11: понеділок г. $8\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{4}$ І. Брик: Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики; г. $10\frac{1}{2}$ —12 К. Студинський: Культур-

ний рух у Галичині від виступу М. Шашкевича до 1860 р. В днях 12—21 виклади тривали по 4 години денно, а крім докінчення оголошених уже курсів у днях 17—22 прочитає проф. Томашівський курс: З історії українсько-польських відносин XVII в. Події годни такі: 12 второк г. 8¹/₂—9¹/₂ М. Ганкевич: З новітньої історії Європи; г. 9¹/₂—10¹/₂ К. Студинський: Культурний рух у Галичині від виступу М. Шашкевича до 1860 р.; г. 10¹/₂—12 Ф. Вовк: Українська етнографія. 13 середа г. 8¹/₂—9¹/₂ І. Брик: Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики; г. 9¹/₂—10¹/₂ К. Студинський: Культурний рух у Галичині від виступу М. Шашкевича до 1860 р.; г. 10¹/₂—12 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка. 14 четвер г. 8¹/₂—9¹/₂ М. Ганкевич: З новітньої історії Європи; г. 9¹/₂—10¹/₂ К. Студинський: Культурний рух у Галичині від виступу М. Шашкевича до 1860 р.; г. 10¹/₂—12 Ф. Вовк: Українська етнографія. 15 п'ятниця г. 8¹/₂—9¹/₂ І. Брик: Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики; г. 9¹/₂—10¹/₂ М. Грушевський: Огляд історії України-Руси; г. 10¹/₂—12 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка. 16 субота г. 8¹/₂—9¹/₂ М. Ганкевич: З новітньої історії Європи; г. 9¹/₂—10 М. Грушевський: Огляд історії України-Руси; г. 10¹/₂—12 Ф. Вовк: Українська етнографія. 18 понеділок г. 8¹/₂—10 І. Раковський: Онто- і філогенезис чоловіка; г. 10—11 С. Томашівський: З історії українсько-польських відносин XVII в.; о год. 11 Конференція. 19 второк г. 8¹/₂—9¹/₂ І. Брик: Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики; г. 9¹/₂—10¹/₂ С. Томашівський: З історії українсько-польських відносин XVII в.; г. 10¹/₂—12 І. Франко: Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка. 20 середа 8¹/₂—9¹/₂ М. Ганкевич: З новітньої історії Європи; г. 9¹/₂—10¹/₂ С. Томашівський: З історії українсько-польських відносин XVII в.; г. 10¹/₂—12 І. Раковський: Онто- і філогенезис чоловіка. 21 четвер г. 8¹/₂—9¹/₂ І. Брик: Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики; г. 9¹/₂—10¹/₂ І. Раковський: Онто- і філогенезис чоловіка; г. 10¹/₂—12 Ф. Вовк: Українська етнографія. 22 п'ятниця г. 8¹/₂—9¹/₂ М. Ганкевич: З новітньої історії Європи; г. 9³/₄—10³/₄ С. Томашівський: З історії українсько-польських відносин XVII в.; г. 11—12 І. Раковський: Онто- і філогенезис чоловіка; о год. 12 Закнєне ви-

кладів, головою М. Грушевським. Всього по день 2/VII записалося 101 слухачів, на покриті коштів викладів зложено 306 кор. хоча ровумість ся, кошти були далеко значнійші (сама саля коштувала за місяць 270 кор.).

Подібні виклади зовсім нові в Австрії. Перші урядили їх торік Німці в Зальцбурзі, за ними ми й Поляки. Поляки поділилися при тім на дві групи: консерватисти урядили вакаційні виклади в Кракові і отворили їх того самого дня, що й ми; на їх виклади записалося 50 слухачів, які поплатили по 20 кор. вступу; поступовці чи ліберали уряджують подібні курси в Закопанім на другий місяць. До тепер не доводилося нам із приводу польських курсів читати які будь закиди чи то проти прелегентів, чи проти тих, що їх урядили. За те наші курси стріли ся зі сторови нашої суспільности і навіть преси з рядом закидів і докорів. Полишаючи на боці не завсіди відповідний тон і інсинуації, подмиктовані очевидно особистими анімовіями, уважаємо потрібним спинити ся на закидах більше річевих, які могли-б дати хибні поняття людям, зі справою близше не обнайоменим.

Найбільше розповсюднений закид се, той, що виклади відбуваються в годинах ранішніх, а не пополудневих, коли могла-б збирати ся далеко численнійша публіка. На се, крім практики, що звичайно такі курси роблять ся в годинах ранішніх, вистарчить вказати одну обставину, яку підніс проф. Грушевський відтворюючи збори, а то се, що викладати пополудні зряду три-чотири години в червні й липні — значить не числити ся з фізичною можливістю лекторів і слухачів. Що до вступу за запросинами, то се було зроблено більше з огляду на власти, а не для обмеження числа слухачів. Ось прим. комітет, який скликає віче учителів, чинить се також за запросинами, користуючи ся § 2 закона про збори, і ніхто ровумний не зробить йому з того докору. Що до поминення комітетом деяких учених, на яких вказувано і в пресі — то треба-ж памятати, що у нас, хвала Богу, є вже стілько учених, що запросити їх усіх до викладів по просту неможливо. Се-ж не собор руських учених. Поляки не роблять подібних докорів своїм комітетам, хоч вони запросили в двох університетів лише кілька професорів, а не всіх. Всіх викладів наших курсів обчислено на 90, більше їх протягом місяця дати фізично неможливо, не ділячи курсів на факультети і групи. Вибрано певні групи наук, що складають певну заокруглену цілість, призначено до кожної по кілька преле-

гентів. Ставити ширші програми, обіймати інші групи наук — правничих, природничих, математичних, ніхто нікому не боронить. Коли вказують на вчених, що можуть і хочуть викладати, коли кажуть, що слухачів на пополудневі години прийшли-б сотки, що-ж лекше тим охочим, як завязати комітет і урядити аналогічні курси по полудні? Ми за те не лише не будемо в претензії, але будемо раді, що віднесена нами справа стане на ширшій стоні і принесе нашій народности більше хісна. Нам дуже приємно, коли з нами хто ривалізує — але працює.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

До з'їзду славянських філологів і істориків. Учені, запрошені до участі на з'їзд славянських філологів і істориків, отримали недавно таку оповістку: „Отдѣленіе русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ имѣетъ честь сообщить Вамъ, что осуществленіе С'ѣзда славянскихъ филологовъ и историковъ въ предложенный ранѣе срокъ (съ 31 авг. [13 сент.] по 10 сент. [23 сент.] 1904 г.) въ виду войны найдено неудобнымъ. О времени созыва С'ѣзда въ будущемъ Отдѣленіе русскаго языка и словесности извѣститъ Васъ въ свое время. Доклады, которые могли бы быть Вами предложены С'ѣзду, Отдѣленіе проситъ Васъ прислать по его адресу для напечатанія. Предсѣдательствующій въ Отдѣленіи русскаго языка и словесности А. Веселовскій. Предсѣдатель Организационной Комиссіи А. Пыпинъ.

Нова гіпотеза про походжен-

не імені Славян Д. Мікколї. (Сборникъ статей, посвященныхъ акад. Ф. О. Фортунатову, Варшава, 1902 і Рус. Фил. Вѣстн. 1902, кв. 3). Д-вни Мікколї не подобали ся чотири дотеперішні гіпотези про походжене слова „Славянни“, а власне — Колляра (славянни, slovenin походить від слава), Мілленгофа і Шрадера (— від слово — той, що зрозуміло говорить, у противенстві до німець, німота — нетямущий, чужий), Добровського (— від якоїсь місцевости Slowy), і в кінці проф. Бодуена-де-Куртене (— назва дана Славянам сусідніми романськими народами від характеристичної частини славянських особових імен — слав, прии. Ярослав і т. п.). Ш. автор виводить назву slovenin з грецького *λαφός слāφός; так отже slovenin = член племені. Свою гіпотезу підпер д. Міккола між иньшим ще й аналогічним значінням иньших імен у деяких языках. При тим дає автор ще й інтересне пояснене походженя слова Німець.

Він думав, що се слово годі видити від німий, німота; Німець — се славянська перерібка назви одного згерманізованого кельтського племені Nemetes, яке жило за часів Ю. Цезара над Реном, а яке опісля залили Германи!

Школа імени Котляревського в Полтаві. Міською радою Полтавською ухвалено збудувати народню школу імени Котляревського недалеко того місця, де жив славний поет, там, де проєктовано було засадити „Іванів гай“. За для школи пропоновано збудувати двоповерхову кам'яницю. З огляду на технічні реперони що до ґрунту землі, де пропоновано збудувати школу, міська рада ухвалила зробити докладні досліди, а на підставі їх винести такий чинийший рішинець. Бажано було-б, щоб ці досліди провадились не так, як провадилась справа з будуванням пам'ятника славному поетови!

С. П—ра.

Нар. школа ім. Котляревського в Одесі. Одеський міський голова Зелений звернув ся до міської Ради з пропозицією присвятити пам'яті Ів. Котляревського одну з народніх шкіл на передмісті, що має назву Дальник. В невеликій промові він схарактеризував діяльність першого українського письменника, підніс велику вартість його літературних творів для Українців, згадав про недавнє відслоненне пам'ятника в Полтаві і про те одностайне спочутє, яке знайшло собі се святкування серед одеської інтелігенції. Окрім того пригадав, що територія, де лежить Одеса, в давні часи належала до Турків і доторкалась одним боком степів запороських, що викликувало невис-

пучу боротьбу між цими сусідніми народами. В кінці 18 віка, після зруйнування запороської Січи, козацькі полки спільно з військом московським відкинули Турків від берега Чорного моря, зруйнували стару фортецю Хаджі-бей, що була збудована на місці нинішнього города. Велика частина козаків не вернула на рідні степи, а оселилась навкруги по балках. Численність їх що року збільшувала ся новими переселенцями з України, а також утікачами від кріпацтва. Так через який час вирости слободи: Дальник, Сухий Лиман, Крива Балка, Холодня Балка і т. и. Вся інтелігенція Росія завжди шанувала і шанує пам'ять своїх славних письменників — головних діячів просвітнього руху. Одеса, основу якої складає елемент український, мусять пошанувати пам'ять свого поета, присвятити імени його одну з народніх шкіл. Міська рада пристала до сіві гадки. Постанову одіслано на затвердження до міністерства внутрішніх справ, яке не одмовило затвердити його. Отже маємо школу імени нашого славного поета, хоч із великою прикрістю мусимо додати, що в школі імени Котляревського, як і по всій Україні, лекції викладають ся на мові російській, а також у ній заборонені всі українські книжки, включаючи туди і твори Котляревського. *М. Л.*

Подано до цензури з Катеринодару отсі казки Андерсена в перекладі М. Старицького: а) Нова одежа царська; б) Пташина пісня; в) Мати і г) Дівчатко з сїрниками.

С. П—ра.

Дозволено цензурою альманах „Багаття“, впорядкований в Одесі

Іваном Липою. До альманаха ввійшли твори багатьох авторів, а між ними Кобилянської, Максименкової, Мирного, Яновської, Дніпрової Чайки, Коваленка, Плюща, Хоткевича, Франка, Маковея, Надії Кибальчич, Павленка, Грінченка, Чернявського, Ткаченка, Марії Колцуняк, Ол. Олеся і інших. Усіх коло 30 авторів.

„Комар“ і його „гумор“. В однім із останніх чисел „Комаря“ якийсь писака „сотворив“ недотепний і неугарий памфлет на Стефаника, подаючи в сумнів його талант і підсуваючи неправдиві, а погані вчинки його приватному життю. Що до першого, кождому вільно мати свій суд про Стефаника, але відмовити йому таланту не може ніхто; за те друга справа мусить кожного інтелігентного чоловіка обурити. Закон карний хоронить не лише честь людини, але й її приватне, родинне жите і не дозволяє ширити навіть правдивих, але некорисних вістей. Одначе перший ліпший писака перекрутивши одну чи дві букви назвиска кидає безкарно клевету на чоловіка, а щоб читач не сумнівав ся, хто паде жертвою, він подає місце її побуту чи інші познаки. Ясна річ, що болото „Комаря“ не досягнуло навіть колін Стефаника, але ми мусимо напаятувати такий не перший уже поступок газети, що свідчить про брак культурности у редакції і розуміння того, що таке гумор і сатира. На жаль наша преса, захвалюючи стереотипно „Комаря“, і сим разом заявила, що він повний „знаменитих віців“.

Л.

Еволюція еспанської мови.

В одному з останніх чисел *Mercure de France* Гомец-Карільо

присвячує цілу статтю сучасній еспанській мові. Автор зазначає між иньшим цікавий факт еволюції мови що до стилю її. Доси письменники Еспанції визнавали красномовство та правильність мови; на стиль її вони не звертали жадної уваги. Дякуючи сьому твори еспанської літератури з більшою приємністю читали ся в гарних перекладах, ніж в оригіналі. Тепер, каже автор статі, в Еспанії відроджує ся любов і до слова. Ціла група молодих письменників із *Beasco Ibanez, Benavente, Dario, Bobadilla* і ин. на чолі утворює новий, літературний стиль, „блискучий, нервовий, ритмічний, вдатний до виявлення різних відтінків почуття.“ *С. П. ра.*

Релігійна статистика. Директор віртежберського статистичного комітету Целер оголосив досить цікаві статистичні відомости що до поділу людей усього світа по вірам. Усіх людей на сьвітві виказує Целер 1.544,580.000. З цього числа на християн випадає 34·5% — 534,940.000, на Жидів 0·7% — 10,860.000, магометан 11·13% — 175,290.000, иньших вір 823,420.000. Серед останніх більше ніж 300,000.000 можна лічити конфуціан. На кожних 1000 чоловік Целер рахує — 346 християн, 7 Жидів, 114 магометан і 534 иньших вір. Цікаво порівняти показані цифрові відомости з такими-ж зібраними 100 літ назад відомим географом Мальт-Бріном. По рахункам останнього всіх людей на сьвітві було не більше як 545,000.000. З цього числа на християн припадало 220,000.000, на Жидів 5,000.000, решта на иньші віри. Таким робом кількість усього людю зросла(?) за 100 років

на 999,580.000, себ-то на 64·7% ; а власне число християн збільшило ся на 315,000.000 себ-то на 58·8% ; Жидів збільшило ся на 5,860.000, себ-то на 53·9% , а інших вір на 679,000.000, себ-то 67·9% . Так би виглядало, як би на докладність цифр можна було покласти ся.

C. II—ра.

II. Нові книжки.

Хроніка українсько-руського Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Р. 1904. Вип. I. Ч. 17. Справозданє за 1903 р. Львів, 1904. З друкарні Н. Т. ім. Шевченка. Ст. 58, 8°. Ціна 1 к.

Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том I. До початку XI віка. Видання друге, розширене. У Львові, 1904. Накладом автора. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 628, 8°. Ціна 7·50 кор. Зміст: 1) Вступні уваги. Ст. 1—16. — 2) Українсько-руська територія перед славянською міграцією. Ст. 17—142. — 3) Славянська колонізація українсько-руської території. Ст. 143—211. — 4) Культура і побут українсько-руських племен в часах розселення і по нїм. Ст. 212—325. — 5) Початки Руської держави. Ст. 326—425. — 6) Закінченне будови Руської держави: часи Володимира Великого. Ст. 426—478. — 7) Примітки. Ст. 479—555. — Екскурси, пояснення, показчик, мапи, зміст. Ст. 556—628.

Се нове видання в порівнянню з першим, що вийшло в 1898 р. і розійшло ся вже перед кількома роками, значно перероблене й розширене. Автор сам зазначає в передмові, що вложив у нього багато праці, використавши звиш

півтора ста нових публікацій, переважно виданих по виході 1-го видання його праці. Деякі часті переписані на ново — впр. археологічний огляд, до якого прибуло багато нового матеріалу; вступні замітки розширені й вилучені в особну главу, вставлені нові відділи — впр. про початки родинного устрою й політичного життя українсько-руських племен. Книга збільшила ся о звиш 120 сторін, хоч друкована компактніше — багато матеріалу перенесено в додатків під текст, де друк компактніший. Видана книжка представляє ся дуже коштовно — видрукована на дорогім, негдаженим папері, який уживаєть ся в цінніших публікаціях у нивших народів, але у нас, із огляду на дешевість, його уживати досі не важили ся. Тому ціна, хоч піднесена в порівнянню з першим виданнєм книги (ціни наукових видань Н. Товариства ім. Шевченка в загалі можливі тільки для нього: маючи за помочи на наукові видання, воно продає їх значно нижше коштів продукції) не стоїть у пропорції з коштами видання, і при слабім нашім книжковім руху се видання не знати, чи покрити кошти продукції. Для російської-ж України воно не приступне, бо абсолютно заборонене, так що, як довідуємо ся, цензура забороняє навіть покликувати ся на історію проф. Грушевського.

Осип Федькович шкільним інспектором. Написав Омелян Попович. (Відбитка з „Bukowiner Schule“, II вип. 1904). Чернівці, 1904. Ст. 10, 8°. — На Буковині виходить часопис для учителів „Bukowiner Schule“, в якій побіч німецьких статей друкують ся та-

кож румунські й українські. В останнім випуску надрукована та сама стаття д. Поповича, що вийшла й окремо, в якій автор зобразив на підставі урядових актів діяльність буковинського поета на становищі окружного інспектора. І хоч та діяльність була коротка, бо Федькович інспектував ледви три роки, то сліди її були дуже значні і дуже гарні. Досить буде сказати, що Федькович домагався вже тоді упрощення шкільної правописи в фонетичнім напрямі, народної мови в шкільних читанках та добрих перекладів для народної лектури — що сталося ледви перед 10 літами — аби пізнати заходи Федьковича коло піднесення народної просвіти. Про менше важні речі не згадуємо навіть тут, відсилаючи читачів до брошурки, яка не вважаючи на свій малий обсяг приносить стільки багато цінних подробиць до характеристики Федьковича, що кождий мусить познайомитися з нею, хто займається студіями над сими найвишарпанішим представителем буковинської Русі. В.

Кобзареві України. Святоточна промова проф. унів. д-ра К. Студинського, проголошена на концерті в пам'ять 43 роковин смерті Тараса Шевченка, устроєним українсько-руськими народними товариствами в Станиславові на дні 28 лют. марта 1904 р. (Відбитка в „Руслана“). Львів, 1904. З друкарні В. А. Шийковського. Ст. 8, 8^о. Ціна 10 сот

Сімон Болівар. Для руських селян оповів Іван Франко. Львів, 1904. Накладом „Нового Громадського Голосу“. З друкарні Народової. Ст. 20. 8^о. Ціна 10 сот.

М. Коцюбинський. Fata-mor-

gana. Зь сільських настроїв. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. Кієвъ, 1904. Типографія университета св. Владимира. Ст. 30, 8^о. Ціна 15 коп.

Писаренко Н. Коринь. Народна драма въ V діяхъ. Харьковъ, 1904. Типографія В. Романова. Ст. 54, 8^о. Ціна 35 коп.

Америка. Збірка віршів. (Видавництво ім. А. Бончевського. Ч. 2.) Скрантон, Па., 1904. З друкарні „Свободи“. Ст. 32, 8^о. Ціна 15 цент. — В одній книжечці поміщені вірші трьох авторів. Редакція говорить про них так у помові: „Сі вірші, які ласкавий читатель зволив перечитати у сій збірничку, видали ми не тому, щоб то сі вірші відзначаються високою мислю та широтою фантазії, а тому, щоб показати загально наших братів Русинів, що і на полі поезії зробився якийсь початок на американській Русі... Просимо, щоб ласкавий читатель... уважав сей збірничок більше як доказ живучости нашого рідного слова, котре і у Америці живе і буде жити, та за вираз певного засобу чути у кількох інтелігентів, як за якусь антологію чи збірку поезій у високім тих слів розуміню“. Ми від себе додамо ще стільки, що між сими віршами подібують деякі не позбавлені літературної стійности, а всі вони визначаються любовю до нашого народа та тугою за рідним краєм. В.

З життя Русинів в Америці. Спомин з років 1889 - 1892. Написав о. Константин Андрухович. Коломия, 1904. Накладом автора. З печатні Вільгельма Браннера. Ст. 102, 8^о. — У нас так не багато знають про життя і відносини

наших емігрантів в Америці, що кождий певно, побачивши наголовок отсеї брошури, втішив ся, що дізнаєть ся аж тепер про наших Американців не одної цікавої річи... І справді дізнаєть ся, але ті відомости зроблять на ньому таке вражінє, що ліпше не читати книжки і не знати їх, Інтриги, підозрена, обчорнюваня, підлота, цинізи, нажива — отсе зміст життя наших емігрантів — особливо інтелігентних, по представленю о. Андруховича. Ні одної відраднійшої прояви, ні одного ідеального стремління не знайти між ними. І не вже-ж усе се правда? Ми не хочемо вірити в те, тому й чекаємо на голоси інших компетентних людей, обізнаних докладно з відносинами американських переселенців. Надто висловимо тут бажанє, щоби американські Русини постарали ся як найскорше видати історію нашої еміграції в Америці, її організації, її культурного доробку і т. н., бо лиш під пером об'єктивного історика може вийти вірний образ життя емігрантів. О. Андрухович пише занадто особисто і се пошкодило цілій його брошури, бо під впливом особистих елементів гублять ся і замазують ся навіть правдиві події, порозсипувані по книжечці, якими не кождий потрафить покористувати ся, особливо хто не знає американського життя. В.

**Про херсонські та інші за-
робітні,** склав Іван Гилька. Ви-
дання Р. У. П. 1904. Ст. 16.

**Великий хліборобський страйк
в Галичині в 1902 році,** склав
Іван Гилька. Видання Р. У. П.
1904. Ст. 16.

**Проповѣди на свята и недѣ-
лѣ цѣлого року.** Написавъ Пе-

тро Бѣлинскій, гр. кат. парохъ
въ Зарваннцѣ. Часть друга. Жов-
ква, 1904. Накладомъ автора. Пе-
чатня ОО. Василянъ. Ст. 293+
III, 8°.

Проповѣди похоронній. Напи-
савъ д-ръ Іоаннъ Бартошевскій.
Львѡвъ, 1904. Накладомъ автора.
Изъ печатнѣ В. А. Шийковського.
Ст. 384, 8°. Ціна 5 кор.

Посланіє пастырське Андрея
Шептицького, Митрополита Гали-
цького, Архієпископа Львѡвського,
Єпископа Каменця Подѡльського до
вѣрныхъ Станиславѡвскои епархіи
о поставленю о. д-ра Григорія
Хомишина єпископомъ. Жовква,
1904. Печатня ОО. Василянъ.
Ст. 20, 8°.

**Schematismus universi vene-
rabilis cleri archidioeceseos me-
tropolitanae ritus graeco-catholici
leopoliensis pro anno domini
1904.** Leopoli, 1904. Sumptibus
cleri archidioeceseani. — Отсеї
шематизм, виданий очевидно для
ужитку чужинців, визначаєть ся
тим, що назви місцевостей і осіб
подавані так, як вони звучать у
нашій мові, а не пересіяні кризь
польське сито, як то давнїше бу-
вало. Читасмо отже там: Żelechów
wielki, Żowniówka, Żydaticzy,
Ustie, Ternopil, Słobidka, Pidwo-
loczyska, Hnylyci wielki, Dany-
łowci і т. д. Так само: Andru-
chów, Awdykowycz, Bartków, Bi-
liński, Boberski, Habrusewycz,
Petruszewycz, Zarychta і т. д.
Всюди одначе не переведено кон-
секвентно сеї правописи, бо побіч
імен, писаних зовсім правильно,
подибуємо також такі як: Dani-
lewicz, Aleksiewicz, Barusiewicz,
Borysiewicz, Budziłowycz, Cele-
wycz, Góralewycz, Klosiewicz,
Cegelski, Abrysowski, Baczyński,

Zadorecki, Zielskij i т. д. При найближшій видаю повинна редакція усунути сю аномалію. Ліпше також було би завести при писаню наших імен чеську правопись, ніж польську і писати: Petruševyč, Avdykovyč, Žydatyč i т. д. Вона далеко простійша і практичійша. *В.*

Кантата на хор мішаний в супроводі фортепяна, слова Ярського, музика Дениса Січинського. Ёго Преосвященству Епископови Станіславському о. Др. Григорієви Хомишинови присвячує товариство „Станіславський Боян“. (Видавництво музичне „Станіславського Бояна“. Ч. 17.). Станіславів, 1904. З друкарні і літографії Ст. Хованця. Ст. 8, 4°. Ціна 60 сот.

Пісні народні. I. Ой в полію садок. II. Атамане, батьку наш. На оден голос в супроводі фортепяна уложив Остап Нижанковський. (Видавництво музичне Станіславського Бояна. Ч. 18.) Станіславів, 1904. Ст. 8, 4°. Ціна 40 сот.

Люблю дивитись..., дует в супроводі фортепяна, слова Коніського, музика Нижанковського, уклад. форт. Д. Січинського. (Видавництво музичне Станіславського Бояна. Ч. 19.) Станіславів, 1904. Ст. 8, 4°. Ціна 50 сот.

Подземный Римъ. Писалъ Павель Бѣгунъ. (Поучительное Чтеніе. Ч. 5.) Унгарь. 1904. Изданіе Акційнаго Общества „Уніо“. Ст. 32, 16°. Ціна 20 сот.

О земледѣльствѣ. Написалъ Іоаннъ Мигалка. (Поучительное Чтеніе. Ч. 6.) Унгарь, 1904. Изданіе Акційнаго Общества „Уніо“. Ст. 48, 16°. Ціна 20 сот.

Указатель источниковъ для

ознакомленія съ Южною Русью. Составилъ Д. Дорошенко. С. Петербургъ, 1904. Типографія Училища глухонѣмыхъ. Ст. IV+60, 8°. Ціна 40 коп. — Загально відомо, що на підставі указу з 1876 р. заборонений ввіз галицько-руських видань у границі Росії та що ся заборона перестерігається як найострійше до тепер, із ввійском москвофільських видань, що можуть іти до Росії без перешкоди. Через те терпить одначе сама російська наука, бо багато праць, без яких російським ученим трудно обійти ся при студіях, недоступні їм наслідком заборони, вони не знають їх і не використовують. Автор отсеї брошурки хотів хоч у частині зарадити тому та вказати на найважнійші такі праці, беручи для заокругленя й праці друковані в Росії про Україну, так що мав вийти покажчик праць для студій про Україну. На жаль вийшло зовсім не те — але не з вини автора. Покажчик пролежавши вісім місяців у цензурі вернув так покалічений, що ціла його третина відпала зовсім. Усі важнійші праці, друковані в нас, цензор повикідав. Досить буде згадати: Огоновського „Історію літератури“ і „Studien“, проф. Грушевського „Історію України-Руси“, Франка „І. Вишенський“ і ин., Драгоманова „Фольклорні твори“, видані Наук. Тов. ім. Ш—а та цілі серії інших публікацій Тов. і т. д., щоб переконатися про се. Якої системи тримав ся при тім цензор, трудно вгадати, бо прим. одні статі в „Записок“ дозволені, другі заборонені; побіч вказаних праць не заборонив цензор таких, як „Громада“, „Нарід в неволі“ і ин.

За те заборонив згадувати про деякі польські видання, друковані в Петербурзі (!), ба навіть повикидав (hogrendum!) такі річи, як Свистуна „Галицкая Русь подъ владѣніемъ Австріи“, Филевича „Теорія двухъ рус. народн.“ і т. д. Отсе найліпший причинок до історії російської цензури над українськими виданнями і ми звертаємося з просьбою до всіх наших знайомих, що мають які діла з цензурою, подавати нам таких причинків як найбільше. На нашу думку покажчик д. Дорошенка, хоч як покалічений, все таки має вартість, бо вказує бодай читачам, де треба шукати за відповідною літературою про Україну та що вона таки існує не вважаючи на ніякі укази й заборони!

В.

Д. Дорошенко. Народная украинская литература. Сборникъ отъывовъ на народныя украинскія издавія. С. Петербургъ, 1904. Типографія Училища глухонѣлыхъ. Ст. 72, 8°. Ціна 40 коп. — Автор наводить в отсій брошурці 189 наголовків книжок, написаних по українськи і призначених для народньої лектури та подає під ними витяги з рецензій рижних авторів, бажаючи прийти в поміч тим, що купують такі видання для народа, зглядно радять простодушности їх купувати, а не вміють орієнтувати ся в виборі. Подібний покажчик було-б не зле видати і в нас, бо тим способом можна-б по часті запобігти шарику між народом такого літературного дрантя, як видання Білоуса в Коломиї, або Общества ім. Качковського у Львові.

В.

Переклади з української мови.

„Głos robotniczy“ ч. 25 подав переклад новелі Коцюбинського „Посол від чорного царя“ п. н. Wyslannik czarnego cara.

Також в чч. 21—23 подано в перекладі „Murarz“ Івана Франка.

„Monitor“ у ч. 23 подав перекладом новелою Богдана Лепкого „Chłopka“.

Ukrainica в чужих виданнях Париський тижневник „L' Europeen“, видаваний між иньшим Бернштерном Бернзоном і Карлом Сеньобб, надрукував у 131 ч. за 1904 статью Карла Морбургера п. н. „Les Ruthènes“, в якій автор говорить про сприяване нашого національного розвою в Росії Москалями і в Австрії Поляками та наводить текст указу з 1876 р. зі своїми увагами.

Подібау статью надрукував та кож проф. М. Серджи в італійським журналі „La Vita Internazionale“ (ч. 11, 1904) п. н. „L' oppressione dei Rutheni“.

В чеськім тижневнику „Zlatá Praha“ (ч. 30, 1904) помещений портрет і коротка біографія д-ра І Горбачевського, професора чеського університету по причині 50-літніх його уроцих.

В недільнім додатку до віденської часописи „Die Zeit“, що зветь ся „Die Sonntags-Zeit“ надруковано (9 червня 1904) нове оновілане д-ра І. Франка, незнане ще українській публіці, п. н. Thomas mit dem Herzen und Thomas ohne Herz.

В.

Впроваджене єзуїтів до Польщі. Історично-критична студія. Написав Олександр Сушко. (Відбитка з „Записок“, т. LVII—LVIII). Львів, 1904. З друкарні

Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 76,
8⁰. Ціна 75 сот.

III. Театр і штука.

Лисенкове свято в Чернівцях.
Коли Галичина і Україна віддали поклін Лисенкови святкуючи величавими обходами його ювілей, то й Буковина не задоволила ся самою участю сорока буковинських Бояністів у львівським концерті та бенкетом виданим на честь ювілята в грудні м. р., лише устроїла в Чернівцях 6 мая два величні концерти і комерс, на які Лисенко не лише прибув із Київ, але ще й обняв сам діригентуру хору та капелі. І концерт людотори (черновецької міщанської читальні) попереджений промовою проф. Клима, і концерт „Бояна“, в яким окрім Львовянина Волошина взяли участь самі лише Буковинці, випали світло, а Боян музів концерт повторити д. 8 мая. На першим концерті „Бояна“ крім інших достойників був також наміник кч. Гогенльоге. Він яко знавець музики висловив ювілятови велике признає, запросив його до себе в гостину і взявив, що мило буде йому вибрати ся в Лисенком на прогулку по Буковині, коли сей загостить тут на літо. На комерсі у відповідь на промову акад. Весоловського заявив ювілят, що укладаючи свої композиції, не обмежав ся на одну лірику, але брав мотиви, які підбивають нашого духа боево до праці за ліпшу будущину нашого народа („Бють пороги“, „Іван Підкова“, „Гайдаки“). По кількодневім побуті від'їхав ювілят світло прощаний до Київ, а сю його гостину в

Чернівцях буковинські Русини почислять до своїх миліших споминів.

Л.

Поляки про українських малярів. У першій половині червня с. р. появиля ся у „W. Abendpost-i“ статя проф. Яна Болова Антоновича, в якій дуже прихильно оцінює він артистичну діяльність Гвана Труша. „Труш — пише сей критик — приносить честь своїому майстрови Станіславскому, а принесе ще більшу, розвиваючи ся тепер самостійно“.

По причині вистави вуглевих пейзажів Юліяном Панькевичем, звісним ілюстратором „Акордів“, у польським Тов. Приятелів крас. Штук у Львові, так пише Маріян Ольшевський („Słowo Polskie“, ч. 274 річ. IX): „Дивне диво: подібна назва й подібна техніка та мотиви. Юліян Панькевич зі Львова дає вуглеві пейзажі в подібнім жанрі, що й аквафортист Панкевич із Варшави. І тут зваживши, що вуглева техніка в приміненю особливо до пейзажу незвичайно трудна (лишаючи на боці інші огляди, вже хоч би тому, що не дає в розпорядимість красок, які стільки улекшують у пейзажах, бо плястичність, моделюція пейзажа, се щось дуже гнучке — зваживши се треба признати високу стійність сим пейзажам, тим паче, що єсть тут і смак у доборі сюжетів.“ М. М.

Малярські вистави в Москві.
Сього року в Москві були 4 великі малярські вистави (не рахуючи дрібних та спеціальво місцевих). Крім трьох, відомих Московцанам попередніми роками, тепер виникла ще одна вистава „Товариства малярів“, до якого

перейшли деякі члени петербурзького товариства. Ця нова вистава складала ся головним робом із пейзажів і не відначала ся окремих напрямом, але вона тин цікава, що тут було чимало картин із України: тут саме брали участь відомі українські малярі С. Васильківський та М. Сергієв, які на сей раз виявили надзвичайну енергію й силу талану. Перше місце займає велика і пречудова картина Сергієва „Черни́ська пастораль“ (став, біля його горбд — усе осяяне блиску; чим цю оминням ранішнього сонця) — дуже гарні також його картини „Лісові давоники“, „Тінь минулого“ і „Благовіст відродження“; остання, дуже поетична, виображає церкву, що сяє вогнями на тлі темної ріки, а від неї по доорві повзуть огники свічок, що несуть до дому селяни. Васильківський виставив картини: „Кінський ярмарок“, „Ремонтер“, „Маввий день“, „Продаж кіс“, „На хуторі“, „Опошнянський базар“, „Кінець ярмарку“ та ще деякі дрібниці.

Академічна вистава має такий самий колір, як і торік. Як і передше, звертає на себе увагу Е. Столиця: його картини: „У весняному убранню“ (стен), „Березовий гай“, „Весна“, „Надолист“ та інші. Крім того українські теми бачимо у Макушенка („У клечану суботу“ і „Бабуся“) і Вроблевського („Вечір на Україні“). К. Крижицький, як звичайно, виставив гарні пейзажі, але сього року на жаль нема жадного з України.

На „переносній“ виставі, як завжди, перше місце займає І. Ріппи. Сього року він написав ве-

личевну картину „Геть сатано!“ (спокуса Христа); вона доволі незарозуміла і взагалі не робить такого вражіння, якого можна було-б сподівати ся. Занадто більше талану виявив шановний маляр в етюдах до картини „Рада державна“ (сама картина лишила ся в Петербурві); це низка портретів міністрів і иньших урядових діячів, які хоч і намальовані на швидко, великими штрихами, але виявляють кожний свою характерну рису.

Потім зазначимо картини Пшоненка: „Вихід із церкви у великий четвер“, „Ярмарок“, „Дніпром“. Тільки остання з них оригінальна і справді таки гарна, а перші дві — перерібки давніших тем. У В. Маковського бачимо „Череднички“, а у А. Маковського „Ярмарок“, „Гуси“, „Косовиця“.

Що до вистави петербурзького Товариства, то тепер, після того як від неї відлучили ся деякі талановиті її вступники, вона зробила ся зовсім нецікавою і перейнялась ультраконсервативним коліром. Ви можете бачити тут такі картини, як „Олександр І у Серафима Саровського“ та інші. В додаток до всього адміністрація вистави поровклала на вікнах числа „Русского Паломника“... З українських тем ми знайшли тут тільки „У хаті зимовим ранком“ Рашевського. *Б. К—ський.*

IV. Некрольоги.

Перед кількома місяцями Сербь святкували 70-ті роковини вродли свого визначного поета Зма́я Йована Йовановича: в першій половині червня с. о. оплакували вже його смерть... Йс

ванович уродився 1833 р. в Новім Саді; вчився спершу права, а опісля в старших літах медицини в Будапешті, де теж відбував лікарську практику. Поезії став він писати на двацятім році життя; верхом його творчости був збірник ліричних віршів п. в. „Зівялі рожі“. У творах Йовановича відбивається немов у зеркалі ціле життя сербського народа за останнє півстолітє. Народний дух і поступові ідеї 60-тих років у повній знаходять відгомін у його писаннях. Любов вітчизни й свободи зображена в його поезії в простих та ярих словах: наслідком того захоплювала вона молодіж і розбуркувала національну самосвідомість у люді. Йованович був також публіцистом і як такий борювався в запалом за народню та релігійну свободу Сербів. *М. М.*

Перед кількома тижнями помер в Англії голосний подорожник по Африці Г. М. Стенлі (Stanley). Він вродився в 1841 р. і був сином фермера; його перше імя було Джемс Ролянд. У третьому році життя віддано його до дому убогих, де перебув 10 літ. В 13 році вступив до корабельної служби і тут адоптував його купець Стенлі. Якійсь час служив він при армії Злучених Держав, а відтак посвятив себе журналістиці. В 1869 р. дістав від видавника „New York Herald“ порученє відшукати подорожника Лівінгстона, що вибрався був до Африки і там пропав. Стенлі виправився до Африки і відшукав Лівінгстона. В 1874 р. відбув другу подорож до Африки. Відтак брав він участь майже у всіх африканських експедиціях і поробив багато відкрить. Вер-

нувши відтак до Лондона, був через 5 літ членом англійського парламенту (1895 – 1900). Географічні результати тих подорожий ставлять його між найпершими дослідниками Африки. Головним результатом його першої подорожи було виказанє, що Танганіка належить до жерельного систему Нілю. В другій подорожи він обїхав і описав озеро Укереве, відкрив нове велике озеро і розв'язав загадку ріки Конго. В третій подорожи означив цілий біг Арувімі і Непоко, викавав злуку озера Альберта з озером Альберта Едварда рікою Землікі і в кінці розслідив зовсім незнані краї здовж Арувімі і на захід від Вікторії-Ньянци. Свої відкриття оголосив він в отсех творах: „How I found Livingstone“ (Як я пайшов Лівінгстон), „Through the dark Continent“ (Крізь темний континент), „The Congo and the founding of its free State“ (Конго й заснованє його вільної держави) і ин. Огляд відкрить в Африці в XIX в. виїде незабаром накладом укр. р. Вид. Спільки у Львові.

Г. Кр.

Дня 5 мая помер найбільший угорський романіст Мавр Йокай (Jokai). Він вродився в 1825 р. в Коморні; вже на шкільній лавці запізнався з північними літературними і політичними угорськими діячами, Петефім і Орлашм. В 1844 р. він разом із Петефім редагує „Eletképek“; їх погляди в тих часах були ще майже однакі. Оба вони надїяли ся обновленя Угорщини дорогою революції; одначе настрашений ходом подій в 1848 р. пакликає Йокай народ до спокою, а навіть сам утікає з Пешту. Одначе мимо того

його поставили були перед воєнний суд, але тут не могли доказати йому нічого незаконного. В тім часі він пише під псевдонімом Сайо. Пристрасний характер деяких його публіцистичних статей загнав його в 1863 р. на рік до тюрми. Пізніше він був прихильником політичної програми Кольомана Тіси. Майже нема такого роду літературної творчости, де би він не пробував свого талану; одначе не все йому удавало ся. Його романи, що тикають національних сюжетів, становлять епоху в розвою угорського романа; історичні теми йому не вдавали ся. Деякі його писання перекладені також по українськи. *I. Кр.*

IV. 3 громадського життя.

Загальні Збори Наукового Товариства ім. Шевченка. Дня 29 червня відбули ся звичайні загальні збори. На початку зборів було 62 членів особисто присутних і 12 повновастих; на кінці зборів 42 членів і 10 повновастих. Голова повитав вібраних і дав загальний образ розвою і стану товариства в минувшім році. По короткій дискусії прийато до відомости справозданя, предложені Виділом, вибрано новий Виділ і контрольну комісію та ухвалено на ново з деякими поправками статут не затверджений попередно намісництвом головно з формальних причин. Виділ вибрано попередній: головою проф. М. Грушевського, членами Виділу: Д-ра Г. Гарматія, В. Гнатюка, Д-ра І. Макуха, К. Павьківського, Д-ра К. Студинського, І. Ясеницького; заступниками: Д-ра Я. Грушке-

вича, М. Мочульського, Ю. Мудрака. До контрольної комісії вибрано О. Ганінчака, П. Огоновського, Ю. Січниського. Найважнішою справою зборів була справа зміни статута: статут, ухвалений попередніми зборами, не був затверджений намісництвом із причин деяких неформальностей, тому з поправками у вказаних намісництвом точках був предложений зборам до нового прийняття. Перед приступленем до сеї точки забрав голос д. В. Шухевич і зажадав іменем „опозиції“, щоб повновасти не вчислювано при голосованю над зміною статута, бо се буцім то противить ся статутові. Збори відкинули жадане д. В. Шухевича 32 голосами (66 повновастих) проти 12. Тоді д. В. Шухевич зложив заяву, що він „уважав таке поступованє проти законним і аголошує з тої причини відклик проти важности ухвал в той спосіб повзятих“. По сім інциденті ухвалено §§ 1—15 статута одноголосно, wraz із голосами опозиції. При § 16 (взятім дословно зі старого статута) зажадав д. В. Шухевич іменем „опозиції“, щоб його розширити так, аби кожний замісцевий член, не лиш заграничний, мав право дати себе заступити на загальних зборах. Збори відкинули знов се жадане всіми голосами проти 12 і ухвалили §. 16 без зміни. Тоді д. В. Шухевич заявив, що „опозиція не має далі що тут робити“ і виїшов зі зборів разом із 7 иньшими членами. Дальші параграфи, від 17 до кінця були ухвалені одноголосно 42 голосами присутних і 10 повновастих, разом 52. *В.*

Війна і опозиційні елементи в Росії.

I. Російські опозиційні партії.

Війна! З якою радістю стрінули цю звістку всі вороги сучасного російського урядового і суспільного ладу! Не кажу вже про всю російську опозиційну ірреденту (Українців, Поляків, Фінляндців і н.), про російських соціалістів усіх напрямів; але-ж навіть дуже непевні російські ліберали, хоч і обережно, особливо в перших хвилинах війни, виявляли свої мрії і надії сплоджені воєнною авантюрою царату. Досить згадати порівняння, які робили деякі часописи (між ними і пів-урядове „Новое Время*!), котрі Порт-Артур називали новим Севастополем, щоб зрозуміти, в якій мірі для всіх незадоволених російсько-японська боротьба з'являлася вістником кращої будучини.

Однак найбільше ваги має питання, о скільки ці ліберали творять силу, з якою прийдець ся рахувати ся з одного боку царському урядови, а з другого боку російським революціонерам і сьвідомій частині підбитих націй. За часів „Народної Волі“ російський лібералізм не міг здобути ся на аби-яку організацію, і то головним чином із приводу своєї нещирости, дуже неймовірної опозиційности і, отверто кажучи, звичайної болязни.¹⁾

¹⁾ Ми не всюди можемо згодити ся з поглядами шан. автора, а спеціально що до його оцінки російських тзв. лібералів. Коли шан. автор сягає аж у часи „Народної Волі“, то не від річи буде пригадати, що російські ліберали зробили тоді дуже багато для вияснення принципів лібералізму не тільки партійного, але взагалі російського (Вольное Слово) і що тут приходило ся їм поборювати дуже

Нездарність російських лібералів виявила ся зараз по смерті Олександра II, коли вони не могли здобути ся на сміливість підперти хоч би Льоріс-Мелікова з його знаменитою „конституцією“. Така слабкість лібералів не давала ніякої надії на досягнення в близькій будущині політичної свободи в Росії. Коли напроти себе стоять самодержавно-бюрократичний уряд, опертий на темні маси, а з другого боку соціально-революційні елементи, то з огляду на таке рівке, діаметрально протилежне становище боротьба мусіла-б протягнути ся доти, доки більша частина тих темних мас не стала-б свідомо на сторону революції, ліберальна буржуазія, не маючи організації ні твердої програми, зовсім не була для уряду небезпечна. В наші часи, після зневіря що до особи Миколи II, після остаточного переконання, що революція зверху, се безпідставна жрія, починають ся заходи з метою більш плянкової опозиційно-ліберальної боротьби, наслідком чого з'являеть ся засновання власного органу під назвою „Освобождение“. В цій часописі російські ліберали протягом часу займають усе більш опозиційне становище і в кінці не задовольняючись конституційною монархією, добалакались до республіканського устрою в будучій політично-вільній Росії!

Отже-ж зовсім несподівано після вибуху війни проф. Струве, редактор „Освобождения“, сей доси гостро-радикальний ліберал, дав своїм прихильникам раду, щоб замість „Боже царя...“ кричали „Да здравствует Россия“, „Да здравствует армия“... Може це з його боку лише та стара тактична помилка російських лібералів, котрі жріють, що йдучи будім-то в унісоно зі зворушення національного суспільством адолають усіх незадоволених притягти до себе і по-

багато антиліберальних поглядів не лише в урядових, але і в революційних кругах. Може в сьому невиясненому стані думок і лежала головна слабкість російських лібералів, які крім того й соціально не виявляли з себе ніякої такої сили, що могла-б відіграти ролю хоч дещому аналогічну до ролі прим. колишнього французького буржуазійного лібералізму. Взагалі опероване чужими, французькими та англійськими шаблонунами в осуджуваню російських суспільних і політичних порядків наробило дуже багато шкоди всім російським партіям, а особливо революційним. Що російські ліберали не піддержали тзв. Льоріс-Меліківської конституції, се зовсім натурально й оправдано; адже ся пародія на конституцію й зроблена була навмисно для затуманення наївних і не давала лібералам навіть ніякої можности піддержати її, а робити задля неї революцію, се вже був би верх наївности. *І. Фр.*

вести в бажаному напрямі. Не треба доказувати, що це дуже небезпечно, можна навіть сказати, зовсім негодяща гра в огляду на низький ступінь політичного виховання російського буржуазійного суспільства. Здавалось, що проф. Струве здолав досить уявити собі, що нема вільної дороги для досягнення політичної свободи, як дорога боротьби без ніяких, хоч би найменших уступок неадарній самодержавній бюрократії. Захоплений зорганізованими при допомозі поліції, шпігунів і босяків маніфестаціями редактор звернув із вище показаного шляху, не вмючи як слід розібратися в щирості прояв патріотизму недозрілого суспільства. Йдучи далі в такому напрямі, російський опозиційний лібералізм може дуже легко свої ідеї і принципи продати урядові за „миску сочевиці“ шрийних реформ. Розуміється, і це трапить ся лиш тоді, коли уряд буде в сильному клопоті. Коли-ж йому уласть ся побідити всіх справжніх „Японців“ чи то в середині, чи за кордоном царства, то тоді ліберали з'їдять облизня, як уже в нихи бувало. Але може бути й так, що користуючись закордонними і внутрішніми колотнечами ліберали дійдуть до влади. Особливо це може скоїтись тоді, коли війна цілком викаже неможливість існування самодержавія, а побільшення суспільно-революційної пропаганди злякає уряд марою близьких народніх розрухів. Як би не були „радикально“ настроєні ліберали, все-ж вони ніколи не зачеплять справжніх інтересів пануючих клас і реакціонери це добре розуміють.

Російський лібералізм має досить численних прихильників серед усіх земств, серед професіональної інтелігенції і навіть серед чиновників і офіцерів. Вплив і сила лібералів виявлять ся в сю нить, як тільки вони займуть урядове становище. Яку-ж силу мають організації, що репрезентують інтереси прелстаріату? Всі знають, що існують дві партії: соціально-революційна і соціально-демократична робітницька. Перша сильно потерпіла після атентату на Сіпаягіна. Плеве, дбаючи за свою шкіру, перш усього взяв ся до соціалістів-революціонерів. В цьому помогла йому зрада. Др. Євген Черняхівський видав майже всю Катеринославську і Київську організацію, що займала ся масовою агітацією, а офіцер Грігорев видав т. з. „Боевую організацію с. р.“. Процес показав, що боева організація була дуже слаба і існувала майже виключно дякуючи незвичайній енергії одного чоловіка (Гершуні). Процес цей показав також, як тяжко в наші часи вібрати людий під прапором террору і що боевій організації с. р. в особі Гершуні іноді приходилось

тягнути до себе людей, котрі очевидячки не мали ніякої охоти коштом свого життя стати народними героями (Грігорєв).

До зневірення в терор причиняєть ся також надія соціалістичної інтелігенції і передових робітників систематичною агітацією скорійш осягнути політичне визволення. Правда, соціалісти революціонери розкинули чимало брошур і відозв, але у них десь певне не має досить сил, щоб організаційно скористувати ся можливими наслідками сього способу агітації. Діяльність їх після вибуху війни виявила ся лиш одним невдачним проєктом замаху на Плеве (?) (смерть Казанова в „Hôtel du Nord“). Видано також скілька відозв. Треба одначе признати, що соціалісти-революціонери в загалі виказують досить революційного запалу. Вони перші і майже одні з сучасних російських революціонерів видавали революційні брошури для селян і енергічно ширили нелегальну літературу по селах. Вони також далеко ширійше і отвертійше, ніж соціалісти-демократи висловлюють ся про національне питання. Таке становище дає їм змогу вийти в близькі відносини з революційними організаціями кінських національностей у Росії. Що до централізації партійного заряду, то безумовно у соціалістичних революціонерів ця справа поставлена досить добре. Партійний заряд у них сходиться ві всьому з єдиним закордонним партійним органом „Революційная Россія“. Навпаки, соціалісти-демократи в незвичайно важкій історичній хвилі в прямування до сполучення на скликанному з сього приводу з'їзді вповні виказали гострі ворожі відносини між іскровцями (прихильниками програму „Искри“) і централістами в Луніном на чолі. На одному зібранню дійшло навіть до поганої лайки між ворожими таборами. Ця несимпатична боротьба ще неприємніша для всіх, хто бажає загибелі царату, коли звернемо увагу на те, що російські соціалісти-демократи справді далеко сильніші, ніж соціалісти революціонери, мають більше безпосереднього впливу серед робітників і таким чином опирають ся на далеко міцніші основи.

Систематична праця різних соціалістичних гуртків, груп і місцевих організацій виховала чимало робітників, що признають ся зовсім свідомо до соціалістичної програми. Окрім того соціалісти-демократи навіть у найкритичніших для себе хвилях, на скільки мені відомо, підтримують постійні зносини хоч із невеликою частиною робітників, хоч із поодинокими людьми. Вони наділяють їх літературою і відозвами, що йдуть із рук до рук, тоді

як соціалістам-революціонерам не раз приходить ся лиш розкидати свої прокламації, без ніякої певности, чи дійдуть вони до рук тих, для кого призначені. Діяльність соціалъ-демократів, особливо в південній і південно-східній Росії, має виразний характер постійного, глибоко закоріненого руху, тоді як діяльність соціалістів-революціонерів, виявляючись зовсім несподівано в деяких місцях незвичайно блискучо і сьміливо, так само скоро гасне. Що наслідки діяльності соціалъ-демократів досі не проявлялись кожного року з однаковою силою в масових і иньших демонстраціях, то на перешкодї сьому стоїть нередовсім мобілізація в такі часи урядом великих мас війська й поліції.¹⁾ Коли-ж пригадаємо демонстрації в Ростові, в Києві 1901 р. і иньші, якими уряд був несподівано захоплений, то дійдемо до переконання, що праця соціалъ-демократів не була без здобутків. Навіть у страйках минулого року, що мали здебільшого характер стихійний, були виразні признаки наслідків інтензивної партійної агітації. Не можу при тїм не звернути уваги на цей цікавий факт, що соціалъ-демократичний і в загалі революційний рух поширив ся найбільше в землях неросійських, хоч і в Великоросії є місця (Московщина) з сильно розвиненим великим промислом. Треба признати також соціалъ-демократам, що вони вї на ступінь не одступили од принципу „геть із террором“, думаючи, що лиш крок за кроком, працюючи „в потї чола“ можна здобути політичну свободу. Тим лише я поясняю собі їх гостру, завзяту, часто несимпатичну і з боку революційної етики шкідливу (особливо для робітників!) сварку з соціалістами-революціонерами. Що до відносин до неросійських організацій, то соціалъ-демократи в загалі займають становище досить невизначене. Ледви останніми часами „Искра“ звернула увагу на Польську партію соціалістичну (П. П. С.), а перед тим зносила ся з такими гуртками, як Соціалдемократія Царства польського і Литви, або „Пролетаріат“, тому лише, що вони не ставлять незалежної, сепаратистичної програми. Що-ж до українських партій (Р. У. П. і У. С. П.), то „Искра“ досі цілком нехтує їх.

Кінчаючи огляд російської опозиції, не можу ще раз не заважити, що на здобуття політичної свободи могла-б мати найбіль-

¹⁾ Агітація серед війська ведеть ся не так давно. Перпі почали вести роботу соціалісти-революціонери.

ний вплив із посеред російських революціонерів — соціально-демократія. На перешкоді тому стоять між иньшим хіба в організації, і в інтересі робітників, яких дуже легко можуть покинути ліберали, треба бажати, щоб російські соціально-демократичні комітети сполучилися в одну сильну партію і в відповідний час почали атаку зразу на всіх пунктах.

II. Ірредента.

Все дужший і дужший утиск царського уряду в напрямі „обрусівня“, який захоплює що раз нові загарбані краї, розбудив прамування до національного відродження майже серед усіх націй пригноблених царатом. Повстають пів-легальні і легальні товариства просвіти, з'являється національна, зовсім уже нелегальна агітація, виходять часописи і брошури, а слідом за націоналістичним іде рух суспільно революційний, який часто користується працею, веденою доси виключно з заміром національної оборони. Виступають проти уряду і такі племена, як Ести й Латвиші, яких російська гакатистична преса лукаво підтримувала проти Німців. Як не чудно, але-ж це зовсім певно, що закладають ся національні і революційні гуртки серед Білорусів, найменше національно свідомого славянського народу. В наші часи, в часи все більшої класової свідомості робітників, рух виключно національний ніколи не може гостро зворушити народніх мас і таким чином не може рішучо допомогти до знищення існуючого державного ладу в Росії. Лише сполучення агітації класової з рівнобіжним виясненнем сільському і міському робучому людови його прав на національний розвиток, на отримання соціалістичної просвіти в найбільш зрозумілій рідній мові, що можливе лише при власному політичному устрою, — таке лише, повторяю, становище революційно-соціалістичної ірреденти може міцно загородити шлях як урядови, так і всякого сорта „лібералам“ до притягнення на свій бік робучого люду при помочи аби яких уступок, а коштом його насущних потреб. Останніми літами більшість російських ірредентистичних партій іде в сьому напрямі. П. П. С., котра вже давно поставила пункт „самостійної Польщі“, иноді навіть за далеко заходить у бік націоналізму (в часописях), що соціалісти Поляки поясняють історичними умовами їх краю. Не знаючи ближче сучасних польських відносин, можна би з сього приводу робити лиш принципіально теоретичні закиди, бо на практиці

одержала гору, о скільки можна судити, власне революційна система П. П. С.

З посеред усіх націй для нас, розумієть ся, найцікавіші ті, котрі чи розвитком національної свідомости, чи силою і впливом організацій, чи історично доказаним революційним настроєм людности будуть мати в купі з иньшими рішучий вплив на боротьбу з царатом. Такими націями я лічу: Грузин, Вірмен, Фінляндців, Поляків і Українців. Що до Кавказу в загалі, то у мене дуже мало жерел до оцінки впливу кавказських революційних груп. Дві кавказські нації доси найбільше виявили своє опозиційне становище: Грузини і Вірмени. Серед Грузин розвиваєть ся більше рух національно-революційний; серед Вірмен останніми часами почав ся рух також і соціалістичний. Грузини особливо зворушили ся після підлої адреси вірности царю грузинської шляхти (1900 р.) з приводу столітнього прилучення Грузії до Росії.¹⁾ Грузинські патріоти видають у Парижі часопис „La Georgie“ і ширять недбальну літературу серед свого суспільства. Вірмени далеко більше революційно настроєні. Вони не цурають ся і террору, як показали події в Баку. Грабунок вірменських церковних маєтків зворушив і тих Вірмен, яких не захопила досі революційна агітація. Що до соціалістів, то існують дві вірменські соціал-демократичні групи: одна стоїть у близьких відносинах із російською соціал-демократією, а друга домагаєть ся федеративного сполучення соціалістичних організацій у Росії.

Про Фінляндію мені не прийдець ся багато говорити. Висока культурність Фінляндців виявила ся на останній французській виставі в Парижі, де всі чужоземці дивувались розглядаючи їх культурні здобутки. Мало того, всі признали, що коли иньші держави головним чином виставили свій промисловий, фабричний і військовий поступ, маленька Фінляндія звернула найбільшу увагу на виявлення загальної народної просвіти. Національна свідомість Фінляндців і одностайність виявились фактами всім відомими. Де-єсть пригадати лиш адресу-протест до царя з 550 тисячами підписів (на 2½ міль. населення!), щоб зрозуміти, яким духом диче та народність. Що вони в корисній для себе хвилі прилучають ся до загального революційного руху в Росії, се річ зовсім (? Ред.) певна.

¹⁾ Див. Літ.-Наук. Вістник, т. XVI, ст. 179, 2 від.

Треба лише пам'ятати, що Фінляндці мусять бути дуже обережні, бо втрата для них сильно велика. Вони не можуть легкодушно віддати знищенню свою країну, де кождий кавальчик землі, якою вони на різні способи користують ся, без прибільшування політей їх кривавим потом.

Єдиною жидівською революційною організацією є партія, що виступає під назвою „Бунд“. Привидляючись нераз до агітації Бунда, до наслідків її, до революційного настрою і солідарности жидівського пролетаріату, я не можу не згодити ся на те, що Бунд зовсім справедливо боронить своєї окремоности і не хоче инакше як федеративно вийти в звязок із російською соціально-демократією. Яке велике значіння має жидівський рух, доказує завзяте, в яким уряд в особі Плеве гонить Жидів. Кишинівський і иньші погроми, висилки, масові арешти і всякий утиск, се відповідь уряду на становище жидівського пролетаріату. Але Бунд не лякаєть ся того зовсім і далі енергічно веде роботу. Можна сказати, що тепер нема ні одного найбільшнього містечка на Україні (не кажучи про Литву), де-б не було прихильників Бунда, де-б не заходили відозви або й брошури друковані жаргоном. Чимало страйків провів Бунд із успіхом, і що року його організації по деяких містах демонстративно сьвяткують 1 мая. Одну лише хочу зробити увагу. Уряд усіми силами стараєть ся запевнити народ, що в загалі весь революційний рух роблять Жиди. Отже чи не лучше було-б для справи жидівського пролетаріату, зберегаючи внутрішню незалежність організації й агітації, явно (в демонстраціях і т. п.) виступати під прапором льокальних російських, польських чи то українських партій?

Од Жидів перейдемо до Поляків. В Польщі, як я вже написав вище, найбільше впливу має П. П. С. Вплив польської партії соціалістичної сильно побільшав від тоді, як вона почала видавати для селян часопись „Gazeta Ludowa“. З широких дописів, по змісту певне оригінальних, можна міркувати, як далеко сягає вплив сеї партії. Те-ж саме можна сказати і про її вплив на промислових робітників, для яких партія видає потайно часопись „Robotnik“. О скільки можна судити, П. П. С., се найсильніша революційна партія польська, яка має доси за собою більшість робучого люду.

Партія т. з. Соціально-демократія Царства польського і Литви має прихильників майже виключно в Варшаві і Лодзі і в демонстраціях користуєть ся помічю Бунда.

Третя польська соціалістична партія, т. з. „Пролетаріат“, іще слабша. Часописі її рідко мають більше як одну-дві оригінальні робітницькі дописи.

До війни здавало ся, що досить популярні серед опозиційного дрібно-міщанства, дрібно-шляхецтва і по деяких селах були польські народові демократи (націоналісти). Одначе рішуча хвиля, яка наступила по вибуху війни в становищі всіх нелегальних організацій, виявила зразу й становище польських націоналістів. Злякавшись „революції“ вони перейшли отверто на сторону консерватистів і таким чином втратили всякий вплив на можливі в близькій будущині події. Про шляхецко-буржуазійні сфери (консерватистів, угодовців) нема що й казати. Вся їх політика і вся надія на те, що ліберали, добравшись до уряду, умовлять ся з ними. Коли-б це справді збулось, то тоді Польща замість теперішніх московських чиновників дістала би власних шляхецко-націоналістичних гнобителів, із якими польські робітники і селяни (не кажучи вже про Русинів!) мали неприємність познайомити ся в Галичині.

Огляд російської ірреденти скінчу Україною. Справжня революційна агітація почала ся на Україні ледви в 1900 р. Спішу при тім завважити, що я не належу до тих, котрі зовсім не признають легальної просвіти на Україні і в загалі легальної діяльності. Одно лише мушу сказати, що заходи українофілів, які старали ся провести хоч аби-які цензурні книжечки, особливо історичні, на мою думку дуже шкідливі. Краще не давати селянам нічого, як псувати їх поганими, на половину брехливими, а на половину незрозумілими історичними видавництвами тільки тому, що иньших не дозволяють друкувати. Доки не буде змоги давати народови кращі історичні видання, лучше в легальній діяльності обмежити ся книжками спеціальними і красним письменством. В сьому напрямі можна також багато зробити і справді вже досить зроблено для познайомлення народа з рідною мовою і з користю просвіти на рідній мові. Але вернемось до діла. І українська інтелігенція врадїла війні, покладаючи в ній такі самі надії, як і иньші „вірні“ піддані безталанного Миколи II. Наші ліберали зібрали ся навіть на раду в одному місті і вже зробили були постанову надрукувати протест од Українців проти війни, але, звичайно, злякались і замовкли. Властиву революційну опозицію на Україні творять українські соціалісти, що виступають під назвою: Революційної Української Партії (РУП) і Української Соціалістичної Партії (УСП).

Вони лише ведуть постійну, невтомну революційну агітацію при помочі брошур і відозв. Здасть ся, що Р. У. П. має більше організаційного впливу, більше звязків і ширить багато нелегальної літератури. Після вибуху війни зворушила ся знов і У. С. П., масово розповсюджуючи відозви. Розглядаючись у соціалістичних українських виданнях обох партій можна на певно сказати, що свідомість робучого люду на Україні швидко йде вперед. Окрім безумовного впливу українських соціалістів на опозиційне становище селян треба в загалі сказати, що настрої українських селян, о скільки мені приходилось самому або через людей і часописі за ним слідити, є для війни сильно неприємний і сим дуже легко при нагоді можна скористувати ся.

З усього доси сказаного про опозицію в Росії видно, що матеріалів для революційного руху досить багато. Передовсім одначе треба, щоб сполучили свої сили російські соціал-демократи, зрікши ся думки обгорнути весь соціалістичний рух у Росії. Треба також, розуміть ся, щоб прийшло до згоди між соціал-демократами і соціалістами революціонерами. Можливість забезпечити як найбільшу політичну свободу народови не повинна бути пропущена. Може не скоро вже уряд буде в такому як тепер клопоті... Що-ж до ірредентистичних революційних організацій, то вони повинні залишити на якийсь час свої сепаратистичні прямування і користуючись обставинами, в спілці з російськими революціонерами звалити самодержавний лад. Коли-ж російські соціалісти не зрозуміють незвичайної важности історичної хвилі і не принорвлять до неї способу діяльности, то ірреденті лишаєть ся лиш надіятись на власні сили і підготовляти чим скорійше федеративний звязок усіх революційних неросійських партій.

С. Загородний.

Філософія оптимізму.¹⁾

Розпучливі голоси про „банкротство науки“, що від деякого часу гомонять по цивілізованому світі, не є новою появою в історії людської думки. Опроче й ті, що втратили віру в силу науки, не перечать, що вона зробила багато в справі подіпшення долі людства й побільшення його матеріяльних багатств. Та про те вбачають вони всю безсилність науки в розв'язуванку моральних і філософічних питань, що ними в найвисшій мірі цікавить ся освічена частина людства. По їх думці наука з'уміла лише зруйнувати основи релігії, а тим самим відібрати людству ту розраду, яку воно черпало з релігії; щось ліпше й стійнійше на місце релігії сотворити — наука не змогла.

І справді — сучасне людство живе серед загального, невідрадного розстрою. Хоч обставини, в яких живе нинішня людина, багато більше ніж перше уможливають їй розвиток і досконаленя

¹⁾ »Філософія оптимізму« — се підзаголовок книжки проф. Іллі Мечнікова »Студії над людською природою«, що вийшла торік по французьки та, як мало котра иньша книга, задікавила широкі круги учених спеціалістів таї загалом інтелігенції. Перед кількома місяцями вийшов її німецький переклад, зроблений звісним ученим-фізиком і філософом В. Оетвальдом. І. Мечніков, тепер директор одного відділу славного інститута Пастера в Парижі, був зразу професором в Одесі, та задля своїх поступових переконань мусів виїхати з Росії. Вже в Одесі, як професор зоології, здобув собі своїми працями славу визначного дослідника; в Парижі перекинув ся на иньше поле природничих дослідів та прославив ся як творець »порівнючої патології«. Книга, з якої тут даємо реферат, се доказ, що Мечніков не поринув зовсім у своїх працях спеціаліста, а навпаки заховав незвичайно тонке чутє й розумінє філософічних і суспільних течій свого часу.

великої кількості її функцій, то все-ж таки почуває вона всю свою безпутність із тою хвилиною, коли доводить ся їй рішати про напрям свого життя та означувати свої відносини до сім'ї, народа, раси, цілого людства.

Той хоробливий стан проявляєть ся в незадоволеню існуючим та доводить до песнізму або містицизму. Відомо, що більшість філософічних систем ХІХ століття — се ніщо инше, як негачія щастя, а їх консеквенція — знищене буття. І справді скількість самовбійств у цілому культурному світі сильно побільшала.

Ось тут глядіти треба жерела тих змагань, що в найновіших часах силкують ся оснувати нові релігії або поліпшувати, відроджувати старі. Та з другого боку вже від давного часу насуваєть ся людям питанє, чи ніщо инше, як тільки віра, не змогло-б управити людське жите та в загального розстрою й незадоволення вивести людину на шлях щастя, до фізичної й духової гармонії. Мудреці й філософи ріжних часів думали, що людська природа саме подає нам усі потрібні умови, що з них можна побудувати основи розумової моралі.

Так грецька думка вбачала лік на розстрії і незадоволенє людини, а тим самим і мету нашого морального життя, в його згоді з природою. Людське тіло було для Греків ідеалом краси: на образ і подобіє його сотворили вони своїх богів. Плеканє й досконаленє всіх своїх здібностей доводило Греків до того супокійного, погідного універсалізму, тої „божеської“ гармонії, що нам доси видають ся недосяжними.

Та в иншім напрямі подала ся думка людська на Сході, — та думка, що опісля заволоділа також світом римським. Суцільність людської природи була тут розбита. Передовсім виділяєть ся тіло, — ся хвилева поволока, сей хвилевий одяг, сей негідний тягар духа. Роздвоєна людська натура тратить давню творчу силу; впливи небесних сил входять на її місце. Суперечність між силами земними й небесними росте; для людської природи родить ся погорда. Тіло належить умертвляти, бичувати: санкція для морального життя людини приходить геть зпоза обсягу природи.

Добре знаємо, який був вплив письменників і теологів християнських на розвиток того дуалізму. Чи-ж прим. російська секта скопців не вказує як на привід до своєї практики калічення тіла: на слова св. Матвія (XXI. 11. 12) про евнухів, котрі стали та

кими, щоб увійти до царства небесного? Розкинений тими письменниками посів сходять ненастанно: енцикліка папи Льва XIII „De secta Massonum“ із 1884 р. вчить нас про конечність усмирюваня бурливих аспірацій людської природи.

На всіх полях людської діяльності слідно вплив того дуалізму. Згадаймо лише про повний занепад різьбарства в VIII стол.! Тен (Taine), аналізуючи штуку середніх віків, каже: „Могло би здавати ся, що все людство звиродніло та людська кров з'убожіла“.

Але-ж і античний світогляд не загинув зовсім. Навпаки — з новою силою виступає він у ту мить, коли людина оглядаєть ся за природними основами для своєї моралі, відкидаючи таку моральну санкцію для своїх вчинків, яка походить зпоза „сього світа“. Часи „Відродження“ знов похнули людей до студіюваня людської природи: тогочасна штука — се найкращий доказ сього.

Яка причина такого хитаня людського духа від одної крайности до другої? Чому стільки людських істот нидіє й хиріє в фізичних і моральних невгодах? Де жерело того розстрою між людськими поривами та силами? А найважніша річ — чи людська природа може дійти до повної гармонії? Отсе питання, що станули перед одним із найбільших сьогочасних учених, Мечніковим, та спонукали його відірвати ся від учених занять спеціаліста по лабораторіях та перейти на голосну арену боротьби й спорів. Наляканий особливо зростом містицизму, в якому розпука, сумніви й резігнація шукають захисту перед бурею сьогочасного життя, не знайшовши заспокоєня в дотеперішній науці (відси й голоси про „банкротство науки“!) — стає проф. Мечніков перед своїми противниками з виразами иньшої віри, багато погіднійшої, ніж містицизм.

Пізнанє людської природи є для вченого бактеріолога одним виходим із умової кризи, серед якої тепер живемо. Наука, яка доведе нас до того пізнаня, покаже нам також способи, як усмиряти суперечности, та дасть нам вірну картину життя й смерти.

„Студії над людською природою“ складають ся з трьох частин. У першій подає Мечніков „дісгармонії людської природи“, факти та причини, що родять суперечности й песімістичний настрій. У другій частині автор показує й оцінює перед нами релігійні й філософічні системи, в яких бачить „змаганя до ослабленя лиха, що корінить ся в дісгармоніях людської природи“. Третя

частина дає нам образ того, що „наука може зробити задля ослаблення дїсгармонїї людської природи“.

При теперїшній станї науки не може бути досліджуване людської природи відокремленим епізодом у науці. Дослідник мусить усе тямити про ровїй усього органічного сьвіта. Отже знаємо, що заки ще чоловік появи́в ся на землі, заселявали її мно́гі рослини й звїринні організми. Одні з них живуть іще в наших часах, иньші-ж не могли достосувати ся до перемін в окружаючій їм сьвітї та загинули. Годї одначе думати, мов би то загибіль постигла тільки організми на нижшій ступні розвитку. Навпаки — загинло багато животин із високо розвиненими організмами, а багато організмів із слабенько розвиненою організацією протрєвало від епохи кам'яного вугля до наших часів. Тут рішав не висшій або нижшій ступінь розвитку, а тільки здібність даного організму достроїти, пристосувати ся до зміненних внїшних умов бутя. Ті факти ясно доказують, що нема в природі тої слїпої, безоглядної тенденції до розвитку, про яку пишуть деякі природники. Далі нема сумніву, що появляють ся нові організми, яких форми належать до нижших, — ось як деякі мікроби та *pediculus vestimenti*. Останні появили ся аж геть після чоловіка. При житю остали отже тільки такі роди, які з'умили вжити ся в нові обставини бутя. Дослїди Дарвіна над орхідеями та дослїди иньших учених над деякими родами пчїл і ос показують дуже добре той процес пристосованя до окруженя. Їхній механїзм прямо досконалий, так гармонїйний із окруженем, що дехто вбачує в ньому плянову й систематичну інтервенцію висшої сили, яка сьвідомо творить ту гармонїю.

Коли одначе лїпше вглянемо в природу, то побачимо, що біля такого гармонїйного механїзму пристосованя до обставин житя існують іще невдатні, скривлені породи. Скільки-ж то комах гине задля своєї нездібности роздобути собі поживу! Кілько даремної праці й труду з'уживають деякі комахки, щоб дібрати ся до меду в цьвітах, яким вони лише можуть пожити ся! Чому мати-природа, що призначила для них поживою мід цьвітів, не дала їм разом відповідних до здобутя меду приладів і сил? Якій руїні в звїр'ячому сьвітї спричинює ся половий інстинкт! Скільки смерти приносить він — він, що має служити до розмножуваня! Чи-ж не дїсгармонїйний той інстинкт, що тягне нетлі до сьвітла й до смерти!

Коли-б у всіх животию була свідомість та здібність уділювати свої вражіння і думки, то одні (напр. орхідеї) визнавали би філософію оптимістичну, бо-ж усе їм щасливо веде ся, — иньші-ж (напр. нетлі, що їх інстинкт половий жене до огню) були би непримиреними песімістами. Бо й якже сей свѣт лихо для них уладжений — ліпше було-б їм не родити ся, а ще ліпше, коли би свѣта взагалі не було!

Для нас найважнїше питанє, до котрої категорії причислити нам людину. Відповідь на те питанє залежить від відповіді на иньше питанє, що ось як формулуєть ся: чи людська природа гармонійна з обставинами, серед яких живе людина? Чи може людина — се організм дісгармонійний?

Годі відповісти на ті питання, заки не рішить ся kwestія про становище людини в природі. Наукова критика мусить передовсім опрокинути ті погляди, що добачують у людині результат якогось вїткового акту сотвореня.

В винїшній науці нема ніякого сумніву про близьке спорідненє людини з антропоморфними малпами. Нові дослїди основно опрокинули всі заміти, які в своїм часі робив зоолог Оуеп про ріжницї між будовою малпячого й людського мізку. Ще більше — нові дослїди показали спільні признаки кормового каналу. Ембріологія дає нам нові докази про спорідненє людини з антропїдами. В найновїших часах проби з суровицею (*serum*) виказали наглядно й повад усякі сумніви те спорідненє.

Вже Дарвін завважив, що деякі породи, замїсь поступенно розвивати ся, повставали незвичайно скоро. Тут проф. Мечніков показує ся прихильником теорії Де Вріс (*De Vries*). Перші люди повстали ймовірно в наслідок скорого проложу: мов які генї, чудові діти, народили ся вони з антропоморфних малп. Відергаїм обчислив, що людина надїлена в відношеню до своїх попередників 15 органами, що розвивають ся, — аче рївночасно є в неї 17 органів, що стоять у стані повільного заниканя та виконують свої фізіологічні функції недокладно. Всі ті більш або меньше заникаючі органи з одного боку дають свідоцтво людському походженю й становищу в звїрячому свѣті, — з другого-ж боку дають основу дальшим выводам проф. Мечнікова.

В неодному з'уміла штука перевисшити природу та витворити форми досконалі, ідеальні, яких у природі дарма шукати. Ні один звук природний не встоїть ся в порівнаню з гарною музикою. В го-

родництві й плеканю птахів витворив чоловік нові відміни, багаті барвами й формами. Та всякі з'усилля красних штук, чи то малярства, чи різьбарства, представити людину в досконалішій формі, ніж се робить природа, не повели ся. Крила на ногах людини в штуці грецькій або на плечах людини в штуці християнській — ні трохи не зробили людини кращою, ніж вона є в дійсности. Форма, зверхній вид людини — се для нас безумовно найідеальніша краса й досконалість. Та далеко до такої досконалости, коли приглянемося усій організації чоловіка.

Людську шкіру покриває волосіне. Може би прихильники цілєвости й божого провидіння зволили пояснити нам „цілє“ сього волосіня. Зьвірніні волосє потрібне, щоб захищати її перед холодом, але по що його нам, які без одягу ні кроку не ступаємо? За те лікарі виють вичислити цілу низку хворіб, що дошкулюють людині в наслідок запалєня корінців того волосє та спричинєних мікробами, які під тим волосєм сидять собі дуже вигідно. — А зуби? Певна річ — ми дуже охотно зреклись би чєсти посіданєя зубів „мудрости“, щоб за те увільнити ся від недуг (часто смертельних), які супроводжують виклюванє тих зубів. Як звісно, показують ся вони аж у старшому віці; значний процент людині їх зовсім не дістає; при жованю поживи вони ні трохи людині не помагають; оттак стоять собі „від паради“, щоб усяких „скептиків“ переконувати про походженє чоловіка від низших зьвірів. Тамтим (як ось жувачам) вони були потрібні, та вже малпи їх не потребують, а що-ж чоловік! Ну, а се-ж хибє не дуже ідеальна „цілєвість“ і гармонійність у будові людського тіла (пригадуєть ся звісне „образ і подобіє боже“!), коли в людині є оргєни зовсім зайві задля її житєя, та за те шкідливі їй і дошкулюючі їй усякими недугами! Одним таким, після наших предків (і то не малп, а ще жувачів) полишєним нам оргєном є хрєбаковатий виросток сліпої кишкє. Статистично доказано, що в 25% людині він живе в стані заниканєя. Щоб показати, скількє лиха приносить сей оргєн людині, скажемо, що в часі 1895—99 в однім шпиталі в Парижі („Hospital Trousseau“) було аж 443 недужих з приводу сього оргєна. Але й сама сліпа кишкє (coecum) є в людині, у порівнаню зі ссавцями, в стані невикінченєго розвитку. Багато операцій сьвідчить про те, що „coecum“ се оргєн зовсім зайвий. Те саме можна сказати про т. зв. грубу кишкє в загалі. У зьвірів, які вганяють ся за добичєю або втікають перед воро-

гами, груба кишка грає ролю складу, де пробуває з'ужита пожива перед випорожненем. В нинішнього чоловіка нема в неї великої користі, та за те є вона все збірником і осідком хвороб. На 1.148 випадків рака кишок (у пруських шпиталях 1895—6 р.) 1.022 т. є. 89% хвороби мали свій осідок у грубій кишці; в тих же шпиталях на 10.537 випадків рака в проводі кормовім 40% було викликаних жолудком, без якого людина могла би дуже легко обійти ся!

Додаймо ще всякі аберації, які існують в інстинктовому виборі поживи, а побачимо цілу низку недосконалостей і хиб у наших кормових органах, — хиб, які витворюють дїсгармонію в людській природі. Про велику недосконалість наших зміслів не треба й згадувати. Велими характеристичні недокладности в наших розродних органах; досить зазначити, що в загалі у людей половий нахил та любовні почування проявляють ся довго перед половою зрілістю та довго ще тривають опісля, коли вже в віком здібність репродукційна зникла. Про якусь гармонію тут годі говорити.

А хіба-ж буває повна гармонія в родинному інстинкті? Любов до дітей, та славна любов, дозволяє людям систематично убивати малих дітей, зганяти плід (у деяких малокультурних рас є навіть спеціальні боги, що опікують ся тою практикою та окремі священники, що доконують сього). Не треба впрочім аж дикунів до сього: про систему „одної пари дітей“ знаємо аж надто багато!

Суспільний інстинкт розвинув у собі чоловік аж із часом, то-ж і дїсгармонії, які в ньому існують, менше нас дивують, ніж ті, з якими стрічаємось у інстинкті самозаховавчім.

Іще одно. До найприродійших і неминучих епізодів у житю людини належить безперечно смерть. Ми її бачимо стідьки разів, нікого вона не дивує, ми сьвято пересьвідчені про її неминучість, а про те ми перед нею жахаємось. Ми інстинктивно боїмо ся смерти — жадними розумованями сього інстинкту заспокоїти ми не в силі: він вроджений нам! Яка-ж трагічна дїсгармонія між нашою сьвідомістю, нашим знанем, що мусимо померти, а волею житя, інстинктовим жахом перед смертю! Чи-ж не щасливіші в тім згляді звірі? Нема в них сьвідомости смерти, нема також страху перед смертю. Інші інстинкти можемо заспокоїти: голод, спрагу, половий інстинкт, — страху перед смертю ні! Противно, сей інстинкт росте в простім відношеню до скількості пережитих літ.

У дитині жаху перед смертю майже нема: він приходить аж із літаними, а найдужший він у старців, які вже скоро мусять померти. Проблем смерти, загадку тої трагічної дисгармонії, в людській природі розв'язати силкується релігія й філософія. Слова Гію: „релігія — се головню міркуванє про смерть“ заключають у собі велику правду.

Одним словом — бачучи стільки дисгармоній у людській природі, пригадуємо собі метлі, що тратять свої крила, ведені своїм-же інстинктом до світла. Серед людства була все свідомість тих суперечностей і вона гляділо все за способами направи лиха. Погляньмо, які способи вибирало собі людство, та які помічні засоби може нам подати наука.

В релігії й філософії гляділо людство заспокоєня й відради. Починаючи від первісного анімізму аж до сучасних нам системів філософії, всюди глядять людина за відповідю на питанє, відки приходимо й куди йдемо, глядять за в'ясованєм житя, та намагають ся заволодіти жахом перед смертю.

Первісні релігії ставлять людину на зовсім просту точку виходу: вони нехтують смерть. Людське тіло по смерти вестиме далі таке-ж житє, як передше. Відси йде культ померших та віра в вічне житє й воскресєнє мертвих. Така основа всіх релігій — дарма, що деякі матеріялісти, як ось Біхнер і Гекель, намагають ся доказати противну думку. Новійші досліди буддизма показали нам, що й многими так ославлена Нірвана не означає зруйнованя всього бутя — отже й душі, — а тільки блажений стан, у якому безсмертна душа живе серед вічного, повного супокою.

Філософії годі було задоволити ся таким наївним нехтованєм смерти. В людському естві відріжняє вона частини індивідуальні та універсальні. Індивідуальна часть нашого ества вмирає, але універсальна йго часть (себ-то напр. ідея людської породи — гатунку) безсмертна. Ясна річ, що таке філософованє заспокоїти нікого не могло. Тому й сам Шопенгауер добачує недостачі своєї системи, яка тільки як негация може встоятись. Одним словом, і філософія, що відкидає безсмертність душі, не спроможна нам показати иньшу відраду поза резигнацією; сам проблем смерти остаєть ся й перед її очима окутаним мракою таємничости.

А що-ж дала нам наука? — питають ті, що почувують свою безрадність супроти смерти. Про банкрутство науки чуємо багато в остатніх часах, а такі голоси гомонять саме тоді, коли

гроза смерти стає перед очима сучасних людей. Навертений на містицизм Брінетієр (Brunnetière) кличе проти „здобутків науки“ : „адже серотерапія не врятує нас перед смертю, не з'ясує нам навіть, чому вмираємо.“ Однак се нетерпеливе переборщене — говорити про невідомість науки в розв'язуваню основних питань життя й смерті, про банкрутство науки супроти найважнійшої kwestії: відки та куди йдемо.

Прихильники містицизма не повинні забувати про сей факт, що й релігії намагали ся протиділати поодиноким дїсгармоніям людської природи. Релігії навидували вибір поживи, релігії силкували ся упорядувати полове жите, релігії виступали з цілим арсеналом лічних засобів проти хвороб і фізичних недомагань чоловіка. Отже в тій царині наука зробила в остатніх часах величезний поступ. Праці Пастера довершили навіть революції в медицині. Холера, що стільки страху завдала Шопенгауєрови, стрінула тепер майже євного побідника в особі Коха. Пошесть, що про неї песимістичний філософ Гартман пише з таким острахом, уже від 1894 р. поневолена завдяки праці кількох учених, між иньшими й япанського, Кітасато.

Поменьшала смертність жінок при злогах, — за те побільшала сила й здібність до життя в новонароджених. Навіть шкідливість війни зуміла наука влагодити: праці Пастера й Лістера поталанило ся знизити смертність ранених у битвах; коли в часі Кримської війни вмирало 17% ранених, то в війні англійсько-бурській упав сей процент до 6.64%! Оттак зуміла наука дати людству поміч навіть у таких обставинах, де всякі иньші (суспільні, реформаторські) змаганя людей — не принесли майже ніякого хісна.

Але що знає наука про смерть? Отже передовсім треба нам розглянути те, що наука може нам сказати про нашу старість, про сей стан звироднення нашого організму й занепаду сил, коли саме жах перед смертю буває найбільший. Чи наша старість є тепер появою фізіологічною (отже неминучою й природною), чи може патологічною (себ-то хворобливою, неприродною)?

Отже зі старістю стрічаємось майже в цілім зв'язі світі. Правда, досліди деяких учених над вивочками показали здібність сих організмів відроджувати ся, здібність немов би до вічного життя, — та про те попереджають сей процес прояви занепаду, звироднення, м. л. не зануку. Старістю можемо отже назвати той період життя, коли житеві сили меньшають і занепадають,

аби вже більше не підвестись. Таку епоху стрічаємо в житю всіх звіврів. Що спричинюєть ся тій дегенерації? що буває її признакою? Дехто добачує тут заниканє клітин слюзових. Деманж (Demange) зробив цікаві досліди, що покаають приріст клітиннок сполучаючих — розвиток т. зв. склерози (тому то говоримо про старе мясо, що воно задеревіло як підшва!) і т. и. Проф. Мечніков узагальнює всі ті спостереженя та бачить у старости постійну атрофію всіх шляхотнійших, зложених клітин і тканин, що їх місце забирає в старости тканина лучна (Bindegewebe). Той процес, се наслідок боротьби, що веде ся в нашому органіаіи. В наших тілі пробувають дві армії т. зв. фагоцитів. З одного боку „мікрофаги“, незвичайно ворухлива частина білих кульок у нашій крові. Мікрофаги — се армія людини, — се її борці й союзники в борбі зі світом мікробів. Другий табір — се макрофаги; вони помагають людині тим, що незвичайно нахабно споживають усю непотрібну кров у ранах, яка без них підпала би розкладови й спричинила би ся невилічності рани. Але в старости літ макрофаги, що заселяють усякі сугави людського тіла, абсорбують його-ж житєву силу; саме вони викликають атрофію нирок у старців, вони руйнують або прямо з'їдають нервові клітинки, вони пожирають барву (пігмент) нашого волося, яке тим самим сивіє.

Коротко мовлячи, теперішня старість представляє ся як проява, споріднена з недугою, — в отже станом патологічним. Із току хвилиною, коли в старости вбачати-немо патологічний стан, видаєть ся нам боротьба зі старістю, як із хворобою, можливою; се вже не утопія, коли глядіти-немо за способами, що змогли би піддєржати шляхотнійші, житєві елементи людської природи в боротьбі з макрофагами. Серотерапія (себ-то ліченє суровицею) має перед собою широке поле як спосіб продовженя нашого житя.

По дослідах Штрасбургєра в нутрі людини є біля 128.000.000.000 населєня; така маса бактерій має свій осідок головно в грубій кишці. Справді — у птахів, у котрих нема грубої кишки, нема також такої буйної фавни, як у ссавців, — тому-то птахи загалом довше живуть. Як се вже зазначено висше при вичислюваню дїсгармоній людської природи, одержала людина в спадку по своїх предках органи, що пособляють розвиткови фавни бактеріологічної в органах травленя. Але людина має розвинений мозок, що дає їй свідомість житя й смерти та почутє потреби бо-

роти ся зі всім, що витворює хворобливий стан у людськiм організмі.

Ходить отже про те, щоб зробити старість проявою фізіологічною, щоб побороти все, що дає їй патологічну кваліть. Усе, що помагає в боротьбі з мікробами, відбирає також старости її патологічне знамя. Крім серотерапії вибір поживи, яка би протидіяла ся розвитку мікробів, загалом відживляване нашого організму, яке дало би шляхотним клітинкам спроможність бороти ся з напором ворожих елементів, — усі ті способи мусять скріпити житєву силу людської природи. Продовжене житя, витворене нормальної старости було все загадкою великих мислителів (як Декарт, Бекон), та шарлятанів, що користували ся бажанєм житя у своїх братів. Макробіотика цікавила не лише всяких чародіїв, але нині абсорбує уми позитивних дослідників наукових.

Опанованє сифіліса, ліченє рац, які алкогольєм розвиває серед людства, далі раціональнійший спосіб житя та розвій серотерапії, все те разом може зробити старість проявою природною, фізіологічною.

Остаєть ся одначе „останній ворог“ — смерть! Чи-ж можна й її перемогти? Чи-ж слабе її гроза? Чи смерть взагалі, а з'окрема смерть людського організму, фізіологічно неминуча?

Вперед відповідь на останнє питанє. Отже можемо безсумнівно запевнити ся про доконечність смерти всіх висших організмів, отже й людини. Інша річ із найнижшими животними, одноклітинними вимочками. Як уже висше згадамо, вони множать ся через роздвоєнє своїх організмів на дві нові животины; в таких значіно вони й безсмертні. Коли візьмемо під увагу людину, то недалеки правди покажеть ся вислов філософа-песиміста, що „смерть — се мета й ціль житя“. Справді — годі про те сумнівати ся. Коли вважаємо фізіологічним і природним увесь процес людського житя, як людина від зародка переходить цілу еволюцію аж до вродив, далі від немовляти до молодця, мужа й старця, то й смерть мусимо вважати рівно природним і фізіологічним завершенєм того процесу, як усі інші його етапи. Смерть заключаєть ся так само потенціально вже в запліднені зародку, як у ньому-ж потенціально заключаєть ся весь його розвій зі всіма його житєвими формами.

Тільки-ж така смерть, яка тепер панує серед людства, далеко не фізіологічна. Знаємо вже, скільки то чинників прискорює

нашу старість та робить її тягаром самої людини та її оточення. Ненормальна, бо прискорена насильно, та патологічна буває наша старість, ненормальна й патологічна наша смерть. А саме серед старців найсильніше розвинений „інстинкт життя“, себ-то жах перед смертю? Ми всі бачили певний рід комах, т. зв. однодневниці, ефемериди. Вони виходять на світ тільки задля запліднення й зложення яєчок. Живуть вони тільки дві три години — їхній організм нездібний уже в природі до довшого життя (їх слабенько розвинений провід кормовий не дозволяє їм приймати ніякої поживи); інстинкту життя в них нема, нема й найменшого страху перед нічим: хоч є в них крила й хоч ними можуть вони добре літати, та про те вони ні перед чим не жахаються; можна їх ловити рукою: однодневниці не показують ні сліду страху ні охоти, до втеки. Але бо й найдокладніші, мікроскопічні дослідження над тілами мертвих однодневниць не показали нам у їх нутрі жадних елементів, котрі прискорили би насильно їхню смерть; вона наступає в них так само природно, як сон після втоми, молодечий вік людини після хлопячого. Інстинкт життя заступлений в них інстинктом смерті!

Такий інстинкт смерті був колись у наших батьків. Неприродні, зверхні обставини, що прискорюють нашу старість та роблять її станом патологічним, прискорили й смерть та витворили в людини жах перед тою передчасною старістю та смертю, — забрили в ній інстинкт смерті. Та він дремає на дві людської природи: вельми нечисленні випадки в наших часах, що показують нам, як старці, які хоч трохи нормально прожили свій вік та доступили поважної скількості літ життя, не то що годять ся з думкою про близьку смерть, але й смерті спокійно й без страху вижидують як сну після довгої днини, — далі безперечно автентичні вискази Біблії, що ось то сей або иньший патріарх, проживши стільки або стільки літ, „ситий життя“, щасливий, серед своєї рідні до третього або четвертого покоління, помер спокійною смертю, — отсі факти дають нам найкращий доказ на те, що й жах перед смертю можна побідити, або — ліпше сказати — від нього можна увільнитися, його прямо не знати. Отже найгірніша дисгармонія людської природи усунена: не вірую в безсмертність душі, упованам у метафізичний стан Нірвани, а наукою, що дає нам пізнане причини тої дисгармонії й приладжує нам способи ліку на неї.

Наука се провідниця життя! Вона переведе людину від уродження до смерті, вона дасть їй спроможність розвитку всіх сил

і здібностей тіла й ума, вона звільнить її від розстрою між її чутем і волею, її бажанем і спроможністю, вона дасть людині спокійну, природну старість, а сварливих і незадоволених старців переіменить на всіми поважаних філософів, яких життєвий досвід стане важним чинником у суспільному житю людства.

„В поході до визначеної мети буде чоловік усе примушений радити ся природи... В розв'язуваню загадки людської долі людина ніколи не задовольнить ся тим, що вже дала їй природа: велика тут вага людської діяльності. Як чоловік вплинув на зміни в природі звірів і рослин, так само зможе він переобразувати свою-ж людську природу, щоб учинити її гармонійнішою.

„А як що можливий ідеал, який з'увів би з'єдинити всіх людей у якусь релігію будучности, то основою сього ідеалу мусить стати наука.“

Ось так кінчить ся книжка проф. Мечнікова, — книжка богата новими, оригінально прослідженими фактами та сьмілими думками й широким поглядом на суспільні й філософічні квестії. Для нас вона цікава особливо як одна з нечисленних поки що прояв того суспільного й філософічного духа, який звільна опановує й спеціалістів-учених, витягає їх із лябораторій на сьвіт божий у вир боротьби й велить їм здобутки свого знаня узагальнювати й уділяти їх широким верствам людства. Ота струя симпатична нам уже тим, що противділає „заскорузлости“ кабінетних учених та затісняє узли між наукою і суспільністю. Мимохіть пригадуєть ся мені другий великий дослідник, що попав у ту течію й подав нам плоди своєї довгої, більш 50-літньої лябораторійної праці, — в формі всесторонньої філософічної системи. В порівнаню з Гекелевими „Загадками сьвіта“ показуєть ся книга Мечнікова куди симпатичнішою. Коли Гекель, кидаючи ненастанно громи на всяких метафізиків, сам несьвідомо попав ся в метафізику найдешевшого сорта, бо матеріялістичну, та своєю нетерпимістю до чужих думок викликає прямо несмак, то ні сліду чогось подібного нема в Мечнікова. Пошана перед чужою думкою, вирозумілість для поглядів, із якими автор не годить ся, та передовсім той дух любови до страждаючого людства, той дух суспільно-реформаторський, що ним навіяна ціла книжка Мечнікова, — роблять її автора нам якимсь мов би рідним, мов би братом. І честь йому за те!

Василь Панейко.

Музично-драматична школа М. В. Лисенка в Києві.

Наш славний ювілят і заслужений діяч на полі української музики, Микола В. Лисенко приступає в біжучім році до виконання плану, що може мати велике значінє для цілого розвитку музикальної і драматичної штуки на Україні, а власне до отвореня власної музично-драматичної школи в Києві. З огляду на важність сеї справи також для Галичан, а особливо для тих молодих людей, що бажали би здобути собі висше виобранованє та виробленє в тій штуці, а також із огляду на той щиро-національний і високо-артистичний характер, яким визначаєть ся Лисенкова музична творчість і його школа, ми вважаємо потрібним подати тут як мога докладні інформації про ціль, характер та наукові засоби його школи та подати zarazом повну програму цілого курсу, часкаво уділену нам нашим славним майстром.

Про ціль і характер Лисенкової школи інформує найліпше затверджений рос. міністерством внутрішніх справ устав її, де zarazом подають ся умови до вступу в музично-драматичну школу М. В. Лисенка.

Ось він у перекладі на нашу мову:

1. Музично-драматична школа М. В. Лисенка, заснована в Києві, має на меті дати своїм вихованцям цілком закінчену художню, музичну і драматичну освіту.

2. Викладові предмети уділяні в школі поділяють ся на а) спеціальні і б) помічні.

3. Спеціальні предмети: гра на фортеп'яні, скрипці, віолончелі, контрабасі, флеті, обої, кляринеті, фаготі, вальторні, трубі (сурмі), корнеті з пістонами, тромбоні, арфі, на стукочивих інстр.,

сольовий спів, теорія музики й творчости, дірігентура оркестрова й хорова, сценічна гра і деклямація.

Помічні предмети: сольфеджіо, елементарна теорія, гармонія, енциклопедія, інструментація, хоровий спів мирський і церковний, оркестрова гра, оперний і камерний (інструмен.) ансамбль, історія музики, історія драми, історія культури і літератури, естетика, італіянська мова, міміка, фехтування, танці й грим.

4. Виклади предметів музикальних пристосовані відповідно до програм консерваторій, а виклади драматичних клас відповідно до програм Московського філярмонічного музично-драматичного училища.

5. До школи можуть вступати особи всіх станів як мушчини, так і жінчини.

6. Особи, які бажають вступити до школи, удають ся з прошенням до директора школи і в тім прошенні зазначають, який властиво предмет обірають для спеціальної науки. До прошення долучити треба свідоцтво особи (паспорт) і свідоцтво набутої шкільної освіти.

Увага. За дітей і теж недорослих із прошенням про їх уміщення удають ся родичі або їх заступники.

7. Особи, що мають вступити до школи, складають іспити і заміщують ся в класи відповідні їх знанням.

Увага I. Музичний відділ школи має 4 класи; дві перші складають низчий відділ (5-річний курс), дві другі класи складають висший відділ (курс 4-річний). В драматичнім відділі 3 класи; перші дві складають низший відділ (курс 3-річний), третя класа творить висший відділ (курс 1-річний).

Увага II. До вступу в підпершу (приготовну) музикальну класу (перший рік низшого відділу) потрібно мати добрий музичний слух, музичну пам'ять і добрий стан фізичного здоров'я, завірений лікарським свідоцтвом. Особи, що вступають до драматичного відділу, мусять мати ще й сценічну вроду.

Увага III. До класи фортепяна та скрипки вступають особи не молодші 9 років, до класи віолончелі 11 років, до класи контрабаса 14 років, до класи всіх духових інструм., окрім флєта й тромбона, не молодші 16 років, до класи арфи від 12 років, до класи співу, драми та деклямації панни від 16, юнаки від 17 років.

8. Що до платні за право слухати виклади учні музично-драмат. школи поділяють ся на комплексових і надкомплексових.

а) Комплексові учні за спеціальні виклади платять: фортепян, арфу, спів-сольо, композицію (творчість), діригентуру, драмат. клас — 100 р. на рік: 15 вересня — 60 руб. а 15 січня — 40 руб.; за класу скрипки і віолончелі 80 руб.: 15 вересня — 50 руб., а 15 січня — 30 руб.; за класи усіх інших оркестр. інструментів 50 руб.: 15 вересня — 30 руб., а 15 січня — 20 р. Помічні предмети оплачують ся: за теорію музики, оркестрову гру, камерний ансамбль, обовязкове фортепяно, хоровий спів мирський і церковний — 10 руб. на 15 вересня. За оперний ансамбль — 50 р. (15 вересня 30 р. і 15 січня 20 р.); за міміку, фехтування, танці і гриміровку — 30 руб. на 15 вересня.

б) Надкомплексові вступають до школи за плату по умові з дирекцією школи.

Увага I. Внесена плата не повертаєть ся.

Увага II. Особи, які в показаний час не внесли плату за вчення, вважають ся полишившими школу.

9. Особи, які бажають слухати виклади деяких предметів нарізно од курсів шкільних, можуть вступити до школи яко вільні слухачі по умові що до плати з дирекцією школи.

10. Курс викладів починаєть ся з 1 вересня по 15 мая ст. ст.

Увага. Вступні іспити відбувають ся в кінці серпня.

Додаємо тут іще спеціальну програму курсів драматичної штуки.

Іспитова комісія становить вступаючим на драматичні курси такі вимоги: а) сценічність вроди; при тому без умовною перешкодою до вступу на курси вважають ся фізичні вади в складі тіла (кульгання, горбатість), такі вади, що роблять цілком нездатним ні до якого амплуа, безпорадна зіпсованість мови (гунявість, закування, безпорадна шепелявість і т. и.) і занадто слабкий або негарний голос, нездатний до поправної сценічної вимови; б) умілість поправно й поточно читати по українському і в) загальна освіта в розмірі що найменше чотирьох клас гімназіяльних.

Місцова вимова не вважаєть ся за перешкоду при вступі на драматичні курси, але як що ученик не відстане за рік від такої вимови, то не зможе перейти на вищий курс.

Коли ученик має відповідну вроду, але мало підготований що до загальної освіти, то може бути прийнятий на драматичні курси з обов'язком слухати лекцій і здавати іспити в наукових класах музикально-драматичної школи.

Вправи на драматичних курсах поділені на чотири курси (роки).

Курс перший.

а) Дікція, — себ-то умілість поправно послугуватись голосом; виразна вимова, зміцнення, пониження й підвищення тона.

Помічними студіями служать: читання гекзаметра, александрійського вірша і т. и., і для того основно студіюється теорія версіфікації й инш., і спів (гамми, sons filés, сольфеджіо) для тих, хто має голос і слух.

б) Перші початки деклямації: теорія артистичного читання (зупинки, павзи, льогічні та символічні наголоси, тон епічний, ліричний, драматичний, тон байки, розвиток плавної, текучої гармонійної мови).

в) Історія літератури (див. програму наук. предметів 1-й рік).

г) Танці

д) Фехтування і гімнастика

} для розвитку плястики
} й гнучкості рухів.

Увага. Ученик ні в якому разі не може бути прийнятий просто на другий чи на вищий курс; але як що за перше півріччя вияснить ся, що він має зовсім налажену дікцію і досить добрий загальний розвиток, то він може бути переведений з півріччя на другий курс тільки з обов'язком зложити потім, переходячи на третій, іспити з усіх предметів першого і другого курсів.

Курс другий.

а) Деклямація: широкий розвиток артистичного читання, засвоєння відповідного тону для виразу ріжних рухів душі (внутрішніх афектів). Читання балад, ліричних поезій, байок і т. и. і монольоїв із пес. Перші вправи діяльога. Розвиток міміки.

б) Історія літератури 2-й рік.

в) Історія культури (див. прогр. наук. предм.) 1-й рік.

г) Історія драми 1-й рік.

д) Танці.

е) Фехтування (Turnkunst) і гімнастика (остаточний бал для аттестату).

і ж) Спів.

Учні двох перших курсів не мають спеціальних практичних вправ на сцені в школі, але професори, по змові, вживають їх вихідні ролі у вправах старших курсів. Це дає їм змогу прибрати звиклості на сцені і починати вправляти ся в грімі (шпінці).

Курс третій.

а) Практичні вправи на сцені. Виконання драматичних творів і уривків (фрагментів) артистично-літературного репертуару, — як для розвитку сценічних здібностей кожного окремого ученика, так і для осягнення ансамбля виконання. Поруч із тим виробляється звичка до самостійної сценічної праці через самостійні репетиції, тільки за порадою професорів. Закриті вистави (спектаклі) (генеральні репетиції) з уривків. Остаточне висвітлення сценічного амплуа кожного учня.

б) Деклямація — одна лекція на тиждень.

в) Історія культури — 2-й рік.

г) Історія драми — 2-й рік. Через літо перед третім курсом — самостійне студювання авторів.

Увага. Остаточним балом із сих двох предметів для аттестата вважається середній з тих, що виставлені при переході на другий і при переході на третій курс, бо в сі обидва роки іспити складають ся в присутності пп. депутатів.

д) Танці (остаточний бал для аттестата).

е) Спів (остаточний бал для аттестата).

Курс четвертий.

Виключно практичні вправи на сцені, при тому, по змові, становлять ся цілі пьєси або чималі уривки з артистично-літературного репертуару. Студювання цілих роль. Ще ширший ніж на третьому курсі розвиток самостійної праці.

Виписки (публичні) вистави, починаючи з другого півріччя, вважаються ся разом із тим остатнім іспитом для учеників.

Вільні університети.

I.

Ідея ширити висшу освіту через організоване наукових курсів і для людей, що не мають доступу до офіційних університетів, зродилась і розвинула ся найперше в Англії. При оксфордським і кембріджським університетах існують постійно окремі комітети, що мають організувати по різних містах ряд систематичних університетських курсів. Розумієть ся, вільними курсами такі виклади назвати не можна, але звідти вийшов імпульс до організуваня таких курсів на континенті. Під понятя „вільних наукових курсів“ дуже близько підходять т. зв. „літні мітинги“, що повстали перший раз у 1888 р. Се ряд лекцій зі всіх предметів університетського курсу, в природничих наук, політичної економії, літератури, історії, медицини і ин. Вони відбувають ся в університетських будинках і мають до диспозиції всі університетські колекції.

„Літній мітинг“ триває звичайно 3 тижні і ділить ся на дві майже рівні части. Записувати ся можна на одну або на другу, плата за цілий курс 2 фунти штерлінгів (коло 50 кор.). Після такої лекції частина слухачів лишаєть ся в залі і робить „конференцію“, тоб-то прелєгент входить із ними в ближші диспути. Такі „літні мітинги“ відбувають ся в різних містах: в Оксфордї, Кембріджі, Лондонї і то звичайно в часі під кінець липня і в початком серпня. На них записують ся слухачі майже зі всіх сторн сьвіта (передовсім туристи); пр. на „літнім мітингу“ в Оксфордї в 1899 р. тільки дві держави на сьвіті не були заступлені: Туреччина і Китай. Підчас „мітингів“ організуєть ся ряд екскурсій, а також окремі вечірні сходини — *conversations* — на яких слу-

хачі зазімають ся між собою і з місцевим товариством. Прелегентами бувають найбільші наукові авторитети.

У Франції є декілька „вільних наукових курсів“, звичайно кождий для одної тільки групи наук. Найгарнійша „Вільна колегія суспільних наук“ (Collège libre des Sciences Sociales) у Парижі, заснована в 1895 р., яка розвиваєть ся що раз ліпше. Французький парламент ухвалює для неї річно 6000 фр. субвенції. Її характер виключно науковий і в ній викладаєть ся про найбільше пекучі соціальні питання. Дальше є висша наукова інституція, славна „Французька колегія“ (Collège de France), яку хоч удержує уряд, але вона в більшій часті має характер „вільних курсів“. Виклади приступні для всіх, свідомств нема ніяких, а кождий професор має повну свободу вибрати собі тему для своїх викладів. Програми жадної нема, а прелегенти по більшій часті пенсіоновані учені. Там викладав між ин. славний проф. Реназ. Менше науковий характер має „Вільна школа висших суспільних студій“ (École libre des Hautes Études Sociales), заснована в 1900 р. Вона поділена на три відділи: на суспільну школу, школу етики і педагогії і школу дневникарства. Вона, як і попередні, розвиваєть ся гарно і французький парламент також для неї ухвалює річно 6000 фр. субвенції. Тут викладаєть ся виключно суспільні науки такі, що не примінюють ся до сучасної хвилі. Дуже мало характеру „вільних курсів“ має т. зв. „Вільна школа політичних наук“ (École libre des Sciences Politiques). Вона хоч заложена приватними людьми, удержувана приватними фондами та вільна від усякої урядової контролі, все таки ані методом науки ані ідейними напрямками нічим не ріжнить ся від державних університетів і тільки дещо доповнює їх програми. Крім суспільних наук не менше гарно заступлені й природничі. Тут найперше згадаємо „Антропологічну школу“ (École d'anthropologie), під одного спеціального вільного факультету. Її заснувало й удержує приватне товариство „Асоціація для розповсюдження антропологічних наук“, яке крім своїх власних фондів має ще субвенції від міста Парижа й уряду. Відчити зовсім публичні, відбувають ся по два на день і обмежені на антропологічні науки. Слухачі не вписують ся і нічого не платять. При антропологічній школі є декілька сталих професорів, а інших запрошують на спеціальні курси.¹⁾ Гарно з'організовані

¹⁾ Там читав виклади д. Хв. Вовк.

курси при урядовім „Музею природничої історії“ (Musée de l'histoire naturelle). Виклади зовсім свободні, професори, разом директори дотичних музеїв, вибирають собі тему до вигоди, вступ вільний, дипломів нема ніяких; вкладки ніякої не платять ся, а до наукових лабораторій приймаєть ся кожного, хто тільки хоче, зовсім безплатно. Ціла інституція складаєть ся з великого музею, з ботаничного і зоологічного саду і великого числа лабораторій. В кінці треба згадати про париську „Російську школу“ (Русская высшая школа общественных наук), де викладає чимало професорів і доцентів, що були змушені покинути свої посади в Росії, а також публіцисти і приватні учені. Школа та — приватна інституція, нею завідує комітет і рада професорів; її душею є звісний учений Максим Ковалевський. Слухачі записують ся і платять вкладки. До невеликого числа сталих професорів тої школи належить також теперішній прелетент львівських українських курсів д. Хв. Вовк, що живе постійно в Парижі. Минушого року комітет професорів запросив був до Парижа проф. М. Грушевського, що відчитав у тій школі двотижневий курс української історії. Виклади відбувають ся звичайно по російськи, деколи по французьки й німецьки.

В Бельгії обставини дещо инакші. Всіх університетів там п'ять, із того два державні, а три приватні. Завдяки свободі науки кожний приватний кружок професорів може заложити університет і коли сей тільки буде мати приписані законом 4 факультети, робить ся зовсім вільним від державної контролі і зовсім рівноправним у видаваню дипломів і наукових степенів. Тільки іспити відбувають ся перед комісією, зложеною по половині зі своїх професорів і з делегатів уряду. З тих трьох приватних університетів найважнійший т. зв. „Новий університет“ (Université Nouvelle) у Брукселі, заложений в 1883 р. Тут головну вагу покладено на еуспільні науки, факультети медичний і природничий наслідком урядових інтриг тимчасово завішені. Слухачів не багато, переважно Росіян.

У Німеччині до нині, а в Австрії до 1903 року подібних курсів не було. Тільки в останніх часах повстало в Зальцбурзі „Товариство наукових вакаційних курсів“ головно заходом професора віденського університету Л. Гартмана, і воно минушого року 31 серпня отворило наукові курси, розложені на 2 тижні (два „курси“ по 7 днів) з особними „факультетами“, які пригадували

державний університет. Виклади відбувалися на теми суспільно-історичні, літературні, правничі і економічні. В них узяло участь багато першорядних німецьких наукових сил, як проф. В. Зомбарт, проф. Лявпрехт, проф. Курт-Брайзіг і ин. Одначе ті курси мають дуже мало спільного з „вільними курсами“, а були зроблені тільки як антиклерикальна демонстрація за відновлення у Зальцбурзі давнього державного університету, а проти наміру заснувати там „вільний“ католицький університет, за яким агітують німецькі і австрійські клерикали. Та хоча німецький уряд перестерігав перед участю в антиклерикальних заходах, прибули до Зальцбурга з Німеччини не тільки професори, але й багато студентів, що мали перший раз нагоду почути з одної катедри будь що будь славних людей з різних університетів.¹⁾ Крім Німців було там багато Росіян, Поляків, Французів. Був то перший того рода приватний почин в Австрії.

За Німцями хотіли піти австрійські Італіянци і урядили вільні наукові курси в Інсбруці. На прелєгентів покликано найзнатнійших італійських учених із самої Італії. Одначе до тих курсів, що мали бути вразом демонстрацією проти браку італійського університету в границях Австрії, не прийшло, бо австрійське правительство заборонило їх. В Австрії, як бачимо, і се можливе!

Другі по Німцях пішли Русини, а треті Поляки. Ті останні поділили ся на дві групи; одні, консерватисти урядили рівночасно з нашими виклади в краківській університеті, на які впис коштував 50 кор. Одначе ті курси нічим не ріжнили ся від звичайних офіційально-університетських. Друга група поступовців заснувала в Кракові „Towarzystwo wyższych kursów wakacyjnych“, яке має з'організувати вільні наукові курси від 1—31 серпня в қарпатській кліматичній стації Закопане. Там має відбутися цількь двацять кількох курсів із філософії, природничих наук, психології, антропології, фізіології, історії, літератури, штуки,

¹⁾ Важніші теми викладів у Зальцбурзі: проф. Зомбарт: «Сучасний капіталізм» і «Німецька господарка в XIX в.»; проф. Айленбург: «Про торговельну політику»; проф. Вебер: «Тайни великопромислового розвою»; проф. Ціглер: «Про університети і університетські студії»; проф. Тенніс: «Історія суспільно-філософських поглядів»; проф. Курт-Брайзіг: «Порівнююча історія Європи». Цікаве те, що по кождім таким викладі появили ся в вечірних виданнях місцевих часописів широкі реферати.

політичної економії, соціології, права, історії культури, естетики і ин.¹⁾ Прелегентами виступають визначні, а часом найвизначніші репрезентанти польської науки. З курсами мають бути сполучені геологічні екскурсії в Татри.

В часі між 23 червнем і 23 липнем з'організувало „Товариство прихильників української літератури, науки і штуки“ цикл українських наукових курсів у Львові. Виклади відбувалися на тему історії і іст. літератури України, історії культурного руху в Галичині, історії західної Європи, філософії, природничих наук, антропології, етнографії, етнології — при участі проф. М. Грушевського, д-ра І. Франка, проф. Хв. Вовка, проф. К. Студинського, д. М. Ганкевича, проф. Томашівського, д-ра І. Брика і проф. І. Раковського. Вправді один такий курс відбувся вже у Львові попереднього року²⁾, однак то був тільки курс передісторичної антропології, а наукові курси на таку скалю як цього року з'організовано у нас перший раз. У нас наука в загалі не стоїть сьвітло, а знанє України спеціально; тому не меншої ваги буде побіч загально-культурних проблемів також пізнанє себе самих. Задля того якийсь час наукові курси у нас будуть муіти багато місця присвячувати спеціально українським питанням, про які нїде инде не можна почути. Се потрібне для нас в Австрії, а конечне для російських Українців. Бо коли де инде шукають у таких вільних наукових курсах свобіднійшого пристановища науки філософїчнї, а спеціально суспільні, то у нас не менше потребує такого пристановища наука української історії і письменства. Розуміється, через те не треба відкидати загальнійших курсів із наук суспільних, історії культури, філософії, і вони певне будуть у дальших курсах сильнійше заступлені. Зрештою у доборі тем важну ролю грає участь закордонових Українців, що в себе дома не мають зовсім спромоги довідати ся про свою історію і письменство.

Іван Кривецький.

¹⁾ Важнійші теми: проф. Бодуен де Куртене: »Психологія мови зі спеціальним поглядом на польську мову«, Б. Лімановский: »Вплив Європи на польські рухи за свободу«, К. Мокловский: »Подвійний напрям у напїй артистичній культурі«, І. Радліньский: »Історія одного бога« і ин.

²⁾ Курс передісторичної антропології проф. Хв. Вовка від 1 до 15 листопада 1903 р., організований історичною секцією Наукового Товариства імені Шевченка.

II. Українсько-руські наукові курси.

Широко розповсюджена останніми часами організація приватних, свободних від офіційної контролю й регламентації наукових курсів, чи так званих свободних університетів, як коректив чи доповнення офіційної школи, не могла миннути також і українсько-руської суспільности. Вона стріла ся тут зі змаганнями до національної вищої школи взагалі, що глибоко порушили особливо в останніх (1901—3) роках галицьку суспільність. Після того як правительством не показано готовости, чи відваги піти назустріч сим домаганням та заснувати український університет, якого домагала ся українсько-руська суспільність у Галичині, виступають ріжні пляни організації вищої школи власними силами. Так якийсь час досить живо дискутував ся плян засновання коштом суспільности приватного університета у Львові, на взір австрійських, в надії, що по кількох роках істновання такий університет буде перейнятий на кошт держави. Коли вияснила ся непрактичність і неможливість такого пляну, піднесено гадки про організацію систематичних наукових курсів. Справа ся займала останніми часами Наукове Товариство ім. Шевченка, і минувшої осени заходом його історично-філософичної секції був організований, з повним успіхом, публичний курс із археології, а на сей рік плян подібних курсів укладає секція фідольогічна. Коли до підписаного як до голови новозаснованого у Львові Товариства прихильників української літератури, науки й штуки звернули ся люди в Україні з гадкою, чи не можливо-б було зорганізувати наукових курсів на ваканціях, коли-б на такі курси могла прийти молодіж із російської України, ся гадка знайшла повне співчутє в згаданім Товаристві, і в цьвітні с. р. рішено було організувати такі курси. А що з огляду на вигоду заграничних учасників курси сї рішено організувати як збори за запросинами, які можуть бути організовані тільки ад hoc утвореним комітетом, то зложено комітет із підписаного, заступника голови того-ж товариства Івана Франка, скарбника Марії Грушевської й містосекретаря Володимира Гнатюка, і сей комітет мав близше заняти ся організацією курсів. На курси визначено місяць, при кінці дітнього семестра, а на аудиторію винайнято велику салю в готелю Belle vue. Дня 10 (23) червня о год. 9½ курси були отворені. Я позволю собі навести вступну частину зі своєї промови, котрою

я відкрив сі курси, пропускаючи другу половину, де містилися різні пояснення практичної натури:

„Яко голова Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, якого заходом і трудом організовані нинішні курси, маю честь повітати вібраних, а передовсім наших гостей з України. Підіймаючи ся організації сих курсів, Товариство се ішло на зустріч бажанням, які передовсім піднесені були від наших закордонних земляків і звернені до нього, але при тім мало перед очима більше принципіально, більше далекосяглу сторону сього проєкта — а то його значіння з становища змагань української суспільности до висшої національної освіти.

„Такі змагання у нашій суспільности мають свою — дуже і дуже поважну історичну давність. Я не буду сягати одначе дуже далеких часів — хоч зазначу, що вже в пляхах Володимира Великого був очевидний плян перенесення на Русь висшої освіти в тій формі, яка була тодішній Русі звисна — себ-то в формі византийській. В менше віддалених від нас часах змагання до висшої національної школи з усею виразністю виступає підчас релігійно-національного руху в українсько-руських землях з кінця XVI в., коли дійсно й творять ся більше або менше удатно школи висшого типа, а одні із найбільше характеристичних репрезентантів тодішньої українсько-руської інтелігенції, автор Перестороги висловляє жаль, що руські „ревнителі“ давнійших часів, будуючи й прикрашаючи церкви великим накладом, не подбали про засновання „досполитих шкіл“ — розуміючи тут не тільки низші, але й школи висшого типа. В Галяцькім трактаті, де ми буть що буть маємо дезідерати вершків тодішньої української суспільности, в часах найбільшого розбудження її енергії й мисли, ми маємо постулат двох українських висших шкіл по типу краківського університета — одинокої властиво висшої школи в Польщі. Сей постулат був повторений кілька років пізнійше Дорошенком. Століте пізнійше козацька старшина лівобічної України в своїй петиції російському правительству 1764 р. ставить бажання засновання в лівобічній Україні двох університетів, кількох гімназій, друкарень, і сей університетський дезідерат повторює ся кілька років пізнійше в петиціях ріжних полків у комісію 1767 р.

„Розумієть ся, в сих жаданнях були часто певні практичні, моментальні мотиви, але попри них говорить тут очевидно і більше або менше виразна свідомість потреби національної висшої освіти

для повного й здорового національного розвитку, свідомість, що суспільність, аби не чути себе пониженою супроти інших культурних народів, мусить створити у себе також сю підвалину культурного розвитку, якою неминучо являється висша національна школа. Коли зі становища потреб найширших верств, робучих мас такі справи як націоналізація висшої освіти, як створення національної науки, красної літератури, штуки можуть видаватися чимсь екзотичним, люксовим, то се тільки на перший погляд, бо власне без задоволення цих висших потреб людського духа на національній основі не можливе почуте культурної вартості своєї національності, яке у культурного чоловіка неминучо мусить вводити в почуте національної гідності, рівнозначності його національності в культурними націями світа, почуття, що служачи підвалиною відпорності національного організму, разом стає могутньою підмогою суспільної діяльності культурного чоловіка і його заходів коло прилучення до національного поступу найширших верств свого народу.

„Не диво, що змагання до націоналізації висшої освіти вступає і в українським відродженню, скоро лише виходить воно за границі чисто етнографічних інтересів і підносить ся до свідомості національних потреб. Особливо-ж в останніх літах у Галичині справа національної висшої школи стала горячою, актуальною справою, порушивши всі верстви нашої суспільності, ставши постулятом політичних віч і всякого рода резолюцій. За сі девять літ, що минули від часу, коли я порушував справу особного українського університета, приходиться сконстатувати величезний поступ у сій ідеї. І хоч як непрактичні або навіть наївні бували часом проєкти, які підносили ся для задоволення сеї потреби, які-б не були тактичні помилки, зроблені в тих змаганнях, — живе заінтересованне сею справою широких кругів нашої суспільності являється дуже цінним показником культурного поступу її й дозрілості сеї самої справи висшої національної освіти.

„Надії, що правительство зверне увагу на так горячо й однодушно заявлену нашою суспільністю потребу й постарается її задоволити, не справдили ся. Нім обставини візьмуть прихильніший для нас оборот і зроблять можливим заснованне публичних українських висших шкіл, ми можемо й мусимо старати ся використати кожду нагоду для того, аби зробити крок наперед в осягненню їх. Таким кроком наперед уважаємо організацію систематичних нау-

кових курсів, і в тім переконанню Товариство поспішило ся відіавати ся на звернені до нього закликки і забрало ся до організації нивішніх курсів. Їх метою являєть ся: дати можливість нашим землякам із Росії, повбавленим вповні національної школи, прослухати систематичні курси в українсько-руській мові з найважніших суспільних дисциплін; дати ряд курсів із деяких наук, не заступлених у програмах тутешніх висших шкіл, а дуже важних з нашого національного становища; помогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів іще нема; в кінці — дати поле новим науковим силам для приготування для академічної діяльності. Осягненне сих цілей справді має чималу вагу для поступу справи висшої української освіти й наукового розвою, і тому треба бажати, аби ся перша проба, зроблена нашим Товариством, випала так, аби могла заохотити до дальшої організації подібних курсів іще в ширших розмірах“...

По сій промові наступив вступний виклад д-ра Франка з історії українсько-руської літератури: про еволюцію науки історії літератури взагалі.

Виклади відбували ся що дня окрім неділь, від 10 (23) червня до 9 (22) липня, так що всього було 25 викладових днів. З початку викладано по три години, пізніше по чотири години денно, від 8¹/₂ до 12¹/₄ год., при чім для збереження часу практиковано також подвійні лекції, без перерви, що тривали 90 до 100 минут, а одиночні лекції звичайно цілу годину. Всіх викладів відбуло ся 90 годин. Час приходило ся використовувати, аби зністити в границях одного місяця програму, зачеркнену для курсів; але практика показувала, що чотири години викладів рішучо за багато, і тим часом як перші два тижні більшість слухачів ходила на всі виклади, в других двох тижнях, коли викладано денно по 4 години, а сила й увага слухачів дещо притупили ся, не більше третини ходило на всі виклади, звичайно-ж вибирали: ходили на перші дві, або на останні дві години. Скомбінувати-ж вечірні години з ранішніми не можна було тому, що саля була до розпорядности тільки перед полуднем; з рештою пополудні можна-б було відбувати не більше як один виклад, що найбільше — півторагодинний.

Програму курсів зосереджено коло трьох дисциплін: історії, історії літератури й етнографії, при чім головне місце дано укра-

інознавству. В основу положено загальні курси в сих дисциплін, що здавали ся комітетови найбільше потрібними й відповідними на початок, і до них долучено кілька спеціальніших.

З історії низше підписаний підняв ся загального курсу в української історії — „Огляд історії України-Руси“. Читано його 9 годин. Перша година присвячена була вступним заміткам про напрями в історіографії, про українську територію й народність, її сформованне й становище супроти інших славянських народностей. По коротких замітках про розселенне українських племен подано образ суспільних форм і економічного життя їх у часах сформовання кївської держави і представлено процес сформовання і потім розкладу сеї держави та зазначено ті суспільні й культурні сліди, які полишила вона в житю племен, що входили в її склад. По представленню тих зверхніх політичних обставин, в яких жили українські племена в XIII—XVI вв., подано ширший образ тих перемін, які в сих століттях перейшли суспільно-економічні відносини в українських землях — нове формованне суспільних верств, еволюція шляхетства і селянства, початки національної й релігійної боротьби в містах, у кінці — сформованне козацчини й початки її становища як репрезентантки загальнонародних інтересів. На сім, за браком годин і за нездоровлєм прелегента, огляд скінчив ся.¹⁾

Наче-б продовженням його мав послужити курс д. Стефана Томашівського „З історії українсько-польських відносин XVII в.“, але він не був скінчений також, за браком годин (1 година). Прелегент мав на меті подати загальний огляд польсько-українських конфліктів від Люблинської унії аж до кінця XVII в., з головним позором на найважніші елементи боротьби, підчеркуючи розширення і що раз яснійше кристалізоване мотивів: соціальних, релігійних, політичних, культурних і національних, — ввагалі генезу і поступенний зріст української національно-політичної ідеї.

Більший, заокруглений курс „З новітньої історії західньої Європи“ (15 годин) прочитав д. Микола Ганкевич. Зміст його був такий: 1) Стан суспільно-політичний Франції перед великою революцією. Причини її вибуху („Ancien regime“). 2) Перша фаза революційного руху аж до террору (1789—1793). 3) Часи террору;

¹⁾ Змісти курсів подаю так, як були вони уложені самими прелегентами. Тим пояснюють ся відмінні в укладі їх.

причини його, значінє і характеристика. 4) Часи Директоріяту; перехід до диктатури Наполеона. Наполеон великий; значінє його в історії французької революції і в історії Європи; характеристика. 5) Часи відновленя монархії (т. зв. Реставрація). Причини повороту Бурбонів до власти і причини їх остаточного упадку (1815—1830). 6) Люї-Філіп (1830—1848) — період т. зв. буржуазійної монархії. 7) Революція французька 1848 р. і державний замах Люї Бонапарта (Наполеона III.). 8) Середня Європа, а передовсім Німеччина в часах перед 1848 р. Стан суспільно-політичний та культурний Німеччини з кінцем XVIII та в першій половині XIX столітя. 9) Революція 1848 р. в середній Європі. Перша її фаза. „Весна народів“. 10) Дальший розвій революції 1848 року в середній Європі. Причини повільного подавлення руху революційного (від другої половини 1848 року до року 1851). 11) Часи від 1851 р. до р. 1870. (Війна кримська, італійська, прусько-австрійська, німецько-французька). Період „революцій з гори“. Частинне сповнення завіщання революції 1848 року. 12—13) Війна німецько-французька і паризька Комунa (1870—1871). Причини вибуху і упадку Комуни. 14—15) Короткий огляд руху робітничого і соціалістичного в XIX століттю.

З історії української літератури загальний курс держав д. Іван Франко під назвою: „Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віка“ (18 годин). Він розпочав його коротким оглядом дотеперішніх праць над історією літератури в західній Європі та оглядом ріжних цілей, які кладе собі та дисципліна і ріжних метод, якими послуугуєтє ся вона. Потім, не вдаючи ся в дискусію над поділом нашої історії літератури на епохи, він переходив її хронологічно, столітями, а в XIX в. десятилітями, підносячи в кождім такім періоді найважнійші літературні явища, їх основні, провідні ідеї і ґрунуючи довкола них явища підрядної ваги.

В старім укр. письменстві домонгольської доби прелєгент розглянув поперед усього ріжнородні чужі впливи, що причинили ся до витвореня і сформованя письменства на українськім ґрунті, зазначаючи з окрема вплив жидівських ідей, вплив Корсуна, і зупиняючи ся детальнійше на впливах Византії та Болгарії. З огляду на те, що наше старе письменство було сплоджене тими посторонніми впливами і служило в домонгольській добі переважно потребам церкви і держави, прелєгент присвятив спершу один виклад огля-

дови перекладаної літератури, зазначаючи вже тут намагання старих руських книжників — дати своїй суспільности в перекладі енциклопедію всього потрібного церковного, морального, а по часті й світського знання (численні збірники); а надто дати їм інтересну лектуру, що zarazом давала-б відповіді на масу питань незаспокоєних церковними книгами (апокріфи). Далі йшов огляд староруських проб оригінальної літератури, отже літописей, поучень, гагіографії, творів полемічних та законодавства духовного й світського, а на решті староруської поезії книжної й традиційної.

Зазначивши далі, що монгольська руїна не перервала староруської письменської традиції, що старі, доси вироблені форми (літопись, поучень, притча, житіє) живуть далі, прелєгент звертає увагу на розділ староруської традиції на дві парости: з половини XIII в. починає зазначувати ся своїм окремим характером північна, володимирсько-суздальсько-московська царість, що йде досить невеличко слідами староруської традиції, не розвиваючи, а радше затісняючи її, коли натомісь південна, українська царість, під впливом литовського, а далі польського верховодства звільня зніняє фронт і від Візантії повертаєть ся, так сказати, лицем на захід. Сербо-болгарський літературний вплив XIV—XV в. тільки злегка торкаєть ся України; так зване „добрословіє“ не зробило тут таких спустошень як у шівнічнім письменстві. Руське слово тепер здобуває собі Литву, робить ся знов органом держави; в Литві під впливом білоруського наріччя витворюєть ся нова літературна мова, яка з часом робить ся загально-принятою на Україні в XVI—XVIII в., підлягаючи раз сильнішми, то знов слабши впливам народної української мови. І зміст і круг ідей тої нової літератури зміняєть ся під впливом духових течій заходу: фльорентійська унія, впливи гуманізму, винахід друку, реформація — ось ті чинники, що за чергою вносили нові ідеї, нові імпульси в наше письменство. Прелєгент характеризує ті нові чинники, переглядає їх відгуки в нашім суспільнім житю і письменстві, зупиняєть ся особливо на містах і організації в них руського елементу та на виробленю в них того корпораційного духа і тої національної свідомости, які бачимо при кінці XVI в. На тлі подій, що настали по люблинській унії, а спеціально змагань до церковної унії прелєгент характеризує головних літературних діячів тої доби — ки. В. Острожського, Гер. Смотрицького, Василя Суражського, Христофора Бронського, Івана Вишенського, Юрка Рогатинця, а в при-

хильників унії Потія та Рутського. Внесене унією роздвоєне в національну свідомість Українців вияснює прелегент фігурами таких хитких людей, як Лавр. Звзаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Касіян Сакович, Мелетій Смотрицький. Від р. 1616 духовий провід у церковному й літературному житю України обіймає Київ; праці київських учених (Копистенського, Плетенецького, Памви Беринди і ин.) завершують ся великим культурним ділом Петра Могили — заснованєм колегії і реформою церковного житя.

Другу половину XVII в. характеризує прелегент як добу великого політичного перевороту і занепаду літературного житя на Україні. Київська школа виховує багато людей по тодішньому вчених і талановитих, але їх сили абсорбує Московщина; до рідної країни у них інтересу мало, їх цікавлять справи книжні, далекі від практичного житя. Найвиднійший репрезентант тої доби — Галатовський, многосторонній талант із публіцистичним темпераментом, який одначе не вмів сказати українському народови нічого ієнько такого, що могло-б служити його практичній потребі в тяжку добу руїни. Найадібнійші ученики Києво-Могилянської школи — Еп. Славинецький, Полоцький, Ст. Яворський, Дмитро Туптало, Теофан Прокопович ідуть у Московщину і помагають там витворити ту державно-централістичну машину, яка від тепер 200 літ мала матеріяльно висисати і духово гнобити Україну.

І ось XVIII вік являєть ся у нас віком розтїчи. Українська інтелїгенція на лївім боці Дніпра московщить ся, на правім боці польщить ся; українське слово тікає від друкарських станків, найціннійші укр. писаня того часу лишають ся в рукописах, доступні лише невеличким кружкам людей (козацькі літописи, духовні драми та інтермедії). Звільна одначе серед сеї розтїчи виробляють ся елементи нового роввою: чисто народня мова (в інтермедіях і віршах), змаганє до популяризації знаня й письменства і приспособленя їх до вжитку ширших народніх мас (у тв. карпаторуським письменстві), нарешті змаганє до виробленя суцільного гуманістичного світогляду (Сковорода).

Конець XVIII в. зазначив ся в історії України многоважними фактами такими, як упадок Польщі й Кримського ханства, зруйнованє Січи і закріпощенє народніх мас; наполеонівські війни приводили многих Українців у живу стичність із європейським заходом, і у нас появляють ся також відгуки західно-європейського раціоналізму та сентименталізму. Отсеї ріжнородні впливи, прищиплені на

грунт невиваслої ще козацької, демократичної та автономістичної традиції, витворюють нову українську літературу, що починаєть ся появою „Енеїди“ Котляревського. Йї прелєгент присьвятив найбільшу часть (10) своїх викладів. Довкола таких появ, як Котляревський, Квітка, руська трійця в Галичині, Шевченко, Куліш і Костомарів, рух 1848 року, петербурська „Основа“, київська громада 70-их років, Драгоманів на еміграції, „Кіевская Старина“, галицькі „Зоря“ та Наук. Тов. ім. Шевченка він зібрав і схарактеризував головні ідейні течії та літературні здобутки українського слова в ХІХ віці і закінчив свої виклади загальними увагами про характер нашого письменства, його хиби і вигляди на будуще.

Доповненням до курсу д-ра Франка був поменьший курс д-ра Кирила Студинського п. т.: Культурний рух у Галичині від виступу М. Шашкевича до 1860 р. Прелєгент у формі короткого вступу подав огляд культурного руху в Галицькій Русі від прилученя її до Австрії до виступу Маркіяна Шашкевича, опісля перейшов детально і оцінив літературну та ідейну вартість творів Шашкевича, і схарактеризував вплив українського письменства на духовий розвій у Галичині, почім подав історію москвофільського руху від р. 1850 по рік 1860, та вияснив, якими дорогами він приходив до нас і з якою реакцією він у нас стрічав ся. Історія москвофільства в Галичині була оперта на незвісних доси листах, писаних до провідника сього руху Якова Головацького, на невикористаних доси статях, розсіяних по „Зорі Галицькій“, „Вістнику“, „Отечеств. Сборнику“, „Ладі“, „Семейній Библиотеці“, „Церковній Газеті“ і „Церковн. Вістнику“, видаваних тоді у Львові, Відні та в Будині (на Угорщині), та на різних архівальних матеріялах і на иньших сучасних виданях.

Курс української етнографії д. Федор Вовк попередив коротким загальним курсом антропологиї (6 годин). По вступному відчиті про зміст і положення антропологиї і етнографії серед иньших наук прелєгент подав короткий виклад головнійших анатомічних відмін поодиноких рас і перейшов до антропологиї України, у котрій зазначив загальні відзнаки (колір волося і очей, зріст, головний, носовий і иньші покажчики і т. д.) українського племена на підставі зібраного досі матеріялу і у порівнанні з иньшими славянськими і другими сусідними племенами, звертаючи при тім увагу на висловлені в сучасній науці теорії походження і розселення Славян.

Курс української етнографії зайняв 16 годин. Подавши у першому відчиті загальний огляд теперішнього стану етнографії в західно-європейській науці і у нас, прелєгент у дальших викладах пореглянув найголовніші сторони матеріального побиту українського племена: етнографію здобування і вживання вогню, полювання і рибальства, скотарства і пчільництва, оброблювання дерева, рога, шкіри, вовни і інших волокнуватих матеріалів, глини і інших мінеральних річей, способів плавби і їзди, народньої їжі, одєжі і будівлі — у порівнянню з иньшими славянськими і другими племенами. Виклади були ілюстровані численними фотографіями і малюнками, а також відвідуванням археологічних і етнографічних збірок Наук. Товариства ім. Шевченка, музею Дідущицьких й ин. При демонстрації археологічних колекцій Наук. Тов. ім. Шевченка відбув ся довший виклад із археології.

В звязку зі вступними викладами д. Вовка з антропологии стояв курс д. Івана Раковського: „Онто- і філогенезіс чоловіка“ (6 годин). Прелєгент подав перегляд важнійших стадій онтогенетичного розвою та погляд на повстанє важнійших органів людського тіла. Потім наступив огляд основних типів звїринного сьвіта на основі порівнючої анатомії та ембріологии і начерк розвою питаня про постійність звїринних типів та походженє чоловіка. В кінці подані були важнійші погляди і теорії про філогенезіс чоловіка.

В звязку з курсом української етнографії стояв виклад п. Стефана Томашівського п. т. „Угорська Русь“ (1 год.). В нїм наперед подано огляд географічних обставин території, заселеної Русинами, при тїм піднесено з них те, що тісно звязанє з давньою і новою колонізацією, з теперішніми етнографічними і язиковими відносинами. Дальше означено докладнїше головну етнографічну межу Русинів, чужі острови серед них і руські острови та колонії скрізь по Угорщині; простір і число людности визначено докладно. Що до язикових відносин, схарактеризовано найважнійші прикмети і територіальний розклад поодиноких угро-руських говорів. З історії Уг. Руси порушено кілька кардинальних питань (не розвязуючи їх). В кінці наступив огляд теперішнього стану У. Руси що до відносин: 1) релігійних; 2) соціально-економічних; 3) політичних; 4) культурних і 5) національних.

Осібнє місце займав практичний курс українсько-руської мови, поручений д-ру Івану Брику і обчислений головно на по-

треби заграничних слухачів. Курс сей п. н. „Вибрані практичні питання з українсько-руської граматики“ зайняв 12 год. Спершу обговорив прелегент питання про місце, яке належить ся українській мові в громаді індоєвропейських язиків, а особливо в групі язиків слов'янських. Звернув головну увагу на відносини української мови до російської (в.-руської), вказуючи на сі діалектичні різниці, якими почавши уже від XI в. відзначають ся пам'ятки південні від північних, як ті спершу незначні діалектичні поняття ростуть і більшають дорогою дифференціації і в результаті дають із одної сторони мову російську, в другій українську. До питання самостійности та окремішности української мови підійшов прелегент і дорогою культурно-історичних моментів та чисто теоретичних аргументів, які подає сучасна лінгвістика та філософія. Перейшов коротко погляди учених на українську мову та дискусію, яка вела ся над її окремішністю та самостійністю, в чим зв'язав короткий огляд історії Погодін-Соболевської теорії аж до недавних тенденційних публікацій проф. Фльоринського.

По огляді діалектів української мови подав прелегент основні і характерні появи в області фонетики. Вказуючи на еволюцію (зміни), яка зайшла в укр. мові, брав до порівняння мову праслов'янську та мову староруських пам'яток. Сучасний стан укр. фонетики порівнював із вищими мовами слов'янськими, особливо підчеркував різниці із мовою російською. Розвій фонетики обох т. зв. руських діалектів пішов у розбіжно противних напрямках. З оглядом фонетики зв'язував прелегент тісно і питання про практичну ортографію, по чім додатково обговорив се питання окремо, віддаючи рішачий голос моментам фонетичним, а в разі їх хитання моментам історичним. По огляді українських суффіксів іменникових, прикметникових, прислівникових і дієсловних перейшов до огляду деклінації. Пояснивши хід змін і розвою української деклінації головню по причині аналогії, обговорив прелегент доволі докладно ті питання, що стали — так сказати-б — злогою дня і старав ся із вглядів практичних подати певну норму. Те-ж саме зроблено і при огляді конюгації.

Так представляєть ся програма курсів, сповнювана ввага. дуже докладно — о скільки позволяли тісні границі часу.

Дня 5 (18) відбула ся при участі комітету, прелегентів і слухачів довша конференція, де учасники обмінювали ся гадками г до способу організації подібних курсів на будуще та висловля.

свої дезидерати що до програми таких курсів; присутні висловляли ся за обмеженням їх науками суспільними і за задержанням головної ваги в програмі на українознавстві. Дня 9 (22) курси були замкнені низшепідписанням, при чім подано було коротке справоздання й статистичні дані про них. Подаємо їх тут.

Всього взяло участь у курсах 135 осіб. Учасники вложили на покриття їх коштів 345 корон, решту покрито Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, котрому один із українських земляків зложив на сю ціль спеціальну жертву. Кошти виносили коло 1700 кор., але що ліпше ситуовані матеріально прелегенти зрekli ся гонорарів за виклади, знизили ся вони до 1558·40 кор., в тім 270 кор. оплати за салю, гонорарів і коштів подорожі 1124 кор., видатки друкарські, почтові, оплати служби й ин. 164·40 кор.

Число учасників треба уважати за досить значне як на ті обставини, в яких відбували ся виклади: паспортів трудності в Росії наслідком війни, те що оголошень не давано заздалегідь у пресі, аби не стягнути якихось трудностей для заграничних учасників, як побоювали ся декотрі. Число учасників місцевих було-б далеко більше, як би попри ранішніх були години поподудневі. В данім разі перешкодили технічні причини також.

Що до внутрішньої сторони, то зазначу тільки, що прелегенти, загалом узавши, все мали огляд, попри практичні, ті наукові цілі, про які згадано вище й держали свої виклади на академічнім рівені, так що з боку науковости мабуть не можна зробити їм закиду, і коли ся перша проба дійсно заохотить до дальшого урядження таких курсів із ширшою програмою, се могло-б мати дуже важні і цінні наслідки.

М. Грушевський.

АНТІН ЧЕХОВ.

+ 2 (15)/VII 1904.

Телсграф обніс вістку по всьому цивілізованому світу про смерть Чехова, і багато-багато людвй мусіли почути при сім щирій біль як по утраті сердечного приятеля, що ділив ся з ними сумними або меланхолійними спостереженнями над сим повним сумних конфліктів і гірких абсурдів світом. Його довголітня недуга, його довга й тяжка боротьба зі смертю була звісна його прихильникам, хоч як у загалі мало звісно було з його приватного, особистого життя. Але ся довголітня боротьба давала надію, що дорогому письменнику ще удасть ся довго ся боротьба, тим більше, що бачили його в розцвітї творчости, серед роботи — і не думало ся, що саме по виставах його останньої пєси (Вишневі сади), виставленої сеї зими, під його особистим наглядом, смерть перерве нагло його творчу роботу.

Як довідуємо ся зі звісток, опублікованих у сих днях, вже в 1890 р., підчас подорожі з Сахаліна через Сибір¹⁾ у Чехова показала ся вибухи крови. Заразом давала себе відчувати хороба серця, і вже в 1895—6 рр. він жив під ненастанним страхом наглої смерти. Щоб не піддати ся, треба було вести житє як можна гігієнічне, в теплім підсонню, в вигоді; а на се не було гроша, не легко було його заробити, і не було практичних здібностей у покійника, аби добути грошем добре зарядити. В 1899 р. він продав

¹⁾ По біографічні дати життя Чехова — в загалі досі дуже не багаті, в силасмо до вступної статі при збірці його оповідань «Змора», виданій сього року Видавничою Спількою.

авторські права на всі свої твори, вже написані, чи які-б написав в будучности, петербурькому книгареві Марксу за 75 тис. рублів, що мали бути йому виплачені протягом трьох літ; покійник пояснив сей учинок тим, що чуючи близьку смерть, хотів бодай останні роки прожити по людськи. Але тими грошима господарити він не вмів, і перед смертю був знову не в світлих матеріяльних обставинах, так що й потрібної вигоди не міг мати.

Хоробливість, вічна близькість смерті положили глибоке пятно на творчість покійника — в неї віє ся меланхолія скоротечности життя, його краси й змісту, і неминучість їх кінця. Тільки в перших

Антін Чехов.

серіях оповідань чути сьміх і безжурний жарт молодого, не зачіпленого сею свідомістю чоловіка — пізнійше нема його зовсім. Се толкували впливом на Чехова серйозної критики, що привела його до поглиблення творчости, або навіть — невдачею його гумористичних оповідань (хоч про невдачу ледво чи можна говорити). Але хто зна, чи не головну роль відіграли чисто психофізичні причини — слабість і сей подув смерти. Перша більша повість Чехова — „Нудна історія“ присвячена дуже товкій, майстерній аналізі того перевороту, який передсмертний упадок сил і свідо-

мість її близькості робить у чоловіці, навіть як найліпше, адавало ся-б, забезпеченім від такого „малодушія“ — визначнім ученім і лікарі. В сїм засудженім на близьку смерть ученім впливає, ще в неясних і несвідомих формах, та туга по „богу живого чоловіка“ — ідеальному, вічному змісту людського життя, що потім служить провідною ниткою в творчості Чехова, що також тужить по нїм, хоч і не вмів його вказати — аж до смерти.

Ся меланхолійна резігнація все глибоше переходить потім у творчості Чехова й робить його ще чутливішим до людських страждань, болів — і до аномалій життя. Люди розбиті фізично й морально, люди, що не знаходять собі місця в житю, люди, яких переїхало тверде колесо життя, всякі придавлені його грубою силою — тими сильними і здоровими, що уживають собі життя, забиваючи в пута безвольних і слабших — контрасти сеї грубої, тривіальної сили й страждань тих обділених життям, силами і здоров'ям, контрасти безмісного спокою краси мертвої природи й боязьких і тужних, безвихідних поривань людської душі — звертають його особливу увагу. Се вже дістало назву „чеховського тону“, „чеховської манери“. Одним вона подобаєть ся, иньші обрушують ся на неї за сей брак житєвої енергії, за пасивність і брак ідеалів. *De gustibus non est disputandum*. Але й найгорячіші прихильники горожанських ідей у літературі не повинні переочувати глибокого й гуманного в ліпшій значінню слова вражіння, яке робили й робити-муть твори Чехова. В однім своїм оповіданю („Мороз“) він описує, як трьох старих людей на найвищих становищах міста — архієрей, губернатор і президент міста (голова) згадують, що вони на віку колись терпіли — „думали про те, що в чоловіці висше роду, висше гідности, богатства й знання, що останнього жебракa наближає до Бога — про неміч чоловіка, його болі й страждання“. Чехов власне умів порушувати в чоловіку те, що при ріжницях обставин, складу, всього змісту життя вяже його з людьми, умів відіавати ся до сього людського чутя в чоловіку. При безграничнім майже просторі обсервацій він умів знайти ту струну, яка відзивала ся в читачу, хоч би як віддаленім від ситуації, описуваної автором.

Він був поетом людського чутя, сумного, меланхолійного чутя, і тому так багато мав щирих приклонників і приятелів серед людей, котрі також мали нагоду відчути на своїй шкірі й костях тверді колеса життя, пережили триумфи грубої еґоїстичної сили і не

прилучили ся до неї. В його тихій резігнації лежав глибокий і вічний протест против сеї грубої сили і неустанный поклик до „бога живого чоловіка“.

Смерть перервала, як я вже сказав, творчість Чехова серед її розцвіту: як раз останніми роками появили ся найглибші й найсильніші його твори. Він далеко не сказав іще свого останнього слова — і тим гірший жаль викликає вістка про його смерть.

М. Грушевський.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Шевченко в німецькій одязі. Видавана в Відні „Ruthenische Revue“ порушила практично одну важну справу, а власне справу знайомлення ширшої європейської публіки з кращими творами української літератури в перекладах. Справа без сумніву важна, але їй не легка, особливо коли ходить про перекладане таких наскрізь національних і своєрідних творів, як Шевченкові. Неввичайна простота Шевченкового вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але за разом доводять його до розпуки, коли він хоче своїм перекладом передати не лише механічно значіння українських віршів, але хоч приблизно українську мелодійність, вражіння, яке робить оригінал. Се почували всі ті, кому доводилося перекладати Шевченка на яку будь іншу мову, і ніде краще як на наших Кобаарі не справджуєся італійська приповідка: traduttore — traditore (перекладач, се зрадник). Із численних перекладів Шевченкових поезій на різні мови можна вибрати дуже не багато таких, що дають вірне поняття про

його стиль і роблять вражіння хоч троха близьке до оригіналу; до найудатніших перекладів в усяких разі треба зачислити чеську збірку Ружени Сеєнської. Ті, що перекладали Шевченка на неславянські мови, бачили відразу, що вповні вірно передати і зміст і форму Шевченкових віршів буде їм неможливо, і для того зрікалися або одного, або другого: або перекладали свобідно, пильнуючи поперед усього, щоб переклад робив хоч троха те саме вражіння, як оригінал, або посвятили риму або навіть віршову форму, щоб передати як мога докладніше сам текст. Сею другою дорогою пішли такі перекладачі, як Німець Каверау, що владив прегарний, хоч неримований переклад „Кавказа“, як Вельгієць Ене, що переклав французькою провою „Катерину“, як Драгоманов, що переклав на російську мову „Марію“ рядок за рядком, не дбаючи про ритм ані про риму.

Д. Шпойнарівський, що вдав недавно в Чернівцях книжку у німецьких перекладів із Шевченка (Schewtschenkos ausgewählte Gedichte, Czernowitz 1904, переклади на стор. 11—36) ні в

вншою дорогою і перекладає, як каже в титулі, „mit Beibehaltung des Versmasses und des Reimes“. Певна річ, деякі твори, особливо дрібні, ліричні, удалі ся д. Шп. не вде, як прим. „Минають дні, минають ночі“ (перекл. на стор. 17—18), „До Музи“ (ст. 15—16). Та більша часть перекладів не то що не робить поетичного вражіння оригіналу, але навпаки. Щоб заховати розмір і ритм, перекладач посьвачує докладність передачі оригіналу, посьвачує його простоту, мellowдійність і грацію, а головню — заколює на тім вітварі німецьку мову. Він перекладає Шевченка на неможливий, страховинний німецький жаргон, який у кожного, хто привик читати німецькі вірші, може збудити тільки регіт, а в дальшій ряді нехить до нашого поета, а принаймні породити дуже некорисну опінію про знане німецької мови й версіфікації у „д. к. професора гімназіального“ з Буковини. Досить буде вказати пару прикладів. У прегарній поезії „По вулиці вітер віє“ (Огоновський II, 41) (вона вся перекладена дуже слабо) остатній чотиривірш

Не довелось! Виблагала
Тую копійчину,
Та Пречистій поставила
Сьвічечку за сина —

перекладає д. Шп. і невірню і прегогано:

Muss man froh sein, wenn paar
Groschen
Sie kann dort erlehen,
Dass vorm Heil'genbild ein Kerz-
lein
Für den Sohn kann stehen.

Невірню і непоетично переда-
но в звиснім чотиростиху „І день

іде і ніч іле“ ось ті слова: І го-
лову схопивши в руки Дивущи ся“
німецьки: „Du raufst dein Hart,
kannst nicht ergründen“. Просто
не зрозумів текту перекладач,
пишучи в вірші „Думи мої, думи
мої“ (Огон. I, 3):

Fragen würde man dann nicht
nach meinem Leid,
Nicht warum dem Schicksal muss
ich fluchen, klagen
Ziellos lebend; spotten wür-
den nicht die Leut':
„Kannst nichts machen!“

Отже „нудити сьвітом“ не зна-
чить „Ziellos leben“, а людський
насьніх „Нічого робить“ не зна-
чить „Kannst nichts machen“. Шевченко каже, що люди, бачучи
його пісні-сьлюзи, кепкувати-муть:
от віршує, бо не має що ліпшого
робити. Німецький переклад во-
всім затемнює сю думку. Шев-
ченкове клясичне реченє про У-
країну „Там широко, там весело
од краю до краю“ передано у д.
Шп. деревляною фразою:

Dort ist's breit, im fernsten Winkel
Herrscht dort frohes Treiben.

Зовсім невірню передано: Як
та воля, що минулась (сі слова
в'яжуть ся з попереднім: там ши-
роко, там весело), Дніпр широкий,
море (у Огон. тут непотрібне тіре
зам. коми), — у д. Шп.

Wie die Freiheit der Dnipro
rauscht
Hin in Meeresbreite.

Шевченкове: „Тут родилась,
гарцювала“ і т. д. (Огон. I, 12)
передає д. Шп.:

Dort erstand Kosakenfreiheit,
Dort sie kämpfte wacker.
Mit der Schlachta, mit Tataren
Ward besät der Acker,
Ward besäet mit den Leibern,

Dass er Früchte trage; (Поки не
остигло!)
Freiheit gieng zur Ruh', Kurhane
Traten dann zu Tage.
Über ihnen (над ким? В оригі-
налі „над нею“) і т. д.

Особливо незугарно перекла-
дено „На спомин Котляревсько-
му“. Тут що крок попадають ся
такі верифікаційні цвітки, як
„Denkst ans Schlimme, dir's nicht
leid tut“.

Ist's ein Waisenkind, das frühe
Aufstehn muss, sich plagen,
Es bleibt stehen, eifrig horchend,
Als ob würden fragen,
Mit ihm sprechen seine Eltern —
і т. д.

Цейна річ, д. Шпойнарівському
належить ся подяка за його до-
бру волю — познайомити Німців
з Шевченком. Але треба-ж і те
сказати, що добра воля при браку
сил може не раз більше пошкодити,
ніж помогти, а його приклад впли-
ває заразливо на інших, ще мен-
ше укваліфікованих до перекла-
даня Шевченка, які в остатніх
в-рах тої-ж Ruthenische Revue
починають друкувати переклади
ще гірші. *Ів. Франко.*

II. Нові книжки.

**Записки Наукового Товари-
ства ім. Шевченка**, виходять у
Львові що два місяці під редак-
цією Михайла Грушевського. Рік
XIII. Кн. III. Т. LIX. Львів,
1904. З друкарні Наук. Тов. ім.
Шевченка. Ст. 198, 8°. Ціна 3
кор. Зміст: 1) Святий Климент
у Корсуні, причинки до історії
староруської легенди. Х. Віднай-
дене мощей сьв. Климента, напи-
сав др. І. Франко (далі буде). Ст.
181—203. — 2) Виговський і

Юрій Хмольницький. Історичні
студії, написав Василь Гераси-
чук (далі буде). Ст. 1 40 — 3)
Матеріали до історії Колівищини.
II. Кілька документів про участь
членців кнївських монастирів в
гайдамацьких рухах XVIII ст.,
подав Сергій Грушевко. Ст. 1—
16. — 4) Miscellanea: Варшав-
ський синод в року 1561, подав
Олександр Сушко. Ст. 1—17. —
5) Наукова хроніка: Антропологи-
я, археологія і етнологія в
західно-європейській науковій лі-
тературі останніх років, подав Зе-
лон Кузеля. Ст. 1—65. — 6) Бі-
бліографія (рецензії й справоздан-
ня). Ст. 1—33.

**Chronik der ukrainischen Šev-
čenko-Gesellschaft der Wissen-
schaften in Lemberg.** 1903, Se-
ptember-Dezember. Heft IV. N.
16. Львів, 1904. З друкарні Наук.
Тов. ім. Шевченка. Ст. 32, 8°.
Ціна 30 сот.

**Олександр Сушко. Впрова-
джене єзуїтів до Польщі.** Істо-
рично-критична студія. (Відбитка
з „Записок“ т. LVII, LVIII і LIX).
Львів, 1904. З друкарні Наук.
Тов. ім. Шевченка. Ст. 60, 8°.
Ціна 60 сот.

Денис Лукіянович. Від кривди.
(Белетристична Бібліотека. Ч. 64).
Львів, 1904. Накладом україн-
сько-руської Видавничої Спільн.
З друкарні Наук. Тов. ім. Шев-
ченка. Ст. 136, 8°. Ціна 2 кор.

**Андрій Чайковський. Опові-
даня.** (Белетристична Бібліотека.
Ч. 65). Львів, 1904. Накладом
укр.-руської Видавничої Спільн.
З друкарні В. А. Шийковського.
Ст. 176, 8°. Ціна 2 кор. Зміст:
1) Певдинок. Ст. 3—22. — 2)
Серенада в навечеря сьв. Войті-

ха. Ст. 23—29. — 3) Моя перша любов. Ст. 30—39. — 4) Із ступеня на ступень. Ст. 40—71. — 5) Перечислив ся. Ст. 72—75. — 6) На Олімпі. Ст. 76—91. — 7) Добра рада. Ст. 92—100. — 8) На Олімпі. Ст. 101—115. — 9) Як я шукав гувернантки. Ст. 116—131. — 10) Редакційна тайна. Ст. 132—139. — 11) Дві стрічі. Ст. 140—155. — 12) Ні разу не вдарив. Ст. 156—176.

Олександр Кониський. Листи про Ірландію. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 80). У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. IV + 64, 16°. Ціна 45 сот.

Іван Левицький. Гуморески. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 81—82). У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 128, 16°. Ціна 75 сот. Зміст: 1) Баба Параска та баба Палажка: I. Не можна бабі Парасці вдержатись на селі. Ст. 1—22. II. Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти. Ст. 23—45. — 2) Невинна. Ст. 46—62. — 3) Чортяча спокуса. Ст. 63—127.

Др. Юлій Візнер. Житє рости́ни у морі. З німецького переклав Ст. Дольницький. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 83). У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 25, 16°. Ціна 16 сот.

Своїми силами. Повість в трьох томах д-ра Андрія Чайковського. (Бібліотека найзнаменитших новістей. Т. LXVIII—LXI). Накладом редакції „Діла“. З дру-

карні Ставропільської і Манецьких. Львів, 1904. Ст. 530, 8°.

Лесь Гринюк. Весняні вечери. В Коломиї, 1904. Накладом Е. А. Крушинського. Черенками В. Бравнера. Ст. 96, 16°. Ціна 1·20 кор. Зміст: 1) Весняні вечери. Ст. 9—13. — 2) Картка в дневника. Ст. 17—30. — 3) Старий пан. Ст. 33—39. — 4) Настася. Ст. 43—63. — 5) Трєв дїтий. Ст. 67—72. — 6) Синово весіле. Ст. 75—82. — 7) Смерть. Ст. 85—88. — 8) Через гори. Ст. 91—96.

Бунть въ селі Вышнівці. Написавъ Степанъ Загородный. (Видавництво Української Соціалістичної Партії). Видбытка зъ часописи „Добра Новина“. Львів, 1903. Друкарня Удїлова. Ст. 32, 8°. Ціна 30 сот

В розгарі краснорічivosti або кацапське віче, монольоґ на основі кацапських віч в Галичині. Написав В. Б. Грущенко. (Виданє Н. К. У. Ш. М. Чистий зиск на український театр.) Львів, 1904. Наклад П. Волосенки. З печатні Народної. Ст. 20, 8°. Ціна 20 с.

Псалтиря розширена въ дуєх христїянської молитвы и церковного богослужєня. На основѣ выкладѣвъ д-ра М. Вольтера, Р. Белярина и д-ра В. Райшля уложивъ Алексїй Слюсарчукъ, рускокат. парохъ въ Рунгорахъ. Жовква, 1904. Печатня ОО. Василянъ. Ст. 526, 8°.

Ицко и Яцко. (Анекдоты). Собралъ Ивановичъ. (Поучительное Чтеніе. Ч. 7.). Унгварь, 1904. Изданіе Акційнаго Общества „Уніо“. Ст. 32, 16°. Ціна 20 сот. — Подаючи недавно назву одной книжечки в нашій журналї, я означив, що в популярних виданях повинна все бути жива народня

мова, загально зрозуміла і кождому доступна, навіть і найменш освіченому селянинові, та висловив надію, що редакція „Поуч. Чтенія“ схоче цього держати ся. За те редакція, що не знає порядно ні одної славянської мови, накинула ся на мене з лайкою і викликала на сторінках „Науки“ цілу „українофільську“ полеміку, лаючи всіх галицьких Русинів (а поминаючи російських Українців) „Піляками“, нашу мову „пільською“ і т. и. Відповідати на ті дитинні лайки я не маю потреби, а що до уживання народньої мови в „Поуч. Чтеніи“ то заявляю, що я говорив не за введення нашої „пільської“ мови в угро-руські видання, але таки місцевої народньої, яка від часу до часу з'являєть ся навіть у „Науці“, прим. „Письма Свистака з Цешту“. Такої мови, як Свистака, повинна уживати редакція „Науки“ всюди, коли не хоче, щоб її видання розминали ся цілком з цілю. Твердження редакції, що на Угор. Руси виробила ся вже своя літературна мова, зовсім неправдиве. Ніякої літературної мови там нема, а кождий з тамошніх „писателів“ писав, як знав, кождий по своєму й кождий інакше, з більшою або меншою примішкою церковщини та московщини. Такою мішаниною зложена й брошурка „Ицко и Яцко“. Що до її вартости, то значу, що се брошурка зовсім не для народа. Вона подає дотепи (нераз дуже кепські) вибрані очевидно з різних гумористичних мадярських часописів, які селянина абсолютно нічого не навчать. А в такім разі не шкода грошей виконених на неї? Може редакція

спровадила би собі популярні німецькі видання і придивила ся, як вони виглядають? Звідти могла-б не одно перекласти і тим способом справді причинити ся до просвічення темних угорських Русинів. В.

Промова посла д-ра Олесницького, виголошена на засіданні галицького сойму дня 13 жовтня 1903 при розправі над бюроми посередництва праці. Львів, 1903. Накладом автора. З друкарні В. А. Шийковского. Ст. 38, 8^о.

Бюджетова промова посла д-ра Олесницького, виголошена в соймі дня 27 жовтня 1903 при загальній дискусії над бюджетом в р. 1903 і 1904. Відбитка з Діла. Львів, 1903. З друкарні Ставропигійського Інститута. Ст. 24, 8^о.

Промови посла д-ра Евгена Олесницького в галицькім соймі на сесії 1903 р. Львів, 1903. Накладом автора. З друкарні В. А. Шийковского. Ст. 50, 8^о.

Забави і гри рухові. Зладив І. Воберский, учитель руханки. (Відбитка зі „Звіту“ львівської української гімназії). У Львові, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 31, 8^о. Ціна 10 с.

Ярослав Весоловський. Стефан Баторий а Русини. Накладом товариства українських студентів „Січ“. Чернівці, 1904. Ст. 16, мал. 8^о. Ціна 10 сот.

Переклади з української мови. Львівський дневник „Kurjer Lwowski“ надрукував у фейлетоні 196 ч. оповіданє Е. Мандичевського п. и. „Chlopskie zyto“.

В ч. 24 тижн. „Южныя Записки“ поміщений переклад одної поевої В. Чайченка, виготовлений Ів. Білоусовим. В ч. 28 є пере-

клад оповідання Надії Кибальчич п. в. „Изъ автобіографіи идеи“, що було друковане в українських оригіналі в „Літ. Н. Вістнику“. Переклад виготовила сама авторка.

Україніса в чужих виданнях.

Сими днями появилася в Пасау (Passau, M. Waldbauer) в Німеччині інтересна книжка п. н. К. К. Goetz, Das Kiewer Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands Ціна 7 марок.

В берлінським кварталнику „Zeitschrift des Vereins für Volkskunde“ (Heft 3, 1904) надрукована рецензія д-ра Ал. Брікнера на етнографічні (і ті що з ними стоять у звязи) видання Наук. Тов. ім. Шевченка (ст. 337—339), дуже прихильна.

III. Театр і штука.

Укр. артистична вистава у Львові. Товариство прихильників української літератури, науки і штуки уряджує під кінець жовтня виставу образів (рисованих і мальованих) українських артистів, артистичної різьби на дереві гуцульських майстрів і українських старинних килимів і плахт. Виділ товариства звертає ся до П. Т. публіки і наших артистів із проською про як найбільшу участь в проєктованій виставі. На виставу можуть бути прийняті: українські плахти, килими, що походять найпізнійше з першої чвертини 19 віка, ткані на етнографічній території України, гуцульські різьби на дереві з виключенем дрібних предметів, і образи артистів Українців без огляду на їх зміст і тенденцію. В обем вистави не можуть входити предмети, що визнача-

ють ся тільки етнографічною вартістю, безартистною, і ті твори штуки, що вже були раз у Львові виставлені. Про прийняте предметів (надісланих коштом автора або виставителя) децидувати буде спеціально до сеї цілі вибрана журі, яка буде складати ся на половину з артистів. По укінченю вистави будуть виставлені предмети відіслані виставителям коштом Товариства прихильників укр. літ., науки і штуки. Близші дані що до терміну надсилання виставових предметів як і дати отвореня вистави і місця, де буде устроєна, будуть оповіщені в найближшій книжці Літер.-Наук. Вістника. Інтересовані можуть вести кореспонденцію з секретарем товариства. Голова товариства: *проф. Михайло Грушевський*. Секретар: *Іван Труш*, Львів, ул. Чарнецького, 26.

IV. Персоналія.

Некрольоґ. В перших днях липня с. р. помер др. Теодор Герцль, творець і голова сіонізма. Муштина доволі високого росту, пристойний, із гострими самими лиця, якому довга борода додавала виразу особлившої енергії — отсе портрет сього великого жидівського діяча, якого звали деякі фанатичні сіоністи найвизначнійшим провідником жидівського народу від смерти Мойсея. Таку велику симпатію серед Жидів, а навіть розголос у ширшій світі здобув собі Герцль написанем невеличкої книжечки п. в. „Judenstaat“, у якій начеркнув фантастичну картину жидівської держави. Над берегами Йордану, на землі, приобіцній Богом Жидам, бажав він воскресити Сіон,

збудувати царство слави й сили, про яке мріє кожний правівірний Жид. Не диво-ж, що ся книжечка зробила велике вражінє в світі і здобула йому багато прихильників. Але що иньшого ідеал, а що иньшого походна дійсність. „Здійсненє ідеалу — як говорить Лев Толстой — можливе тільки в ідеї, в душі...“ Правдивість сих слів скоро словнила ся на авторі „жидівської держави“. Султан не лише не хотів продати Палестини, але навіть заборонив Жидам вступ до неї. Треба було отже оглянути ся за иньшим куснем землі. Але де? Синайський півостров не надавав ся до колонізаціі; Кипр, а ще більше полуднева Америка повбавлені були чару. Герццове око зупинило ся на східній Африці і він вибрав — Уґанду. Сей вибір наробив йому багато лиха. Даремно доказував він, що Уґанда буде лише етапом, де зібрані в пяти частини світа Жиди перетоплять ся в один суцільний нарід. Незадоволена меншість відірвала ся від нього і почала агітувати проти нього, а навіть із проф. Вільковским і др. Розенбавном на чолі зажадала була від нього, аби зложив провідництво, коли не візьме навад проєкту колонізаціі Уґанди. Герцц не прийняв вправді їх ultimatum, відмовляючи їм компетенціі та покликаючи ся на сіоністичні конґреси, яких ухвалили лише з'обов'язують його; в кождім одначе разі Уґанда — притежни-

ла звіду Герцця. Та Герцц був непохитний і не тратив надії. На сю осінь вибрав ся він під рівник, тим паче, що звідси доходили доволі радісні звістки, які в рожевих красках з'ображали територію відступлену Жидам Англією. Смерть перервала його пляни й не дала діждати ся оочів його праці... *М. М.*

Недавно обходила Італія 600-ті роковини уродни свого великого лірика Франческа Петрарки (1304—1374). Поет походив із флоренцької родини; спершу вчив ся права, оісля присв'ятив себе духовному станови. Сдаву придбав собі скоро. Вже на 30-тім році життя італійські міста віддавали йому почести, а Рим прикрашував його скраєм лавровим вінком. Памятником Петраркової слави є збірка еротичних сонетів, пісень та баляд, що була видана під скромним заголовком „Rime“. Про Лавру, яку поет звеличав у своїх творах, є лише дуже непевні звістки. „Хто скоче — лише один критик — у чудовій роботі Петраркових „Римів“ шукати огнистих вражінє, не знайде їх безперечно, але штукар, що подивляє довершенність форми, все буде захоплювати ся ними.“ Автор „Римів“ займав ся також дослідями та розширюванєм архитворів класичного письменства і мав особливе щастє до знахідок старинних латинських рукописів. *М. М.*

З перед четвертини столітя.

(Картка з історії руської молодіжи університетської.)

В осени р. 1878 прийшов я до Львова на університет. Житє руське у Львові будило завдалегідь у мене велику цікавість. В гімназії тернопільській зачував я і мої товариші від часу до часу, що дієть ся у Львові і події остатного року будили серед нас великий інтерес. Був то час першої нагінки за руською молодіжю за соціалізм, — першого соціалістичного процесу з р. 1877. Події ті знайшли нас, молодіж на провінції, непроготованими і ми не вміли в них зорієнтувати ся. Ми читали „Правду“, що тоді видавалась лише від часу до часу і з неї могли ми дуже мало дізнати ся. В остатних роках почав нас більше інтересувати „Друг“ — особливо Бориславські оповідання Івана Франка, зовсім відмінні від усього, що писало ся доси в українській літературі. Долітали нас імена Франка, Павлика, Терлецького, Мандичевського, яких арештовано і засуджено за соціалізм і за зносини в Драгомановом. Дома читали батьки наші „Слово“ і анатемізували сей рух яко безбожний і революційний, імя Драгоманова переймало всіх страхом, уважано його якимсь „антихристом“. Арештованя у Львові кинули пострах на руську молодіж гімназіальну зорганізовану в „громадах“. В Тернополі був до осени р. 1877 професором руського языка пок. Кость Горбаль і доки він був, доти мали ми нагоду дещо ближше розвідати. В літі р. 1877 одержав я від нього видану у Відні брошуру Кістки „Парова машина“, дав він мені її прочитати в великім секреті, заборонив показувати иньшим ученикам і сказав, що се є соціалізм. Я прочитав брошуру кілька разів,

вона мені сподобалась, але крім самої фабули я не міг із неї нічого більше вчитати і вхопив у голову, чим вона така небезпечна.

В осени р. 1876 перенесено Горбала до Стрия і ми остали зовсім без проводу в справах народних. В тім самім часі прийшов із кравчої ради шкільної приказ до дирекцій гімназіяльних, щоб слідити за ученицькими організаціями. Остерезений проф. О. Барвінським, що був тоді учителем при семінарії учит. в Тернополі, я скоро понищив усі кореспонденції, які були в нас зі Львова і від інших громад гімназіяльних із провінції і перетранспортував у безпечне місце громадянську бібліотеку, що існувала від давних літ у Тернополі і була одною з найкрасших бібліотек громадянських у краю.

Слідство було — але скінчило ся нічим.

Директор тернопільської гімназії пок. Селецький, людина добра, але дуже налякана, покликав мене до канцелярії і став випитувати:

— Czy wy, uczniowie grecko-katolickiego obrządku, nie zbieracie się czasem w jakie kółka i czy nie używacie gminnych wyrazów? (себ-то натяк на „громади“). — А коли я всьому торжественно заперечив, вчитав мені лекцію про соціалізм, який помішав із анархізмом, натякнув на сьвіжий тоді факт атентату Нобілінга на Вільгельма I. і видедукував з того, що подібні „kółka między grecko-katolicką młodzieżą“ провадять до „królobójstwa — a tego sobie rada szkolna krajowa nie życzy“. — А коли я тим усім зовсім уже був переконаний, відправив мене своїм стереотипним пращанем, яким звичайно кінчив аудієнції учеників — „Rójdziesz precz z Panem Bogiem do djabła.“

На тім скінчило ся слідство, але тим анї крити не прояснилась анї мені, анї моїм товаришам квестія соціалізму і ми як доси так і дальше губили ся в здогадах, що се таке той соціалізм і за що поарештовано студентів у Львові, і не знали, чи нам держати їх сторону, чи разом зі старими метати на них громи.

Те, що я застав у Львові, розчарувало мене дуже. Житє львівської української громади представилось мені менше як мізерним, і дійсно воно було таким.

Ціла львівська Русь-Україна концентрувала ся в товаристві „Руська Бесіда“, що займало тоді дві малі кімнатки при ул. Краківській ч. 14, а побіч них у дуже малій кімнатці містила ся Просьвіта. Які були кімнати, таке було житє і рух. На Бесіді бувала

громадка професорів академічної гімназії, два професори університету (зок. брати Огоновські) і кількох урядників, — із поміж тих самих осіб рекрутував ся тодішній виділ Просвіти. Політичної ролі не відгравали тоді народовці ніякої, їх одинока часопись „Правда“ виходила дуже неправильно, часом раз на кілька місяців. Проба видавати політичну „Правду“ (два рази на місяць) не повелась, про частійше видаване часописи не могло бути бесіди передовсім для браку кавці вимаганої тоді законом. Книжочки „Просвіти“ виходили млаві, обмежені переважно на передруки і відгріване давнійших річей; крім видавання книжочок, „Просвіта“ більше зовсім нічого не робила. Загальні збори „Просвіти“, які раз у рік відбувались у Львові, згромаджували ледво кількадесять осіб і не виходили поза границі сухих адміністраційних рефератів, — раз на рік устроювали народовці вечорниці Шевченка і то в чужій салі (ратушевій або на стрільниці) і чужими силами (при помочи хорів і солістів із польського товариства музичного, а описля Лютні) і на тім кінчилась уся діяльність народовської громади у Львові.

В сферах академічної молодіжи були в початком року шкільного 1878 також дуже невідрадні відносини.

Було се як раз по невдатній злуці всієї академічної молодіжи в „Академічеськім Кружку“.

В р. 1877 наступила була злука москвофільського „Академічеського Кружка“ з українофільським „Дружним Лихварем“ — в тій злуці ввіяли верх народовці, давні члени „Академічеського Кружка“, як Франко, Павлик, і під впливом Драгоманова надали товариству иньший напрям, який проявив ся в редагованю часописи „Друг“. Тривало се однак не довго; по арештованю і процесі тих найголовніших діячів „Друг“ упав, а злука товариств розбилась; „Академічеський Кружок“ перейшов у руки москвофільської молодіжи, а академіки-народовці лишили ся властиво без ніякого товариства, бо „Дружний Лихвар“ підчас злуки ввійшов був лише до ролі товариства запомогового, а студенти-народовці добуваючи „Кружок“ лишили Лихвара зовсім на боці і се товариство цілковито заснітилось.

З початком року шкільного 1878 був „Лихвар“ без хати, без інвентаря, без часописей, — книги його і останки старих гратів містиди ся в комірнім на Бесіді. В „Академічеськім Кружку“ запанувала реакція і строгий острацизм. Принято лише певних, —

під острацизм сей піднав і я і всі мої товариші, що прийшли цього року на університет із Тернополя; хоч ми були зовсім ще незнані з наших національних поглядів, то тернопільська гімназія мала традиційну українську марку і цього вистарчило, що нас до „Академічного Кружка“ не прийнято. Супроти того порішили студенти-народовці оживити „Дружний Лихвар“ і зробити його центром свого життя, а поки що ходили ми вечерами на Бесіду.

Та на Бесіді віяло холодом.

Старші народовці, тодішні члени Бесіди, були налякані соціалістичними процесами і з підозрінням гляділи на кожного молодого, чи не криє ся в ній адепт Франка і Павлика.

Між усіма народовцями був один живий чоловік пок. Володимир Барвінський. З Барвінським лучила мене давніша знайомість і звязь родинна: він впровадив мене на Бесіду і познайомив із її членами.

Однак і Барвінський, хоч безперечно не без ширших поглядів відносив ся неприязно до руху „проскрибованих“. На се натякнув він зараз у першій розмові зі мною, коли заохочував мене і моїх товаришів до окремої чисто-національної організації молодіжи.

На Бесіді чув я те саме що-денно від старших. Ставлено нам буквально паролю уникати Франка і його товаришів, із якими тоді всі зносини були порвані і які не мали вступу ані на Бесіду, ані взагалі до народовецьких кругів. Се було причиною, для якої я через кілька перших тижнів мого побуту у Львові не познайомив ся ані з Франком, ані з ніким із його товаришів і не знав їх навіть із лиця. Горстка „проскрибованих“ була від нас відділена неначе китайським муром.

Тимчасом розпочались на університеті виклади і ми почали заходити ся около реорганізації „Дружного Лихваря“. На передвборчі збори вийшло багато товаришів і зараз зазначили ся дві партії: консервативна, що йшла за опінією Бесіди, і радикальна, репрезентована давнішими товаришами з Франківської групи. Дебата була оживлена, хоч велась по всім парламентарним правилам. Перша група була численніша, — бесідниками її були пок. Кость Бобикевич, Рудницький і Лукич-Левицький, — головним речником другої групи був горячий Василь Поляцький; сам Франко не був на зборах. Я непривиклий до парламентарних полемік сидів мовчки приголомшений потоками реторики вишколених у парламентаризм товаришів.

Особливо імпонували мені внесена „що до формального трактована“, якими спали бесідники, і імпонувала мені шумна реторика, якою визначались особливо товариші Бобикевич і Рудницький. Я слухав у смиренности духа думаючи: „От як би мені коли так вирости на такого бесідника!“

В кінці перемогла консервативна група. Вибрано виділ із її дісти. Головою став тов. Осип Білинський, я увійшов до виділу яко скарбник.

Новий виділ винайняв хату для товариства при ул. Шайнохи, устроїв концерт на дохід товариства при участі Лютні в сали ратушевій (Народний Дім не хотів дати салі — а тодішній голова совіта заявив нам, що не уважає „Дружного Лихвара“ руським товариством) і поволи розпочав ся в товаристві науковий рух, до якого дав початок пок. Корнило Заклинський, закладаючи історичний кружок.

Та серед української молодіжи не втихала борба між консервативним стремлінням народовським і радикальним. Прихильники послідного групувались коло проскрібованого Франка, напрям консервативний панував у „Дружнім Лихвари“ і тишив ся прихильністю Бесіди т. є. старших народовців. Я належав із початку до остатної групи і завдяки сему мав вступ у круги тодішних представителів народовської партії і під рукою пок. Володимира Барвінського дописував навіть дещо до „Правди“, яка від січня 1879 р. почала виходити місячними випусками.

Щоб відтягнути молодіж від впливів франківської групи, почав пок. Володимир Барвінський з кінцем 1878 р. організувати окрему студентську громаду на основі політичних і соціальних принципів, на яких стояли тодішні Правдяни. Розпочалось від сходин у хаті Барвінського при ул. Баторія ч. 24 в офіцинах. Я був із початку також прошений на ті сходини, громадка учасників була невеличка, числом ледво кільканацять людей. На тих сходинах розвивав Вол. Барвінський основи українства і заохочував до праці на літературній полі. Раз тямлю приготовив навіть і предложив реєстр тем по українській літературі, які мали члени громади розібрати до оброблення. Та до виконання сього не прийшло, сходини сходили на балаканю та полеміці про зовсім не принципіальні річи. Розумість ся, що головною метою наміреної організації було поборюване Франка й його групи. На сей темат говорено багато, між иньшими підношено аргумент шкідливости відносин із Франком для тих

студентів, що наміряють вступити до урядів (до нині тямлю і слова і бесідника). В кінці дійшло до того, що на одних сходинах предложено лісту студентів, яких належало виключити з Дружного Лихваря як небезпечних. На тій лісті, тямлю як нині, стояли імена: Іван Франко, Іван Белей, Василь Полянський, Василь Білецький, Кароль Бандрівський! Сього було вже мені за багато — я, що мовчав доси на всіх сходинах, виступив тоді проти сього острацизму, а більшість вібраних разом із самим Барвінським заявила ся також проти сього предложеня. Се були остатні сходи т. зв. академічної громади Барвінського, в яких я брав участь. Більше не кликано мене на сходи і не знаю, чи вони дальше відбувались і в загалі яка була дальше судьба сеї акції Володимира Барвінського, в яким аж до його смерти вважали мене близькі і дружні відносини.

Отсе внесене, поставлене живим іще нині і звісним у нашій суспільности чоловіком, викликало однак у мене прямо противний результат. Я забажав горячо заглянути чортови в очи і познайомити ся особисто з таким страшним та небезпечним чоловіком, яким представлявано Івана Франка — і почав шукати нагоди до сього. Нагода трапилась на університеті підчас викладів руської літератури пок. д-ра Ом. Огоновського, а кілька днів опісля опинив ся я на самім дні пекла т. є. в хаті Івана Франка при ул. Кляйнівській ч. 4 на третім поверсі. Від того часу був я там частим гостем, від того часу почались мої добрі дружні відносини з тим чоловіком, що требають више 25 літ і якими щиро горджу ся.

На Галицькій Русі не було чоловіка, що мав би такий вплив на сучасну молодіж, який мав свого часу Іван Франко.

Складались на те його відомости і його індивідуальність, повна бистрої обсервації і критичного змислу. Знайомість із Франком вводила нас молодих зовсім в иньшій світ, його незвичайне на тодішній вік читане, його бистрий погляд на річи і строга, а дотепна критика сучасних відносин імпонували і єднали для нього молодіж.

На улиці Кляйнівській на третім поверсі була для тих, що мали там приступ, справдішня нова школа, яка вводила нас у світ нових принципів, нових поглядів.

В моім житю не мав я другої доби таких рішучих еволюцій у світогляді, яку пережив я як студент перших двох літ у версатету під впливом Івана Франка.

Була в нього тоді вже гарна бібліотека, в якій користалась молодь його кружка; в бібліотеці тій знаходили ми те, чого деінде тоді в Галичині не можна було знайти: Вістник Європи, Оте-чественні Записки, твори Щедрина, Белінського, Добролюбова, Золі, Фльобера, Спенсера, Лясаля, а з українських Драгоманова, Мирного; се була лектура, що вводила нас в новий світ і не-наче молотом пробивала провали в тій кам'яній стіні, яку поклало перед нами тодішнє публичне вихованє і гнила, бездушна рутенщина. Спосібнійшої і ширійшої молодіжи не могла задоволити і та украї-нщина, яка панувала серед львівської громади і обмежалась на слабенських, чисто формальних і то дуже не частих і нечисленних маніфестаціях. Школа Івана Франка навчила її инакше розуміти українофільство, цоказала правдивий зміст його, а сильна безо-щадна критика Драгоманова поглиблювала його ще більше і виклику-вала реакцію проти формального українофільства, яким проявлялось воно доси в Галичині.

Під тими впливами відбувалась у нас формація тих основ, на яких опісля оперли ми нашу працю і діяльність у дальшій житю.

В тім часі як раз видав був Франко в купі з Мих. Павли-ком два випуски Громадського Голосу, а дальше дві спорі книжки „Давін“ і „Молот“. Все те конфіскувала прокуратурія, однак ви-дана ті про те кружили серед нас і читали ся з живим інтересом. В половині р. 1879 розпочав Франко видавництво „Дрібної Бібліотеки“. Молодіж університеська інтересувала ся живо тим ви-давництвом і ширила його по краю; деякі з нас підпомагали його і працею і матеріально. Я переклав за порадою Франка Добролю-бова „Авторитет у вихованю“ і достарчив фондів на наклад сього випуска „Дрібної бібліотеки“. В другій половині сього-ж року за-думали ми періодичне видавництво в формі журналу літературно-наукового. Журнал мав називатись „Нова Основа“, як редактор мав підписувати його тов. Стефан Жидовський. Та справа видав-ництва сього скінчила ся на випечатаню проспекту — до розпочатя видавництва не прийшло задля браку фондів.

В короткім часі опісля прийшла нова нагінка поліційна на Франка, а за кілька місяців його арештованє, яке на час пере-рвало його зносини з академічною молодіжою у Львові.

Від того часу минуло вже двадцять і п'ять літ. Всі ми — тодішня молодіж — нині люди давно зрілі і клонимось уже до старости.

Багато з тих думок, якими жили ми тоді, лишилось за нами як неосушені ідеали; на багато глядимо нині як на молодечі мрії. Однак в основах нашого теперішнього світогляду бачимо переважно придбаня в той добу, з епохи тих еволюцій, які відбулись на арені наших думок в описанім часі університетського життя під впливом згаданих подій і людей. І нема певно нікого з нас, хто не згадав би мило тих часів, хто не споманув би з подякою тих людей, яким судилось у свій час сіяти між нас дорогоцінний посів мисли.

В Стрию, в липні 1904.

Д-р Євген Олесницький.

Вплив цивілізації на людські нерви.

Був Прометей, що вирвав насильно задрин богам животворне полушя, яке розігнало тьму і рознесло тепло по всій землі і за те карав ся вічними терпіннями... Та полишив він на землі невідродних своїх дітей, що без упину видирають природі що раз то більше тазмих искор, та за те мучать ся тисячними питаннями, що з'являють ся як раз наслідком збільшуваного знаня та зросту культури і цивілізації.

А одним із найважнійших таких питань, що томлять душу найліпшої частини сучасної, культурної людськості, єсть безперечно питанє, чи сучасна культура і цивілізація для людськості пожиточні чи шкідливі — бо се-ж питанє дозволяє нам сумнівати ся про достаточну причину істнованя усїєї культури і цивілізації, а від рішеня його буде залежати, чи ті, що бажать добра для усїєї людськості, мають пособляти дальшому розвоєви культури і цивілізації, чи може спинювати їх у їхньому побідному поході.

Всїм нам добре звісно, що людська культура і цивілізація поступили незвичайно вперед в остатніх десятках літ у всїх напрямках житя людської суспільности. Згадаймо тільки для прикладу, що перед 45-ти літами люди почали тільки що вживати нафти до освітлюваня, що сили електрики до порушуваня машин спробувано вперве ужити що йно перед 31 літами; згадаймо й се, що багато величаво розвинених тепер наук, як електромеханіка, орга-

¹⁾ Основою до сього нарису послужила мені брошурка професора пра ського університету Томаєра: „Vliv civilisace na nervy člověkovy“.

нічна хемія, порівнююча анатомія, антропология і багато інших, се діти останніх 50 літ, і певно не дуже помилимо ся, коли скажемо, що в останній сотці літ поступила наша людська суспільність далеко більше вперед, як за тисячу літ попередніх. Розуміть ся, що такий незвичайний поступ культури і цивілізації має величеський вплив на жите самої-ж тієї людськості. Для прикладу згадаю тільки про те, що вживанє парових машин викликало не тільки цілковитий переворот у промислі й торговлі, але й далекоюсяглі зміни в устрою самої-ж суспільности. Було-б дуже цікавим розслідити сей вплив розвою культури і цивілізації на людську суспільність у всіх напрямках, та ми займемо ся лише розслідом одної частини сього великого питання, а то впливом цивілізації на людські нерви.

Розвій цивілізації в останніх десятках літ проявив ся незвичайним розвою наук та величеським розширенням просвіти — науки давні розширяють ся та поглиблюють ся безчисленими новими дослідями та видають із себе нові численні галузи, що дуже швидко, не раз у протягу кількох літ розростають ся в самостійні, величні дерева знаня. Для прикладу згадаємо тут про хемію.

З початком дев'ятнадцятого столітя хемія ледви почала прозябати завдяки геніяльному Лявуазієрови, що видобув її із знахарської альхемії та поставив її на дорогу строго наукову, на дорогу досвіді — експерименту, а ось уже в половині того-ж столітя завдяки неменьшим талантам таким як Велер, Дібіг, наш Горбачевський, Лє-Бель, Ван т' Гоф, Менделєєв, Маєр, Томзен і інші, розвивають ся нові галузи хемії, т. зв. хемія органічна, а далі стереохемія, термохемія, електрохемія та хемія молекулярна, аналітична і анатомічна, теоретична та різні прикладні, практичні відділи, як хемія лікарська, фармацевтична і рільнича і т. и., а всі ті нові галузи хемії виростають далі не з кожним роком, але з кожним днем, збагачують ся що хвиля новими здобутками та розцвітають в наших таки очах чарівним цвітом.

Та рівномірно з розростом наук збільшуєть ся число й тих, що займають ся науковими дослідями, і тих, що не маючи спромоги займатися тими дослідями з замилюваня до правди і науки старають ся бодай завнайти з ними із остаточними вислідами різнити наук — словом, збільшуєть ся стремління до освіти.

Висловом сього стремління єсть також постійний зріст шкіл усякого типу, найнижших, середніх і найвисших і постійний зріст

фреквенції тих шкіл. Томаер обчислює, що в протязу останнього століття в самій Праві число людей, що вчать ся, потроїло ся; звісно, що у нас на галицькій часті України перед сто літами стояла просвіта на далеко вишій ступні, як у Чехах, проте думаємо, що не помилимо ся приймаючи що в нас число тих людей збільшило ся що найменше в десятеро.

Як бачимо, наслідком сучасного поступу цивілізації всть із одного боку зріст числа тих людей, що займають ся умовою працюю, а в другого боку і зріст матеріялу для тієї умової праці. Усяку умову працю виконує чоловік осібним до сього призначеним приладом нашого тіла т. зв. нервовим укладом т. є. мізком із хребетним стрижем і нервами. Всякий прилад нашого тіла може працювати тільки до певної границі, а коли ми перетяжемо його працюю, то він ослабає. Коли-ж се перепрацьоване повторять ся частійше або й систематично, то се викликає неміч і хворобу даного органу або й цілого тіла.

Заходить проте побоюване, чи ся напружена умова праця, що їй віддасть ся тепер чим раз то більше людей, не спричинює перетяження ума, а що за сим іде, і ослаблення нашого нервного укладу або й його хвороби. І справді в остатніх десятках літ почали завважувати лікарі чим раз то частійше і чим раз то більше випадків роздразнення і ослаблення нервового укладу, а Американець Бірд (Beard) виступив у році 1881 із заявою, що сучасне людське життя в своїм дуже вложеним обставинами, зусиллями і стремліннями, займає дуже і підбадьорує людський ум своєю ріжнородністю і скількістю матеріялу до умової праці, — та напружує його занадто сильно так, що наслідком сього викликає властиву хворобу, яку він назвав неврастенією.

Бірд зробив се спостережене виключно на Американцях і думав, що неврастенія — хвороба виключно американська, але його книжка дістала ся швидко до Європи і ще й того самого року переклав її Найсер на німецьку мову і аналогічні прояви ослаблення нервового укладу, неврастенії почали відкривати лікарі і психіатри скрізь по цілій Європі. Мантегацца, Льомброзо, неврьольоги Ерб, Цімсен і Айленбург повели провід у тих розслідах і дискусіях і до них нагромадилась уже так велика література про єю справу, як мало про яку иньшу.

Вислід тієї розширеної дискусії був той, що не лише загально сконстатовано істноване тієї страшної хвороби неврастенії та роз-

ріжнено всякі її відміни і ступні, від незначної надмірної дразливости до цілковитого розстрою ума, але ще й статистично доведено постійний зріст тієї хвороби, та згідно засуджено цивілізацію, що се вона єсть причиною сього лиха.

Доведено навіть до сього, що Льюмброзо, а за ним Гірш і иньці оrekli, що й геніяльність, та виїмкова здібність до певного рода умових праць, се те-ж прояв хворобливої психози — тільки на жаль не доведено, щоб ся хвороба збільшувала ся та обіймала чим раз ширші круги всієї людськості.

Та питанє, чи умова праця шкодить людським нервам, се не лиш справа чисто теоретична, але й має дуже велике практичне значіне: сотки, тисячі людей займаєть ся тепер умовою працею, а се число постійно зростає і зростає, а проте не може бути байдужним для цілої нашої суспільности, чи ті люди й їх потомки призначені на загладу, чи ні. Особливо для нас Українців се питанє важне тим, що як раз нам закидуєть ся часто нездібність до висшої культури тай усім Славянам кинено в лице закид, Цімсе-ном і иньшими, що наш мозок менше витривалий та менше здібний до умової праці та що причиною сього єсть питома вроджена невтривалість чи нездібність сього мізку.¹⁾

Мусимо поставити собі вперед питанє, чи в иньших народів менше або й зовсім некультурних є також хвороби ума, чи ні.

Масмо вже до тепер багато праць, що займають ся описом або й рослідом духового життя т. зв. диких народів, як от праці Тайльора, Вайца, Люмгольца, Буша і инь. і на основі тих праць можемо вже представити доволі ясний образ душі тих народів. Степень умового розвою тих диких народів незвичайно низький, а головною його ціхою єсть незнанє причин найзвичайніших навіть явищ природи. Вони бачать, що сонце, місяць і зьвізди сві-тять і рухають ся, що день і ніч чергують ся зі собою, що буває вихор і буря, що вода пливе, що рослини виростають із землі, ростуть і всихають, що в кінці чоловік хоруге і умирає — бачуть те все, та не знають найближших навіть причин тих проявів. Природним наслідком сього єсть удуховлюване природи — т. зв. ані-мізм. Ціла природа роїть ся у них від ріжних духів: каміне, ро-стини, зьвірі, сонце, місяць і зьвізди або є прямо самі духами,

¹⁾ Ziemssen, Die Neurasthenie.

або мешканцями духів. Низький ступінь культури робить їх безрадними супроти найпростіших явищ природи: звичайні бурі і зливи наносять їм велетенські шкоди та наповняють їх душу невимовною тривогою, що степенується в причини улуховлювання самого-ж явища та почуванням безсильности супроти висших сил, всемогутних духів. І так дикі народи живуть у постійному страсі перед всемогутними злими духами, а ся постійна тривога дає знаменитий підклад до заворушення рівноваги духа, до деяких психоз та хоробливих духових проявів, дарма, що ціле їхнє життя виповнюється всякими обрядами, що мали-б їх заспокоювати та хоронити перед уронними страховищами. Найменша причина викликає в них тривогу та доводить до нестями, а всякі сьвяточні обходи, ба навіть звичайний танець кінчить ся звичайно громадними проявами катаlepsії, епіlepsії, гіпнози або прямо дуру.

Тим то ніщо дивного, що як раз у диких народів найбільше трапляється людий хорих на ріжнородні умові схиблення, маніяків, ідіотів, кретинів та божевільних, що і вважаються в них сьвятими або одержимими лихим духом.

Фетишизм, себ-то віра в чародійну силу найзвичайніших камінців та кавалочків дерева та бляшок із ріжних металів, шаманізм, щось у роді нашого колишнього відьмацтва, та чарівництво так звичайні дуже у всіх сучасних диких народів; т. зв. божі суди у Африканців і Мадагаскарців і иньших народів, аскетизм і самомучеництво азійських Індійців; убивання людий в жертву богам так загальне у американських Індіан, Маляйців і Полінезійців; людодійство, що подибується скрізь у диких Американців, Середно-Африканців та Австралійців; добровільне убиване власних дітей усьвячене віруваннями й обрядами у численних племен Мадагаскару, Полінезії, Океанії й Австралії; мучене невольників і полонених у Індіан і Дагомейців, та багато иньших проявів суспільного життя у диких народів — се безперечно природні наслідки їхньої некультурности, та в освітленю нинішніх наукових дослідів являються вони нічим иньшим, як лиш неправильностями, схибленнями, чи прямо хоробами їхнього ума, що їм підлягають цілими віками цілі племена диких народів, що їх можна би назвати постійними, суспільними хоробами ума або нервів.

У народів трохи більше культурних як згадані повисше „дикуни“, як приміром у Індійців, Китайців, Японців (необразованих по європейськи), Арабів, Турків та иньших, не бачимо майже во-

всім таких страшних суспільних схиблень і неправильностей у духовому життю як людодіство, вбиване власних дітей або мучене невільників та полонених і жертвованя людей богам, а чарівництво, відьмацтво, божі суди та фетишизм проявлюють ся в далеко лагіднійшій формі.

У проявах духового життя культурних Европейців згадані суспільні нервози ледви помітні. Правда, неосвічені верстви всіх европейських народів теж дуже забобонні та податливі на схибленя на тлі релігійнім і моральнім і то більше на сході Європи, пр. у Москалів, як на заході, пр. у Німців і Французів. Правда, і тут бачимо доволі ще розширений фетишизм, ворожбицтво, знак некультурности ума, нерівноваги його чинностей та податливости на умові хороби; правда, що от хоч би й наш селянин боїть ся чорта а не Бога, та се вже лиш сліди згаданих повисше проявів суспільних умових схиблень і хоріб, так що хоч ми не маємо ще статистичних даних, що могли-б нам вказати, чи культурнійші народи меньше хорують на нерви, як мало- або й некультурні, все-ж таки маємо право сказати, що чим більше культурний народ, тим меньше в нього загальних, суспільних неправильностей і хороб ума.

Але може наша „культурна“ біла раса людей, а передівсім нинішні культурні Европейці, се вже такий людський рід, що з віку не знав умових неправильностей і хороб — а ось прийшла нещасна цивілізація та зродила страшну неврастенію? Загляньмо до історії. Оттут на сам перед мусимо зазначити, що історичні розсліди над сьм питанням незвичайно утруднені через те, що хороби звані нині нервовими або умовими, уважались у давнину загально не звичайною хоробою, а наслідком сього, що в чоловіка ввійшов злий дух, чорт або диявол. Сей погляд був прийнятий і тодішню наукою, так що ще Амброс Паре († 1590), один із найславнійших лікарів XVI ст. вірив сьвято, що всі ті хороби є ділом злого духа. Тільки Фелікс Плятер в р. 1602 уважив ся проголосити, що надмірна умова праця може викликати тупоумність (ідіотизм), яка до його часів те-ж уважала ся ділом злого духа, і тільки від того часу чим раз то більше того рода чортових діл вчисляють ся до звичайних людських слабостей так, що вже Г. Бергаве, батько новочасної клініки, знав отсі нервові хороби: аплексію, катаlepsію, карус, паралізу, гістерію, епілепсію, меланхолію і манію — ба, в Тісотовому описі (з р. 1775) хороб, що повстають із насильного нищення нашого нервового укладу, пізнаємо добре нам звісну

хоробу неврастенію, значить, вона мусіла вже бути добре звісною і в тодішні некультурні часи.

Проте історичний рослід мусить узгляднювати не лише безпосередні звістки про ті хороби, але користуватись усіми посередними способами, як ось розслідом вірувань, звичаїв, обрядів та сьвітогляду, та всіми иньшими способами, що ними можна би розвідатись, чи і о скілько у давніх народів існували згадані хороби ума.

Оттак про старинних Асирійців, Єгиптян та Індійців, прародичів нашої культури, знаємо дуже добре, що в них було багато злих богів та чародійних духів, що творили їм різні пакости, а високо розвинене ворожбицтво, знахарство і магія вказує, що ті люди незвичайно бояли ся тих злих духів, та вважали конечним умолювати їх ріжними штуками та кривавими, нераз людськими жертвами.

Знаємо також, що вони були дуже податливі та вразливі на суггестію та вважали чудами різні штучки їхніх жерців та знахорів, що полягали виключно на зручності, суггестії і гіпнозі, а подекуди і на примітивних хемічних експериментах.

Як бачимо, у тих народів був знаменитий підклад до неправильностей та слабостей ума, а проте й не здивуємо ся тим, що Льюмброзо доказує, що нервові хороби були в тих народів дуже добре звісні, та що пр. Індійці розріжнювали аж 16 родів ріжнородних психоз, а між ними пізнає добре і нині звичайні хороби ума. Далеко більше знаємо про Жидів.

Сей народ, із природи дуже вразливий, сьвідомий своєї національної відрубности та глибоко переконаний, що він є одиноким первісним і вибраним народом свого єдино правдивого всемогутнього Єгови, перебув стільки тяжких історичних катаклізмів, що наслідком сього пошав цілий у незвичайно підвищений стан духового подразнення — знаменитий підклад для всяких нервових і умових вбочень та хороб, що епідемічно обіймали цілі гурти їхньої суспільности, ба й цілий народ. Через те жидівський народ стає незвичайно вразливий на суггестію і гіпнозу, багато у них маніяків усякого роду, а Біблія і Євангелія переповнені чудовими докладними описами пара- і епілепсії, неврастенії і параліза.

Зовсім иньшим народом були Греці і Римляни. Правда, й вони удуховлюють усю природу, але всі їхні боги мало що дужші від звичайних людей, і правовірний Грек любісінько обдурював їх, сварив ся з ними, а деколи й побивав — се простий наслідок лагідного клімату і неважких обставин жита.

Та хоч душа Греків і Римлян була здоровіша, як душа всіх інших малокультурних народів, то все-ж таки і в них подибуємо багато ріжнородних слабостей ума і нервів. А з поміж тих слабостей ума для нас найважніші так звані нервові епідемії, що в них в перше тут подибуємо ся в історії.

Річ у тому, що певні обставини, часом дуже вложені та блившє незвісні, спричиняють у широких масах народу сильне ослабленє нервового укладу і збоченє чинностей тих нервів і мізку в певнім властивім напрямку. І скоро така хвороба появить ся у кількох одиниць, вона обхоплює всіх людей, що в причини ослабленя нервів мають уже нахил до тієї хвороби. Через те така хвороба обіймає чим раз більші круги суспільности та переносить ся з одної околиці до другої, зовсім як заразливї хвороби.

І так Геродот і Гіпократ вгадують нам про т. зв. *νοστος θήλεια*, що полягала в тім, що мущинам діткненим тою хворобою здавало ся, що вони є жінками. Се питоменна хвороба Скитів, але вона проявлювала ся часом і у Греції; так вгадує Плутарх, що дівчата в Мілету почали раз одна за одною пробувати позбавлювати себе житя. І не помогли сльози, уговорюваня ба навіть тілесні кари, хвороба розширювала ся чим раз більше та забирала чим раз більше жертв. Дійшло до того, що затрівожена рада міста була змушена ухвалити, що всяка дівчина прилапана на самовбійчїм замірі буде виставлена серед міста на майдані на поворище — але мабуть і се не помогло, а хвороба зникла аж тоді, коли погинули всі ті красунї, що мали сей нещасний, непереможний нахил до самоубійства.

То знов арґійських жінок напала манія, що вони є справдішніми коровами, а сучасний лікар Меламп поставив діагнозу, що се не жарт, а справедлива хвороба, і лічив її чемерицею. Загалом у старинних хорували люди не раз на те, що їм здавало ся, що вони є ріжними звїрями, як псами, когутами і т. и. і оповіданя про Менад і Бакхант мають тут мабуть свою причину. Та найчастійшою з тих хороб була так звана лікантропія, вовкулацтво, що полягала в сьому, що людям здавало ся, що вони є вовками.

Ся хвороба була дуже розширена особливо поміж народами пастирськими, як Скитами, Аркадійцями, а навіть у Римлян; от п Пліній вгадує, що в Антусовому роді завсїди один чоловік б врасуджений бути вовком.

Ся хоруа займала часто більший гурт людий. Вони бігали ночами по полях, вили мов вовки, громадили ся на горбах та розказували про себе, що їдять людське мясо та иньші дива. Звичайно вважано їх чародіями — але вже в старовину Павло з Егіни уважав їх людьми хорими.

Як бачимо, старинні Греки і Римляни не були такі здорові духом, як се нам звичайно розказують, і ми переконані, що їхні Бакханалії, Сатурналії та ріжні містерії, як пр. Елзввійські, мали в собі багато хоробливих, патологічних чинників. З приходом середніх віків згадані нервові хороби зовсім не зменьшують ся.

Християнство розширюване огнем і мечем заціплюеть ся дуже лише поверхово і душа середньовічного Европейця трівожить ся вадно перед лихими духами, що їх повно було в його уяві. Філософ такий як сьв. Августин († 430) пише виразно (*De civitate Dei*, X. 22), що чорти спрчинюють хороби, неврожай і непогоду та можуть замінювати людий у звіврів.

Петро Ломбардський (XII ст.) каже, що чорти знають будчність, а сьв. Тома з Аквіну висловлює подібні думки. Вальтер Мап, вихованок паризької висшої школи, доказує в р. 1180 зарівно як колись сьв. Августин, що боги Греків і Римлян були звичайними чортами.

Вільгельм, паризький єпископ, (1228—1289) вірить теж сьвято, що чорти спрчинюють бурі, розбивають човни та підпалюють домн і цілі міста, а також відбирають чоловікови розум так, що він уважає себе звівриною пр. когутом або вовком, а Стефан із Бурбону думає, що чорт замінюєт ся в ночн в бабу і дусить малі діти.

Так думали найбільше просьвічені люди тодішніх часів — а що-ж говорити про неосьвічений народ. Простолудин тремтів що хвилі перед лихими духами, а такий духовий стан дає знаменитий підклад до всяких духових схиблень і хороб. І справді з'являеть ся чим раз то більше людий, що вважають себе ворожбитами, знахорями або відьмами, що мають зносини з чортами та силу доконувати незвичайні діла.

Очевидно ті, що не попали в таку хоробу, вірили сьвято, що се правда, та мусли боронити ся перед такими небезпечними людьми, а на се одинока рада — убиване таких несамовитих людий — і так з'являеть ся палене відьом, страшний проклін середньовічної некультуриности (XIII ст.). Даремно Роджер Бакон (1214—1290)

доказував, що се неправда, — віра в чортів і знахорів розширюєть ся чим раз більше, а враз із тим хвороба чародійництва прибирає епідемічний характер. Один із перших інквізиційних процесів відбув ся в р. 1275 проти одної старенької жінки, що мала зносини з чортом — а вже в р. 1485 в однім лише Борні спалено 41 чарівниць, у Берні в р. 1428 спалено їх більше як 200, а в Коно протягом 20 літ (1506—1526) індаговано що року коло 1000 осіб, а палено 100. За панованя Франца I в Франції спалено за чародійство майже 100.000 осіб — та шахітним осягнуто мабуть над Реном в околиці Тревіру — там в однім році усмажено 6500 чарівників і відьом!

Не диво, що посеред такої атмосфери вибухають у середніх віках від часу до часу в різних місцях Європи страшні нервові епідемії, що доходять до велитенських розмірів.

Такою нервовою епідемією був між иньшим звісний хрестоносний похід дітей 1212 р. Якийсь пастушок із Клюа в Вандомі терпів на галюцінацію, збентежений привидами зворушив своїх побратимів і у всіх з'являєть ся думка йти в похід здобувати божий гріб; 30.000 дітей вібрало ся в Марсєлїї та рушило на схід.

Багато з них почало проповідувати та пророкувати, а коли котрого з них силою задержували родичі, діставав мелянхолїю і горячку.

Подібним проявом були і фляґелянти, що появляють ся від 1260 р.; майже аж до кінця XVI ст. були цілі громади людей, що ходили від міста до міста, співали набожні пісні та катували себе нагайками — або „білі“ „bianchi“, що вбирали ся у білі ризи і теж ходили громадами по Італїї співаючи та катуючи себе. Одні і другі терпіли на галюцінацію і неврастенїчні обяви. Сюди належали також convulsionarii, що появили ся від 1374 р. над Реном і в Нїдерляндах та полунагі, з вінцями на голові і з співами танцювали доти, доки не впадали в конвульсійні епілептичні напади.

А всі ті страшні умові хвороби зменшують ся тим більше, чим більше зближуєть ся сучасний культурний вік.

Правда, і нині подекуди появляють ся подібні хворобливі прояви, як спиритизм і оккультизм, армії спасеня, месіянїзм ба навіть чарівництво — але се лише вже спорадично і без епідемічного характеру, немов би слабій відгук давніх, страшних часів. Осталось лише ще кілька поважнїйших суспільних умових хоріб, як аль-

когोलіам та moral-insanity (гниль моральна), але маємо повну надію, що зі зростом культури і вони зникнуть неминуче. А всі інші хвороби нервів і ума, як епілепсія, каталепсія, гіпохондрія, дур, чорна задума та т. и., се або прояви спадковости або некультурного, негігієнічного способу життя або в кінці питомої невтривалої будови нервного укладу — та ніяк не наслідки культури і цивілізації.

Бо як раз культура приносить із собою ближше пізнане тих хвороб, розяснене причини їх повстання, а в слід за тим і спосіб лічення тих хоріб та зменшуванє причини їхнього повстання.

Не забуваймо в кінці, що культура і цивілізація, се природний вислід чинностей людського ума, що чим раз то дальше поступає в своїому розвою та чим раз більше вдосконалює свої чинности. Не забуваймо далі, що культура і цивілізація, прояснюючи чим раз то більше причину всіх явищ у природі, нищать силу таємних лихих духів, що постійно томлять некультурну людськість, дає чоловікови свідомість та почутє сили і переваги над мертвими силами природи, а тим самим дає людській душі більшу відпорність і більшу правдоподібність поясненя рівноваги та правильности чинностей мізку і нервів.

А проте культура і цивілізація мусять зменшувати нервові хвороби, а поступаючи чим раз дальше в розвою ведуть наш цілий нервовий уклад до чим раз більшого здоровля і вдосконаленя.

Іван Раковський.

Східно-західні непорозуміння.

(З приводу книжки Пидеши „Восток і Запад“).

I.

Колись, а по трохи й тепер іще в Росії, особливо в деяких націоналістичних кругах, дуже розширені були дискусії на тему протиріччя між Росією і Європою, або як любили емпатично висловляти ся, між Сходом і Заходом. Як звичайно в таких дискусіях, оперовано поняттями неясними, препарованими ad hoc: Схід, Росія, се були Петербург, Москва та містичний „русскій мужик“; Захід, се був німецький філістер та французський буржуа. Такими поняттями, як деревляниими мечами, легко було бороти ся і вигравати битви: побідник нічого не висував, а побіджений нічого не трапив — крім часу проведеного на пустій балачці і крім духової деморалізації, яку ширили здобуті в таких поєдинках фрази в роді „гнилого Заходу“ і регенераційної сили „руссакого мужика“. З поступом знаня, в розвиток точного думаня серед Росіян такі фрази пошалу тратили кредит і такі розмови цікавили чим раз менше число людей. То значить — дійсно освічених людей. Серед мало освічених, усяких писарів та дрібних чиновників без сумніву довго ще не переведуть ся очі до таких широких, загальникових балаканин, оті „патріоты своего отечества“, яких серце росте при думці, що Москва, се центр усього світа, а „наша матушка Россия всьому свету галава“, що захід гние і ось-ось розвалить ся, і тільки зі сходу, в над Волги та Оки, прийде відроджене світа — розуміть ся, в виді містичної трійці: православія, самодержавія і (московської) народности.

До нас на Україну такі балакани та теорії якось досі не доходили; чи то тому, що Українець загалом думає конкретніше, не любить пустого теоретизованя, чи може тому, що спеціально від такого самозасліплення хоронили Українця його іронічна вдача, а українне, поневолене положеня України в Росії не дозволяло надто ентузіастично підхоплювати вигуки про висість Росії над заходом. Трохи иньше діло було в Галичині, де ще від 50-их років купка людей, осліплених зверхнім блиском російського кольоса, силкувала ся побіч иньших виплодів російського духа вводити в курс і погляд про окремішне місце Росії в цілій всесвітній історії, про її виємковий, ні в чім иньшим не зрівняний характер, про її спеціально призначена супроти Славянщини і „гнилого“ заходу. Була на дні тих поглядів наївна віра у всесильність російського самодержавія, у ввірцевий порядок російського житя, у справедливість та розумність російського режіму, в „твердість“ російського релігійного чутя та російської дисципліни. Все те імпуєвало людям наївним, не обізнаним ані з близька з російським житем, ані навіть із далека з російською літературою, публіцистикою, наукою, людям, що привикли на все дивити ся з верха, не любили аналізувати фактів, не мали в душі ніякої міри для оцінки їх дійсної вартости.

Нема що мовити, роками, десятиліттями втовкмачувані такі погляди мусіли витворити свого рода атмосферу, традицію, духову предісновицію до такого власне думаня навіть у людей не заражених москвофільською епідемією. Тип старого галицького Рутенця, духово отяжілого і непорушного, консерватиста з духового ліннєства, ворога критики і аналізу тому, що вона несе душевний спокій і жодудкове травленє, льояльного до дна душі і до дня побору пенсії і проявляючого свій патріотизм зітханєм до обіцяного краю, де власть сильнійша, освіта меньша, а пенсія більша, — той так добре звісний нам тип 40-вих і 50-их років поволи уступив місце иньшому типови — Рутенця філософа, історіософа, політика та дипломата. Старий Рутенець на ново полякирований. Як старий, так і сей новий не любить дійсної науки, не любить аналізу і критики, хоч сам найлюбійше і найсьмілійше критикує та осуджує всіх і все. Він завзятий теоретик, сьміло літає в атмосфері загальників, махає широкими понятями, силпе як в рукава широкі перспективи та хитрі комбінації — розуміє ся там, де ніяка людська сила не може сконтролювати його. На всякі проби аналізувати та критикувати

Його вислови він усміхається поблажливо, як велетень на карликів, що пораять ся біля його ніг; усякі зусилля — втягнути його на дорогу реального, конкретного думання стрічають із його боку непереможний опір, так як зусилля — змусити рибу маширувати по пішоході. Тільки там, „де ллють ся рікою широкі промови“, де вимовлене слово не обов'язує ні до чого в практичному житті, він чує себе як дома. В практичному житті він той сам Рутенець, яким був його духовий предок, непорушний, егоїстичний, брудний і безхарактерний, а слова — чи то будуть слова про здоровий схід і гнилий захід, чи про високу цивілізацію заходу і варварство сходу, — все мати-нуть для нього однакову вартість — позолоти, зверхньої декорації і більше нічого.

Тяжким бичем божим на таких людей, а властиво на такий духовий склад у наших інтелігентів був М. Драгоманов. Ото галицьке „пустомельство“, що сміло, без вагання брало ся говорити про найрізніші питання, про які не мало ніякого поняття і які готово було збути будь якою пустою фразою, оте „крутіїство“, що йшло в парі з „тупістю“ ума, оте лінивіство думки заслонюване вертким язиком, отся ніби „тверезість та практичність розуму“, що жаскувала повну безпринципність і цинізм, усе те до самої глибини обурювало його душу і він добирав усяких способів, і річевих аргументів і їдких пасьміхів і докорів, щоб виганяти того звівія з його криївки і виводити його на денне світло, на прилюдне позорище, присоромлювати ним людей у глибині їх власного сумління. „Ми почували кожде його слово мов цвїгане батога“, говорив мені один із учасників руху гал. молодіжи з другої половини 70-их років. І справді те, що в нас тоді привикли були звати „Драгоманівщиною“, був далеко менше якийсь комплекс позитивних думок та поглядів — філософічних, політичних чи соціальних, — а радше отой моральний імпульс, оте „обличене“ духового сства галицького Рутенця, отой пекучий сором перед самим собою, що змушував людей шукати якихось нових доріг у житті, працювати над собою, держати себе на тузі, доводити до згідности думки з ділами, почувати себе в своїх словах і ділах одвічальним перед безпощадним осудом власного сумління.

Певна річ, імпульс даний Драгомановим ішов занадто глибоко, вимагав занадто великої праці і занадто високої культурности, щоб його мета могла бути швидко осягнена. Тип галицького Рутенця, як і всякий органічний витвір, оказав ся здібним до

опору і до модифікацій. Особливо по смерті Драгоманова, коли його безпосередній вплив уступив, сей тип у новім поляктивованю знов почав підносити голову. Ми бачили численні його виступи і в товариській житю, і в політиці, і в публіцистиці. Видана перед роком у Коломиї книжка д. Підеші (псевдонім) „Восток і Запад“ являєть ся для нас коштовним документом для студіюваня психології того типу і для того бажаємо присвятити їй кілька уваг. Може троха пізно. Книжка вийшла перед роком і зробила певне вражінє в деяких кругах нашої публіки. „Діло“ присвятило їй аж два фелетони, де два ріжні автори, д. Яричевський і д. Далекій, на ріжні лади хвалили її. І видно, що ті похвали не були лише індивідуальними виявами смаку рецензентів, коли в одній часописи якийсь добродушний читач зовсім серіозно висловив запитанє до критики (пїби до якогось вишого трибуналу в літературних справах), чи справді „Восток і Запад“ треба вважати епохальною появою в нашій літературі? На се скромне питанє галицька критика доси не дала відповіди. Не дав його й д. В. Д., що присвятив книжці д. Підеші прихильну рецензію в січневій книжці „Кіевской Старини“, і хоч вбачав її хибнє, все таки запевняв, що вона „полишить видний слід у нашій літературі, загалом убогій на твори, що виходили-б по за обеяг буденної літератури“. Троха неясним лишило ся, що розуміє рецензент під тою „буденною літературою“: чи літературу, так сказати, для буденного вжитку в відріжненю від якоїсь недільної чи сьвяточної, — і в такім разі його осуд іще не комплімент для д. Підеші, бо виріжняючи його книжку від тої буденної літератури д. В. Д. все таки ще не зачислив її до сьвяточної, — чи може рецензент мав на думці літературу, що малює нам небуденних, незвичайних людей, і в такім разі —

Власне в такім разі книжка д. Підеші зацікавила иньшого українського критика, д. Єфремова. В двох остатніх книжках „Кіевской Старини“ за май і червень він помістив замітну статю „На жертвой точкѣ“, де характеризує теперішній стан української літератури як момент ослабленя творчих сил, момент, коли кращі письменники або мовчать, або дають лише невеличкі твори, в усій творчости переважає ескіз, дрібний нарис, а на перший план висувають ся письменники в меньших здібностях, що ставлять собі великі задачі, але не виють дати їм ради. Д. Єфремов для ілюстрації тих своїх тез розбирає три сьвіжо видані більші твори —

характерно, всі три з під пера Галичан, а власне Лукіяновича „За Кадильну“, Яцкова „Огні горять“ і Підеші „Восток і Запад“. І коли Лукіяновичу він не може відмовити ані доброго наміру, ані знання предмету, хоч і знаходить у нього недобір творчої сили, то твори Яцкова і Підеші критикує значно острійше. Лишаючи на боці розбір повісти Яцкова ми подаємо тут у перекладі лише розбір твору д. Підеші, якому д. Єфремов дав по нашій думці не зовсім таке освітлене, як би слід. Ось його слова.

II

„Вже висше була нами зазначена нещаслива охота деяких авторів, передовсім д. Яцкова, робити невдатні екскурси в країни чужі для літератури. Ті екскурси, що деколи сьвідчать про добрі наміри авторів, майже завжди своїм тандитним виглядом виказують зараз таки їх повну невідготованість, щоб рішати зачіплені питання, досить значну наївність сьвітогляду і в кінці очевидну невмілість повязати ті уступи зі змістом своїх творів так, щоб із останніми вони творили одну цілість, а не виблискували якими латками иньшої краски і з иньшої матерії. Але д. Яцків був іще в порівнянню уміркований в тім огляді, і д. Підеша, автор повісти „Восток і Запад“ (Коломия, 1903), заткнув за пояс усіх супірників у тім напрямі. На сторінках К. Ст. був уже надрукований досить у загалі прихильний відзив про ту книжку, що належить д. В. Д. (див. січневу книжку за теперішній рік), але ми радикально розходимося в оцінці повісти д. Підеші з нашим товаришем по журналу і, противно до нього, видимо в ній тільки новий доказ того пригнобленого стану, в яким перебуває наша сучасна література в особі наймолодших своїх представителів.

„Жила й пробувала один час у нас у Києві молода дівчина, на імя Ліна Вероні; покінчивши московський іаститут, де її, по перше, обожали, а по друге, нагородили при закінченю золотим медалем, вона удасться до Ціріха і записується на університет. Коли ви погадаєте, що Ліною руководив інтерес до науки, цікавість або що будь у тім роді, то помиляєтеся: наука, звичайно, наукою, але головний намір був тут иньший і мотиви нашої медальістки дещо більше зложені. Передовсім — „коханья бажає ці її єство“ („Восток і Запад“, ст. 20); вона — після загальних невнень, гарна, принадна і розумна дівчина — на свободі почув себе тісно: їй треба, „щоб хтось сильнійший обмежив її свобод

і тільки тоді вона почує себе цілком свobodною“. На що лінше, гадаєте ви, але тільки чого-ж задля сього їхати десь там до Ціріха і записувати ся на університет? Адже певно і в Києві знайшовся-б охочий наважити ся на свободу Ліни Вероні — „сього цьвіту по всьому сьвіту“, як каже пословиця. Гадаючи так, ви знов помиляєте ся, і автор пояснює вам се поважно і докладно: в Києві, на жаль, вибранця для Ліни не знайшлося і то тому, по перше, що київські юнаки говорять про рівність жінки з мущиною — принцип для особи, що шукає свободи в обмеженю, привнайте, невідповідний; а по друге, у київських юнаків, навіть найгарнійших, між иньшими недостачами — „і борода не до лица“, і губи виходять викрості якось по жіноцьки, а примхвата героїня „не хотіла-б цідувати тих жіночих уст у мущини“ (ст. 16). Завдяки такому химерному капризови природи, що обдарувала Киян жіночими губами, Ліна прийшла до переконання, що тільки на заході, в Европі, знайде вона втілене своєї шрії, і опинила ся тому на ціріхськім університеті. Але все-ж таки — по що на університеті? не розуміє читач: адже на університет записують ся, щоб учити ся, а не вишукувати вибранців; для останньої потреби є аж над міру багато відповіднійших місць — от хоч би лічничі місця, „води“ і т. п., з яких Ліна, будучи особою, як видно, заможною, могла-б користати з дуже великою вигодою. І знов д. Підеша з чималим серіозним виглядом порішує ваші непорозуміння і сумніви ось яким міркуванем: Ліна переконана, що в характері ученої жінки вона буде більше варта того, кому припаде блискуча доля — обмежити її свободу. Наука для неї виходить тільки мостом, так сказати-б, до висшої ціли, хоч, зрештою, знайомим вона повтаряє старі, оклепані фрази про службу ближньому. Після стідьки докладних пояснень особа Ліни для читача вже вповні, сподіємо ся, выяснена і не викликає більше ніяких сумнівів; але на жаль, разом із тим виринає в читача деяке непорозумінє з автором, що з упором все таки дальше вважає свою героїню висшою натурою і дивить ся на неї з очевидним поважанем... Відіславши, сяк чи так, свою героїню до Ціріха на науку, д. Підеша, йдучи правдоподібно за висловом: „не добро есть человеку едину быти“, поспішив ся під пару пишній Вероні сотворити не менше пишного Степана Білоцерковського. Той останній в молодих літах ішов слідами Драгоманова, але прийшовши до сумного заклячення, що „в його країні нема ніякіської літератури, котра-б дала пізнати і зрозуміти

хоч як так її власний цивілізаційний стан" (ст. 30), а існуючі книжки лягають у голову тільки безкорисним баластом, — також рветь ся стати Європейцем і виїжджає зразу до Відня. Тут, не заглядаючи цілими місяцями на університет, він слухає лекції європеїзму в „кнайпах“ і по таких місцях, про яких докладний звичайно автор знаходить можливим сказати тільки те, що вони оповиті „тайною ночи“. Ті лекції доводять у кінці до того, що Степан розходить ся з поглядами Драгоманова, а тому, що „у його ще хаос“ і „новий світогляд у його що-йно формуєть ся“ (ст. 34), то наука по „кнайпах“ веде ся дальше. Невинне забиванє часу нашого кандидата на Європейця чомусь-то видалось підозреним австрійському урядови (бідний австрійський уряд!), і Білоцерковський виїмігрував до Ціріха. Героїня і герой вийшли ся в однім городі, а що Степан про еманципацію жінок ні слова, та і в загалі на жіноче питанє дивить ся тверезо, реалістично, згідно з зачерпненою в „кнайпах“ наукою, то й зумів від разу зробити на Ліну незатерте вражінє. Розумієть ся, при тім він і губи мав вповні мужеські, бо дуже під тим зглядом вибаглива Ліна від разу починає мріяти про те, „щоб його губи її цілували-б без упину, до смерті“ (ст. 46). Наука в кінці остогидла їй, альтруїстичні пориви починають видавати ся їй несердечними і по просту глупими: „помагати мужикам добути хліба, коли сама гордиш житєм, в котрім тільки їсть ся!“ — кличе вона пр., і читає так і чекає, що за тою сердитою фразою після старої інститутської привычки піде: „фі“... Чого-ж, значить, кращого, як злучити ті дві так близько підхожі душі — тим більше, що і по артистичним нахилам вони мали багато спільного: вона чудово грає, він не менше чудово співає?... Але не в тім тут річ: авторови очевидно подобаєть ся помучити дещо своїх героїв і він починає протягати справу і розводити kwasно-солодкі місенітницї. Так виложивши поперед устами студентів і студенток ріжницю любови в Росії і в Європі, д. Підеша зневолює Ліну образити Степана до такої міри, що той „аж заревів, так простегнав“ (93). Ображений Степан торжественно прирікає відістити напасницї, а що на мисливця й звїр біжить, то незабаром уже Ліна просить у нього дозволу відітхнути „вашь на ваших грудях“ (105 — сю фразу Ліна вимовляє таг російськи!), а після сього вони й зовсім роблять ся нерозлучн. Справедливість вимагає зазначити, що зразу Ліна і Степан бували ще було вчити ся, хоч „більше просиджували у щр

(107), але де далі зовсім закинули науки і після довгої проволоки часу підносять ся в кінці, по щасливому вислову д. Хоткевича, „на верх буття... туди.. в вічно прекрасній сфері, в гармонію“ (д. Підеша висловляє се зрештою далеко простійше). Свободу, здавалось би, Ліна Вероні знайшла, цілі досягла, та тут виходить щось незрозуміле: Степан присилає нечаяно Ліні символічну записку, в якій між офіціальним зворотом і підписом була з'ображена тільки довга черта, і доконавши того поступка, що зветь ся по простому свинством, наш європейський надчоловік соромно втік, оправдуючи себе досить несподівано тим, що Ліна показала ся жінкою, як і всі інші. Після блуканя по горах, при чім Степан то виявляв бажанє підняти ся до зв'язд, то свої „очи концентрував не на краєвиді внішнім, а на внутрішнім своїй душі“ (144), він, подібно до марнотравного сина, вертає до Ліни. Настає зворушуюча сцена помирєня, яку автор по просту відказуєть ся описувати, але се останнє щастє було вже не довге. Ліна від перенесеної гризоти і потрясеня занедужує на запалєне мізку і вмирає, завіщаючи своє тіло спалити, щоби зістати вірною науці, якою, нагадаємо, вона дуже мало цікавила ся.

„Така зворушуюча історія, коли вірити д. Підеші, притрапила ся в щасливій Швайцарії... Але на жаль, як уже було сказано, у добродушного автора виходить із читачем якесь дивне непорозумінє: цілий час д. Підеша рисує надлюдий, старанно виписує кожду дрібницю, відтінює і підкреслює кожду рисочку, що сьвідчить наче-б то про висше призначенє його героїв, одним словом, зі всіх сил побиваєть ся, — а читач видить у всім тім тільки дуже мірненьку гусочку і дуже непевного дон-жуана. Відки виходить такий дивний резульат, та наглядна неподібність? Та все-ж відти: і д. Підеша належить до числа письменників типу Галай. Вподобавши собі звісну тему, він рішучо не в силах справити ся з нею, дати щось суцільне і закінчене, і свою безсильність, недостаток спостереженя і проникненя у внутрішнє житє своїх героїв намагаєть ся замінити власними зовсім неправдоподібними видумками. Тому всьо в повісти д. Підеші видумане, мертве, розведене бовтанкою високолетних слів, при чім автор у безмежній своїй наївности не розуміє навіть гаразд зміслу подаваних ним фактів, не здає собі рахунку з того, що властиво він представляє. Тому то бажаючи представити надлюдий, представителів висшої духової породи людий, д. Підеша подає про них ряд таких комічних дріб-

ниць, які викликають вражіння протилежне до того, на яке очевидно числив автор. Свідомо він намагається поставити своїх героїв на педесталі, а несвідомо, проти своєї волі, але немилосердно стягає їх з висоти і представляє в гумористичнім освітленю. Що-ж тикається ся артистичних змагань д. Підеші, то їх не можна схарактеризувати ліпше, як дорогою порівняння автора зі звисним Пеньонжком. Читач напевно пригадує собі ту розкішно обрисовану фігуру в „Мартина Борулі“, що зовсім утратила власть над власними думками і тому на кожнім кроці допускає найнеможливіші скоки, довші відступи, неналежні до речі вставки і т. п. Д. Підеша багато де в чім нагадує того Пеньонжка. Чи згадає він про виховане — зараз, покинувши дієвих осіб де будь зачинає викладати найнеможливіші теорії виховання; натякне про кого будь із дієвих осіб — при тій певній нагоді не помине піддати анатомічно-подробному описови не тільки їх самих, але й тих із їх знайомих, які зовсім не зустрінуть ся в повісти; скаже випадково слово про подорожі — зараз зачинають ся довгі балачки про те, що Росіяни в подорожій не виносять нічого, тоді як Европеїці, подорожуючи по Росії, прегарно знають сю останню і т. и. І все незвичайно довге, і все по пунктам: 1), 2)... Але верхком куріоза, що прегарно характеризує сьмішні заходи д. Підеші, виходить те, що в його повісти в повні поміщений реферат, де знаходимо порівнянє Росії і Швайцарії з різних точок погляду, переповнений звичайними у нашого автора наївностями. Нічого й згадувати, що хоч троха правдоподібного образу життя нашої молодіжи в Швайцарії д. Підеша дати не в силі: на те в нього нема ні знаня того життя, ні здібностей хоч би середного побутового письменника. Образ життя, що міг би дійсно представляти інтерес для читача, він замінює власними вигадками, які, розуміється, ніякого інтересу ні для кого не представляють. Видуманий, неприродний зміст, наївні, невмілі, чисто школярські заходи, дубоватий виклад і до того всього ще манероване і вдаване, що кажуть авторови вилочувати зі своєї творчої фантазії перли сушнівної вартости, от пр., що вагах жасміна „робить вражінє Шевченкової княгині“ (ст. 97) — все те зводить артистичне і побутове значінє повісти д. Підеші до зєра.

„Але тим, що доси сказано про розбирану повість, не можна обмежити ся з огляду на те, що твір д. Підеші не дармо-ж носить

інтригуючу назву „Восток і Запад“ і задля того а рїогі вже можна думати, що зміст її виложеним нами романом між парюу величнїх надлюдиї не вичерпуєть ся. Заголовок вказує на те, що автор мав перед очима ширші задачі, як особисті відносини героїв, і дійсно д. Підеша пробує представити антитезу між Заходом і Сходом, беручи ті понятя, розумієть ся, не в географічнїм змісмі, а в ідейнїм. Таким способом повість претендує на широке суспільне значінє і може справді виявляє деякий інтерес, хоч би як показчик тих напрямів і поглядів, що панують у певнїм кружку, до якого належить автор. Переходячи до тої сторони повісти д. Підеші ми передовсім повинні зазначити, що автор переконаний „західник“, але на жаль його західництво не що більше, як вивернене на виворіть московське славянофільство. Тоді, як славянофіли ставили аксіомою: гнилий Захід і цвитуєча Росія, — д. Підеша переставляє в тїй формулі іменники і дістає: спільий, цвитучий Захід і дика, нероввита Росія. Се твердженє він коментує і аргументує на рїзні способи, але ві всіх його коментарів і аргументів виходить ясно одно, що д. Підеша не має понятя про те, про що взяв ся писати і для того подає самі неймовірні рїчі. Він пр. зовсім серіозно переконаний і зовсім не жартуючи доказує, що люди „російської цивілізації“ вважають „коханнє за найвище, одиноке щастє“¹⁾ — і ціла повість повна подібних наївностей, які показують, що автор не знає найпростїйших рїчей і в фантазїї порїшує найбільше зложені питаня. Ми не будемо зупинятися над плодами домородної філософїї д. Підеші, бо вартість їх занадто очевидна, але не можемо не висловити крайнього здивованнє перед одною обставиною — на що здало ся авторови воскресувати справедливо забутих мерців славянофільства і перефарбувати їх відповідно до власного смаку, пускати в курс під прапором останнього слова науки і соціального ладу?“

¹⁾ Той курїоз пригадав нам другий, вже в творі д. Яцкова, який обясняє невеликий зріст Ніни — чим би ви гадали? — уживанєм чаю! Прегарна ілюстрація до твердженнє д. Підеші, що Росію лїпше можна пізнати з творів чужинців, як самих Росіян. Завважимо до рїчі, що і д. Яцків і д. Підеша, оба Галичани, немилосерно калічать російську мову, коли захотять наводити розмову співбесїдників по російськи. Їх проби в тїм роді можуть привести в веселий настрій найбільше захмареного читача. С. Є.

III.

Ми навели в повнім перекладі критику д. Єфремова тому, що не вважаючи на деяку її односторонність (про се буде у нас іще мова далі) мусимо признати йому рацію. Книжка д. Підеші справді має не малі хоби, коли дивити ся на неї виключно як на повість, як на твір беллетристичний, що підлягає авісним естетичним правилам. Не без вини тут і сам автор, який на щось же назвав свій твір „повістю“ і дав привід критикувати його як повість. Тимчасом мені здасть ся, що се непорозумінє і що д. Єфремов справді зробив кривду д. Підеші, що скритикував його твір односторонно, змірив не тою мірою, якою треба-б його мірити, і для того автор мав би повне право запротестувати проти його критики звісною приповідкою: „Не міряй мене кірцем, коли я і в чвертку вліау ся“.

Твір д. Підеші справді незвичайний, виємковий і звичайні естетичні формули не підходять до нього. Сказати, що він не відповідає вимогам повісти, що збудований не мудро, що в ньому багато наївности, суперечних поглядів, претенсіональности і чого там іще хочете, се значить підхоплювати поодинокі симптоми, деталі, але не дати повного образу явища, не причинити ся зовсім до зрозу-міння його суті. А вже сказати, що психологія дієвих осіб змальована слабо, що ситуації обрисовані неплістично, що оповіданє порушує ся скоками, без внутрішньої логіки — се значило би робити кривду авторови, шукати добрих прикмет його твору зовсім не там, де вони є, стріляти зовсім по за ціль.

По мойому книжка д. Підеші зовсім не повість, тим менше, розумієть ся, науковий трактат, і не публіцистика; я не знаходжу для неї відповідної назви; найрадше назвав би її апокаліпсою, розумієть ся, в ширшій значіню того слова, не маючи зовсім на думці тої одної Апокаліпси, що включена в число канонічних книг Нового Завіта. Для кожного тямучого буде ясне те, що я хочу сказати, коли пригадаю, що маємо досить богату апокаліптичну літературу на мовах жидівській, грецькій, латинській і иньших. Твори сеї категорії при всіх ріжницях тенденцій, часу, мови та походження мають багато спільного що до способу представлення. Цілий такий твір звичайно подіктований одною ідеєю, представляє її в ріжних формах, у ріжних фазах її розвою; оповіданя, діяльогі, рефлексії та ліричні уступи вплетені в сей твір самі для себе не

мають значіння; від них не вимагаєть ся ні плястики, ні звязку, ні логічності — їх важе, їм надає значінє та основна ідея, яку вони малюють. Книжка д. Підеші має всі прикмети такої апокаліпси: до неї треба мати ключ; хотівши її зрозуміти, треба поперед усього віднайти її основну ідею і всі частини, описи, діяльогі і екскурси прикладати до тої ідеї. Тільки тоді побачимо її високе значінє, незвичайну, справді дівінаційну силу її автора, що зумів цілком щезнути по за своїм твором, зректи ся всіх власних поглядів, думок, симпатій і антипатій, підняти ся до найвисшого ступня об'єктивності, до такого ступня, де ся об'єктивність майже ідентична з найвисшою суб'єктивністю, — щоб тільки вповні, в увесь ріст і у всіх нїянсах змалювати ту ідею, що була в його творчій душі і просила ся вилити ся на верх. Як і слід для всякої апокаліпси, автор не старав ся влекшити нам знайденє ключа до неї, хоч і не зробив його неможливим; але раз знайшовши його ми бачимо раптом, як усе в книжці робить ся нам ясним, зрозумілим, логічним, і вчимо ся разом із тим цїнити дівінаційний дар автора, шанувати його висмковий талант.

Що-ж се за ключ такий? В чім лежить основна ідея апокаліпси д. Підеші? На мою думку в тім, що автор бажав нам дати, чи може якоюсь спеціальною, непереможною інспірацією був змушений дати образ духового стану, психології галицького Рутенця нового фасону. Прошу зрозуміти мене як слід! Я не кажу, щоб автор мав намір у головнім герої своєї „повісти“ представити такого Рутенця! Се була-б зовсім буденна, ординарно беллетристична задача. Концепція нашого автора далеко ширша. Герой його книжки, Степан Білоцерковський, то не лише центральна фігура в ній — ні, се одинока фігура в ній; уся книжка написана для його змалювання, всі иньші фігури виведені в книжці, се провкції його власного духа; всі розмови, се відблиски лише його одної душі, всі ніби то теоретичні дискурси і розвідки, якими так скандалізуєть ся д. Бфремов, зовсім немінуче потрібні для його характеристики. Все в книжці, се Степан Білоцерковський, *totus vivit et spirat in illo*; навіть мова його, навіть титул не концепт д. Підеші, а безмірною силою інтуїції відгаданий тип Білоцерковського. Чим більше вчитую ся в сей незрівняний твір, тим більше подивляю ся, так сказати, елементарну силу, з якою він вилит ся, і тим більший респект почуваю перед його автором, що вмів так безслідно розвилитись у своїй

творі. Лиш одним делікатним натяком він дав зрозуміти нам, що сей акт творчости не був у нього несвідомий, що він знав, що писав, і почував свою велич: він присвятив свій твір Василю Стефаникови, найбільшому у нас знавцеві мужицької душі, і д-ру Вацлаву Морачевському, найбільшому у нас знавцеві тав. ново-часної, „модерної“ хорої душі.

Попробуймо-ж із того погляду студіювати твір д. Підемі. З гори заявляю, що в дальшій розмові лишаю автора на боці, а буду держати ся виключно д. Степана Білоцерковського, буду розмовляти з ним, студіювати його психологію на основі того матеріалу, який вібрано в книжці „Восток і Запад“. І надію ся, що прочитавши мої висновки кожний читач разом зі мною признає, що в творі „Восток і Запад“ наша література здобула річ справді незвичайну, висновку, можна сказати — неможливу ні в якій иньшій літературі, так як ні в якій иньшій суспільности неможливий тип подібний до нашого Рутенця найновішого фасону.

Ми вже сказали у вступі до сеї статі, як виробив ся в Галичині тип Рутенця і які фази переходив він аж до часу смерти Драгоманова. Степан Білоцерковський поможе нам провести сю нитку розвою о ціле десятилітє далі, до кінця XIX віку. Він сам дає своє духове сформованє тим часом, коли „починаєть ся видавництво „Народа“ (ст. 27), себ-то 1889 або 1890 роком. Правда, як правдивий Рутенець, як правдивий член того — мовляв Драгоманов — *genus hominum, quod de patria sua minime sapit*, він думає, що тоді тільки й почало ся письменство, коли він почав читати, що тільки в „Народі“ почали ся статі Драгоманова, що перед тим не було нічого і що „коли в паровою машиною прийшли з Запада нові ідеї, то Степан став їх першим прозелітом“ (ст. 27). Се не хронологічна помилка автора, який певно знає, що „парова машина“ появила ся 1876 р., коли Степан Білоцерковський ще „переходив від кічки до пилки“ і що вже тоді були якісь прозеліти, тай що й „Народ“ не з неба-ж падав що дві неділі, а мусів хтось писати його. Ні, автор напевно знає се все, але Степан Білоцерковський не потребує, не хоче знати сього. Правдивий Рутенець не знає і не має історії; історичне думанє, то генетичне, природниче думанє, а він ворог такого думаня. У нього історія починаєть ся його вродинами, а розвій зазначає ся лише такими фазами: „кічка, пилка, шахи, карти, дівчина, шинок“ (стор. 27). З таким підготованєм він бере ся читати „Народа“. І знов, як

правдивий Рутенець, він не признає, що чогось навчився з тої часописи. Борони Боже! „Та часопись відгадала його думки, сформувала їх, вяснила“. Дивно лише після того, по що він „стає ревним поклонником нових ідей і їх апостолом“, — адже се були його власні ідеї. Ну, але звичайна логіка для Рутенця не обовязкова. Він наперед стає „апостолом“, потім „почалося читанє, наука“ — значить, апостол ізразу був неписьменний, але разом із апостольством „набралося у його відкись чимало ентузіязму, десь ввзялися спосібности“. — Рутенець ніколи не думає еволюційно, живе, так сказати, від чуда до чуда! Ну, а кінець кінців було апостольство, було „читанє, наука, робота“, був ентузіязм і „спосібности“ — і раптом показалося, що „засіб знаня малий, досьвід житєвий ніякий“, а головню „батько погрозив“. З апостола робить ся мученик. „Богато молоді вломила тоді доля“ — каже він лаконічно, хоча історик галицької Рутенії за 90-ті роки нічого не знає про якісь спеціальні переслідуваня молоді. Ну, але Рутенець не історик. Батько погрозив, мати плакала, щоб синок учився, але він — ні, він „боровся“!

Чим був Степанів батько — ми не знаємо. Він говорить про нього досить загадково: „У батька був могучий розум, маєстатична повага, багато гордості“ (ст. 25) — подумаєте, якийсь магнат, аристократ. Але далі читаєте, що він „сам підіймав усякі підприємства, щоб для дітей добути богатство“ — значить, заможний підприємець? Але далі почувете, що мати героя „занята дрібною роботою не мала коли відітхнути“ — значить, селянка, міщанка, прачка? І знов далі читаєте, що герой „пішов помагати своєму старому батькови в лісі“ (28) — значить, якийсь рубач чи може дрібний підприємець. Як геніяльно схоплена в тих розкиданих, ніби суперечних, ніби псу з горла витягнутих рисах правдива рутенська вдача! Рутенець соромить ся свого бідного походження; він хоч удає демократа, Драгоманівця, революціонера, а все таки не скаже, що його батько палив вуглє в лісі і носив угнівські чоботи, але добачить у ньому „могучий розум і маєстатичну повагу“. І не думайте, що се він добачить очима любови! Він не любить свого батька за його строгість. Ще малим „він найбільше думав над тим, як би то викрутити ся і побавити ся по волі, до краю“ (26), а дорісши і зробивши ся емігрантом, живучи в Ціріху, хоч знає, що родичі журять ся, „мати ридала, рідні плакали“ (ст. 35),

про те признає ся з отвертістю близькою до щирізму, що до дому „писав не більш як раз у місяць — откритку по гроші“ (ст. 41). Викапаний Рутенець, що в душі любить і бачить і знає на світі тільки себе самого.

Але слідімо далі розвій нашого героя. Він хоче сказати, що відсахнув ся від радикального руху 90-их років, а не хоче сказати, чому. Рутенець ніколи не скаже про себе: я покинув се діло, бо був занадто дурний для нього, бо бояв ся прикrostий, бо бажав кар'єри. Ні, він скаже так:

„Однако хід думки люцької сотню разів скоршій, як хід матеріяльного прогресса людства. А успіхи роботи духової суть все перемицаючиши і зникаючиши, коли нема матеріяльного субстрату.

„До того для успіху діла треба може менче ентузіазму, як бляги; треба тієї легкості, не хочу сказати, безвстидности агітатора і демагога, що нераз не вірить в то, що говорить, котрий робить поверховно, блестять, імпонує, льстить. Він був правдивий, чистий. (!) До того більше систематичний, глибокий. (!) Коли говорив, то хотів сказати не фразу, а правду, не пересічний погляд, а критичний огляд. (Ото!) Бесідник мусить вміти гарно сказати те, що другі видумали, він не творить. — Степан не був агітатором! Так коли противности робили цілу його працю (!) ілюзоричною і він поволи се пізнав; коли пізнав, що агітація його не може бути працею основною, органічною, він робив далі (льоґічно!); але коли на него пішли доноси мужиків, тоді він кинув проклоном на них: його дума (читай гордість) взяла перевагу і він пішов помагати своему старому батькови у лісі. О кілька ліпше брати діло з купецького, матеріяльного боку, — думав він!“ (Стор. 28.)

Ось як скаже чистокровний Рутенець! „Я не агітатор! Я занадто чистий, соромливий, занадто глибокий, занадто критичний. А зрештою „хід думки людської“... „А успіхи роботи“ і т. д. — йде далі те, що Драгоманов називав „бормотанем чогось такого, чого й сам автор не розуміє“, а конець кінців цинічне признає: „ліпше брати діло з купецького, матеріяльного боку“. Але ні! В тім бормотаню є одна конкретна річ. На героя „пішли доноси мужиків, тоді він кинув проклоном на них“. А се що таке? Доноси мужиків? На Драгоманівця? В 90-их роках? Коли мужики так горнули ся до тих нових ідей, готові були в огонь скочити за кожного, в кім бачили щиру прихильність до себе? Щось не ві-

рять ся. Не чували ми про такі факти. Коли були якісь донеси мужиків на пана Стефана, то мабуть якісь не на ідейнім, не на Драгоманівським тлі. Але тут, у тім пункті ми від нашого Рутенця не довідаємо ся правди. Ми побачимо се й далі. Там, де правда могла би показати нашого надчоловіка в світлі не надто на його думку кориснім, там він пографить дуже невручно віджовчувати ся та відбріхувати ся, хоча діло вимагало би виясненя. Як же се так: апостол, прихильник ідей Драгоманова — і раптом „кидає прокломом на мужиків“. Се-ж ціла драма, страшна трагедія! Се повинно-б бути вияснене. Помиляєте ся! Не забувайте, що герой — Рутенець, аматор шумних фраз, що його Драгоманівство, апостольство, народолюбство така сама бляга, як і все иньше, що драми в його душі ніякої не було, що він стрітивши серед мужиків якийсь, може зовсім легальний опір своїм — не ідеям, а „сильним поривам“ (ст. 31) покидає те, до чого не тягло його нічого крім хвилевої моди та пустої амбіції, і замість апостольського обертає до нас своє звичайне, натуральне, цинічне та безсерошне лице.

Степанови швидко надокучило „помагати старому батькови в лісі“ і він кинув ся читати книжки. Розумієть ся, не маючи наукового підготованя, читав без тям, без розбору і без ціли. Не розуміючи більшої частини прочитаного, не вмiючи зацікавити ся нічим, він як чистокровний Рутенець закривав свою бездарність широкими фразами, в яких власна його безтямність помішана з шматочками ідей нахапаних із різних книжок та брошур у невимовно дикій горох із капустою:

„І Степан читав. Він думав, що знанє і розум залежить від скількості прочитаного. Та поволи переконав ся, що не вистарчить читати усе, що попаде у руки, а особливо не те усе, що написано українською мовою, а треба пізнати цілу цивілізацію різних народів у всіх проявах. Треба розібрати житє економічне, на котре складаєть ся знанє проишлу, рільництва, торговлі; до того треба знати природні і технічні науки. А щоб зрозуміти хід цивілізації, то треба знати філософію географії і історії. До того треба позбути ся усяких апіорних доктрин і ідей; викинути в голови той хлам, яким вона наповнена, а вступити на дорогу безустанного дослідіу і праці мисли. Він зрозумів, що ідеї релігійні і філософські суть інтегральною частію положеня економічного індівіда і суспільності, що кождому станови положеня економічного і степеневі науки, яка йому відповідає, товаришать відповідні системи „ідейні“:

звичаї, обичаї, релігії, філософія. З тим же усім йде в парі устрій родини, громади і суспільности і відносини міжнародні. А усе те треба досліджувати, так сказати, самому, тоб то не займати готових теорій, а одіти ся в критицизм. Треба, думав він, перестати вірити правим, але не зачинати вірити лівим. До того треба пізнати писаня і штуку і науку і жите Європи і поза Європи, а до того ще й в історичнім розвою. В склад знаня мусить входити і цивілізація передної Азії і Індії, а цивілізація Єгипту і Греції в цілій повни. Тоді-б, думав він, почала ся наука.“

Для сього ігноранта очевидно наука ще не почала ся, але замість сісти і вчити ся до ладу, він іде методом того цигана, що його послали принести відро води, а він ломачкою штуркає докола криниці, і на питанє, чом не несе води, відповідає, що йому за мало набрати відро і він хоче вирити і принести цілу криницю. Зовсім таке вражінє робить і ся ніби то програма; наш Рутенець очевидно фантазує про науку як сліпий про коліри, не маючи найменшого понятя ані про одну її галузь. Йому вистарчають тільки шумні, широкі фрази так як Гоголевому Петрушці прочитані слова, які иноді чорт його знає, що й значать. І при тім як чистокровний Рутенець він не може зробити „європейської“ пози инакше, як наплювавши на своє рідне. Сунроти такої широкої „ідеї“ українство, се дрібниця, на яку не варто плюнути. От, як би „почала ся наука“ по його програмі, тоб то починаючи „всім“, аж тоді, „на такій основі“ і українство не було-б чимсь відірваним від всеєвропейського прогресса і для його двиганя не треба-б було звивати аж до патріотизму, бо до двиганя авали-б інтереси життя і знаня. Він бачив абсолютний недостаток того. Йому стало ясно, чому у його земляків тільки шарпацтва і шарлатанства і фанфаронади; чому кромі Драгоманова ледво декільки книжок, що мають яку-таку вартість. Він бачив, що то прокляте народа замкненого з усіх сторон від Європи, — той малий Китай, де кождий знає усе те, що другий знає, а всякий мало знає такого, щоб варт було знати. Які марні вазиви патріотів — тієї демократії духа: — пишші, творіш те саме, що вже другі компатріоти написали, щоб збільшити тільки бібліографію і статистику української літератури, щоб було більше написаного. Він бачив, що в його країні нема жодної літератури, котра-б дала пізнати і зроуміти хоть як її власний стан цивілізаційний. Книжки, що він їх читав, не мали ніякої думки. Найбільшу часть української літератури він і

поставив на: „Index librorum prohibitorum“ бо вони тільки час забирають“ (ст. 30).

І завважте, все се говорить наш Рутенець без злоби, без внутрішньої потреби, без ніякого конкретного мотивованя; ні з чого не видно, щоб він знав ту українську літературу, яку так гуртом осуджує. Йому, по правді, про неї зовсім байдуже, а хочеть ся лише показати себе, відтінити свою висість по принципу „Mojtsche, mach dich grojs!“ Автор, що сею тірадою так зручно і влучно зумів схарактеризувати свого героя, показав справді незвичайне майстерство.

Очевидно, що ані те читанє, ані таке міркованє не доводить Степана ні до чого. Відносини з родиною не гарні, бо батько гонить до роботи; відносини в суспільности не гарні, бо мужики заскаржили до суду, і бідний герой „помимо желізного здоровля діставав деколи якогось битя серця і дрозав“ (ст. 31). Що се не була звісна хвороба битя серця, се певне, бо люди з желізним здоровлем не западають на неї; мусіло се бути инше якесь битє, що заставляло героя дрозати. При тім йому по такім приготуваню замануло ся стати „Европейцем“, а „в його душі бушувало, як в печері Еоля“. Куди-ж пак! Така програма читаня, як наведена висше, а з другого боку деяка охота — наплювати на всі ідеї і „повернути до виключного добуваня мастку“, та тихє признанє, „що й така робота варт труда благородних“ (ст. 31). Розумієть ся, у стилю того щедринського ліберала, якому одного ранку ні з того ні з сього замануло ся „либо конституція, либо севрюжини съ хрѣномъ, либо кого нибудь ободрать“. І наш Рутенець також стає на тім, що найліпше буде обдерти, висискати — рідного батька й матір і сімю і „їхати в Відень учити ся“. Як він там учить ся, се автор характеризує з неарівнаним майстерством.

„Стенаи у Відні. Тут кинув ся він на науку чи властиво на читанє. Його сила волі була вельми могуча і він зміг і в роскішній столиці багато працювати. Він задоволав ся дво- або тригодинним сном, у чому підпомагали його сильню розбиті нерви. Він читав. Идеалом його амагань було звести до купи усе, що находив доброго у культурах всіх часів. Він не держав ся одной якої школи, а старав ся виробити для себе з цілого умового доробку людства свій світогляд. І начитаність у ріжних літературах і знанє ходу мисли усяких школ европейської суспільности по троху росло і давало йому величезне богатство сирого матеріялу. А то усе старав ся він пе-

реробити і передумати і зробити своєю власністю. Однак він увесь був зложений із страстей усіляких і бажана гармонія духа розбивала ся повнотою того життя і богатством ідей і так він, ще цілком молодий, не міг того усього і себе самого опанувати." (Ст. 31—32).

Розуміть ся, все те одна бляга, пусті фрази. В перекладі в рутенської фразеології на людську мову се значить: Степан не вчив ся нічого. Се potwierджує автор зараз дальшим уступом:

„І він не ходив в університет частійш, як раз у місяць, а спати лягав, коли сонце вставало. Йому квартира не пахла. Коли було входив над ранком у комнату, то усе лих, яке коли пережив, ставало йому перед очі, і то були хвилі, коли болів душею над цілою люцькістю. (Віденським жаргоном се називаєть ся Katzenjammer!) Він проводив час до півночі у Шруфа і Ціммера — до півночі. Після півночі в „Скончанію“ або Міра або... та жите після півночі окрите тайною ночи. Я говорю „і він!“ Я скажу, що він був самим невтомним у рухливому житю розкішної столиці“ (ст. 32).

Наш Рутенець сам знає, що не виніс із Відня нічого, але він не скаже сього по просту, по ширости. Ні, він скаже загальником, що „вартість Відня для нашого студенчества рівна нули“.

Тай сього не досить. Він іще має претензію, що „ви не кинете каменем на нашого Січовика“. Відень, бачите — „величезна столиця, для науки не годить ся“, особливо такому, що не має до неї ані елементарного підготованя, ані охоти. Та ба, по думці нашого Рутенця „Відень тільки на половину в Европі“, а „найліпше, що є в Відні, се гульня“ (ст. 33). Отим то й віденські студенти, що гуляють у Відні замість учити ся, „міцно симпатичні“ нашому Рутенцеві, „бо правдиві, не вдають з себе ідеальних, хоть люблять говорити деколи про високі матерії з таким патосом, мов би про ті матерії мали яке знанє“. Точнісінько так, як і сам герой! Він любить Січовиків тому, що вони в п'ятиці та розпусті „ширі, без облуди“, що „коли в ходу Doppelliter, тоді проявляєть ся увесь їх геній“ (ст. 33), і він, розуміть ся, веде перед у тій геніяльності і се вважає очевидно достаточною заслугою на те, щоб і ми симпатизували з ним. На жаль, він із того кнайпового не виніс навіть того, що по його-ж словам вивісять інші — ширости та правдивости. А він бідолаха „що дих брехне“. Кнайпове жите підриває його здоровле — і він "

куючи ся каже, що то „страшенні труди духа“. Його злупала в книшні поліція на газардовій грі чи може на чимось подібнім, йому грозить арешт, може суд — і він в облуднім гримасом каже, що „Степан попав у коллізію з правительством“. У нього з ним — каже він далі — „були і давні рахунки (себ то ті грішки, за які його скаржили мужики), а тепер прибули нові, і він із легким серцем надумує тікати в Австрії. „Йому се було дуже до душі, бо рідну землю і рідних хоть і дуже любив, та жить у ній (себ то в кім?) йому дуже остогидло“ (стор. 35). Розуміть ся, він бреше мовлячи, що дуже любив рідну землю і рідних. Рідна земля, її положене й потреби і питаня практичної діяльности для неї не грають у його цілім світогляді ніякої ролі, а виступають у його міркованях лише в виді туманних фраз, коли треба прикрити ними якийсь погавий вчинок; а як любив він рідних, про се вже була згадка висше. Тай він і сам, зараз же в дальшій реченю завдає брехню тій облудній фразі про любов до рідні. „Степанови було тепер любо-любо: він любив авантуритись... Доля відгадує людські бажаня“. Які се могли бути бажаня виплекані в віденських книшпах крім бажань звичайного Hochstapler'a? „Він на університеті в Парижі або Афінах!“ — мріє наш Рутенець зірвавши ся з ланцюха. Очевидно університет тут тільки для гарного слова, бо в Парижі й так університету в німецькім значіню нема, а що таке з наукового боку виявляє з себе атенський університет, про се йому бай-дуже. Йому не хочеть ся знаня, а тільки авантур.

З таким самим легким серцем і з безсоромною брехнею на устах, як із рідним краєм, наш Рутенець прощасть ся зі своїм до-теперішнім ідейним світом. Ми вже бачили, він признавав себе Драгоманівцем, набріхував на себе якесь апостольство, хоча й признав нарешті, що він не агітатор, що нічого не вміє, а його діяльність серед мужиків скінчила ся якимось свинством, за яке мужики потягли його до суду. Розуміть ся, се все не перепиняє нашому Рутенцеві сказати тепер, по напруженій діяльності в віденських книшпах і люпанарах, що „він Драгомановець, але у його складав ся вже зівсім другий світогляд, новий від Драгоманівського, навіть суперечний з його“ (ст. 34) Який саме був світогляд Драгоманова, сього наш Рутенець, розуміть ся, не знає і про се його даремно питати. Але він чує, всею своєю грубою шкірою чує, що живе суперечно з проповідю Драгоманова, тоб то з найпростійшими етичними принципами, жне житєм галапаса та розпус-

ника і з звичайною рутенською гіпокрізією силкуєть ся прикрити се темною балаканкою про „світогляд“. Що ніякого світогляду у нього нема, що „суперечність зі світоглядом Драгоманова“ значить властиво „пустити ся зовсім на пси“, се потверджують зараз дальші слова нашого Рутенця: „У його ще не зівсім прояснило ся. У його ще хаос. Новий світогляд у його що йно формуєть ся. А що той новий світогляд зробить в ним, він сам не знає“ (ст. 34). Отже не знає світогляду Драгоманова, хоч знає, що його тягне в иньший бік; не має свого світогляду, а знає, що все те, що знав доси, „фалшиве, перевернене, не цілковите“. Завважте ті слова! Вони найкраще ілюструють рід критики нашого Рутенця. Що значить, що те, чого його навчили на родині, було „перевернене“ та „не цілковите“? Що значать ті слова в приложеню до тих елементів фізики, математики, історії чи якої хочете иньшої науки, якої його вчили „на родині“? Очевидно нічогосінько не значать, хіба те, що Рутенець із тих елементів не виніс нічого, навіть уміня хоч тріха льоґічно думати. За те seine grosse Ignoranz hat er sich selbst erworben, а надто талант до кнайпованя... „В його душі криза страшенна“ — каже про себе Рутенець, і зараз же, тим самим духом додає: „Віч з товаришами не розмовляв про ніякі вищі змаганя, тільки про кнайпованє, гулянє, дівчата... Коли завязував ся спір про питаня вищого розряду, він мовчав і або усьмихав ся (не даром Поляк каже: roznać głupiego po śmiechu jego), або скучав; за те радував ся, коли Січовики кнайпували“ (стор. 35). Чим же проявляла ся та страшенна криза? А нічим. Тай кризи ніякої не було, бо з порожного не наллєш. Безідейний і безхарактерний Рутенець тільки в рідному болоті чує себе як у своїм елементі і такими уявляє собі також своїх товаришів. „Спосібні до гулянок вони не хотіли житя ідейного, та не кривили душою і були по його думці хоч у сьому Евронеїцями“ (ст. 35). „Не хотіли житя ідейного“ — неопінене признанє! І не кривили душою, — значить, коли ми в душі свині, так будемо-ж і з верха свиньми! Отсе „европейство“ по дзьобу нашого Рутенця. На жаль він сам, як бачимо, і до того, так сказати, хлівового европейства не доріс. „Він любить ширість і простоту в житю“ у иньших, до того тоді, коли ся ширість і простота проявляє в неприкритім цинїзмі, але сам любить що хвиля ставати на турни, напускати на себе апостольство, духові кризи та байронське змудженє, — і в тім, як усюди — Рутенець.

IV.

З таким підготованем, умовим і етичним, наш Рутенець подасть ся до Ціріха. Чому до Ціріха? Він же хотів позбирати сметанку в усіх європейських наук і зложити з них якусь власну цілість, а Ціріх не є ніякий науковий центр і не дає поля для такого „плекоснімательства“. Але Рутенцеви нема що вірити. Ми вже знаємо, якої то науки бажає він. І справді, до Ціріху тягне його не наука, не університет, а дівчата, спеціально Росіянки. Він вправді й тепер каже, що „ходить щільно слухати лекцій Бамбергера, Гайма, Лянга“, але се тільки декорація; ті лекції очевидно не цікавлять його, не полишають ніякого сліду в його душі. Всі його думки обертають ся довкола дівчат і інших знайомих. Є тут одно коштовне місце, де описано перше вражінє, яке відвіє нам Рутенець при вступі в компанію ціріхських студентів і студенток із Росії. „Коли Степан ввійшов у перше в „Руську товаришеську столову“ на Minervagasse, відвіє вражінє, якого ніколи не забуде. Він побачив уперве студенток більшою громадою. Кращого вражіння на його ніколи не зробило жіноцтво, бо на його глибокого вражіння жіноцтво до тепер ще й взагалом не зробило. Він пізнав, що ті дівчата творять вищий, гарніший світ; він почувствував, що у перше побачив інтелігентних дівчат. Вони були інтелігентцією інтелігенції і інтелігенція жіноча; яку до тепер знав, ввійшла у його до значіння: товпа. Він бачить дівчат, у котрих на лицах відбивають ся другі, інші прикмети душі. Вони поважили ся на велике діло! І вони чують цілу важність і одвічальність свого кроку. Вони приїхали вчити ся математики і медицини, далеко від матерій, від рідні. Вони мусять енергією вирівнати мущинам, бо вони сягнули по райські цвіти науки, по то, що вважало ся з поконвіку привілеگیєю — не їх. І се трагізм їх положеня, тим більший, що вони молоді, слабі, що вони жінчини. Їх захованє, їх хід, їх рух — щирі, прості, звичайні, а по своїому граціозні. Тут маляр найшов би чудові взори, щоб представити боже в змаганях чоловіка! Степан не вірить, що то на яві; здаєть ся йому, що то сон. Йому було чудно, світло на душі. Він і не думав про давніше віденське житє. А коли його приривнував до нового, то йому ставало міцно неприємно. Радо

згадував він хіба своє давніше життя, коли ще жив у лісі рідної землі" (ст. 36—37).

Чуйте! При вступі в той чистий світ молодіжці відданої духовій праці та ідейному життю йому „ставало міцно неприємно“. — Рутенець почуває на момент усю погань свого дотеперішнього життя, але й тут він, до дна душі нещирий, не зважить ся признати, що йому соромно; ні, йому тільки „міцно неприємно“. Та все таки в устах такого скота і се вже не аби який комплімент. Ну, та не бійте ся, він за сю хвиливу неприємність постарасть ся помстити ся, відбити її на тих людях, опоганити їх тою поганю, якої невичерпаний запас він приніс із собою до Ціріха.

Перше, що він робить, се, розумієть ся, напускає на себе звісну вже нам байронічну позу, удає мудрого, задуманого, меланхолійного, висшого над окружене. Ось прошу поглянути, як він сам малює себе — ні, любуєть ся собою.

„Хто він, той рослий, здоровий козак, у котрого борода почина легенько сходити? У його певність себе, у купі зі звичайністю і скромністю. Та певність не визиває, а покорує, не викликає зависти і ненависти, а важе до себе людей. То другий чоловік, як ті, яких знала! Яке природне, звичайне його поступованє; як воно нікого не вражає!

„Вона бачила, як він раз толкував з одною студенткою — Ісавою, певно про якісь культурні питання, бо вона про те з усяким говорила. Ліна тямить, що в тій розмові з початку Ісава щось живо йому доказувала, а він опертий в одвіря мовчав і закинувши до гори і на бік голову, дививсь на неї і усьміхав ся довгим усьміхом, що тривав підчас цілої її апольогії, ніби говорив: „дитиняче говориш, люба дитино, але гарно говориш!“ Коли-ж вона трохи перестала, тоді він, здаєсь, кинув їй кілька питань коротких, уривочних, потім говорив довше і в міру мови видно було і зачал і якусь давню рівнодушність. В міру його мови вона ставала наче пририта і очи спустила як би пристижена і почала обертати в пальчиках капелюх, як учениця. То був верх розмови і се вражінє у Ліни з пам'яті ніколи не виїде. Видно було, що Ісава капітулювала зісім! Здаєть ся Ліні, що ломив усі її погляди, цілий її світогляд. Видно було ще, що над нею хотів тріумфувати, бо його лиця якась усьмішка Мефістофеля.

„Ліна звертала на його від того часу раз-у-раз увагу.

„Деколи видавав ся він їй хмарний, як могла, то за хвилию сьміяв ся так весело, якби тільки сьміх був його елєментом. Та й що є у йому? Та дума і певність показує, що стоїть на якійсь гранітній основі — думала Ліна.

„Та звідки і чому та змінність його успособлення, що одбиваєть ся на лиці. Хиба непокінченність розвою умового? Здаєть ся, не може се бути! Так може які бажаня, заміри? Може яку борбу веде, або хоче вести, або буде вести. Видно тільки якусь титанічну борбу елєментів, з яких зложена його душа — невпинну, кипучу, де раз одно перемога, то знов друге; хиба тому замічає вона що дня щось такого, що противорічить вчерашньому. Таємничий дух він є! А може він який недобрий дух? Як не даєть ся подумати така думка! Не даєть ся подумати хотьби тому, що здаєть ся, він би одним поглядом зломив того, хтоб таке подумав. А наружність його! Вчора був не то, щоб гарний, та силував дивились на себе. Нині він масстатичний; то знов бачить в йому меляхолою, мовби щастє поховав. Яка праця відбуваєть ся в його душі, котра викликає ту змінність? Цікаво, яка провідна ідея, основний тон, котрому підлягає усе друге? Чому імпує людям, та чому? (чи справді? — думає Ліна), чому вона в його погляді шукає рішеня на всі питання, шукає відгадки загадки життя. І їй здаєть ся, що в нїм звершились усі її мрії.

„І знов вона нагадує собі сцену зі столової. Він, здаєть ся їй, деколи нічим і ніким не интересуєть ся, та ось зближуєть до його отта сьмілива дівчина в сивій шапочці козацькій з зворненним дном оксамітним. Ліна бачила, як вона підійшла до його і всьмінулась. Ліна чула цілу розмову.

„Як вам, дівчино, гарно в козацькій шапочці; тільки на коня і в степ“ — говорив він приємність дівчині.

„Ви-б так зділали, пану?“ — питала вона українською мовою з веселим усьміхом.

„А вжеж — хоть по воли, хоть по неволи.“

„Хоть по воли, хоть по неволи! Так ви шануєте нашу рівноправність і свободу!“

„Хибаж до щастя треба її?“

„А в чомуж по вашій думці щастє?“

„Щастє? Хиба в поезії люцьких стремлїнь! Його було багато в давні часи на кінци меча, багато його було в стєнах Укра-

їни, багато мабуть і є в пустинях Арабії, може воно й на вершках Альп..“

„А більше нігде? — питала козачка.

„Більше?... в душі чоловіка!..“

„Як ви гарно говорите, пану, як мені подобають ся ваші речі“ — говорила козачка — „а більше нігде?“

„А ще... не знаю... ще трешечка на груди коханої дівчини.“

„Який ви варвар, пану!“

„Спасибі, ви відгадали.“

„Скажіте, будьте ласкаві, цивілізації ви не ціните?“

„Як не мав би її цінити, коли в ній так багато гарного і коли вона дає нам можливість бути варварами!“

„Коли у вас время, пану, заходьте до мене сьогодні після лябораторії на чай; підемо опісля на найвищу терасу Ціріх-гори, де Суворов клав вістрем меча людей у домовину; а як ні, то на Waid; там так тихо, мирно...“

„Спасибі, тільки сьогодні засіданє нашого клубу, а воно протягне ся до пізна!“

„Так приходьте хоть о півночі, буду ждять, доки прийдете.“

„Гарно, дівчино, затигну вам під вікном: „Ой зійди, зійди.“ Добре?“

„Дуже буду рада“ — і вони веселим усміхом попрощали ся.

„Ліна чула розмову слово в слово. Бачила, як він одною рукою цвіти садив, другою зарав їх якось виривав. Та ще бачила, що він вириваючи цвіти, усміхав ся так чисто і голос його був такий гарний, що зовсім не відтручував, а таки знова кував до себе, як то й виходило“ (ст. 21—24).

Рутенець очевидно не відчуває того, що його поза „заклинувши до гори і на бік голову“ мусить у Росіян і Росіянок викликувати хіба тихий сьміх, що жадна Росіянка, а тим менше студентка, не скаже молодому паничеві в очи: „Як ви гарно говорите, пану, як мені подобають ся ваші речі!“ Не скаже тим менше, коли ті речі такі глуші і претенсiональні, як речі нашого Рутенця. Але не забуваймо, що се не повість, а апокаліпсис, що автор не описує дійсних людей і дійсних розмов, а тільки відслонює у всьому душу новочасного Рутенця, бачить усе його очима і списує все так, як уявляє собі той Рутенець. Се він сам напускає на себе „ітатичну борбу елементів“, уважає себе таємничим, масстатичним, бачить у собі масу суперечностей, а на своїм лиці

усямішку Мефістофеля. А все се лише тому, бо в його душі горить бажань, щоб оті студентки подивляли його, стояли перед ним „наче прибиті і пристигнені“, говорили йому в очи компліменти, і розумість ся, коли тільки він захоче, кидали ся в його обійми. А що по звісній приказці „wie der Schelm ist, so denkt er die Aenderen“, то він власне й такими малює тих Росіянок, малює їх глупими, наївними і розпусними, бо інакшими він не може уявити собі жінок. Він посуває ся ще далі і відповідно до тих своїх бажань, до своєї владі конструує собі образ Швайцарії, образ усеї цивілізації, в якій „чоловік бере перевагу над патріотом“ (ст. 44), тоб то рутенське скотство над ідейністю, в якій „жить для других, другим служить — се нещире, глупе і несмачне“ (ст. 46), головно — не смачне! — в якій і „жінці це треба науки“ (ст. 66). Любий, милий, клопухий Рутенець! Як чудово він малює себе самого, свою душу і свою темноту в тих премудрих рефлексіях та рефератах, хіба для іронії вложених в уста студенток Росіянок! Адже візьміть хоч одну якусь, першу ліпшу фразу з тих ніби рефератів! „Бо хіба всякому зрозуміло, що причиною ексцесів одиниць є слабкість сил і волі, але аномальність загалу мусить лежати в економічній розвою“ (ст. 66). Попробуйте вдумати ся в сю фразу і скажіть потім, чи се не перда цінніша „паче влата и топазія“! Але-ж синку мій Степане, азбука соціяльних наук учить, що людська одиниця є витвором окруження, сучасного й давнійшого, значить, і ексцеси її мусять залежати від того окруження, а не бути впливом „слабости сил і волі“, бо в таких рааі й ти сам із своїми титанічними силами і могучою волею не робив би ексцесів і не плів би таких дурниць. А твоя неоцінена аномальність загалу чиж не вовсім те саме, що кривизна простої лінії, бо-ж прикмета, що належить до загалу, тим самим є нормою. Ну, та не турбуй ся, ми знаємо, ти десь колись чув, що щось дзвонили про економічний підклад соціяльних явищ, але ми знаємо, дитинко, що ти того не зрозумів, перебуваючи тим часом страшенні кризи в кнайпах та люпанарах. Тай сам ти залюбки говориш про себе: „Він зі силою і легкостію Мефістофеля нищив, та будувати було трудніше“ (ст. 39). Ні, рибонько, навіть нищити не так легко, як тобі здасть ся, а коли в тобі єсть щось із Мефістофеля, то вже, вибачай серденько, се не буде той безсмертний іроніст, той „Geist, der stets verneint“, а хіба той, якого Фауст у хвилі пересердя нааиває „Du Spottgeburt von Dreck und Feuer“.

V.

Та годі! Треба-б написати том у двох більший від „Востока і Запада“, щоб розібрати картку за карткою, реченє за реченєм сеї незвичайної книжки. Богацтво її змісту, маса порушених у пій питань, натяків, порівнань просто придавляє критика. І не так само богацтво, як власне та оригінальність, той спеціальний рутенський кут баченя, під який підігнано все в книжці, се домагає ся не так критика, як радше коментатора. Без коментаря книжки д. Підеші читати не можна, а коментарій може дати тільки чоловік, що бодай так само глибоко викинув у всі тайники рутенської душі, як д. Підеша. Я дав тільки пробу, тільки ключ, яким на мою думку треба відмикати сей замок; без нього — як бачимо на прикладі д. Єфремова, вся критична бистроумність шмигає по за мету. Найліпшим прикладом може бути доконана д. Єфремовим аналіза ніби героїні повісти, Ліни Вероні. Д. Єфремов приймаючи in studo те, що говорить ся в книжці про Ліну, доходить до того, що вона проста собі гуска, людина несерйозна і т. д. Чистієїнське непорозумінє! Ніякої характеристики Ліни Вероні книжка д. Підеші не дає і не хоче дати. Назва Ліни Вероні тут зовсім випадкова, реальні обставини байдужні, а головне зовсім не те. Ліна Вероні зовсім не жадна жива людина, яку автор хотів змалювати більше чи менше реальними рисами, на підставі більше або менше точної обсервації. Анї гадки! Ліна Вероні, се тільки проєкція того ідеалу жінки, який живе в душі нашого Рутенця, се лише тїнь на екрані, лише причинок до характеристики його власної душі, власного думаня і власного уподобаня. Прошу лише взяти на увагу отсей неоцінений, а д. Єфремовим полишений без уваги уступ, де наш Рутенець із найповажнішим видом роздебєдлює, як то ніби мати виховувала Ліну й її сестер:

„Бажала їх так виховати, щоб перевагу мало чутє, щоб воно у кождому ділови так і проявляло ся, щоб воно провадило їх. Жєнщина ціла й є чутє — думала вона. Чутєм вона щаслива; ним вона й других ущасливлює. Коли воно сильне, то так і вяже до себе людий. Розум у муцин свідомий — у жєнщини повинєн бути хїба інстинктом. Так вже природа жєнщину сотворила. Проти того не треба змагатись і не можна, а то вийде карикатура — не жєнщина. Тай хїба воно й так не гарно? Хїба воно й так не добре? Так треба його розвивати, те чутє! Цєвно, щоб воно не завєло за

далеко (та чи воно й може шкودити на мір чутя — питала вона себе вже в самій глибокій серця) то треба розвивати й розум і жити в людях, в живим світом, намість самого життя дум:

„Та ще старала ся мати виплекати в дочок грацію і елегантність. Сама вона була граціозна вже тому, що походила з Юга і гармонія її духа виявлялась так в її мові, рухах, зверхніх формах і одежі, що вона вже по природі була елегантною. Вона була дуже звичайна; подобатись бажала було тільки своєму чоловікови. Своїх же дітей бажала зробити елегантними трохи на показ, на вулицю, для світа. Світ же вимагає сього; як з тим не числитись!

„Ще один елемент вихованя, то була наука. Ліна думає, що її мати не так то багато ваги прикладала до науки. Хиба-ж її треба для щастя, (здасть ся, думала мати), але треба для життя... і треба було йти за віком. Цивілізація ліпше було жити у грецькому гінекею, як тепер в Росії (думала вона), та щож робити! Настав світ, де треба вчитись і дітей вчити.

„Ліна бачить, що її мати (і вона сама?) багато дечим ріжнїлась од загалу російської інтелігенції. Мати була родом з Кавказу і їй довелось довго проживати на Чорному морі, де вивчила грецьку мову і присвоїла собі стару гелленську культуру, котрої живі і камінні сліди бачила в Малій Азії і Афінах. Вона була тої високої думки про коханє, що люди російської цивілізації. Як вони, так і вона вважала коханє за найвище, одиноке щастє. Тільки вона ріжнила ся од Росіян одним: вони підносячи найвище ідеал коханя думають, що женщина мусить кохати, конче, за всяку ціну, мусить ханати розкіш, бо молодість утікає; і через те вони нерас кохають привид і через те у них найкращий цвіт нерас марне пропадає. А вона думала, що женщина може кохати тільки раз, тому ждати і терпіти — хотьби до смерти. Кохати треба без розуму, без пам'яті, як серденько знає, забути на все і про все, та тільки раз, бо тільки раз дівчина цвите“ (ст. 8—10).

Ось вам ключ до зроуміня фігури Ліни. Се не жива людина, а ідеал нашого Рутенця, спренарований по його рецепті. Вихованє на основі самого чутя — Рутенець очевидно й не догадує ся, яку кольосальну дурницю він говорить, і що всяке вихованє полягає не на розвиваню, а на опановуваню, влагоджуваню і так сказати, дестильованю чутя. Так, але йому бажалось би мати таку жінку, щоб своє надмірне чутє стелила йому під ноги, а своїм розумом не була здібна розкусити його глупоту та неморальність,

і такою він і конструує собі Ліну. Йому потрібна у неї грація й елегантність, хоч він і не пробує догадати ся, скільки то праці — і то чужої, до того непродуктивно потраченої праці коштують ті гарні прикмети. Жінка, що чарувала-б його своєю поверховістю, сама-б кидала ся йому в обійми і клонила ся перед його розумом, — кохане, що не лишало-б пе собі ніякої оскоми, не потягало ні до якої суспільної одвічальности — ось ідеал нашого Рутенця, винесений ним із кнайпового житя, і відповідно до того ідеалу він малює нам його проєкції, яким надає безпідставно риси й етикетки студенток-Росіянок.

Та годі про героя. Скажу ще кілька слів про автора. Я, здасть ся, досить ясно висловив свій подив для його незвичайного таланту, для його дівнаційного дару, з яким він зглубив і передав нам сей тип у таких ріжнородних ситуаціях, освітив його душу з так ріжних і несподіваних боків. Та одної річи я ще не підніс і бажаю зазначити її тут, на закінчене сеї студії. Д. Підеша не обмежив ся на всестороннім відтвореню душевного типу Рутенця найновішого фасону, — відтворив його разом із його мовою, чи то пак, беручи діло з чисто артистичного боку, сотворив для нього зовсім окрему мову, якою окрім власне такого Рутенця не говорив і не говорити-ме ніхто на сьвіті. Се дивовижна мішанина української мови з московською, піднущена ріжними буршівськими жаргонами, нашпикована цитатами в англійській, французькій, італійській та німецькій мові і полякирована ґрунтовною незнайомістю всіх тих язиків. Се язик немов би вчора вирвав ся з під вавилонського стовпотвореня і ще не отямив ся від потрясеня, яке завдав йому божий указ про загальне замішанє. Деякі критики докоряли д. Підеші тим язиком або бодай адвигали плечима і висловляли своє зачудуванє. І знов чистісіньке непорозумінє. Але-ж добродії, не забувайте, що се не язик д. Підеші, що язик у таким творі як „Восток і Запад“, мусить відповідати його змістови і що язик тут — інтегральна, неминуча риса до характеристики того самого Рутенця, якого характеризує вся книжка. Адже Рутенець із обовязку, з натури не знає свого рідного язика, а коли й знає його, то стидас ся говорити ним, і коли знає який будь чужий язик хоч пяте через десяте, то мусить мішати чужий до свого, наломувати свій на чуже а чужий на своє копито. Се ще в 1848 р. завважено на наших рекрутах; на тлі тої непереможної рутенської манії написав Наумович свого „Знімченого Юрка“ — написав і сам пішов.

Його слідами силкуючи ся цілими десятками літ зробити з себе „московщеного Івана“. І не сам з собою, — говорючи словами нашої колядки, — а з цілою чередою інших москвофілів; „Московщений Іван“ зробив ся ідеалом значної частини нашої Рутенії. І наш Рутенець пішов тою-ж дорогою. Хоч ніби то він і не москвофіл, хоч уважав себе колись і радикалом і Драгоманівцем, а все таки досить було йому побути пару місяців у Відні і пару літ у Швейцарії, щоб дійти до повного і з рідкою фіневією доконаного перемішання всіх відомих йому язиків. Коли-б у Німеччині якийсь автор дозволив собі таким робом перекалічити німецьку мову, то я не сумніваю ся, що в кождім університетським місті прилюдно спалили би такий твір із окриками „Regeat“; у Франції автора заперли-б у дім божевільних, а в Росії покликали-б у поліційний участок і висікли-б рівками. Але тут, повторяю, не вина, а неарівнане майстерство нашого автора: він сотворив мову відповідну до змісту, доконав тим одного з найбільших чудес творчости, на які може покусити ся дух чоловіка.

Кінчу і ще раз вертаю до питання, яке було висловлене в началку сеї праці: чи повість д. Підеші справді творити-ме епоху в нашій літературі? На лихо собі я не пророк і категорично відповісти на се не можу. Але яко критик я вважав своїм обовязком показати ті недосяжні та недоступні шпилі, якими вона підносить ся в гору, і остерегти всіх, хто хотів би наслідувати нашого автора, перед надто сьмілими і небезпечними стежками. Ні, написати щось друге подібне мабуть нікому більше не вдасть ся, навіть і самому д. Підеші. Можливо зрештою, що він як та левиця задовольнить ся сплodgeнем сього одного левенятка. І ось чому бою ся, що книжка д. Підеші лишить ся безпотомною, стояти-ме сама собі в нашій літературі як стовп на бездорозі, як жива вказівка: Non plus ultra! Натомісь щиро бажаю, щоб як найбільше Рутенців, нової і старої політури, як найпильніше приглядали ся в тім зеркалі, що змайстрував для них д. Підеша. Коли-б при помочи мого ключа вони зрозуміли суть і значінє сеї величньої апокаліпси, то я не сумніваю ся, що книжка мала би незвичайне значінє і може справді дала-б ішпульс до неодного морального й ідейного відродженя.

Львів д. 12—16 серпня 1904 р. :

Іван Франко.

В справі укр. перекладу Святого Письма.

Не давно вийшло в друку ціле сьв. Письмо, переклад Куліша, Левицького і д-ра Пулюя; прегарне видання британського і заграничного біблійного товариства видруковане в друкарні Гольцгаузена у Відні.¹⁾

Те видання, над яким довгі літа працювали великі знавці українського слова, не тільки мати-ме не малу вагу для нашої літератури, але й буде завсіди причиняти ся для освіти широких і найбідніших мас руського народу і певно і їм допоможе видвигнутись із неволі духової і соціальної.

В статі д. Івана Кривецького: „Не было, нѣтъ и быть не можетъ“, видрукованій в тому журналі за липень, було подане прошення проф. Пулюя до „Главнаго Управленія по дѣламъ печати“ в Петербурзі, яким він просить дозволу для ввозу і розширювання сьв. Письма на Україні. На тому прошенню проф. Пулюй не зупинив ся. Коли видруковано ціле сьв. Письмо, вислав він те видання між иньшими і до імператорської Академії Наук у Петербурзі в купі з листом, в якому висловляє жаль задля гноблення духового життя і культурного змагання на Україні. Лист той, подиктований живим відчуванням людськості і патріотизму, подаємо тут дословно, нехай він буде новим доказом перед сьвітом, яке без-

¹⁾ Можна дістати через книгарню товариства ім. Шевченка у Львові, ул. Чарнецького, 26 і коштів: ціле сьв. Письмо в шкіряній оправі 4 кор., в полотняній 3 кор. Новий Завіт у полотняній оправі 60 сот. Незабаром вийдуть Псалми окремою книжочкою і коштувати-муть тільки 10 сотиків.

праве і насиле робить ся на Україні, і як князі тьми силують ся гасити боже світло.

„До світлої Академії Наук в Петербурзі.

Маю честь подати до відомости світлої Академії Наук, що 14 с. м. вислано рекомандованою посылкою в Праги до Академії сьв. Письмо, русько-український переклад Куліша, Левицького і Пулюя, перве повне виданнє британського і заграничного біблійного товариства, видруковане у Відні. Надіючись, що посылка прийшла до призначеного місця, прошу прийняти се виданнє для бібліотеки Академії.

Вважаючи світлу Академію Наук яко єдине компетентне форум для наукових і культурних справ Російської Імперії, позволяю собі ще предложити відпис мого меморіялу, висланого в січню с. р. до Управління по ділам' печати в Петербурзі, котрим то меморіялом прошено о дозвіл для ввозу і розширювання сьв. Письма на Україні. На те прошеннє нема і досі рішеннє, і в Росії тривають дальше такі пресумні відносини, що там вільно розширювати слово Боже на 40 мовах і діалектах, вільно мати сьв. Письмо на рідній мові навіть Монголам і Татарам, тільки український нарід, хоч одновірний в московським, позбавлений царським указом 1876 року свого природного права, мати в себе дома слово Боже на рідній мові. Після того декрету, що став острахом для України, а чудовищем для цивілізованого сьвіта, можна в Росії покарати кожного Українця як переступника, в якого знайдуть сьв. Письмо на українській мові; в тій державі не вільно мати сьв. Письма на рідній мові навіть равеним воякам-Українцям, що, покинувши родину, кров свою проливали за царя і за Росію; тим людям не вільно шукати для себе одради в слові Божему, хоч би мала се бути — остатня одрада! Така кривда робить ся братньому і одновірному славянському народови, і дієть ся се в XX століттю, в державі — християнській! Пресумна картина для історії цивілізації Росії!

Царським указом 1876 року затамовано на Україні всенародно освіту, а закріпостивши нарід в духовій і соціальной неволі, загороджено перед ним всі шляхи всесвітньої культури. Силою того нещасного указу вбивають інтелектуальну і моральну силу України, і роблять тяжку кривду вірному народови, на велику шкоду цілої держави, бо доля України, се-ж немала частина долі Росії.

Те гірке і невиносиме відчуття великої кривди, заподіяної царським указом українському народови, дає мені право і сміливість, в імені пригнобленого народу висказати жаль перед світлою Акад. Наук, в надії, що голос мій знайде відгомін в серцях благородних мужів науки.

Прага, 30 червня, 1904.

Проф. др. Пулюй.

Як довідуємось, уже одержав проф. др. Пулюй від генерального консуляту у Відні увідомлення, що його прошення до „Главнаго Управління по дѣламъ печати“ було предложене св'ятійшому Синоду, та що ухвалою його в дня 10 липня с. р. і тепер узнано те прошення „неподлежащимъ удовлетворенію“.

Подаючи до відомости те рішення св. Синода і Управління по ділам печати, мусимо ще висловити жаль руської інтелігенції, що оберпрокурор св. Синода Побідоносцев як і петербурський митрополит, не зважаючи на своє високе послаництво, ворожо віднесли до благородного діла, до слова Божого. Збороняючи св. Письмо в зрозумілій народови мові, вони свідомо ділають проти науки апостола Павла, найбільшого проповідника християнської любови (Лист до Коринтян, ч. XIV), вони держать мільони українського народу в духовій темряві. Та як світло бере побіду над темрявою, так певно буде побіда не по стороні Побідоносцева і петербурського митрополита, а по стороні тих, що несуть каганці світла божого і просвічують тернисту дорогу перед убогим народом! Щастя їм Боже!

П.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

Українська мова в офіційній телеграмі російського великого князя. В Лібаві на Балтійському морі недавно випущено новий кружляк „Кубань“. З тієї нагоди російський великий князь Олександр Михайлович, що вважається за ліберала, послав із Лібави от яку телеграму в Катеринодар на імя начальника Кубаньщини і наказного отамана кубанського козачого війська:

„Атаману кубанського казачього війська съ товарищи и войску.

„Гей, не дивуйте, добріи люди, що на України повстало. Только что зачисленный въ списки русскаго флота крейсеръ „Кубань“, въ день перваго подьема военнаго флага, шлетъ свой привѣтъ славнымъ потомкамъ запорожцевъ — защитникамъ родины и вѣры, твердо обѣщаєтъ поддержать честь славнаго имени, которое крейсеръ носить“.

На сю телеграму наказвий отаман кубанського війська вислав

телеграфічну подяку великому князеві Олександрові Михайловичеві, а також особну телеграму командирови нового кружляка „Кубань“ Маньковському, українською мовою, з от яким кінцем:

„Маємо певну надію, що видь васъ, юнаки, ни одынъ ворогъ не вскрыеться. Рубайте имъ мечемъ головы въ плечей, а решту топите водою“.

Тую телеграфічну кореспонденцію передруковано по всіх російських часописях. А. К.

Москвофільська наука. По довгім відпочинку в'явив ся нарешті „Научно-литер. Сборникъ галицко-русской Матицы“ під редакцією Б. Дідицького, хоч як нас запевнювано, Дідицький ще й не бачив того випуска. Як давнійше, так і тепер складаєть ся він із літературного і „наукового“ відділу. Про перший не будемо нічого говорити: хто має терпчивість і не має що робити, той може його прочитати. Мусимо одначе сказати кілька слів про другий. Розпочинає його найбільший

теперішній москвофільський „учений“ О. Мончаловський статьею: „Письма П. А. Кулиша, относящаяся къ времени и цѣли его пребывания во Львовѣ“. Самі листи ще не надруковані, лише вступ до них. Та хоч сей вступ обіймає мало не аркуш друку, то не приносить нічого нового, коли не вчисляти тут цифр тих сум, які обіцяли Поляки давати Кулішеви як субвенцію на видаванє газети „Хугір“. Про правдивість тих цифр можна одначе сумнівати ся вже хоч би з огляду на жерело, з якого вони походять. Друга статья О. Мончаловського, се: „Участіе малороссовъ въ общерусской литературѣ“. Вона не приносить також нічого нового, (се виписки з якоїсь рос. хрестоматії), та могла-б бути корисною, коли-б: а) не була написана, як статья для „Галичанина“; б) подавала повний реєстр творів тих Українців, що писали по російськи. В останнім разі могла-б служити як бібліографічний покажчик для істориків нашої літератури. На жаль вона не має сих прикмет. Про „науковий“ характер сеї статі посвідчать такі місця, як те, що ми мусимо „создавать на лобъ на шею особый, самостоятельный „украинскій“ языкъ и особую украинско-русскую литературу“ — хоч кождоу чоловікови навіть із середною освітою відомо, що на приказ не можна складати ні мови, ні літератури, а кождоу фільольогови, що наша мова ні трошки не молодша від „русскої“ тай література не така то вже плехенька і молоденька. Гоголь по думці М—ого писав тому по російськи, а не по українськи, що „русскій литературный языкъ со-

зданий въ теченіе многихъ вѣковъ высокими умами и учеными всѣхъ частей русскаго народа“, хоч кождоу відомо, що всяка мова складаєть ся віками, а не в „одинъ часъ“ тай що в її обробленю беруть участь усі „части“ даного народа, а не лиш учені в роді М—ого. В „науковій“ статі М—ого пишеть ся все „украинцы“, „украинскій“ в куричых лапках, що вже одно характеризує його науковість, а наша правопись зветь ся „кривописаниемъ“. Величезний цитат із Драгоманова, де він радить Купчанкови і в загалі галицьким москвофілам писати живою мовою публіки, „для коей писанное предназначается“, а не так, „какъ никто въ свѣтѣ не говоритъ и о сюжетахъ большею частею никому не интересныхъ“ (пор. ріжні москвофільські виданя) прикладає М—вій не до своїх партизанів, але до нас, що будім то ми пишемо такою мовою. В „науковій“ статі він друкує таке, що „самъ Тарасъ Шевченко написалъ на литературномъ русскомъ языкѣ (что галицкіе предводители „украинцевъ“ тщательно скрываютъ передъ галицко-русскою молодежью) столько поэма, (!) повѣстей (!) и рассказовъ, что въ то время, какъ его малорусскія стихотворенія продаются въ Россіи за 150 руб., его поэмы, повѣсти и рассказы, написанные на русскомъ языкѣ, стоятъ 4 рубля.“ Розводити ся, що „стоять“ такі докази, не будемо, але мусимо заявити, що писати про Шевченка, не знаючи хоч би таких загално-доступних і відомих гімназіалям річий, як „Кобзарь“, виданий Наук. Тов. ім. Шевченка

(4 томи) або біографія Шевченка, написана Кониським — на те треба мати справді „відвагу“ М—ого. Такі цвітки і крайне незнане предмету (досить навести, що М—ий не знав нічого про російські писання М. Вовчка, не вгадуючи про цілий ряд інших письменників) складають ся на статтю М—ого. — Дальша наукова стаття, се Ф. Свистуна: „Памяти присоединения Малороссии къ московскому государству въ 1654 г.“ Для її характеристики досить навести, що в ній автор полемізує зі статтю „Діла“, надрукованою в річницю сеї події і ані не написаною ученим, ані в наукових цілях. — В короткій замітці з гримки титулом С. Лабенського „Участіе карпатороссовъ въ просвѣтительномъ движеніи Россіи въ Александровскую эпоху“ говорить ся раптом аж про Лодія та Балудяньського, при чім першого називає автор „рускимъ галичаниномъ“ (хоч се неправда), другого пише „Балугьянскій“, не знаючи, що се мадярська правонись, в якій **ду** читається як наше **дь** і що ні по російськи, ні по українськи не можна так писати сього імени. Закінчує „науковий“ відділ стаття Р. Гладишовського „Библиотека Института „Народный Домъ“ во Львовѣ“, в якій автор подає на підставі реверсів, кілька разів зичив хто Мончаловського „Святая Русь“, Свистуна „Чѣмъ есть для насъ Шевченко“ і т. д. Можливо, що се цікаве кому, але що бідна наука має спільного зі статтю — на се ми не вміємо відповісти. Отсе образок москвофільської „науки“. Надіємо ся, що ніхто з „українцевъ“ не схоче з нею конкурувати

В.

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, виходять у Львові що два місяці під редакцією М. Грушевського. Рік XIV. Кв. IV. Т. LX. Львів, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 190, 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Святий Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди. Х. Віднайдене мощей св. Климента, написав др. Ів. Франко. (Конець). Ст. 209—256. — 2) Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591—1603), нап. Василь Доманицький. Ст. 1—32. — 3) Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії, написав Василь Герасимчук, IV—VI (Конець). Ст. 41—70. — 4) Miscellanea: Недруковані твори Артемовського-Гулака, подав Юліян Романчук. Ст. 1—14. — 5) Наукова хроніка: Етнографія в західно-європейській науковій літературі останніх років, под. Зенон Кузеля (далі буде). Ст. 1—25. — 6) Бібліографія. Ст. 1—42.

Часопись правнича і економічна. Рік IV. Том VI і VII. Правничі і економічні розвідки історично-філософичної секції Наукового Товариства ім. Шевченка. Редактор др. Ст. Дністрянський. У Львові, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 292, 8°. Зміст: 1) Mandatum в почині правного розвитку. Студія з римського права. Нап. др. С. Дністрянський. Ст. 1—160. — 2) Право перевозу на залізницях. Написав Яр. Ільницький (далі буде). Ст. 1—28. — 3) Ususfructus nominis. Написав Юліян Заяц (конець). Ст. 21—45). — 4) Із судової практики. Нап. Іван Чер-

нявский. Ст. 1—17. — 5) Наукова хроніка. Ст. 1—22. — 6) Оцінки і реферати. Ст. 1—38.

Хроніка українсько-руського Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Р. 1904, січень—цвітень. Вип. II. Ч. 18. Львів, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 24, 8°. Ціна 30 с.

Марко Вовчок. Народні оповідання. Т. III. Переклад Василь Доманицький. (Белтрестична Бібліотека. Ч. 66.) Львів, 1904. Накладом українсько-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 336, 8°. Ціна 3*80 кор. Зміст: 1) Маруся. Ст. 3—124. — 2) Пройдисьвіт. Ст. 125—182. — 3) Лімерівна. Ст. 183—200. — 4) Тюлева баба. Ст. 201—241. — 5) Глухий городок. Ст. 242—333. — В попередніх двох томах випустила Вид. Спілка найповніше видане оповідання Марка Вовчка, друкованих колинебудь по українськи. На третій том визначила вона оповідання, оголошені первісно по російськи, але взяті з українського життя. Вправді „Маруся“ мала бути написана по українськи, а „Пройдисьвіт“ був навіть почав друкувати ся по українськи в „Вечернях“ (1863), де друк його не скінчив ся тільки тому, що редактор загубив рукопис — та в цілости друкуєть ся й їх тут перший раз по українськи. Для нашої публіки становлять отже сі оповідання цілковиту новість, бо жадне з них не було ще в нас перекладене. Але ще й з иншого боку можуть вони заинтересувати нашу публіку. Як відомо, справа авторства оповідань Марка Вовчка до тепер іще не вяснена: чи писав їх Опанас Маркович, чи його

жінка Марія, що жие й до тепер і пише, але від смерти Опанаса, з невеличкими вийнками (Листи в Парижа) виключно по російськи і навіть теми до оповідань — із вийнком оголошених в отсім томі — бере з російського життя. Нам відомо навіть, що до Марії (тепер Жученко) звертав ся дехто з запитом у сій справі, але — як можна було надіяти ся — не дістав відповіди. Ми не беремо ся тут рішати сеї справи, бо се треба-б зробити в окремії статі, але думаємо, що хто прочитає уважно в сії твори Марка Вовчка, той не буде сумнівати ся, як полагодити се питання, на нашу думку, зовсім не маловажне для істориків літератури. В.

Гомерово Іліада. Рапсодії Д, Е, З. Переклад Петро Байда (Ніщинський). (Літер.-наукова Бібліотека. Ч. 84—85.) У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 148, 16°. Ціна 80 сот. — Минулого року видало Наук. Тов. ім. Шевченка цілу Гомерову Іліяду в перекладі С. Руданського. Се одначе зовсім не усунуло потреби видання перекладу П. Ніщинського (хоч на жаль із нього лишило ся тільки 9 пісень), бо оба переклади носять зовсім відмінний характер, мають ріжні прикмети і подекуди — можна-б сказати — навіть доповняють себе. Переклад Руданського добре читати особливо тому, хто хоче познайомити ся тільки зі змістом епопеї без огляду на грецький оригінал, переклад Ніщинського може бути дуже корисним при читаню грецького оригіналу, тому й надаєть ся для гімназистів як поміч при шкільній

лектури, на що й звертаємо як їх, так і учителів увагу. - В.

Володимир Антонович. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській прязмі. (З нагоди повісти Г. Сенкевича „Огнем і Мечем“.) Переклав Володимир Гнатюк. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 86.) У Львові, 1904. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 66, 18°. Ціна 40 сот. — Кождому, що читав трильогію Сенкевича, відомо, яким німбом окружає він у ній своїх героїв-Поляків, та як злобно відносять ся до иньших націй, що виступають на сцені в його повістях, особливо-ж до Українців. Відомо також кождому, як Поляки люблять хвалити ся всюди висшністю своєї культури, особливо коли для порівняня наводить ся Українців. Та багатьом може невідоме, що та уroveň культури на висшність походить власне від фальшивих преміє, ужитих чи не перше Сенкевичем, та спопуляризована в широких кругах його романами. Праця проф. В. Антоновича мала на меті порівняти польську й українську культуру в XVII ст. та показати, чи дійсно була вона така велика вже тоді, чи ні. Порівнанє зовсім не вийшло на польську користь, як і можна було надіятися. Побіч сеї головної мети проф. В. Антонович звертає увагу читачів іще й на иньші ричи в повісти; він оцінює її холодно, розважно, числить ся з кождим своїм словом, а через те й оцінка його набирає для нас цїли авторитетности. Тому й кождий, хто займаєть ся польсько-українськими відносинами, прочитає книжочку з великим хїсвом, а

особливо надаєть ся вона до читаня для молодіжи. В.

Юліян Бачинський. Гльосси. Львів, 1904. Накладом редакції „Іскри“. З друкарні Народової. Ст. 142, 8°. Ціна 2 кор.

Істория України-Руси, написав Олександр Барвіньский. (Видавництво товариства „Просьвіта“. Ч. 288—9.) У Львові, 1904. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 126, 8°. Ціна 80 сот.

Цариця сьвіта і єї тїнь. Виклад о енергії і ентропії д-ра Фелікса Авербаха, професора університету в Гні. За дозволом автора переклав Яків Миколаєвич. У Львові, 1904. Накладом Руского Товариства педагогічного. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 28, 8°.

Д. Х. Сеньобо. Релігійні вірваня старинних народів. Подав Стефан Макар. (Видавництво ім. А. Бончевського. Ч. 3.) Червень, 1904. З друкарні „Свободи“. Scranton, Pa. Ст. 46, 8°. Ціна 20 центів. — Отся книжечка порушує дуже цікаву тему для кождого; та була-б вона без сумніву далеко цікавійша, коли-б була хоч трошки обширнійша. Ще ліпше була-б редакція зробила, як би була видала про віру кождого старинного народа окрему брошурку. Але й теперішна не без користи, бо спонукує читача до думаня та до порівнуваня вірувань старинних народів із нашими. В.

Слово. (Видавництво ім. А. Бончевського. Ч. 4.) За місяць липень. Scranton, Pa., 1904. З друкарні „Свободи“. Ст. 32, 8°. Ціна 15 центів.

Слово. (Видавництво ім. А. Бончевського. Ч. 5.) За місяць серпень. Scranton, Pa., 1904. З

друкарні „Свободи“. Ст. 32, 8°. Ціна 15 центів. — Обі сі книжечки приносять — у супротивності до попередної — цілий ряд коротеньких статей і звісток на різні теми, що можуть зацікавити американсько-руського робітника. Деякі з них мають інтерес і для Галичан тому, що приносять подробиці про американське життя. В.

Наука пчоларства для угорського народу. Написав Михайль Радомскій, народный учитель. (Поучительное чтение. Ч. 8—9.) Унгварь, 1904. Издание Акційнаго Общества „Уніо“. Ст. 78, 16°. Ціна 40 сот. — Отсе перша популярна книжечка на Угорській Русі, написана приступно, цікаво, а заразом зі знанєм річи, і через те й дуже цінна. В минулім столітї не появило ся ні одной такої. Маемо надїю, що вона не буде одинока, але що буде творити початок у цілім рядї подібних брошурок, чого ми можемо як пайгорячіше бажати угорським Русинам. В.

Кирилль Неграмотный и Феодоръ Самойленко. Дванадцять чародійниць. Малоросійская опера-феерія въ 3-хъ діяхъ. Київъ, 1904. Ст. 64, 8°. Ціна 40 коп.

Б. Арсень. Украинскій співа-никъ. 100 писель въ нотамъ. Одесса, 1904. Ст. 132+III, 8°. — Обі сі брошурки — як говорить рецензент Київ. Ст. — належать до таких, які не повинні появляти ся в друку, бо вони лише дискредитують нас і через те приносять шкоду, а не користь. Ми завважимо, що і в нас видасть ся доволі таких брошур (Білоус у Коломиї, Общество Качковского і ин.) і на жаль — вони находять по-купців тимчасом, як виданя се-

ріозного змісту лежать по складах роками. Пояснити се можна тільки байдужністю нашої інтелігентної публіки, яка й сама мало читає, і ще менше вважає на те, аби селянам, охочим до читаня, поручувати книжочки, варті читаня в кожного погляду, а на яких недостаток у нас нарікати вже не можна. Та трудно сповняти сю задачу тому, хто дуже часто не знає навіть, що в нас друкуєть ся! В.

Руска правопись зі словарцем. У Львові, 1904. Накладом ц. к. Видавництва книжок шкільних. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 152, 8°. Ціна 80 с.

Prawidła pisowni ruskiej ze słowniczkiem. We Lwowie, 1904. Nakładem c. k. Wydawnictwa ksiązek szkolnych. Z drukarni Nauk. Tow. im. Szewczenki. Ст. 160, 8°. Ціна 80 сот. — Нове виданя шкільної правописи появило ся рівночасно по руськи й по польськи. В порівнаню з давнім виданєм є в ньому деякі ріжниці, багато одначе нераціональних річий полишено без зміни, або навіть уведено нові. Досить навести тут правила про писанє чужих імен власних, які поділено на старинні й новочасні, на більше й менше знані, на особові й географічні — щоби про се переконатися. Через сей поділ заведено нові трудности в писаню, намісь їх улекшити. Що, приміром, має децидувати про те, яке імя більше, а яке менше знане, аби перше писати нашими, а друге латинськими буквами? Для математика може бути незнаній славний фізольог і навпаки; чи-ж задля того повинен один писати те саме імя латинськими, другий нашими

буквами? Се баламутство видне вже навіть на прикладах, поданих у книжці; автор чи автори її кажуть писати Foucault, Mirabeau, Neef, O' Connel — хоч сі імена звісні кождому гімназистови, — але Гофф, хоч він рішучо від попередних менше знаний. А возьмім такий приклад. Перед пів роком усі японські імена були в Галичині абсолютно „менше знані“; їх пишуть одначе по часописях нашими буквами — і зовсім справедливо. При передаваню чужих імен рішають не букви, лише місцева вимова і тому для них можна поставити лиш одно правописне правило: Пиши чужі імена так, як вони звучать у мові, з якої взяті. Зміни можуть заходити лише в закінченнях, які повинні стосувати ся все до даної мови, аби через те улекшити виговор, деклінацію і ин. — Так само не рационально каже нова правопись писати великою буквою „титули і урядові назви властей і інституцій“. Очевидно, імена товариств, інституцій і ин. належить писати великою буквою, бо вони рівнозначні з іменами осіб; але титули і назви властей зовсім не підходять під се правило, що відчували й автори правописи, але лише по части, кажучи писати: „Намісник“, але: „становище ц. к. намісника в краях репрезентованих в Раді державній“; „Директор акад. гімназій“, але: „приписи вкладають на директорів обовязок“ і т. д. Ані назви властей, ані ніякі титули (з виїмком у листах і поданях) не потрібно на нашу думку писати великими буквами, бо інакше треба-б писати: Адвокат, Авскультант, Поручник, Нотар і т. д. Так само нераціо-

нально каже нова правопись писати inf. праес. дієсловів на **чи**, як: мочи, бічи, беречи, волочи, запрячи, зам. на **ти**: могти, бігти і т. д. Се те саме, як би вона поручала писати: файс, листа пошта, адукат і т. д. Про дрібніші річи, хоч їх дуже багато — не згадуємо навіть, бо тоді треба-б було писати цілу статью, а не коротку замітку. Завважило лише, що мягченє прикметників на **-ський, -цький**, се така слаба сторона у більшости галицьких письменників та учених, що вони ніякими аргументами не дають себе перекопати про їх правильність і все будуть писати **-ский, -цкий**. Але на впертість нема ліку, мусить сама перейти. **В.**

Dr. Cyryl Trylowski. Nacjonalny ruch Rusinów a „Sicze“. Kraków. 1905. Odbito czcionkami drukarni Narodowej. Nakładem autora. Ст. 44, 8°. — Брошурка написана по „гуцульським бунті“ в Косівщині, викликаним бунтім то „Січами“ і має задачу познайомити Поляків із цілями сеї організації. Для ліпшого арозуміння січового руху автор подає коротку генеау політичних наших партій, але не все стоить при тім на цілком об'єктивнім становищі. Шкода дуже, що автор не подав ніяких дат про число „Січий“ і про загальне число їх членів, що було б для кождого велими цікаве. **В.**

Переклади з української мови. Краківський дневник „Naprzód“ почав друкувати в 229 ч. ряд бориславських оповідань д-ра І. Франка. На початок пішло оповіданє „Полуйка“.

Ukrainica в чужих виданях. „Tydzień“, тижневий додаток до

„Kurjera Lwowskiego“ надрукував у ч. 32 і 33 статтю про унівський монастир п. н. „Archimandrija Uniowska.“

Журналъ Министерства народного Просвѣщенія в ч. 3 надрукував широкий огляд наукової діяльності Товариства ім. Шевченка за минуле десятилітє, написаний проф. М. Грушевським п. т. „Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклады въ изученіе Южной Руси“.

„Русскій Архивъ“ надрукував у 4 ч. статтю: „Князь Константинъ-Василій Острожскій“ Ф. Уманця (ст. 625—634). У 5 ч. того самого журналу надрукована стаття А. Балова: „Понедѣльникъ и понедѣльничанье. Историко-этнографическій очеркъ“ (ст. 27—36), в якій говорить ся про звичний широкорозповсюднений звичай в Україні.

Въ „Историческомъ Вѣстникѣ“ надрукована стаття, більш белетристична, Е. Н. Матросова: „По обычаямъ страны“ (Ч. 5, ст. 608—625), де говорить ся про наших емігрантів в Америці.

Дещо про нашу еміграцію до Америки є також у статі Н. Г. Воблого: „Заатлантическая эмиграция, ея причины и слѣдствія“ (Варшавскія Унив. Извѣстія, I, 1—88).

В „Русской Мысли“ надрукована коротенька стаття І. Белоусова: Поѣздка на могилу Т. Г. Шевченка (Ч. 3, ст. 135—138).

В „Трудахъ Кіев. Духовн. Академіи“, ч. 4—5 надрукована стаття И. Петрова: „Значеніе Кіевской Академіи въ развитіи духовныхъ школъ въ Россіи съ учрежденія Св. Синода въ 1721

году и до половины 18-го вѣка“ (ст. 520—577 і 50—102).

„Извѣстія Отд. рус. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ“, кн. 1, т. IX містять між иньшим статі: 1) И. А. Линиченко: „Грамоты галицкаго князя Льва и значеніе подложныхъ документовъ какъ историческихъ источниковъ“ (ст. 80—102). 2) Ю. Тиховскій: „Два (неполныхъ) пергаментныхъ листка изъ Волынскаго ютнаго Стихираря XII—XIII в.“ (ст. 103—112).

В „Сборнику Отд. рус. яз. и слов. Имп. Академіи Наукъ“ т. 75, поміщені між иньшим такі статі, що дотикають України: 1) Е. Θ. Карскій: „Матеріалы для изученія сѣверно-малорусскихъ говоровъ, а также переходныхъ отъ бѣлорусскихъ къ малорусскимъ“ (ст. 1—39). 2) И. В. Бессараба: „Матеріалы для этнографіи сѣлдецкой губерніи“ (ст. I—VIII і 1—324). Між рецензіями, в справозданку з премій ім. О. Пушкіна, є рецензія А. Кримского на книжку І. Стешенка: „Поэзія И. П. Котляревскаго. Кіевъ, 1898“, (ст. 58—66).

В „Русскомъ Филологич. Вѣстникѣ“, ч. 1—2 надруковані між иньшим отсі статі: 1) А. Ветуховъ: „Заговоры, заклинанія, обереги и другіе виды народнаго врачеванія, основанные на вѣрѣ въ силу слова“ (далі, розд. III, ст. 229—254), в якій наведені й українські тексти. 2) Вячеславъ Каминскій: „Краткое описаніе говора села Косарева, дубенскаго уѣзда, волынской губерніи“ (ст. 255—278).

Петербурзьскій етнографічний журнал „Живая Старина“ (1903, ч. 3), що правильно спі-

зняєть ся з виходом о рік, приніс між иньшии такі статі: 1) А. С. Будиловичъ: „Къ вопросу о племенныхъ отношеніяхъ въ Угорской Руси (ст. 265—275). 2) А. А. Петровъ: „Еще два слова объ изученіи Угорской Руси“ (ст. 276—278). 3) Н. И. Коробка: „Новое явленіе въ крестьянской жизни“ (ст. 279—296), до якої вібрані матеріали в житомирськїм повіті.

„Церковно-приходская школа“, педагогічний журнал, що виходить у Київї, почав друкувати окремии додатком працю *Θ. I. Титова п. н.* „Западная Русь въ борьбѣ за вѣру и народность во второй половинѣ XVII в. и въ XVIII в.“

В Київї вийшли дві книги, дуже важні для характеристики Київ. Академії: Н. И. Петровъ, *Акты и документы, относящіе ся къ исторіи Киев. Академіи. Отдѣленіе II (1721—1795 гг.). Томъ I. Часть I. Ст. XXXII + 463. Часть II. Ст. XXI + 455.* Кожда коштує по 3-50 руб. В.

В ч. 25 тижн. „Южныя Записки“ поміщена цікава статя Чернигівця п. в. „Народный языкъ въ школахъ и книгѣ“, де подані всі заходи т. зв. „сельско-хозяйственныхъ комитетів“ і „Обществъ Грамотности“ в Росії, щоб правительство допустило до народних шкіл українську мову. В ч. 28 є статя *Гр. Сьогобочного п. в.* „Общество имени Т. Г. Шевченка“, де автор дуже остро вдаряє на байдужність української суспільности в Росії до того одинокого Товариства (в Петербурві), що має за ціль помагати матеріально студентам виших петербурських шкіл, родом із України, і подає статистичні цифри про його фінансовий стан. В ч. 30

подана прихильна рецензія на Дорошенка „Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южною Русью“, де рецензентка д. С. Русова між ин. каже, що „составитель ея использовалъ всю существующую литературу о Малороссіи“. По замітках д. В. на ту брошуру в „Хроніці“ нашого журналу так сказати ніяк не можна; хто тут винен, кождий знає. В тім самім випуску подані також рецензії М. Сл. на М. Коцюбинського „Fata-morgana“ (відбитка з „Кіевской Старини“) і *Гр. Ков.-Кол. на Ганни Барвінок* „Оповідання въ народныхъ устѣ“ (Київ, 1902). Обі рецензії прихильні. В ч. 30 подана статя А. Б. п. в. „Малорусское народное издательство“, де розповіджено про діяльність петербургського „Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ“, яке поставило собі задачу видавати й ширити українські популярні книжки для наших селян за кордоном. *Кр.*

У Фрайбурзі (Freiburg im Breisgau) вийшла накладом книгарні Гердера звісна книжка Ліковского про увію п. н. *Dr. Eduard Likowski, Weihbischof in Posen. Die ruthenisch-römische Kirchenvereinigung, genant Union zu Brest. Mit Erlaubnis des Verfassers aus dem Polnischen übertragen von dr. Paul Jedzink. Ст. XXIV + 384, 8°. Ціна 6 марок.*

В триєстенській газеті „Il Piccolo della sera“ (ч. 8221, з 17-VII 1904) надрукована статя д. Альфреда Нічефора п. н. „Ancora un popolo oppresso. I piccoli russi“ (Ще угнетений народ. Малороси), в якій автор переводить рїзницю між Москалями й Українцями, говорить про національ-

ний утиск у Росії і подає в перекладі протест Бернштерна Бернсона проти указу в 1876 р. В.

III. Персоналії.

Некрольоги. В половині серпня сьогорочку помер славний німецький гео- і етнограф, професор липського університета Фридрих Рацель. Покійний родився в 1844 р. в Карльсруге і перейшов досить важливу кар'єру. Зразу вчився в рідному місті, опісля в Гайльдерберзі, Гні, Берліні, Монахові. В 1870 вступив до війська і брав участь у війні, де й був ранений, опісля як кореспондент одного з найбільших дзєвників німецьких „Kölnische Zeitung“ подорожував багато по Європі й Америці і тоді то зродився в нього пахил до гео- і етнографії, яким пізніше віддав ся в цілости. В 1875/6 р. габілітував ся в Монахові на доцента географії на тамошній політехніці, де став і професором, а в кінці перейшов до Липська (1886 р.) на катедру також славного попередника Ріхтгофена, де працював цілих 18 літ і виховав цілу школу молодших учених, що з них деякі вже тепер добули собі розголос своїми працями. Рацель клав велику вагу на порівняний метод, надавав сильне значінє культурним запозичуваням і ставив задачею етнографії вьяснюванє тих доріг, якими переходить передача культурних фактів від одного народу до другого. Всі численні його праці визначають ся великою ерудицією, талановитим викладом і широкими поглядами. Одною з перших його праць є: *Sein und Werden der organischen Welt*, Leipzig, 1868; далі

йдуть: *Wandertage eines Naturforschers*, Leipzig, 1863—4; *Städte- und Kulturbilder aus Nordamerika*, Leipzig, 1876; *Aus Mexiko*, Breslau, 1878; *Die chinesische Auswanderung*, Breslau, 1875; *Die Vereinigten Staaten von Nordamerika*, т. 1—2, München, 1878—80; та найбільший розголос принесли йому отчі важні праці: *Anthropogeographie*, Stuttgart, 1 т. 1882, 2 т. 1891; *Völkerkunde*, 1894—95, три томи; *Der Staat und sein Boden geographisch betrachtet*, 1896; *Politische Geographie*, 1897 і ин. Остатню більшою його працею була: *Die Erde und das Leben*, Leipzig, 1901—1902 — та не виключена можливість, що між по смертними творами знайдуть ся ще нові, доси не оголошувані. В.

Соті роковини вродин Л. Фарєрбаха. По смерті Гегля розпала ся його школа на „правицю“ і „лівницю“. Між Геглевими учениками кукілем неагоди стала ріжниця гадок, що торкали ся науки про Бога, безсмертність й особу Христа. „Правиця“ прихилила ся до науки церкви; „лівниця“ прибрала радикальний напрямок. До найвизначнійших імен „лівниці“ зачислити належить: Д. Ф. Штравса, Бруна Бавера, Макса Штірнера, Карла Маркса та Людвіка Фарєрбаха. Фарєрбах уродив ся 28 липня 1804 р. в Ляндсгуті а помер 13 вересня 1872 р. в Рехенберзі. Спершу вчив ся він теології в Гайделберзі, опісля під впливом Дауба став ся прихильником Гегля й слухав його філософії в Берліні. В 1828 р. габілітував ся він на приватного доцента в Ерлянгені. Перша його книжка „Гадки про смерть і безсмертність“

(1830) — сконфісована. В 1836 р. зірвав Фаєрбах із Геглевою філософією, покинув катедру й переселив ся на замок у Брукберві. Тут у роках 1836—1860 повстали найкрасні його твори. Синтезою його філософії була книга „Das Wesen des Christentums“, що вийшла в 1841 році. З поміж „молодих Гегеліянців“ Фаєрбах головню переробив Геглів пантеїзм на гуманістичний пантеїзм. На його гадку Бог — се чоловік і людськість. У своєму житю кермував ся Фаєрбах засадою, яку висказав колись у листі до нареченої: „Моєю гордістю — бути нічим. У мене нема ніяких амбіцій, окрім сеї одної, аби я міг голосити те, що признаю за правду, не дбаючи, що скаже про мене світ“

М. М.

IV. З громадського життя.

Руський еміграційний рух до Америки. Саме недавно вийшло справозданє „Генерального еміграційного бюро“ в Вашингтоні за перших шість місяців 1903 р., де подані статистичні цифри про еміграційний рух у поодиноких європейських державах. Найперше зі всього замітне те, що число емігрантів із Австро-Угорщини, Росії й Італії досягає в тім часі цифри 572.726 осіб, т. зн. дві третини всіх емігрантів із Європи (857.046 осіб), з того зі самої Австро-Угорщини 206.011 осіб. На австрійських і угорських Русинів припадає число 9.843 осіб (7.695 мушци, 2.148 жінок), або 4.7% всіх емігрантів із нашої монархії; з того низше 14 літ віку було 467, від 14—45 літ віку

9.084, над 45 літ віку 292. Тут замітно, що руські емігранти, се люди в повній силі віку, які одначе, крім невеликого числа угорських Русинів та галицьких Лемків (793 осіб), уже не вертають до рідного краю. На тих 9.843 Русинів уміло тільки читати по англійськи 39 осіб, а ні читати, ні писати 4.595. З них 254 мало більше як 30 долярів (150 кор.) понад кошти подорожжя, а низше 30 дол. 8.247 осіб; всі разом мали понад кошти подорожжя 92.462 дол. Зовсім убогих, або таких, що стануть тягаром для тамошньої держави, було між руськими емігрантами 79, а набавлених заразливих хоріб 9 Поляків за той час виемігрувало з Європи (з Австро-Угорщини, Росії, Німеччини) 82.343 осіб (58.992 мушци, 23.351 жінок); вони мали готового капіталу 785.541 дол., з того низше 30 долярів мало 60.558 осіб. Всіх таких із цілої Європи, що мали низше 30 долярів, було 511.302 осіб. З того видко, що тих людей женуть за океан невідрадіні економічні обставини, а ще більше нефортуна економічна політика європейських держав, при чім одначе великі зиски тягнуть усякі еміграційні агенти. Ось тому в останніх часах австрійське міністерство вн. спр. владило проєкт еміграційного закона, який, ухвалений австрійським парламентом, буде дещо регулювати еміграційний рух із австрійської половини монархії. Одначе ми боїмо ся, щоб він, особливо в нашій Галичині, не колідував із виконуванєм конституційних свобод, що виходить із тих його фрагментів, які вже дістали ся і були подані до відомости загалу щоденною нашою

пресою. Зрештою останнє слово скаже тут віденський парламент.

Кр.

Як Американці платять за рукописи. Знаний богатир П. Морган закупив рукописи лорда Байрона „Корсар“ і Бульвера „Останні дні Помпеїв“ за 48.000 корон і поручив своєму синові завезти до Нового Йорку. Властитель часописи „New-York World“ давав за ці рукописи 36.000 кор., а Рокфелер 40.800 кор. Рукопис „Корсара“ є тим, із якого складано в друкарні поему, але він ріжнить ся від друкованого видання тому, що автор робив поправки ще в коректі. З руко-

пису Бульвера бракує несповна чотирьох розділів.

В.

У. Від Редакції.

В справі укр. вистави. На бажанє кількох виставців відкрите вистави, заповідженої в попереднім числі Літ. Наук. Вістника не буде в кінцем жовтня, але аж 1-го січня н. с. 1905. Потрібні інформації, умови і регулямін вистави оповістить Товариство прихильників української літератури, науки і штуки в дальших внижках Літ. Наук. Вістника.

Секретар: *Іван Труш.*

